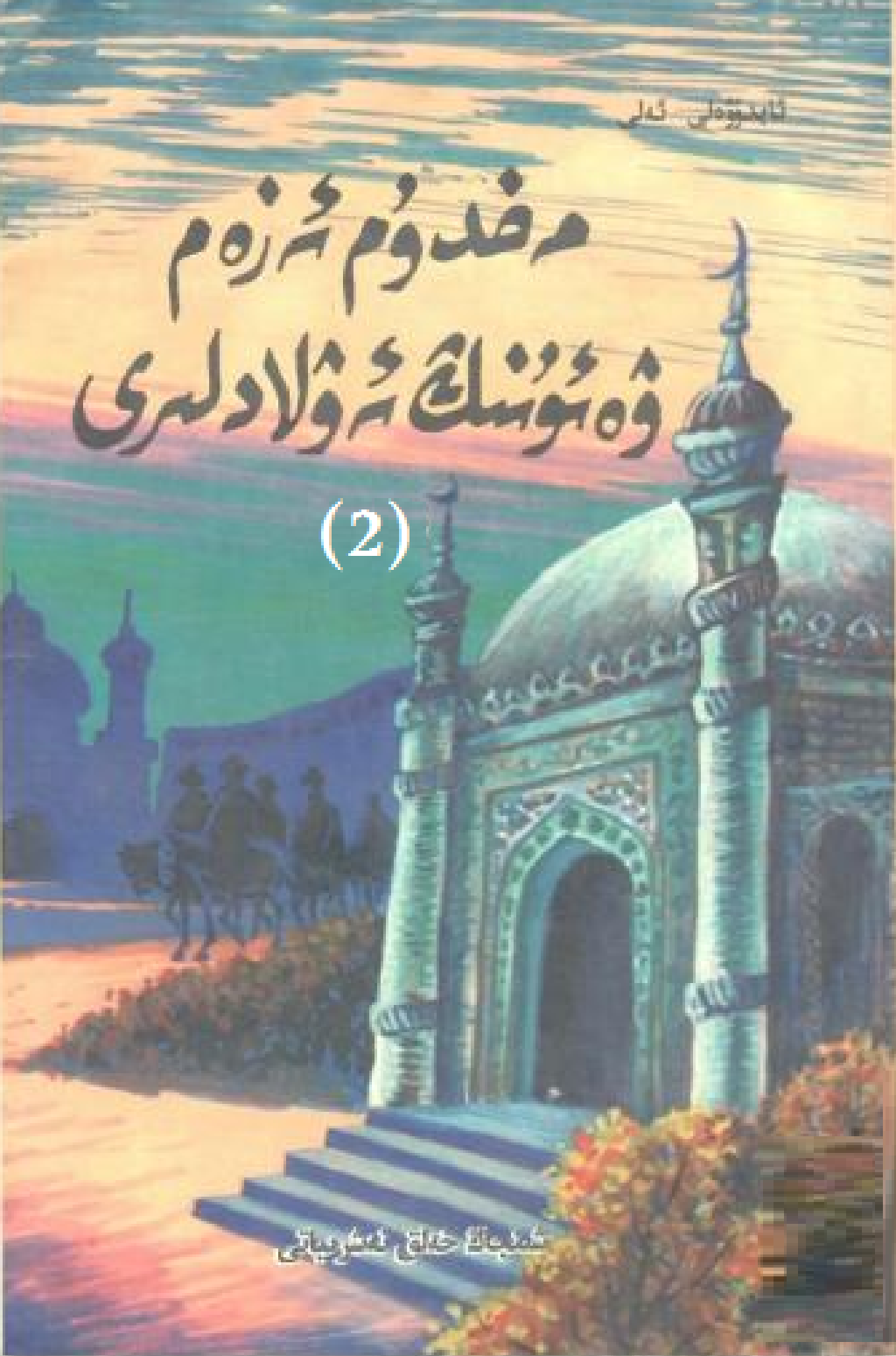
ئابدۇۋەلى ئەلى

مەخدۇم ئەزەم ۋە ئوغۇلاق ئەۋلادلىرى

(2)

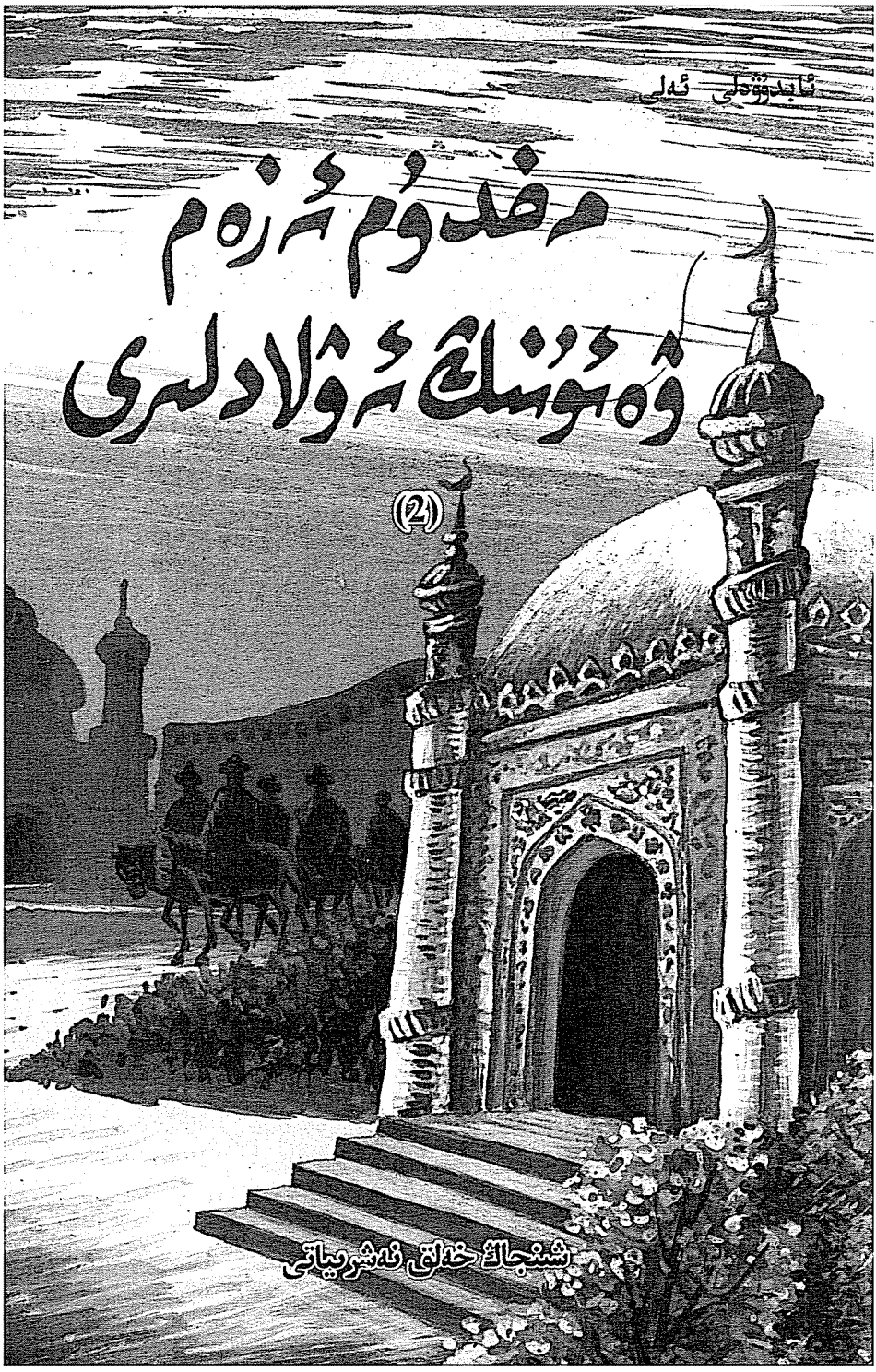

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى ئەلى

مەخدۇم ئەزەم ۋەسۇسلاچ ئەۋلادلىرى

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى ئەلى

مەخدۇم ئەزەم ۋە ئوسمان ئەۋلادلىرى

(تارىخىي رومان)

(2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

توققۇزىنچى باب

«پىر ئىنسانلىقى!»

«ئاسماندىن يەرگە نېمەت ياغىدۇ، يەردىن ئاسمانغا چاك ـ توزان ئۆرلەيدۇ. قاچا ـ ئىدىشىنىڭ ئىچىدە نېمە بولسا، تېشىغا شۇ نەرسە تېشىپ چىقىدۇ.»

ـ شەيخ سەئىدى

مىلادى 1548 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) 2 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى.

چىلانغا[1] نەق ئىككى پەرسەخ مۇساپە قالغاندا، ئۇستىگە يېنىك ساۋۇت كىيىپ، قوللىرىغا ئىنچىكە كىرپچ تاسما بىلەن چېتىلىپ ياسالغان قوراق قالقان تۇتۇشقان، ئوقيا بىلەن قورالالانغان ئاتلىنقلار تۈيۈقسىز كارۋانىنىڭ ئالدىدا پەيدا بولۇشۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىنى توراپ توختاتتى. كارۋانلار ئۇلارنى قاراقچىلار دەپ ئويلاپ، خۇددى ئەقىل تۇگمىنىى توختاپ قالغاندەك، ھەيرانلىق گۇلدۇرماسى زېمىننى لەرزىگە سېلىپ تىترەتكەندەك

① چىلان ـ كەلپىن ناھىيىسىدىكى قەدىمكى بىر ئۆتەڭنىڭ نامى، ھازىرمۇ چىلان دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋە ياكى تاسادىپىيلىق بورنىنى سەزگۈ كېمىسىنى تەئەججۈپ تېشىغا ئۇرۇپ پاچاقلىۋەتكەندەك بولۇشۇپ، جان - پېنى چىقىپ كېتەيلا دەپ قالدى! ئوقياچىلار كارۋانغا توختاپ زور قوشۇنغا يول بوشىتىشنى بۇيرۇدى - دە، قانداق تېزلىك بىلەن پەيدا بولۇشقان بولسا شۇنداق تىزلىك بىلەن غايىب بولۇشتى.

كۆپ ئۆتمەي، سايئېبرىق[1] تەرەپتىن كارۋان تۆگىسىنىڭ بوينىغا ئېسىلغان كولدۇرمىلارنىڭ سالماق ئەمما مۇڭلۇق ئاۋازلىرىنى بېسىپ، شىددەتلىك چېلىنىۋاتقان دەھۇل - دۇمباقلارنىڭ ئاۋازى چۆلنى چاك كەلتۈرۈۋەتتى. سۇنايلار ئەلەملىك زارلاپ، كانايلار پىغانلىق غارت - غۇرتلاپ، ئاساسىي قوشۇننىڭ يېقىنلاپ قالغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

كارۋان بېشى ۋارقىراپ ھەممىنى يولنىڭ چېتىگە چىقىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. تۆگىچىلەر تۆگىلىرىنى يول ياقىسىدىكى سايغا تارتىشىپ چۆكۈرۈشتى. تۇمشۇقلىرىغا ئۆتكۈزۈلگەن چۈلۈكلىرىنىڭ ئۈچىدىن چوملىرىغا ئىنچىكە شوينا بىلەن باغلانغان بۇ تۆگىلەر تۇنۇگۈن يېيىشكەن يانتاقلىرىنى كۆشىشىپ، يولۇچىلارنىڭ ۋە ئۆزلىرىنىڭ قاتارىنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كېلىشكەن سوپى - ئىشانلارنىڭ يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈشكەنلىرىنى تاماشا قىلغاندەك خاتىرجەم قارىشىپ تۇرۇشاتتى.

شىددەتلىك چېلىنىۋاتقان سەرنايچە مۇزىكىسى يېقىنلا يەردىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى. بۇرۇن ئاتىسى مەخدۇم ئەزەم بىلەن سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوردىسىغا بارغان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بۇ مۇزىكىنىڭ ئاھاڭىنى پەملەپ قالدى. ھەشەم - ھەيۋەت، دەبدۇبە - ئەسئەسە بىلەن يۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇ زور قوشۇن ئىسىق كۆل بويلىرىدىن ئىسيانچى قازاقلار بىلەن

---

① ئاقسۇ تەۋەسىدىكى قەدىمكى يەر نامى.

قىرغىزلارنى تىنجيتىپ، نۇسرەت بىلەن دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە قايتقان سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئىدى.

كارۋاندىكىلەرنىڭ پاراكەندە بولۇشقان كۆڭۈللىرى ئورنىغا چۈشۈشتى. بۇ قوشۇن سەئىدىيە سۇلتانىي سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ قوشۇنلىرى بولۇپ، ئۆتكەن يىلى قازاق خانى ھەقنەزەرخان بىلەن قىرغىز خانى نەۋرۇز ئەھمەت خانلارنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، قازاقلارنىڭ يەتتە تۇغ - ئەلىمىنى ئولجا ئالغاندىن كېيىن مەملىكەتكە زەپەر قۇچۇپ قايتىۋاتقانىدى.

يولدا ھەممىدىن ئاۋۋال ئاتلىق تۇفەڭچىلەر① قوشۇنى كۆرۈندى. ئاتلىق تۇفەڭچىلەردىن كېيىن نەيزىۋازلار، شەمشەرۋازلار، گۈرۈزچىلەر ۋە پالاخمانچىلار قوشۇنى كېلىۋاتاتتى. ھەر بىر قوشۇنغا بىردىن ئەمىر لەشكەر ئەمرۇل - ئۇمەرا ئىدى. ھەر بىر ئەمرۇل - ئۇمەراغا سەككىزدىن پانساد تەينىلەنگەنىدى. ھەر بىر ئەمرۇل - ئۇمەرا ۋە پانسادقا تەيىن ۋە مۇقەررەر قىلىنغان قارى مۇرەتتىپ، ئىمامىلار قوللىرىدا قۇرئان كەلامۇللانى تۇتۇشۇپ رەتلىك تىزىلىشىپ ماڭغانىدى.

ھەر بىر ئەمرۇل - ئۇمەرانىڭ ئالدىدا لەشكەرلەر سۇلتان تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنغان ئىككىدىن ئالتۇن جابدۇقلۇق تۆگە، ئات بىلەن ئالتىدىن كۈموش جابدۇقلۇق تۆگە، ئاتلارنى ۋە ھەر بىر پانسادنىڭ ئالدىدا ئىككىدىن كۈموش جابدۇقلۇق ئاتلارنى سۆرەتە ۋە ھەشەمەت بىلەن يېتىلەپ ماڭغانىدى. ھەر بىر ئەمرۇل - ئۇمەرانىڭ داغدۇغىسى گويا ئۇلۇغ شاھ - پادىشاھلارغا ئوخشايتتى، ھەر بىر پانسادنىڭ داغدۇغىسى بولسا گويا بىر ۋىلايەت ھاكىمىنىڭ ھەشەمەتلىرىگە تەڭ ئىدى.

---

① تۇفەڭ — قارا مىلتىق.

هەيۋەتلىك قوشۇننىڭ ئوتتۇرىدا مەڭكەب بىلەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئاتلىق كېلىۋاتقانىدى. ئۇ مىنگەن چىلان تورۇق، غاز بويۇن، قومۇشقۇلاق، ساغرىسى كەڭ ئەرەب تۇلپارى ئوينىقلاپ، تىزگىن سېيرىپ، ھەدەپ ئالدىغا چاپچيتتى. مەڭكەبدىكى باشقا ئەمرۇل - ئۇمەرالار ۋە بەگۇ - بىگاتلار مۇ كاتتا يۇلتۇز ئارغىماقلىرىغا مىنىشكەن بولۇپ، ئايرىم ئاتلارنىڭ بويۇنلىرىغا زەر پۇپۇكلۇك بويۇنباغلار باغلانغانىدى. بۇ بىرەر قورغاننىڭ ئېلىنىشى ياكى دۇشمەن ئۇستىدىن قازىنىلغان غەلىبە شەرىپىگە سۇلتان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۇكاپات - تارتۇقنىڭ بەلگىسى ئىدى.

مەڭكەبنىڭ ئارقىسىدىن جۇجى ئەۋلادىنىڭ بەلگىسى بولغان بىرى قىزىل رەڭلىك، ئىككىسى قارا، ئۇچى سارغۇچ رەڭلىك، بىرى ئاق رەڭلىك يەتتە تۇغ - ئەلەمنى ساڭگىلىتىپ تۇنقان يەتتە دۇندەك زەبەردەست ياساۋۇل كېلىۋاتاتتى. بۇ يەتتە تۇغ — جۇجى ئەۋلادىنىڭ تۇغ - ئەلىمى بولۇپ، ئۇلارنى سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئېمىل ئۇرۇشىدا قازاقلاردىن غەنىيمەت ئالغانىدى.

مەڭكەبنىڭ ئالدىدا خەنجەر ۋە يەڭگىل سۇفەر - قالقانلار بىلەن قوراللانغان سەئىدىيە جەڭچىلىرىنىڭ ھەمايىسىدە ئۇچ بۇرجەك يېشىل تۇغ كۆتۇرگەن تۇغچى ھەيۋەت بىلەن كېتىپ باراتتى. يېشىل تۇغ سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ ئىسلامىيەتكە بولغان سادىقلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قىزىل قارچىغا سەئىدىيىلەر ئەۋلادىنىڭ نىشانى ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان باشلاپ ماڭغان مەڭكەبنىڭ كەينىدىن ئاددىي لەشكەرلەر — ھەقىقىي سەئىدىيە جەڭچىلىرىنىڭ سېپى كۆرۈندى. ھەر بىر سەپ ئۆزىنىڭ بايرىقى ئاستىدا، ئۆز يۇز بېشىنىڭ ئارقىسىدىن سەپ تارتىپ رەتلىك كېتىپ باراتتى. ئۇلار مىنىۋالغان ئاتلار قۇلا، قاشقا، تورۇق ھەر خىل رەڭدىكى قىپچاق ئاتلىرى ئىدى. ھەربىي مۇلازىمەت قىسمىلىرىدىن ئاۋۋال

قاۋۇل ئاتلاردا ئېغىر ساۋۇت، دۇبۇلغىلارنى كىيىشىپ، ئەگرى قىلىچلار، ئۇزۇن نەيزىلەر ياكى بىگىزدەك ئىنچىكە خەنجەرلەرنى ئېسىۋالغان جەڭچىلەر سالماق كېتىۋاتاتتى. ئۇلار سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئىچىدىكى ئاتلىق قىسىمنىڭ جەڭچىلىرى ئىدى. جەڭگىۋار سەپلەر ئۆتۈپ بولۇشقاندىن كېيىن كىيىم - كېچەك، ساۋۇت - دۇبۇلغا، قورال - ياراغ، توپ - زەمبىرەك، ئوق - دورا، ئوزۇق - تۇلۇك، ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك ۋە چىدىر - ئاق ئۆيلەر ئارتىلغان ئاتلار، قېچىرلار، تۆگىلەر قاتارلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

سەئىدىيە قوشۇنلىرى تولۇق ئۆتۈپ بولۇشقاندىن كېيىن كارۋانىي بايا يولدا توختاتقانلارغا ئوخشاش چاققان - جەسۇر چاغداۋۇللار① ئاتلىرىنى قاتارتىپ ئۆتۈپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ قارىسى يېتكەندىن كېيىنلا، كارۋان بېشى كارۋانغا يەنە ئۆز يولىغا چۈشۈشنى بۇيرۇپ، يولنى داۋاملاشتۇردى.

* * *

بۇ خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىڭ يىگىرمە بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن مۇلكىي قەشقەرىيىگە قىلغان ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرى ئىدى. ھازىر ئۇ پەرغانىدىكى نەمەنگاندىن قەشقەرگە ئىشانكالانلىق مەرتىۋىسىدە قايتقانىدى. نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ ئىشانكالانلىقى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ چوڭ ئارزۇسى ئىدى. بۇزرۇكۋار پەدەرى مەخدۇم ئەزەم سۇلۇك تەۋرەتكەن ئاشۇ قەشقەرىيىدە مەخدۇم ئەزەم تەرىقىتىنىڭ ئاللىقاچان ئۆچكەن گۈلخان ئوتلىرىنى يېڭىۋاشتىن ياندۇرۇش — ئۇنىڭ ھازىرقى بىردىنبىر مەقسىتى ئىدى.

① چاغداۋۇل — مۇھاپىزەتچى قەتىرەت.

— ئى بابائى بۇزرۇك، خۇدا بۇ ئالەمنى خوجا مۇھەممەت شېرىپتەك ئىشانلارغا لىق تولدۇرۇۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ئۆزۈم ئۇلارنى يەككە ۋە تەنها قىرغىن قىلغايمەن، — دېدى ئېشەك ئۈستىدە ئولتۇرۇپ كېتىۋاتقان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان چىشىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، — مەن مۇلكىي قەشقەرىيە تامان بېرىپ، خوجا مۇھاممەت شېرىپ تەرەپدارلىرى بىلەن-تۇتۇشماي قويمايمەن. مۇرىت - مۇرشىدلىرىنى تامام ئۆلتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىنى تىرىك تۇتقايمەن. ئۇ سىزنىڭ چاچ - ساقاللىرىڭىزنى، مويى - تۆكلىرىڭىزنى تامام يۇلۇپ، يۈڭدىلاپ، يۈزىڭىزگە قازاننىڭ كۆيىسىنى سۈرتۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىنگۈزۈپ، ئاۋادان - ئايماقلارنى تامام ئايلاندۇرۇپ شەرمىسار ئەيلەپتۇ. مەن ئەمدى ئۇنى تۇتۇپ، كۈندە بىر ئارپا توقنچى بېرىپ، يەتتە يىل ئۆشىتىسىدە يانتاق يۇدگۈزۈپ، گۆلەخ ئەتكۈزۈپ، دالاكلارغا ئوت قالىغىلى سالمايدىغان بولسام، ئۇنىڭ ھەر قانداق ئەيىش - ئىشرەتلىرىنى بۇرنىدىن چىلىق - چىلىق چىنار مايدىغان بولسام، سىزگە قىلغان جاپا - كۈلپەت، ئىزا - ئاھانەتلەرنىڭ ئورنىغا بىرىگە ئون ھەسسە تارتقۇزمايدىغان بولسام ۋە سىزنىڭ تەرىقىتىڭىزنى مۇلكىي قەشقەرىيىدە بىردىنبىر تەرىقىتى شەرىئەت قىلىپ تىكلىمەيدىغان بولسام، مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بولماي كېتەي!

ئۇنىڭ ئېشىكى سوكۇلداپ مېڭىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئېشەكلىك كېلىۋاتقان مىرئەنۋار سوپى بىلەن مولا ئەھمەت سوپى ئىككىسى خېلى يىراقتا قالغانىدى. مۇشۇ تاپتا، پۇزرۇكۇار پەدەرنىڭ سىماسى ۋە ئىشانكالانلىق ئېرشاتنامىسىگە مۇشەررەپ بولغان ئاشۇ ئاخشامدىكى مەنزىرە خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىنىڭ كۆز ئالدىدىن بىرمۇ-بىر ئۆتۈۋاتاتتى...

— ئوغلۇم خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان، — دېدى ئۇنىڭغا بۇزرۇكۋار پەدەرى مەخدۇم ئەزەم زەئىپ ئاۋازدا، — پېقىر گەرچە مۇلكىي قەشقەرىيىدىن قوغلاندى قىلىنغان بولساممۇ ۋە لېكىن ئاللانىڭ ھىمايىتىگە ئېرىشىدىغىنىمغا ئىشەنچىم كامىل. تا ھازىرغىچە قىلچىمۇ ئۇمىدسىزلەنگىنىم يوق. تىرىكلا بولسام... ھېلىمۇ ئاشۇ زېمىنغا قايتا ئاياغ بېسىش ئارزۇسىدىمەن... ياق، ئەگەر بۇ شەرەپكە نائىل بولالمىسام، ئۇ يەرگە بېرىش پېشانەمگە پۈتۈلمىگەن بولسا، بۇ ئارزۇ — ئارمىنىمنى سەن يۇرەك — پارەمگە قالدۇرۇپ كەتمەكتىن باشقا چارە يوق!

— خاتىرجەم بولغايسىز ئى پەدەرى بۇزرۇك! — دەپ لەۋزە قىلدى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان، — مانا سىزنىڭ ئورنىڭىزدا بىز قەشقەر تامان ئاتلانغايمىز. مەيدانغا چۇشكەن مەردۇ — مەردانىلەر تىرناق تاتلاپ ئولتۇرمايدۇ. بېشىمىزغا كەلگىنىنى كۆرەرمىز!

بۇ چاغدا ئاتىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ كۆزلىرى يەنە ياشقا لىق تولدى:

— خۇداغا مىڭ قەتىرە شۈكرانىكىم، ئىلاھىم ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولغاي، مۇلكىي قەشقەرىيە تامان بارغايسەن، ئۇ يەردىكى ئەھلى مۇرتلار ساڭا باقىي قالدى. مېنىڭ يەتمىش يىللىق تىرىشچانلىقىم زايە كەتمەپتۇ. سېنىڭدەك ۋارىسىم ھايات بولىدىكەن، مەن مۇلكىي قەشقەرىيىدە يىگىرمە يىلدىن بېرى تەۋرەتكەن سۇلۇك تەرىقىتىمۇ ئىز — دېرەكسىز يوقلىپ كەتمىگۈدەك! ...، — دېدى ھاياجان ئىلكىدە بوغۇلۇپ تۇرۇپ.

— ئىنشائاللا، بۇزرۇكۋار پەدەرىمنىڭ ياخشى نىيەتلىرى ئەمەلگە ئاشقاي، ھەقتائاللا ئۆمرىنى باقىي قىلغاي!

ئاتىسى مەخدۇ ئەزەم:

— ئى پەرزەنت خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان، بىلەمسەن؟ پىر يارانلار كىملەردۇر؟ — دەپ ئۇنىڭدىن سورىۋىدى، ئۇ دەررۇ جاۋاب بېرەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ئاتىسى ئۆزىنىڭ سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ:

— پىرىيارانلار شۇنداق بىر گۇرۇھ ئادەملەركى، — دېدى، — ئۇلار قۇرئانى كەرىمدە: «ئەل تەقدرۇل ۋەل قەلەم»[1] دېيىلگەنلەردۇر. ئۇلار: «بۇ ئالەمدىكى كۇللىي مەۋجۇدات شەك - شۇبھىسىزكى ئاللاغا خاستۇر. ئىنسان ئەنە شۇ مەۋجۇداتلىنقتىكى تىرىكلىكنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاللا تەرىپىدىن يارىتىلىشى، تىرىكلىكى ۋە تەقدىرى ئۇلۇغ ئاللاغا مەنسۇپ بولىدۇ، ئاللادىن بېئىزنى قىل تەۋرىمەيدۇ» دەپ ھېسابلايدىغان ماشايىخلاردۇر![2] ئۇل پىريارانلار خوجام رەسۇلىللا بىلەن بەندىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىگە ئەلچىلەر دۇر، پىرئىنەلھەقتۇر، ئىلمىي غايىبنى بىلگۈچىلەردۇر!...

— ۋاي دانا بۇزرۇك، سۆزىڭنى بەرھەق، نېمىدېگەن بىر جۇملىسى تۇمەن جۇملىگە باراۋەر تۇرىدىغان پاساھەتلىك سۆزلەر بۇ! سىز قەلبىمىزنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرىگە كۆز تاشلىدىڭىز. سىز پەدەرىمگە يۇرەك - باغرىمىزدىكى بارلىق سىر - ئەسرالار بەش قولدەك ئايانداردۇر!

— شۇنداق، ئى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان، ياق، ئى ھۆرمەتلىك خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالان! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى مەخدۇمۇ ئەزەم، — ئى پەرزەنت، بىلەمسەن! زاھىرى[3] ئالەمدىكى كۇللىي مەۋجۇداتلارنىڭ

---

① مەنىسى: «بەندىنىڭ تەقدىرى، زوۋزۇلىسى ئۆزى يارىتىلىشتىن ئىلگىرى ئاللاتائالا تەرىپىدىن ئاللىقاچان پىشانىسىگە يۇتۇلگەن بولىدۇ.»

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن موللا مۇھەممەت مۇسەيىن كۇچارى بىلەن موللا توختى خەلپەت قەشقەرىيلەر يازغان «تەزكىرەئى پىريارآن» (قولىيازما) غا قارالسۇن.

③ زاھىرى ئالەم — ئاشكارا، ئوچۇق ئالەم.

هەممىسى، كائىنات ھادىسلىرىنىڭ ھەممىسى، بەندىلەرنىڭ نەپسى - ئىنتىلىشلىرىنىڭ ھەممىسى باتىنى① ئالەم ئۇچۇندۇر! مۇرتلار، پىرنىڭ ئىختىيارىدىكى بېقۇۋۇل ئۆتكۈنچى مەخلۇقتۇر! پىريارانلارلا باتىن ئالەم ئۇچۇن ئىنسانلىقتۇر! مېنىڭ نەپسى ئالماي ھەمدە ئاۋازمۇ چىقارماي تاۋۇتتا ياتقىنىمغان سائەتلىرىم يېقىن قالدى، ناھايىتى يېقىن قالدى!... بۇ سائەتنىڭ يېتىپ كېلىشىنى ئالدىن كۆرۈپ تۇرۇش مېنى تىترەتمەكتە! بىراق...

ئاتىسىنىڭ ئاۋازى تىترەپ كېتىۋاتاتتى. ئاخىر ئۇ ئاشۇ تىترىگەن ئاۋازى بىلەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانغا:

— ئى ئىشانكالان، ماڭا ياردەم قىلغايسەن! — دەپ مۇراجىئەت قىلدى.

— ئى بابائى بۇزرۇك، ئېيتىڭچۇ، نېمە بىلەن قانداق ياردەم قىلغايمەن؟!

— ئىنسان ھەر ئىككىلا ئالەمنىڭ ۋابال - ساۋابىنىڭ شاھىتى، ئاجرالماس ھەمراھىدۇر! شۇڭا، ئۇلۇغلارنىڭ مۇقەددەس تەنلىرىنى مەڭگۇ ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن مۇقەددەس مازار، مۇقەددەس مۆجىزات قىلىپ تۇرغۇزماق لازىمدۇر. مۇرتلار ئاللاغا بولغان مۇسۇلمانچىلىق قەرزلىرىنى پەقەت ئاشۇ مۇقەددەس مازار، مۇقەددەس مۆجىزاتلارغا سەجدە قىلىش بىلەنلا گەردەنلىرىدىن ساقىت قىلالايدۇ. دېمەكچىمەنكى، سەن مۇلكىي قەشقەرىيە تامان بارغاندا، ئەنە ئاشۇنداق مۇقەددەس مازارلارنى، مۇقەددەس مۆجىزاتلارنى تولا - تولا بەرپا قىلغايسەن. بۇتپەرەسلەر لايدىن بۇت ياساپ سەجدە قىلىشىدەك، سەن ئاشۇنداق مۇقەددەس مازارگاھلارنى، مۇقەددەس مۆجىزىلەرنى ياسىساڭ نېمىشقا بولمايدىكەن؟ شۇنداق قىلساڭلا، قەشقەرىيە

① باتىنى ئالەم — يوشۇرۇن، يېپىق ئالەم.

مۇزاپىتىددىكى سان - ساناقسىز نادان ئەھلى ئۇيغۇرنىڭ ئۆز چىنكىڭدىن زادى چىقمايدىغان قىلالايسەن!

بۇ چاغدا خوجا مۇھەممەتئىمىن كۇلدى ۋە خۇددى ھەممە ئىشنى چاڭگىلىدا تۇتۇپ، تۇرۇۋاتقان ئادەمدەك چاڭىلداپ سۆزلەپ كەتتى:

— ئى بابائى بۇزرۇك، خاتىرجەم بولغايسىز، بۇ تاپشۇرۇقنىڭزنى ۋايىغا يەتكۇزۇپ ئورۇندىغايمىز، بەختىڭىزگە ئىشانكالانلىق ئىبرىشاتنامىسى كېچە - كۇندۇز ئىبادەت قىلىدىغان بىرزەك تەقۋادار مۇسۇلماننىڭ قولىغا چۇشۇپتۇ. بۇ ئىبرىشاتنامىنىڭ قۇدرىتىگە باشقا ھېچقانداق نەرسىنى تەڭلەشتۇرگىلى بولماس. بىز پەقەت ناھايىتى زۆرۇر بولغاندىلا ئۇنىڭدىن پايدىلانغايمىز. بىز بۇ ئىبرىشاتنامىنىڭ كارامىتى بىلەن مۇرىتلارنى خانىقا، تۇنەكخانە، قەدەم جايلارنى راسلاشقا سالماي، پەلكى جەڭگىۋار سوپى توپلاپ دەھرىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىمىز تامامەن مۇمكىن. بىراق، بىز كەلگۇسى ئۇچۇن باشقا بىر يولنى تاللىۋالدۇق.

بۇ چاغدا ئاتىسى مەخدۇم ئەزەم ئوغلىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ رازىمەنلىك بىلەن كۇلۇپ قويدى - دە، ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەستىن ماختاپ كەتتى:

— باركاللا، ئى پەرزەنت، تۇمەنمىڭ باركاللا! — ئۇ مۇشۇ تاپتا خۇشاللىقىنى باشالمايۋاتقانىدى، — شۇنداق، مۇرىتلارنى ئىشقا سېلىشنى بىلىش كېرەك، ئۇلارنىڭ پۇتۇن تەلىپىنى بىر يوللا قاندۇرۇۋەتسە بولمايدۇ، ھۆرمەتلىك ئىشانكالان، ئۇلارنى خۇددى ئاشقلاردەك ئۆزۈڭگە مەھلىيا قىلىپ تارتىپ تۇرۇشۇڭ كېرەك. ئەگەر، مۇرىتلارنىڭ دىلىدىكى تەشنالىقنى بىراقلا قاندۇرۇۋەتسەڭ، ئۇلار سېنىڭ ئارقاڭدىن ئىككىنچىلەپ ئەگەشمەيدۇ! ئەكسىچە، تېگىلىپ - قېچىپ تۇرساڭ، كۇندە شاپاشلايدىغان بولىدۇ. مېنىڭ بۇ گېپىمگە

ئىشەن!

— . . .

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئاتىسى مەخدۇم ئەزەم بىلەن خىيالەن سۆزلىشىپ كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئېشىكى قاتتىق ھاڭراپ كۇچەپ كەتكەنلىكتىن، «تارت!» قىلىپ ئوسۇرۇپ سالدى. قاتتىق چۆچۈپ كەتكەن خوجا مۇھەممەتئەمىن ئىشان يەرگە ئۇچۇپ كەتكىلى تاس قالدى ـ دە، دەرھال ئۆزىنى ئوڭشاپ، ئېشەكنىڭ ئۇستىدە تېقىمىنى قىسىپ چىڭ ئولتۇردى. . .

* * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بۇ يەردە ئەھلى تەرىقەتنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا پەيدا بولۇش، تارقىلىش ۋە بىر پۈتۈن ئەقىدە بولۇپ شەكىللىنىش جەريانىنى بىلىش ئۈچۈن، گەپنى يەنىلا ئىسلامىيەت تارىخىدىن باشلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

مىلادى 632 ـ يىلى (تىمساھ يىلى) مۇھەممەت پەيغەمبەر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ خەلىپىلىك ئورنىنى تالىشىپ يۇز بەرگەن «شىئە»، «سۇننىي» نىزاپەتچىلىكى بارغانسېرى ئۇلغىيىپ، مۇرەسسەسىز ھالەت شەكىللەندى. ئىسلام دۇنياسىدا شەكىللەنگەن بىر ـ بىرىگە قارشى بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ يۇقىرى قاتلام يېتەكچىلىرى ئارىسىدا پەيدىنپەي مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى تەلىماتلىرى (قۇرئان) بىلەن ئىسلامىيەتنىڭ مۇھەممەت پەيغەمبەر تەكىتلىگەن ئەھكام، ئۇقۇم، پرىنسىپ، ئەقىدە ۋە ئەنئەنىلىرىنى ھەر كىم ئۆز مەۋقەلىرىنى چىقىش قىلغان ھالدا خالىغانچە بىر ـ بىرىگە زىت تەپسىرلەيدىغان، چۈشەندۈرىدىغان، تائەت ـ ئەمەل قىلىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

شىئەلەرنىڭ ئۆلىمالىرى: «قۇرئاننىڭ ‹باتىن› ھەم ‹زاھىر› مەنىلىرى بار. ‹باتىن› مەنىسى بەندىلەرنىڭ شەرتسىز، شەك - شۇبھىسىز تائەت - ئەمەل قىلىشىغا قارىتىلغان» دەپ دەۋا قىلىشاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ قاراشلىرىنىڭ مۇستەھكەم ۋە مەڭگۈلۈك «ھەقىقەت» ئىكەنلىكىنى ئاساسلاش ئۈچۈن، ھەزرىتى ئەلىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى گەپ - سۆزلىرى ۋە ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ئاساسەن، ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەر، دىنىي پرىنسىپلىرى مەركەزلەشتۈرۈلگەن «ئەخبار» نامىلىق چوڭ كىتابنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى «قۇرئان» بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشتى.

سۈننىيلارنىڭ ئۆلىمالىرىمۇ «قۇرئاننىڭ ‹زاھىر› ھەم ‹باتىن› مەنىلىرى بار. ‹زاھىر› مەنىسى بەندىلەرنىڭ شەرتسىز ھەم شەكسىز تائەت - ئەمەل قىلىشىغا قارىتىلغان» دەپ دەۋا قىلىشاتتى. ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ بۇ قاراشلىرىنىڭ مۇستەھكەم، مەڭگۈلۈك «ھەقىقەت» ئىكەنلىكىنى ئاساسلاش ئۈچۈن، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ساھابىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرى ۋە ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىئىنەزەر، دىنى پرىنسىپلىرى مەركەزلەشتۈرۈلگەن «سۈننىي» نامىلىق چوڭ كىتاب (قۇرئان تەپسىرى) نى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى قۇرئان بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشتى؛ «شىئە» لەرنىڭ ئۆلىمالىرى قۇرئاننىڭ «باتىن» مەنىسىنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ، «زاھىرىي ئالىم» دىكى ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنىڭ ھەممىسى «باتىن ئالىم» ئۈچۈندۇر، شۇڭا بەندىلەر ئۇ «ئالىم» ئۈچۈن بولغان خۇدايى قۇلچىلىق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتمەسلىك لازىم، دەپ ھېسابلاشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۇنقان يولىنى «ئەھلى تەرىقەت» (تەركىدۇنيالىق) دەپ ئاتاشتى؛ «سۈننىي» لەرنىڭ ئۆلىمالىرىمۇ قۇرئاننىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەتنى ئىدارە قىلالايدىغان بىردىنبىر،

هەقىقىي دەستۇر ئىنكەنلىكىنى چىقىپ تۇرۇپ، «باتىن ئالەم» «زاھىرىي ئالەم» ئوچۇن قوشۇمچە ئۇقۇم، دەپ ھېسابلاشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ تۇتقان يولىنى «ئەھلى شەرىئەت» (زاھىرىي ئالەم يولى) دەپ ئاتاشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۆز ۋاقتىدا پۈتۈن ئىسلام دۇنياسىدا مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئىسلام دىنى بايرىقى ئاستىغا ئۈيۇشقان تۈرلۈك مۇسۇلمان قوۋملىرى ئەمدى بىر - بىرىگە قارشۇ قارشى ئىككى بايراق ئاستىغا بۆلۈنۈپ ئۈيۇشۇپ، ئىچكى جاڭجال، مەزھەپ ئۇرۇشلىرىنىڭ قۇربانلىرىغا ئايلىنىشقا باشلىدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇ ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىپ، سان - ساناقسىز قانلىق ئۇرۇشلارغا سەۋەبچى بولدى...

بىراق، ئىش بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشمىدى. مىلادى 741 - يىلى (يىلان يىلى)، ئىراندىكى شىئەلەر ئۇمەييەلەر سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھېشام[1] ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ، تۇنجى قېتىم خەلىپىلىك دەۋاسىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئىمام ھۇسەيىنىڭ[2] كەربالا ئۇرۇشىدا ساق قالغان بىر دىنبىر ئوغلى، شىئەلەرنىڭ 4 - ئەۋلاد ئىمامى — زەييىد ئىبنى ھۇسەيىن ئىبنى ئەلى كوفەدە ئۇمەييەلەر سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ھېشام ئۇستىدىن ئىسيان كۆتۈرگەندە، شىئەلەر ئارقا - ئارقىدىن ئۇنىڭ بايرىقى ئاستىغا توپلىنىشتى.

ئىسيانچىلار ئىراندا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئۆزلىرىنى «ھاشىمىيە خەلىپىلىكى» دەپ ئاتاشتى. خەلىپە زەييىد كۆپ ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا ۋەدىسىدىن يېنىۋالدى ۋە ئۆز ھاكىمىيىتىنى

① ھېشام (724 - 743 - يىللىرى تەختتە) — ئۇمەييەلەر سۇلالىسىنىڭ 10 - ئەۋلاد خەلىپىسى.

② ئىمام ھۇسەيىن (625 - 680) — مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ قىزى بىبى پاتىمە بىلەن ھەزرىتى ئەلىدىن تۇغۇلغان نەۋرىسى. تولۇق ئىسمى ھۇسەيىن بىن ئەلى بىن ئەبۇ تالىپ ھاشىم.

ئىلاھى ھاكىمىيەت ۋە دۇنياۋى ھاكىمىيەت، ئۆزئارا بولسا «ئىلاھى خەلىپە» دەپ جاكارلىدى. ئۇ شۇنداق ئىستىبدادىتلاشتىكى، خەلقتىن ئۆزىگە مۇتلەق بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ھېچقانداق بىر كىشىنىڭ «ئىلاھى خەلىپە»گە قارشى چىقىشىغا مۇتلەق ھەققى يوقلۇقى توغرىسىدا كۆپلەپ تەقەب - پەرمانلارنى جاكارلىدى. بىراق، مىلادى 743 - يىلى (قوي يىلى)، خەلىپە ھىشامنىڭ يوسۇپ ئىبنى ئۆمەر دېگەن بىر باش ۋالىيى ئىراندا قوزغالغان بۇ شىئەلەر ھاكىمىيىتىنى بىت - چىت قىلىپ تاشلاپ ئىسيانچى خەلىپە زەييدنىڭ توتۇپ كېلىپ دارغا ئاستى. ئۇنىڭ شېرىكلىرى تارقىلىپ كېتىشتى. شۇنىڭ بىلەن شىئەلەر ئوتتۇرىسىدا بارلىققا كەلگەن بۇ دەسلەپكى بىرلىك پارچىلىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. ھاشىمىيلەر شىئەلەرنىڭ ئىچكى بىرلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆز قوۋملىرى ئارىسىدىكى ئىشان[1] ۋەقەيسەر تەقۋادارلاردىن «سوپى - زاھىد پىرقىسى»[2] نى تەشكىل قىلدى. «تەزكىرەئى پىرياران» دېگەن كىتابتا بۇ «سوپىلى زاھىدلار پىرقىسى» توغرىسىدا مۇنداق دەپ مەلۇمات بېرىلگەن ئىدى: «... ھەزرىتى بەنى ھاشىم - ھەزرىتى خوجام رەسۇللاللانىڭ بۇ ئالەمدىكى ئۇممەتلىرىگە قالدۇرۇپ كەتكەن بىردىنبىر ئەۋلادى، بەرھەق ۋەكىلى ئىدى، ئەھلى ئىسلامنىڭ پاناھى، ئىقلىمگىرى ۋە نىجادچىسى ئىدى. شۇڭا، خوجام رەسۇللاللانىڭ مۇبارەك ئىسىم - سۈپەتلىرىنى ئۆزىگە خاس تۇتۇپ، لىباس ئىبرام[3] كىيىپ، مۇرىتلىرى بولسا لىباس تەۋەززۇكات كىيىشىپ، باشقىلاردىن ئۇلپاز، تۇرق، سالاپەت، سۈپەت پەرقلىرى بىلەن پەرقلىنىپ، ھۆرمەت دەرىجىلىرى بويىچە

① ئىشان — شان - شەرەپ كەلتۈرگۈچى، دېگەن مەنىدە.
② سوپى - زاھىد — تەرىقەت تەقۋادارلىرى، دېگەن مەنىدە.
③ لىباس ئىبرام — مۇھەممەت پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا، ئىسلامغا قىلغاندا كىيىمى ئۈستىدىن تۇرۇۋالغان ئاق رەختتىنىڭ نامى.

سوپىزاتلىق تەلقىنلىرىدە توۋا - ئىستىغپارنى تىللىرىدىن چۈشۈرمەيتتى. . . »

ئۆزلىرىنى «بەرھەق پەيغەمبەر ۋەكىلى» دەپ ئاتىشۋالغان بۇ كىشىلەر دەل كېيىنكى چاغلاردا ماۋرائۇننەھىر ۋە پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستاندا ئۆزلىرىنى سەييىدلەر دەپ ئاتاپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغ نام - سۈپەتلىرىنى سۈيئىستېمال قىلىپ، ئىشلىمەي چىشلەشنى كەسىپ قىلىشۋالغان، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى دەپسەندە قىلىپ يۈرۈشكەن ئاشۇ دەستەكسىز خوجا - ئىشانلارنىڭ تۇنجى پىرلىرى ئىدى.

ھاشىمىيلەر ئۇمەييەلەر سۇلالىسى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر قايسى ئەرەب - ئەجەم يۇرتلىرىغا ۋە مۇلكىي تۈركىستاندىكى ھەر قايسى مۇسۇلمان ئەللىرىگە پاناداپ قېچىپ كېتىشتى. لېكىن، بۇ تەرسا، قاچاق سوپى - زاھىدلار ئۆزلىرى تۇرۇۋاتقان مۇشۇ يەرلەردىمۇ يەنىلا تەرىقەتچىلىك ھەرىكەتلىرىنى توختىتىشمىدى. شىرۋان، بەسرە، پارس، شىراز، ھەمەدان، ھىرات، بۇخارا، سەمەرقەند، قەشقەر. . . قاتارلىق جايلاردا ھەر خىل ناملار، ھەر خىل شەكىللەر بىلەن ئاشكارا، يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىشۋاتقان نۇرغۇن چوڭ - كىچىك سوپى - زاھىدلار گۇرۇھى پەيدا بولۇشتى ۋە بارا - بارا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ چوڭ - چوڭ سوپى - زاھىدلار تۈركۈمىنى بارلىققا كەلتۈردى. تارىختا «قوۋمى سۇلۇك داھىيلىرى» دەپ ئاتالغان مەشھۇر سوپى ھۇسەيىن ئىبنى مەنسۇر ھەللاج، شەيخ نەجمىدىن باغدادى، يۈسۈپ ھەمەدانى، خوجا ئابدۇخالىق سانايى، ئەتتارى، جالالىدىن رومى، خوجا ئەھرارى. . . پىرقلىرى ئەنە شۇ سوپى - زاھىدلار تۈركۈمىنىڭ تەپرىقات ناملىرى ئىدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مىلادى 8 - ئەسىردىن 12 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا يالغۇز مۇلكىي تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بىر - بىرىدىن مۇستەقىل

بولغان ئاشكارا - يوشۇرۇن سوپى - زاھىدلار تۇركۈمى توقسان توققۇزغا، پىرلىرى بىر يۇز بىرگە يەتكەنىدى!

ئەھلى تەرىقەتچىلەر بارلىققا كەلگەن كۈندىن تارتىپلا ئۆزلىرىنى «سەييىدلەر» دەپ ئاتىشىپ، نوقۇل تەرىقەت بىكىنمىچىلىك مەۋقەلىرىنى چىقىش قىلىپ، قۇرئانىنىڭ «باتىن» مەنىسى بويىچە ئىسلام دىنىنى تەرىقەتلەشتۈرۈشكە، مۇسۇلمانلارنى سوپى - زاھىدلاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. كەڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئۆزلىرىنى «سۇلۇك داھىيسى»، «پىرئەزەم» دەپ تەرغىب قىلىشتى. ئۇلار پۈتۈن مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللىقاچان ئورتاق ئەمەل قىلىش مىزانى ۋە ئەنئەنە پرىنسىپىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئىسلام ئەھكامى، ئەركانلىرىدىن ۋە قۇرئاندىكى بەلگىلىمىلەردىن چەتلەپ، بەزى غەيرىي ئىسلام ئەھكاملىرىنى مەسىلەن، بۇددا، براخمان ۋە يەھۇدىي دىنلىرىغا مەنسۇپ بولغان نەرسىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشتى ياكى ئىسلامىيەتتە يوق نەرسىلەرنى بار قىلىپ كۆرسىتىشتى. قۇرئاندىكى نۇرغۇن ئايەت، سۈرىلەرگە ۋە ھەدىسلەرگە ئۆزلىرى خالىغىنىچە مەنا بېرىشىپ ۋە ياكى ئۇلارغا ئۆزلىرىنىڭ غەيرىي نۇقتىئىنەزەرلىرىنى سىڭدۈرۈپ يېڭى بىر خىل «دىنىي تەلىمات» شەكلى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىشتى... سۇلۇك يولىدا يۈرگەن تەرىقەتچى ماشايىخلار ئۆزلىرىنى «پىر» دەپ ئاتاشتى. ئۇلار قۇرئان كەرىمدىكى: «... مۇسۇلمان بەندىلەر ئاللانىڭ بىرلىكى، پەيغەمبىرىنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىگە ئەقىل - پاراسەتلىرى يەتكەن قايىل بولۇشى، ئىمان كەلتۈرۈشلىرى، تائەت - ئىبادەت قىلىشلىرى زۆرۈردۇر...» دېگەن ئەقىدىنى «... ئىمان — تىل ھەم دىل بىلەن تەستىقلاش، بەدەن مۆچىلىرى بىلەن ئورۇنلاشتۇر. يەنى، ئىمانغا بەدىنى ئارقىلىق كىرىشتۇر...» دېگەن ئەقىدىگە ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇلار: «بەندە

پەقەت جىسمانىي بەدەنى بىلەنلا بەندىدۇر، بەندىسىنىڭ ھەر بىر مۇچىسى ھەر ئىككىلا ئالەمدە بەندىنىڭ ۋاباللىقى ـ ساۋابىنىڭ شاھىتلىقىدۇر، ئاجرالماس ھەمراھلىقىدۇر» دەپ ھېسابلاپ، پىرلارنىڭ مېيىت ـ جەسەتلىرى قويۇلغان جايلار «تەن ئاساس»، «تەن مەڭگۈ»، ئۇلۇغ مۆجىزات بولغان «مۇقەددەس مازارلاردۇر»، شۇڭا بەندىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاللاغا بولغان مۇسۇلمانچىلىق قەرزلىرىنى «مۇقەددەس مۆجىزات» ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ مۇقەددەس مازارلارغا سەجدە قىلىش ئارقىلىق ساقىت قىلالايدۇ، دەپ دەۋا قىلىشتى. ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرى توپ نېگىزىدىن ئېيتقاندا «خۇدادىن خۇدالىق»، «پەيغەمبەردىن پەيغەمبەرلىك تالاشقانلىق»، ئاللا بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدا مۇھەممەت پەيغەمبەردىن باشقا يەنە بۆلەك «ۋاستىچى زات» پەيدا قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىناتتى، بۇ ئۇچىغا چىققان كاززاپلىق ئىدى. ①

سوپى ـ زاھىدلارنىڭ ئەخلاق سۇپەتلىرى ھەققىدە ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكىلەر ئاللىقاچان ئېنىق ئۇقۇمغا ئىگە ئىدى. «ئۆزىنى سوپى»، «دىن ئەھلى»، «ئەھلى تەقۋا»، «ئۆزىنى ئىگىسى»، «دەرۋىش» دەپ ئاتىلىغانلارنىڭ جاۋانمەردلىكى ئوغرىلاردىن، سىپاھىلاردىن ۋە بازارچىلاردىن ئارتۇق بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەكرىتائالادىن ئالغان نىسبى «تەن» ۋە «جان» دۇر. ئۇلارنىڭ جاۋانمەرتلىكى شۇنداق بولۇشى كېرەككى، ئۆزىنى (تەكرىدىن باشقا دۇنيا راھەت لەززەتلىرىدىن ۋاز-كەچكەن) «زاھىد» دەپ سۆزلىنىشىگە مۇۋاپىق بولۇپ، تۇرمۇش مەئىشىتىنى ئۆز گېپىنگە تۇشلۇق ئۆتكۈزسۇن. رىيادىن يىراق بولسۇن. كىشىلەر بىلەن جەڭ ـ جېدەل قىلىشمىسۇن ۋە خەلقە دىن ئىشلىرىدا دەخلى يەتكۈزمىسۇن،

① بۇ مەقتىكى تەپسىلاتلار ئۆچۈن، سۇلتان باي ھاجىم يازغان «بۇرقۇم ئەۋلىيا» (قوليازما) غا قارالسۇن.

كىشىلەرگە ئۆز نەپسىنى دەپ ھەر خىل بولمىغۇر پەتۋالارنى ئۆگەتمىسۇن. چۈنكى، كىشىلەرگە زىيانلىق پەتۋالارنى ئۆگىتىش — خەلقە ياۋۇزلۇق قىلغان بولىدۇ. ئۇلار ھىيلىگەرلىك بىلەن يالغان قەسەم قىلمىسۇن، دىن مەسىلىلىرىنى ئوغرا، ھەقىقىي بىلىسە، خەلقە تەمەسىز ئۆگەتسۇن ئەمما دىنىي دۇنياغا ساتمىسۇن، پاسىقنى پىسىق سەۋەبى بىلەن مالامەت قىلمىسۇن، مەيلى گۇناھى بار، گۇناھى يوق بولسۇن، بىر كىشىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە ھۆكۈم چىقارمىسۇن، چۈنكى، چىقىرىلغان پەتۋا - ھۆكۈملەرنى تۈزىتىشكە بولىدۇ. ئەمما، ئۆلۈمنى تۈزەتكىلى بولمايدۇ. ئۆز مەزھىپىنى (كۆز قارىشىنى) قوللاپ كۆچەيتىش ئۈچۈن، يەنە بىر مەزھەپنى ھاقارەتلەپ، باشقا مەزھەپ ئەھلىنى «كاپىر» دېمەسلىك لازىم. چۈنكى، «كاپىر» دېگەنلىك — سەن دىنى ئىسلامدا ئەمەس، دېگەنلىكتۇر. قۇرئان كەرىمدە ياكى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىسلىرىدە «مەزھىپى باشقا بولغانلارنىڭ دىنى باشقا، ئىسلام دىنىدا ئەمەس» دېگەن ھۆججەت يوق. تەكىرگە يېقىنلىشىش ۋە رەھمىتى ئىلاھىيە ھەققىدە ئۆزى بىلمىگەن بىر ئىلمىنى ئاڭلىسا، ئۆزى بىلمەي تۇرۇپ ئىنكار قىلمىسۇن. خەلقنى تەكىرنىڭ رەھمىتىدىن نائۇمىد قويمىسۇن. يەنى، گۇناھكارلارنى بەزىدە ئازاب بىلەن قورقۇتسۇن، بەزىدە رەھمەت - مەغپىرەت بىلەن ئۈمىدۋار قىلسۇن. بۇ ھايان قىلىنغان سۈپەتلەر مۇپتى - قازىلار ۋە ۋەز ئېيتقۇچىلار، ئۆزىنى ئىشان - ھەزرەت دەپ يۈرگەنلەرنىڭ جاۋانمەردلىكىدۇر. . . »①

سوپى - زاھىدلارنىڭ ئەخلاق - سۈپەتلىرى شۇ چاغلاردا ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ئالىملار يازغان كىتاب، دەستۇرلاردا

① شەمسۇل ماۋالى قابۇس: «قابۇسنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1982- يىل 6- ئاي 1 - نەشرى، 169 - ، 170 - بەتلەر.

كەڭ زىكرى قىلىنغانىدى. مەسىلەن، ئەبۇل قاسىمى يازغان «ئەدەبۇل رەسائىل»، شەيخ ھەسەن قۇددۇسى يازغان «كىتابۇل ساپا»، شەيخ ئەبۇمەنسۇر دەمەشقى يازغان «ئەرىمەتۇللا» ۋە شەيخ ئەلى تەۋھىدى يازغان «كەشپۇلئايان» دېگەن كىتابلاردا سوپى - زاھىدلارنىڭ ئەدەب - ئەخلاق ئۆلچىمى كەڭ ۋە سىستېمىلىق بايان قىلىنغانىدى. بۇ قائىدە - مىزانلارغا ئەمەل قىلغانلار توغرا يولغا ماڭغانلار، دەپ ھېسابلىنىپ، ئۇلارنىڭ خۇدانىڭ ۋە ھەزرىتى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ رازىلىقىغا ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىلاتتى.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئىسلام ئەقىدىلىرى ئاللا بىلەن بەندە ئوتتۇرىسىدا مۇھەممەت پەيغەمبەردىن باشقا «يەنە بىر زات» بار دېگەن قاراشنى قەتئىي رەت قىلىدۇ. بەيتۇللا ھەرەمدىن باشقا «مۇقەددەس مازار»، «مۇقەددەس مۆجىزات» لارنى تاۋاپ قىلىشقىمۇ قەتئىي قارشى تۇرىدۇ. شۇڭا، ئىسلام ئەقىدىسىدە بۇنداق «تاۋاپ قىلىش» ھەرىكەتلىرى بۇتقا سەجدە قىلىشنىڭ دەل ئۆزىدۇر. ئۇنداق قىلىش ئاللاتائالانىڭ مۇسۇلمانلار قەلبىدىكى مۇتلەق نوپۇزىنى تۆۋەنلەتكەنلىك بولىدۇ. ئەۋلىيالار، ساھابىلەر، دانىشمەنلەرنىڭ توپا - تۇپراق باشلىرىغا بېرىپ سەجدە قىلىپ، ئۇلاردىن مەغپىرەت قىلىشنى تىلەش ئاللاتائالا ئالدىدا گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى، مۇھەممەت پەيغەمبەر ئۆلگەنلەرنىڭ تۇپراق بېشىغا قەبرە قاتۇرۇش، گۈمبەز ياساش قاتارلىقلارنى بىردەك ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق، مۇسۇلمانلارنى ئاللانىڭ بىرلىكىگە، ئاللانىڭ پەيغەمبىرىنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىگە ئىمان كەلتۈرۈشكە دالالەت قىلغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا قەبرىلەر ئۈستىگە تۇرلۇك بىنالارنى سېلىش ۋە تۇرلۇك، نەقىشلەرنى نەقىش قىلىش ئادەتلىرى پەيدا بولغاندا، رەسۇللا: «بۇ نەرسىلەر قارىغان ئادەمنىڭ خۇددى بۇتقا ئوخشاش

كۆرۈنەتتى. . . مىيىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ قەبرە بېشىغا كېلىپ تۇرلۇك مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈشى كۆپىنچە مەككە مۇشرىكلىرىنىڭ بۇتخانىلاردا ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىگە ئوخشايتتى. . . » دەپ قاتتىق ئەيىبلىگەنىدى. شۇڭا، ئۇ: «دىنىي ئىشلارنى ئاساسلاشتۇرۇڭلار كى، قىيىنلاشتۇرماڭلار! . . . » دېگەنىدى.①

ئىسلامىيەت تەرىپىدىن تۇرلۇك تۈرگا ھۆكۈم ۋە ھەق ئاساسلار بىلەن رەت قىلىنغان ئەھلى تەرىقەتچىلەر كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ئۆزلىرىنىڭ ئىسلامىيەتكە مۇخالىپ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى يەنىلا توختاتمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەر قايسى ئىسلام ئەللىرىدە ئۇلۇمگە ھۆكۈم قىلىنىدى. مەسىلەن، ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر سوپى - پىرلاردىن بەسرەلىك ھەسەن باغدادى، شىرازلىق سوپى يۈسۈپ «خەتمە ئەزەم»، مەۋلانە سەرۇەرى، «بالاگەردان پىرىم» دەپ ئاتالغان ھەمەدانلىق سوپى مۇھەممەت ئەزەم، «پىر ئەزىزان» دەپ ئاتالغان خوراسانلىق سەييىد ئاسىپ ئەزىزى قاتارلىق ماشايىخلار «دىن ئاسىيلىرى» دەپ ئەيىبلىنىپ دارغا ئېسىلدى. ئىراقلىق سوپى ھۈسەين ئىبنى مەنسۇر ھەللاجى ئۆزىنى « ئەنەلھەق» دېگەنلىكى ئۈچۈن شەرىئەت تەرىپىدىن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلدى.

دېمەك، ئىسلامىيەت تارىخىدا ئەھلى تەرىقەتچىلەر ئىسلامىيەتكە مۇخالىپ كېلىدىغان تۈرلۈك قىلمىشلىرى بىلەن كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقاد ئېتىبارىدىن چۈشۈپ كېتىشكەنىدى ۋە ئىسلامىيەتكە دۈشمەن بولغان تۈرلۈك بىدئەت مەزھەپلەر تۈركۈمگە قوشۇلۇپ كېتىشكەنىدى. شۇڭا، چەت ئەللەردىكى ئىسلامىيەت تارىخىدا بۇنداق بىدئەت، ئازغۇن مەزھەپلەرنىڭ بىر

① مۇھەممەت خوزەرى: «مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرجىمھالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل 1 - نەشرى، 381 - بەت.

قېتىمۇ بىرەر ئىسلام مەملىكىتىدە، بىرەر مىللەت ياكى بىرەر قەبىلە، بىرەر جەمئىيەتتە دىنىي، سىياسىي ھاكىمىيەت شەكلىگە كىرىپ باقمىغانلىقىغا، يېتەكچى مەزھەپ بولۇپ نوپۇز تىكلەپ باقمىغانلىقىغا ئەجەبلەنمەسلىك كېرەك. پىراق، تۇرلۇك زامانە ھادىسىلىرى، قىسمەت پېشكەللىكلىرى ۋە باشقا تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن پاناھلىق تىلەپ كېلىدىغان ھەر خىل مۇساپىر ئىنسان تايىپلىرىگە ئەزەلدىن ئۆز قوينىدىن ئىسسىق ماكان ۋە ئىسسىق نان بېرىدىغان ئىلتىپاتپەرەس ساددا ئۇيغۇر خەلقى ياشايدىغان سەئىدىيە مەملىكىتىدە بولسا ئىش باشقىچە ئىدى. . .

* * *

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانلار چىلان ئۆتكۈنچىگە يېتىدا زەپەر قۇچۇپ قايتقان سەئىدىيە قوشۇنلىرىنى ئۇچرىتىپ ئون كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاتۇش مۇزاپىتىدىكى مەشھەتكە يېتىپ كېلىشتى. بۇ تاغ ئەمدىلەتىن سۇزۇلگەن ۋاقىت ئىدى.

ئوچۇق قول تەرەپتە كۆرۈنگەن ئاغۇ تاغلىرىنىڭ ئۈستى سەل - پەل ئاقارغان بولسىمۇ، ئاسماندا شالاڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا يەتتە يۇلتۇزلار پىل - پىل يېنىپ تۇراتتى. جاندىن ئۆتىدىغان ئەتىيازنىڭ سوغۇق شامىلى يول بويىدىكى يالىڭاچ دەرەخلەرنى تىنىمسىز ئىرغاڭلىتىپ، خۇددى ئۇدۇلدىكى بوغۇز دەريا سىدەك شاۋقۇنلىتاتتى. ھەر كۈنى مۇشۇ ۋاقىتتا بۇ چوڭ يولدا تال - چۈقىلىرىدا توقۇلغان چىتەنلىك موللاقچى ھارۋىلىرىغا چىلە - قىغ بېسىپ ماڭغان ئىشچان دېھقانلار، بازارغا ماڭغان ئالدىراش چاربازارچىلار، قوتان - قوتان قويلارنى تاغ باغرىغا ئوتلىتىپ كېلىش ئۇچۇن ھەيدەپ ماڭغان قويچىلار، گايىدا بولسا

كولدۇرمىسىنى كولتۇرلىتىپ تۆگە كارۋانلىرىمۇ ئۆتۈپ تۇراتتى. ... بىراق، بۇگۈن چوڭ يوللارلا ئەمەس، بەلكى چىتەن ۋە ئەنجان تاملىرى بىلەن قورشالغان باغلار، ھويلىلار، ئۆيلەر، قىسقىسى، ھەممە ياق جىمجىت ئىدى.

بۇگۈنكى كۈن — ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا ھەر يىلى بىر نۆۋەت كېلىدىغان تاۋاپ كۈنى ئىدى.

ھەزرىتى سۇلتان مازىرى توققۇز گۈمبەزلىك ھەيۋەتلىك بىر ئىمارەت ئىدى. بۇ كاشانە ئىمارەتنىڭ تۆت ئەتراپىدا ئىككىدىن سەككىز كىچىك گۈمبەز ئۇتتۇرىدىكى يوغان گۈمبەزنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا چۆرىدەپ قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. گۈمبەزنىڭ ئاستىدا قازاخانىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى مۇسۇلمان ئۇيغۇر خاقانى سۇلتان ساتۇق بۇغرا قارا خانىنىڭ مەقبەرىسى بار ئىدى. مازارنىڭ ئوڭ تەرىپىدە سۇلتان ساتۇق بۇغرا قارا خانىنىڭ ئوستازى، ماۋرائۇننەھىر دىكى سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىينىڭ قەبرىسى جايلاشقان قەدىمكى مازار، غەرب تەرىپىدە چوڭ جامە، ئالدى تەرىپىدە پەشتاقلىرى كۆك كاھىش خىشلار بىلەن بېزەلگەن چوڭ دەرۋازا، ئۇنىڭ يېنىدا ياسىداق بىر مەسچىت، ئۇنىڭغا ياندىشىپ ئۇلغان خانىقا، مەدرىسلەر قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن كاشانە ئىمارەتلەر توپىنى ھاسىل قىلغانىدى. چوڭ گۈمبەزنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە ئەسىرلەر بويى ۋاپات بولغان ئۇلۇغ - ئۇششاق يۇرت مۆتىۋەرلىرى، بەگ جەمەتلىرى ۋە مەشھۇر زاتلارنىڭ تۇپراقلىرىدىن ھاسىل بولغان ھەر خىل گۈمبەزلەر، شام گۆرلەر ۋە ئاۋام خەلقنىڭ چوڭ - كىچىك قەبرىلىرىدىن ھاسىل بولغان كەڭرى بىر قەبرىستانلىق بار ئىدى.

توققۇز گۈمبەزلىك ھەزرىتى سۇلتان مازىرىنىڭ تۆت بۇرجىكىدە تۆت مۇنار قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، مۇنارنىڭ ئوستىدىكى «قەپىزەك» دەپ ئاتىلىدىغان قۇببە قاپارتما گەج

نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەنىدى. قۇببىنىڭ تۆت تەرىپىگە قويۇلغان پەنجىرلەر گىرەلەشتۈرۈپ زىننەتلەنگەن بولۇپ، كۆككە تاقاشقان بۇ ئېگىز مۇنارلار توققۇز گۈمبەزلىك بۇ قەدىمكى مازارنى ئاجايىپ سەلتەنەتلىك تۇسكە كىرگۈزگەنىدى.

توققۇز گۈمبەزلىك مازارنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان چوڭ گۈمبەزنىڭ ئەڭ چوققىسىدا ئالتۇن رەڭ كاھىشلار بىلەن كۆركەم بىر قۇببە ياسالغان. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قالغان سەككىز كىچىك گۈمبەزنىڭ چوققىسىغىمۇ ئالتۇن رەڭ كاھىشلار بىلەن قۇببە ياسالغان، قۇببىلارنىڭ ئەڭ ئۈستىگە ھىلال ئاينىڭ شەكلى ئورنىتىلغان. پۈتۈن گۈمبەز يېڭىدىن كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىدا جىلۋىلىنىپ يالتىراپ، ئاجايىپ سەلتەنەتلىك مەنزىرە پەيدا قىلاتتى.

—— بۇگۈن ھىجرىيە كالېندارى بويىچە ماھىي مۇھەررەمنىڭ ئونىنچى كۈنى —— ھەزرىتى سۇلتان دەپ ھۆرمەتلىنىدىغان سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ قازا قىلغان خاتىرە كۈنى ئىدى. ئۇ بۇنىڭدىن بەش يۈز توقسان ئۈچ يىل ئىلگىرى، يەنى ھىجرىيە 344 يىلى (توشقان يىلى) ماھىي مۇھەررەمنىڭ 10 - كۈنى[1] ئاتۇشنىڭ شەرقىگە تەخمىنەن ئون پەرسەخ كېلىدىغان سوغۇن باشى دېگەن يەردە قازا قىلغانىدى. جامال قارىشىنىڭ «مۇلھقاتۇس سۇررا خ» دېگەن ئەسىرىدە ئۇبۇل فوتۇھ ئالمائىنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن قارىغاندا، سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى «مېنى ئەلۋەتتە ئۇستازىم ئەبۇ ناسىر سامانىي ھەزرەتلىرىنىڭ ئايىغىغا قويغايسىلەر» دېگەن ۋەسىيىتىگە بىنائەن، تۆت تۈمەن مۇسۇلمان ئۇيغۇر يىغىلىپ كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى مۇشۇ مەشھەتتىكى ئەبۇ ناسىر سامانىيلىنىڭ

① مىلادى 955 - 956 - يىل 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

مازىرغا دەپنە قىلغانىكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ، ئۇيغۇر خەلقى سۇلتان ساتۇق بۇغرا قارا خاننى خاتىرىلەش ئۈچۈن ھەر يىلى ھنجريە كالېندارى بويىچە ماھىي مۇھەررەمنىڭ ئونىنچى كۈنى مەشھەتتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا داغدۇغىلىق تاۋاپ پائالىيىتى ئۆتكۈزىدىغان بولغانىدى. بۇ كۈنى مىڭلىغان، ئۈن مىڭلىغان ئۇيغۇرلار مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ھەزرىتى سۇلتان مازىرىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن مەشھەتكە كېلەتتى.

تاۋاپ كۈنى، ئەل ـ جامائەتكە نەزىر بېرىلەتتى. ھەزرىتى سۇلتان مازىرىنىڭ نەزىر ئېشىنىڭ يېنىدا داڭقى بار ئىدى. تاۋاپقا كەلگەن كىشىلەر قۇرۇق قول كەتمەيتتى. بەزىلىرى نەزىر دەپ قوي، كالا، ھەتتا ئات، تۆگە ئېلىپ كېلىشەتتى. بەزىلىرى بولسا ئۈن ـ گۈرۈچ، پۇرچاق ـ ماش ۋە ئاق ئۇششاقلارنى ئېلىپ كېلىۋېرىشەتتى. قولى قىسقىراقلىرى بىرەر توخۇ، بىرەر كاۋا ياكى ھېچبولمىغاندا بىر باش پىياز، بىر نەچچە تال سەۋزە، چامغۇر بىرەر چاڭگال تۇز، بىر ـ ئىككى تال تۇخۇم، بىر قولتۇق تەمەش بولسىمۇ ئېلىپ كەلسە نەزىر قىلغانغا ھېساب بولاتتى. كۆك نامراتلار ئۆزىنىڭ قارا كۈچىنى نەزىر ئورنىدا تەقدىم قىلاتتى.①

بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىنىڭ كارامەت يوغان مىس قازانلىرىغا تاشلىنىپ، ئۇنىڭدىن نەزىر ئېشى — ئاتلا ئېتىلەتتى. ئاتلا تولىمۇ تەملىك پىشاتتىكى، ئىچكەنسېرى ئادەمنىڭ يەنە ئىچكۈسى كېلەتتى.

تاۋاپ كۈنى، باشلىرىغا ئۈچلۇق كۆلاھ، ئۇستىگە قۇراق

① تاۋاپ ھەققىدىكى بۇ تەپسىلاتلارنى مەن ھۆرمەتلىك غازى ئەھمەت ئاكىدىن سوراپ بىلىۋالغانىدىم. كېيىن ئۇ ھەزرەت تاۋىپىنى تەسۋىرلەپ «تاۋاپ» ناملىق بىر ئەسىلمە يازغانىدى.

جەندە، پۈتىغا قوڭالتاق كەش كىيگەن، ئەزەلدىن يۈيۈلماي كىرلىشىپ چىگىشلىشىپ كەتكەن چاچلىرى مۈرىسىگە چۈشۈپ تۇرىدىغان، قاسماق گەدەن، توڭۇر بەدەن، پۈتۈن ئۇزايىدىن تاپ پۈراپ تۇرىدىغان بىر توپ ئەبگا دېۋانە، ئۇششۇق تىلەمچى، بىر ئەقلەندەر، كۆكەمە سايىل، تەلۋە سوپى، تەركىدۇنيا ئاشىق، پىدائىي دەرۋىشلەر قازان بېشىغا ئولىشىۋالاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرگەن كىشىنى خۇددى تاپقا ئولاشقان قاغا - قۇزغۇنلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشەتتى. بەزىدە كىشىنىڭ پانىي دۇنيانىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرىدىن ۋاز كېچىپ، پەقەت ئۇ دۇنيانىلا ئويلايدىغان جۇل - جۇل كىيىملىرىگە بۇ ئادەمنىڭ بىچارە بەندىلىرگە ئىچى ئاغرىپمۇ قالاتتى. بىر يۇردا قانتىق زاغرا، بىر ھېجىر سوغۇق سۇغا قانائەتلىنىپ، پانىي ئالەمنىڭ پۈتۈن مەئىشىتىدىن ۋاز كېچىشكەن بۇ تەرىقەتچى بەندىلەر كۈندۈزلىرى مەھەللىمۇ - مەھەللە، كوچىمۇ - كوچا ھەمدۇ - سانا ئوقۇپ يۇرۇشسىمۇ ئەمما ئاخشام بولۇشى بىلەن تەڭ، ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدىكى خانىقاغا قايتىپ كېلىشەتتى - دە، تامامەن باشقىچە ئىش كۆرۈشەتتى. تار خانىقادا ئۇلار چەككەن نەشە - بەڭ پۇزاقلىرى بۇقسۇپ، چۆگۈنلەردە قويۇق دەملەنگەن قارا چايلار پۇرقىراپ قاينىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كۆكنار يىمىرسە، بەزىلىرى ئۆستى - ئۆستىلەپ ياماق سېلىنغان بەل كارمانلىرىنى يېشىپ، ئىچىدىن مەجۇنلىرىنى تۆكۈشەتتى. كېيىن ھەمنەشىن - ھەمسۆھبەت باشلىنىپ، بەزىدە غەيۋەت - شىكايەتكە، بەزىدە كەيىپ - ساپاغا، بەزىدە ئۇرۇش - ماجىراغا ئايلىنىپ كېتەتتى.

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ھەزرىتى سۇلتان مازىرىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ھېچكىم بىلەن سالاملاشماستىن ئۇدۇل مازارنىڭ ئىشىكىگە قاراپ ماڭدى. مازارنىڭ ئىشىكىدىن تاۋاپچىلار كىرىپ - چىقىپ تۇرۇشاتتى. ئۇ ئىشىكتىن كىرىپلا

مازارنىڭ بىر چېتىدىكى قاراڭغۇ، خىلۋەت بىر جاينى تېپىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن جەمجەت دۇئا ـ تىلاۋەتكە كىرىشىپ كەتتى. بۇ خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ ساقمۇ ساق يېگىرمە بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇ مازارى شېرىفتە ئىككىنچى قېتىم دۇئا تىلاۋەت قىلىشى ئىدى...

توساتتىن ژاراڭ ـ چۇرۇڭلار بېسىقتىپ، مازار بىردىنلا تىمتاس بولۇپ كەتتى. خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بۇنىڭ سەزگەن بولسىمۇ ئەمما كۆزىنى يۇمغان پېتى ئاستا تەۋرىنىپ زىكرى قىلىۋەردى. دەل مۇشۇ چاغدا كىمدۇر بىرى ئارقىسىدىن ئۇنى قاتتىق نوقۇدى.

— بۇ قانداق دېگەن ھۆرمەتسىزلىك؟ نېمىدېگەن گالۋاڭلىق؟!

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ غۇزۇلدە ئاچچىقى كەلگەن بولسىمۇ ئەمما ئۆزىنى زورىغا بېسىۋېلىپ، ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى. بۇ چاغدا مازارنىڭ ئىشىكىدە بىر توپ ئادەم ئۇنىڭغا قاراپ تۇراتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ھازىرقى تەخت ساھىبى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ سول يېنىدا ئۆلىمالارچە كىيىنگەن سالاپەتلىك بىر ئادەم قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇراتتى. ئۇ — سۇلتاننىڭ مۇھۇرداری ۋەزىرئەزەم يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى ئىدى. سۇلتاننىڭ ئوڭ يېنىدا بېشىدىن ئايىغىچە ئاق لىباس تەۋەررۇكات[1] كىيگەن، ئاپئاق ساقىلى مەيدىسىگە چۈشۈپ تۇرغان، ئېگىز بويلۇق، ناھايىتى كېلىشكەن بىر بوۋاي ئۇنىڭغا ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ تۇراتتى. ئۇ سۇلتاننىڭ ئۇستازى، سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى ھەزرىتى مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار ئىدى. ئەمما، ئۇ كۆز ئالدىدىكى

① ئاق تۆگە يۇڭىدىن توقۇلغان مەللە چەكمەن. رىۋايەت قىلىنىشىچە، مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككىگە ھەج قىلىپ بارغاندا ئاشۇنداق كىيىنگەنىكەن.

تاۋاپ قىلىپ ئولتۇرغان بۇ دىۋانە سىياق ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئەشەددىي رەقىبى مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھازىر ئىشانكالانلىق ئىبرشاتنامىسى بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە قايتقانلىقىنى يادىغا كەلتۈرۈپمۇ باقمىغاندى.

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىنى نوقىغان كىشى — ھەزرىتى مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋارنىڭ خەلىپە مەسئۇللىرىدىن بىرى مۇھەممەت ۋەلى سوپى ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئالاق - جالاق بولۇپ كېتىۋاتاتتى:

— نەدىن كەلگەن سىگال ئەدەپسىز دىۋانە سەن؟! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، — تۇر ئورنىڭدىن! ھەزرىتى زەشىدىل شاھى ئەزەم بىلەن نېمەتلىك پىرىمىز شەيخ مۇھەممەت شېرىپ قۇددىسە روھەھۇ ھەزرەتلىرى ئۇل مازارى ماشايىخقا مۇبارەك قەدەملىرىنى باستى!

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئىشىك ئالدىدا ئۆرە تۇرۇشقان ئادەملەرگە قاراپ قويۇپ، بىر چەتكە ئۆتۈپ تۇردى - دە، بېشىنى ئېگىپ پەسكە قاراپ تۇرۇۋالدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭغا ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قاراپ تۇرغان شەيخۇلئىسلام شەيخ مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار ئۇنى نەدىدۇر بىر يەردە كۆرگەندەك قىلدى - يۇ، ئەمما، دەررۇ ئەسلىيەلمىدى. ئەسلىيەلىگەن تەقدىردىمۇ جەندە، بېشىغا كۇلاھ كىيگەن بۇ نامرات دەرۋىشنى تونۇيالايتىمۇ؟

— ھەزرىتى سۇلتان دەرگاھىنىڭ گادىيىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئۆزبىنىڭ نام - نەسەبلىرىنى يوشۇرۇپ، — ئۇل مۇبارەك تاۋاپ كۇنى ھەزرىتى سۇلتان مازارىنى سېغىنىپ تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن پەرغانە سەھراسىدىن كەلگەن مۇساپىر دەرۋىشمەن.

— ئى ھۆرمەتلىك ئۇستاز، ئۆزلىرىنى كايىتمىغايلا، —

دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۈلۈمسىرەپ، — بۇ بىر ناتۇغان مۇساپىر كىشى ئىكەن. بىر بۇلۇڭدا ئۆزىنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەتلىرىنى قىلىۋەرسۇن، بىزگە ھېچ ھالاقەت بەرمەس! بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ دۇئا ـ تىلاۋەتلىرىنى قىلىۋەرگەيمىز.

— ئەمىرلىرىگە قۇللۇق! ئى ھەزرىتى شاھى ئەزەم، — دەپ دەرھال قۇللۇق بىلدۇردى مۇھەممەت ۋەلى سوپى قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تۇرۇپ، — قېنى، شاھىم مەرھەمەت قىلغايلا!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇستازىنى يۆلەپ مازارنىڭ ئىچىگە كىرىپ، سۇلتان ساتۇق بۇغرا قارا خاننىڭ مەقبەرىسى ئالدىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇردى. مەۋكەبتىكىلەرمۇ سۇلتان بىلەن شەيخنىڭ ئارقىسىدا تىز چۆكۈپ ئولتۇرۇشتى.

بۇ چاغدا، شەيخ مۇھەممەت شېرىپ بۇرۇزۇركۇار يېقىملىق ئاۋازى بىلەن قىرائەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ جارانلىق ئاۋازى پۈتۈن مازارنىڭ ئىچىنى قاپلىدى...

* * *

ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدىكى ئاۋاپ ئاخىرلىشىپ بىرەر ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ ئەمما شەيخۇلئىسلام مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۇارنىڭ ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدىكى ئىستىقامىتى تېخى ئاخىرلاشمىغانىدى.

بىر كۈنى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان — ھازىر ئۇ مۇھەممەتئىمىن دۆانە دەپ ئاتىلاتتى — مازارنىڭ ئىچىدە ئىستىقامەت تىلەپ ئولتۇراتتى. بىرىنىڭ ئۈنى چاقىرغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ھەي كۆزۈكنى ئاچ، دۆانە! ئۇيقۇكنى كېيىنچە ئۇخلىۋالارسەن، ھازىرنىڭ ئۆزىدە كۈلاھۇ ـ جەندەكنى كەي ـ

ده: ئورنىڭدىن تۇرۇپ مېنىڭ بىلەن ماڭ!
ئۇ كەينىگە ئۆرۈلۈپ قارىۋىدى. ئۇچىسىغا ئاق سۇف كېپەن كىيگەن بىر سوپىنىڭ ئۆرە تۇرغانلىقىنى كۆردى.
خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان شەيخ مۇھەممەت شېرىپ ئىشان تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتىنى بىلىپ قېلىشىدىن تولىمۇ ئېھتىيات قىلاتتى. شۇڭا ئۇ:
— نەگە؟ — دەپ سورىدى دەككە - دۈككە ئىچىدە، — مېنىڭدەك بىر ناتۇۋان دۇئانە كىمگە لازىم بولۇپ قاپتىمەن؟!
— شەيخ ھەزرەتلىرى سېنى ھۇزۇرىغا چاقىرىۋاتىدۇ!
ئەئىدىيە ھۇدۇتلۇقىدا پەرغانە تەرەپتىن چىققان خوجا - ئىشانلار ئۈستىدىكى تەقسىر ھېلىمۇ ناھايىتى كۆچلۈك ئىدى. خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان تەرەپدارلىرى ئۆز سۇلۇكىنىڭ مۇتلەق نوپۇزىنى قوغداش ئۈچۈن مۇلكىي قەشقەرىيىدە ھەر خىل ناملار بىلەن مەيدانغا چىققان باشقا ھەر قانداق ئەھلىنى تەرىقەتچىلەرنى كۆزىگە قادالغان تىكەن، بەدىنىگە چىققان يامان چاقىدەك تولىمۇ ئۆچ كۆرەتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ دەھرىي سەلتەنىتىنىڭ سۇرىدىن تولۇق پايدىلانغاندىن باشقا يەنە، ئۆزلىرىنىڭ ھەر قايسى جايلاردىكى خەلىپە ۋەكىللىرى ئارقىلىق سۇلۇك مۇرتلىرىنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىۋېلىشقانىدى. شۇڭا، سەللا بىخەستەلىك قىلسا، بۇ يەردە سۇلۇك تەۋرىتىش ئەمەس، بەلكى ھاياتىنىڭ ساق قېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشمۇ قىيىن ئىدى. شۇڭا، خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ھازىرچە ئاشكارا ھەرىكەت قىلماي، مۇھەممەتئىمىن قەلەندەر دېگەن نام بىلەن ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا ئىستىقامەت قىلىپ پۇرسەت كۈتمەكتە ئىدى. شۇڭا، ئۇ بېشىنى ئېگىپ ھېلىقى سوپىنىڭ كەينىدىن مېڭىشقا مەجبۇر بولدى.
ھويلىنىڭ ئىشىكىدە ئۇلارنى مۇھەممەت ۋەلى سوپى

كۆتۈۋالدى. هويلىنىڭ تۆر تەرىپىدە ئالدى سەككىز تۈۋرۈك قويۇلغان ئايۋانلىق كۆركەم بىنا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. خوجا مۇھەممەتئىمىن هويلىغا باشلاپ كىرگەن مۇھەممەت ۋەلى سوپى ئۇنى ئۇدۇلدىكى دەرىپەر دىلىك ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. دەھلىزگە كىرگەندە، ئۇ ئوڭ تەرەپتىكى مەھپۇز نەقىشلىك ئىشىكنى ئېچىپ، ئۆزى بىر چەتكە ئۆتۈپ تۇردى ۋە خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانغا «كىرىڭ!» دېدى.

ئۆينىڭ تۆرىدە بىر بوۋاي تەسۋى سېرىپ ئولتۇراتتى. خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بوۋاينى كۆرۈپ سەل هودۇقۇپ قالغان بولسىمۇ ئەمما قىلچە چاندۇرماستىن ئىشىكتە تۇرۇپ ئۇنىڭغا سالام بەردى.

— مەرھەمەت قىلىپ ئالدىمغا كەل، تەكرىنىڭ گادای بەندىسى! — دېدى ئۇ كۆزىنى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاندىن ئۈزمەي، — قېنى يېقىن كەل!

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، پۈتىنىڭ ئۇچىدا بىر- ئىككى چامداپلا شەيخنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى.

خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزۇكۇار ئالدىدا تىزلىنىپ تۇرغان بۇ كىشىگە سىنچى كۆزلىرى بىلەن بىر هازاغىچە ئۈزاق قاراپ كەتتى.

خانىنىڭ ئىچىنى ئېغىر سۇكۇنات قاپلىدى. خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان شەيخنىڭ سۆز باشلىشىنى كۈتۈپ يەرگە قاراپ جىم ئولتۇردى.

— ئەھۋالىڭ قانداق ئى ناتىۋان قەلەندەر؟ — خانىنىڭ ئىچىنى قاپلىغان ئېغىر سۇكۇنات ئاخىر شەيخۇلئىسلام هەزرەتلىرى تەرىپىدىن بۇزۇپا تاشلاندى، — تەلەپ- ئىلتىجالىرىڭ بولسا دېگىن!

خوجا مۇھەممەتئىمىن بېشىنى ئۇستۇن كۆتۈرمەي ئورنىدا

قىمىرلاپ قويدى.

— ئىنشائاللا ھەرزىتىم، ئاللانىڭ مىنىڭدەك بىر ناتىۋان گادىيىنىڭ نېمە ئىلتىجاسى بولسۇن؟ — دېدى ئۇ. — ئۇل مۇبارەك مازارى - ماشايىختا قورسىقىم توق، ئۇستۈبشىم پۈتۈن، كېچە - كۈندۈز ئىستىقامەت بىلەن مەشغۇلدۇرمەن!

— ماشائاللا، ئۇل ھەزرىتى سۇلتانۇل مازارى - ماشايىخنىڭ پاك روھىناتلىرى يۆلىسۇن سېنى! ئىلاھىم مۇرادىڭغا يەتكەيسەن!

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان شەيخ ھەرزەتلىرىگە كۆپلەپ تەشەككۈرلەي بىلدۈرگەندىن كېيىن يەنە يەرگە قاراپ جىم ئولتۇردى. ئۇ مۇشۇ تاپتا بىر ئېغىز گەپنى ئارتۇق ياكى خاتا سۆزلەپ سالسا، ئەجەل قۇشىنىڭ ھەلقۇمىغا چاڭگال سالىدىغانلىقى ئۇنىڭغا بەش قولدەك ئايان ئىدى.

— ئى ناتىۋان قەلەندەر! سەن پانىي ئالەمنىڭ نازۇ نېمەتلىرىنىڭ لەززىتىدىن ۋاز كېچىپ ئۇل مۇبارەك مازارى - ماشايىخقا ئىستىئامەت تىلەش ئۈچۈن يىراق پەرغانىدىن بۇ يەر تامان كېلىپسەن. بۇ تولىمۇ ساۋاب ئىش بوپتۇ. ئىلاھ دەرگاھىنىڭ گادىيلى ھەقتا ئاللانىڭمۇ سۆيۈملۈك بەندىسىدۇر. بىراق، ئى ناتىۋان قەلەندەر، راست گەپ قىل، ئۆزۈڭ زادى كىم بولۇرسەن؟

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ يۈرىكى «قارت!» قىلىپ ئەس - ھۇشىنى يوقىتىشقا تاسلا قالدى. بىراق، زامانە قازانلىرىدا كۆپ قاينىپ كاداك بولۇپ كەتكەن بۇ خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان دەرھال ئۆزىنىڭ تۇتۇۋالدى - دە، تەمكىنلىك بىلەن:

— ھەزرىتى بۇزرۇكۋار پىرىمغا مەلۇم بولغايكى، پىقىر پانىي دۇنيانىڭ پۈتۈن لەززىتىدىن ۋاز كەچكەن قەلەندەر دەرۋىش مۇھەممەتئىمىن قەلەندەر بولۇرمەن. گەرچە ئاللا يولىدا

زاهىدلىقنى ئىختىيار قىلغان بولساموۇ ئەمما گادايلىققا باش ئەگمەي، پەيغەمبەر رەسۇلىللانىڭ قەدىم ئەييامدىكى ئەھكام ئىلاھىيەتلىرى جارى قىلدۇرۇلۇۋاتقان ئۇل پاك زېمىنىنى سېغىنىپ كەلگەنمەن، — دەپ جاۋاب بەردى.

— باركاللا، ئى قەلەندەر مۇھەممەت ئەمىن! — دەپ خىتاب قىلدى ئۇنىڭ بەرگەن جاۋابىدىن كارامەت مەنىۇن بولغان شەيخ هاياجانلىنىپ، — سېنى چاقىرماقتىن مەقسەت، ساڭا بىر ۋەزىپىنى تاپشۇرماق ئىدى، بىراق . . .

خوجا مۇھەممەت شېرىپ سىنىماقچى بولغاندەك، ئۇنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ چىرايىدا بىلىنەر - بىلىنمەس ئىستىهزا كۇلكىسى جىلۋىلىنىپ تۇراتتى. خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىڭ يۇرىكى «جىغ!» قىلىپ كەتتى: «ئۇ مېنى تونۇپ قالدىمۇ نېمە؟!»

— مۇھەممەتئىمىن قەلەندەر! ئىنسان ئۇمىدلىك مەخلۇقتۇر، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى شەيخ — بىراق، پانىي ئالەمدىكى پۈتۈن ئىستىقامەتنىڭ هەممىسى باقىي ئالەم ئۇچۇندۇر. باقىي ئالەم بىلەن پانىي ئالەم خۇددى كىشىلەرنىڭ يانچۇقىدىكى كۇموش سەئىدىينىڭ ئىككى يۈزىدىكى نەقىش خاتەمگە ئوخشايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ يانچۇقىدىكى كۇموش سەئىدىينى ئۆرۈپ - چۆرۈپ قاراپ بېقىش هەر قانداق بىر كىشىنىڭ يادىغا يا كېلىدۇ يا كەلمەيدۇ! گەرچە سەن پانىي ئالەمدە بىر خىشنى يۆتكىگەن بول، سېنىڭ هەقتائالا يولىدا قىلغان بۇگۈنكى بۇ ئەجرىڭ ئۆزۈڭنىڭ ئەتىكى باقىي ئالەمدىكى ئىستىقبالىڭ ئۇچۇندۇر! ئەهە! . . . ئەهە! . . .

شەيخ سۆزلەۋاتىپ قۇرۇق يۆتىلىپ قويدى. ئاندىن پىيالىدىكى چايدىن بىر - ئىككى ئوتلاپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— شۇڭا، ئىنسانلار پانىي ئالەمدە ئەقىل پەرمانى بىلەن ئىش قىلدۇق، دېيىشسىمۇ، ئەمما قاچانكى باقىي ئالەمنىڭ

ۋەسۋەسىسى كۆڭۈل مەملىكىتىنى ئىشغال قىلىدىكەن، شۇنىڭدىن باشلاپ ئەقىل پەرمانلىرىنىڭ ئەينىكىنى كىر قاپلايدۇ. بۇ ھەقتە جەننەت ماكان بالا گەردان نەقشىبەندى پىرىمىزدىن مۇنداق بىر رىۋايەت قالغان: «زامانىنىڭ بىر قىزى بار ئىكەن. تىرىكچىلىك ئۈنىڭ ئاتىسى ئىكەن. ئۇ قىزغا ئەقىل، بەخت ـ سائادەت ۋە ئۇمىد قاتارلىق ئۈچ ئەلدىن ئۈچ ئەلچى تەلەپكار بولۇپ كەپتۇ. ئاتىسى قىزىدىن:

— بۇ ئۈچ كىشىدىن قايسىسىنى خالايسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

قىز ئىيتتىكى:

— ئەقىل ھەممىدىن ياخشىدۇر. ئىنسانىنىڭ شان ـ شەرىپى ئەقىل بىلەندۇر. بارلىق ئىلىم ـ ھېكمەتلەر ئەقىلگە تەئەللۇقتۇر. بىراق، ئەقىلنىڭ بىر ئەيىبى باركى، ئۇغىم ۋە ئەندىشە بىلەن بىر تۇغقاندۇر. شۇڭا، ئەقىل دائىم غەمدىن خالىي بولالمايدۇ.

— ئۇنداقتا، سەن بەخت ـ سائادەتنى قوبۇل قىلامسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئاتىسى.

— بەخت ـ سائادەتمۇ ھەممىدىن ياخشى نەرسىدۇر، — دەپتۇ قىز، — چۈنكى، بەخت ـ سائادەت پۈتۈن دۇنيانىڭ ياخشى كۆرۈشىگە مۇيەسسەردۇر. ئەگەر كىشىگە بەخت ـ سائادەت ھەمراھ بولسا، ئۇ كىشى مۇراد ـ مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئەمما، بەخت ـ سائادەتنىڭمۇ بىر چوڭ ئەيىبى باركى، ئۇ زادى بىر يەردە توختىمايدۇ. ياخشىلاردا قارار تاپماي، ناكەسلەرگە نىسىپ بولىدۇ. ئۇنىڭ پىشانىسىدىن بۇزۇلمىلىق ۋە ئىككىي يۈزلىمىلىك نىشانىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ئاتىسى قىزىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— ئۇنداقتا سەن ئۇمىدنى قوبۇل قىلىدىكەنسەن ـ دە، — دەپتۇ.

— شۇنداق، — دەپتۇ قىز، — مەن ئۇمىدنى خالايمەن. چۈنكى، ئۇمىد ھەر دايىم ئالىملار بىلەن ھەمسۆھبەت، غەمكىنلەرگە يولباشچىدۇر. ھەر كىم ئۇمىد ۋىشتىنى قولىغا ئالسا، ئاقىۋەت مۇرادىغا يېتىدۇ ۋە سۆيگىنىنىڭ ۋىسالىغا مۇشەررەپ بولىدۇ!»

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىنىڭ خۇددى يىلان چاققاندەك يۈرىكى سىرقىراپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى شەيخنىڭ تەقىبىدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

— نېمىشقا شۇڭ ئولتۇرىسەن ئى ناتىۋان بەندە؟

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بېشىنى ئاستا كۆتۈردى. شەيخ ھەزرەتلىرى سەل ئېگىشىپ چىرايىنى پۈرۈشتۇرۇپ ئۇنىڭغا تىكىلىپ ئولتۇراتتى.

— بىز سېنى مەكىت ـ دولان يۇرتىغا خەلىپە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتسەك، بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟

شەيخنىڭ بۇ تاپشۇرۇقىنى ئاڭلاپ، ئۇ بىر تۇرۇپ ھەيران بولدى. بىر تۇرۇپ غەم ـ ئەندىشىگە چۇشۇپ قالدى. ئەسلىدە ئۆزىنىڭمۇ خوجا مۇھەممەت شېرىپ تەرەپدارلىرىنىڭ خوجا تەقىبىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئاسمىنى كەڭ مەكىت ـ دولان سەھرالىرىغا كېتىپ، شۇ يەردە ئاستىرتتىن سۇلۇك تەۋرىتىش خىيالى بار ئىدى. خۇددى ئۇنىڭ بۇ خىيالىنى بىلگەندەك، خوجا مۇھەممەت شېرىپمۇ ئۇنى ئۆزىگە خەلىپە ۋەكىلى بولۇشقا ئۇندىمەكتە ئىدى. بىراق، خوجا مۇھەممەت شېرىپكە خەلىپە ۋەكىل بولۇش — خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى. چۈنكى، نەقشىبەندىيە تەرىقىتىدە ھەر قايسى سۇلۇكلەرنىڭ چەك ـ چېگرىسى ناھايىتى ئېنىق ئايرىلغان بولۇپ، بىر پىرغاھالال ئەغلال بولغان كىشىنىڭ يەنە بىر سۇلۇك پىرىغا قايتا قول بەرگەنلىكى سۇلۇك ئەھكامىدا كەچۈرگۈسىز ئاسىيلىق قىلمىشى

بولۇپ ھېسابلىناتتى. بۇنداق گۇناھنى سادىر قىلغانلارنى ئادەتتە يۇقىرى قاتلامدىكى پىر - مۇرشىدلار كەچۈرمەيلا قالماستىن، بەلكى تۆۋەن قاتلامدىكى مۇرىت - مۇخلىسلارمۇ كەچۈرمەيتتى. بىراق، شەيخنىڭ تاپشۇرۇقىغا قۇلاق سالماسلىق ئوخشاشلا ئۆلۈم بىلەن باراۋەر ئىدى. بۇنىڭغا قانداق جاۋاب بەرمەك كېرەك؟ شەيخ ئۇنىڭ جاۋاب بەرمەي شۇكلەپ كەتكىنىنى كۆرۈپ كۈلۈپ قويدى - دە:

— ئى قەلەندەر مۇھەممەت ئەمىن، بۇگۈن سەن ئىستىقامەتخاناڭغا بېرىپ ئوبدان ئويلانغىن، ئەتە دەرگاھىمىزغا كېلىپ جاۋاب بەرگەيسەن، — دەپ قولىنى شىلتىدى. بۇ ئۇنىڭ «سۆھبەت تۈگىدى، ئەمدى چىقىپ كەتسەڭ بولىدۇ» دېگىنى ئىدى. خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئورنىدىن تۇرۇپ شەيخ ھەرزەتلىرىگە تەزىم قىلدى - دە، كەينىچە شوخشۇپ مېڭىپ، خانىدىن چىقىپ كەتتى...

* * *

ئەتىسى، خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان ئۇنى ئۆز دەرگاھىغا چاقىرتقۇزۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇزاق پاراڭلاشتى. پەرغانىدىن ئۇنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە قاچان، قانداق ئارزۇ - مەقسەتلەر بىلەن كەلگەنلىكىنى، پەرغانىدىكى قايسى قىشلاقتىن ئىكەنلىكىنى، نەسەب ۋە ھەسەبىنى، ئەۋلاد - ئەجدادلىرىنى بىر - بىر سۈرۈشتۈردى. ئۇنىڭ نەسەبنامىڭ نەقشىبەندى تەرىقىتىنىڭ جەننەت ماكان پىرى مۇھەممەت قازى ساھىبكالانى بىلەن ئۇلاشىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندا، ئۇمۇد ئۆزىنىڭ خوجا ئەھرار تۆرىنىڭ نەۋرىسى بولىدىغانلىقىنى، مۇھەممەت قازى ساھىبكالانىڭ ئۆز بوۋىسى خوجا ئەھرارنىڭ مۇرشىدى ئىكەنلىكىنى شەرەپ تۇيغۇسى بىلەن ئاشكارىلىدى ۋە ئۇنىڭ پانىي

دۇنيانى تەرك ئېتىپ، سۇلۇك ماجىرالىرى قاينىغان ئاشۇ پەرغانىدەك ھەق - ناھەق ماكانىدىن ئاللا تائالانىڭ ئەھكامى ئىلاھىيەتلىرى كەڭ جارى بولۇۋاتقان بۇ پاك زېمىنغا كېلىش ئۈچۈن گادايلىق يولىنى تاللىۋالغانلىقىنى ماقۇل كۆردى. ۋە ئۆزىنىڭ خەلىپە ۋەكىلى بولۇشنى خالىسلا، ئىستىقبالىنىڭ چەكسىز ئىنكەنلىكىنى پۈرىتىپ ئۆتتى.

— رەشىدىل شاھى ئەزەم دەھرى سۇلتان بولغانلىقتىن، — دېدى ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىردا، — دارۇلسەلتەنەت يەكەندە دىيانەتسىز ۋە ئىنساپسىز ئادەملەر كۆپىيىپ كەتتى. ئۇنداق ئادەملەرنى تەرىقەتكە دالالەت قىلماق ھەممىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس ۋەزىپىمىزدۇر. شۇڭا، بىز سېنى مەكىت - دولان يۇرتىغا خەلىپە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىمىز. سەن بۇ شەرەپلىك، مۇقەددەس مەسئۇلىيەتتىن باش تارتساڭ، تازا دۇرۇس ئەمەس!

— ئىنشائاللا، ھەزرىتى پىرى ئەزەم، — دەپ قۇللۇق بىلدۇردى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانمۇ ئارتۇقچە تالىشىپ ئولتۇرماي. چۈنكى، ئۇ خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشانىڭ كۆزىنى ئۇزاققىچە باغلاپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ھەقىقىي ئەپت - سالاھىيىتى بەربىر ئاشكارىلانماي قالمايتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇ دىيارىدىن ۋاقتىدا كېتىۋېلىشى خۇددى يولۋاسىنى توقايغا قويۇپ بەرگەندەك بىر ئىش بولاتتى. شۇڭا، ئۇ شەيخۇلئىسلام خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار ئۆزىگە ئۇزاتقان خەلىپە ۋەكىللىك ئىنايەتنامىسىنى ئىككى قوللاپ ئەدەپ - ئىكرام بىلەن تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۇچ قېتىم بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ كۆزىگە سۈرتتى ۋە شەيخ ھەزرەتلىرى بىلەن خوشلىشىپ چىقىپ كەتتى.

بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاپ بىر چەتتە جىم تۇرغان مۇھەممەت ۋەلى سوپى خوجا ئۇنى

ئۇزىتىپ قويۇپ، شەيخ ھەزرەتلىرىنىڭ ئالدىغا قايتىپ كىردى.
— ئى ھەزرىتى بۇزرۇكۋار پىرىم، — دېدى مۇھەممەت ۋەلى سوپى شەيخ ھەزرەتلىرىنىڭ مۇھەممەتئىمىن قەلەندەرنى خەلىپە ۋەكىل قىلىپ تەينىلىگەنلىكىنى تازا لازىم تاپماي، — سىز ئۇنى تۇزۇك سىناپ كۆرمەستىنلا، مەكىت ـ دولان يۇرتىغا خەلىپە ۋەكىل قىلىپ تەينىلىدىڭىز. مۇبادا، ئۇنىڭ نىيەت ـ ئەقىدىسى ياخشى بولسىغۇ، مەقسىتىڭىزگە يەتكەن بولسىڭىز، ئەگەر ئۇنىڭ نىيەت ـ ئەقىدىسى يامان بولسا، ئۇ سىزگە زىيان ئۇرماسمۇ؟
شەيخ كۈلۈپ قويدى ـ دە:
— سېنىڭچە، كىشىلەرنىڭ نىيەت ـ ئەقىدىسى قانداق بىلگىلى بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ.
— بۇنى بىلىش ناھايىتى ئاسان، ھەر قانداق كىشىنىڭ نىيەت — ئەقىدىسى ئۇنىڭ تۇرق ـ قىياپىتى ۋە ئەسلى نەسەب ـ ھەسىپىدىن مەلۇم بولىدۇ. مۇبادا، ئۇنىڭ نەسىل ـ ھەسەبى ناچار بولسا، ئۇنىڭ تۇرق ـ قىياپىتى ھەر قانچە ئېسىل بولغىنى بىلەنمۇ، نىيەت ئەقىدىسى ئاخىر ئاشكارا بولىدۇ.
— ئى مۇھەممەت ۋەلى سوپى ناھايىتى توغرا گەپ قىلدىڭ، — دەپ كۈلۈپ كەتتى شەيخ ھەزرەتلىرى، — بىر ئادەم ئۆزىنىڭ ھەر قانداق نىيەت ـ ئەقىدىسىنى ئۇزاققىچە ئاشكارىلىماي تۇرالمايدۇ. بۇ خۇددى ئەسلى نەسلى ناچار بولغان بىر بۆرىنىڭ نىيەت ـ ئەقىدىسى ئاشكارىلىنىپ، رەسۋا بولغىنىغا ئوخشاش بىر ئىشتۇر. بىر كۈنى، يۇندى ـ چايقاندا يالاپ ئۆگىنىپ قالغان بىر بۆرە مەھەللىدىكى بىر بوياقچىنىڭ ئۆيىگە كىرىپتۇ. بۇنى بوياقچى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنى قوغلاپتۇ. بۆرە قاچقىنىچە بىرىپ بوياق كۇبىنىڭ ئىچىگە كىرىۋاپتۇ. كۇبتا لىقمۇلىق كۆك رەڭ بارئىكەن. بۆرە بوياقنىڭ ئىچىدە شۇڭغۇپ ئۇزۇپ يۈرۈپ

كۆك رەڭگە بويىلىپ كېتىپتۇ. بويۇقچى كەتكەندىن كېيىن ھېلىقى بۆرە كۇبىنىڭ ئىچىدىن چىقىپ سەھراغا قاراپ راۋان بولۇپتۇ. ئۇنىڭ بەدىنى پەلەك رەڭگىدە كۆك — كۆرۈنۈشنمۇ پەلەكتەك ھەيۋەتلىك تۇسكە كەپتۇ. ئۇ بىر ئورمانلىققا يېتىپ كېلىپتۇ. ئورمانلىقتىكى ھايۋانلار بۆرىنىڭ پادىشاھلارغا خاس كۆك رەڭلىك تون، پەرىجىلىرىنى كۆرۈپ، قورقىشىدىن ئۇنىڭغا ئىتائەت قىپتۇ. كىشىلەر ماتەم مۇراسىمىدا كىيىدىغان بۇ كۆك رەڭلىك كىيىم بۆرىگە سۇر ھەيۋەت، بەلكى خۇشاللىق، بەخت ـ دۆلەت كىيىمى بوپتۇ.

بۆرە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئالدىنقى رەتكە مولۇن، چىلبۆرە ۋە تۈلكىلەرنى؛ ئىككىنچى رەتكە كېيىك، قوتاز ۋە قۇلانلارنى، ئۈچىنچى رەتكە بۇغا، ئۆكۈزلەرنى، تۆتىنچى رەتكە يىلپىز ۋە يولۋاسلارنى؛ ئەڭ كەينىدىكى رەتكە شىر، پىللارنى تۇرغۇزۇپتۇ. بۆرە سۆز قىلسا، ئالدىنقى رەتتە تۇرۇشقان چىلبۆرىلەرمۇ ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ سۆزلەيدىكەن. شۇڭا، ھېچقايسى ھايۋان بۇ «پادىشاھ» نىڭ بۆرە ئىكەنلىكىنى بىلەلمەپتۇ.

بارا ـ بارا، بۆرە بۇ كۆك رەڭلىك لىباسى بىلەن مەغرۇرلىنىپ، «مەن مەڭگۈ پادىشاھ بولۇپ ئۆتىدىغان بولدۇم!» دەپ تەكەببۇرلۇق قىلىشقا باشلاپتۇ ۋە تەپ تارتماستىن ۋارقىراپ ـ جارقىرايدىغان بوپتۇ. بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان شىر ۋە يولۋاسلار ئۇنىڭ ئەسلىدە بۆرە ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالدانغانلىقىغا پۇشايمان قىلىشىپتۇ ۋە:

— بۇ مەلئۇن ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، بىزگە پادىشاھ بولۇۋاپتۇ، — دەيىشىپتۇ، — بۇنداق خورلۇققا ھەرگىز چىداپ تۇرالمايمىز. شۇڭا، ئۇنىڭ شاھانە تونىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ قېنى بىلەن قىزىل تون كىيدۈرەيلى!

بۆرە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنىڭ ئاشكارىلىنىپ

قالغانلىقىنى ۋە قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىقىنى سېزىپ قېلىپ، بۇ يەردىن قېچىپ، يىراق چۆل - بايابانلىقتىكى بىر بۆرىلەر توپىغا قوشۇلۇپتۇ.

— بىز سېنىڭ ھەممە ھايۋانلارغا پادىشاھ بوپتۇ، دەپ ئاڭلىغانىدۇق، — دەپ سورىشىپتۇ بۆرىلەر ئۇنىڭدىن، — بۇگۈن ئەجەب بۇ يەردە يۈرسەنغۇ؟

بۆرە بولغان ۋەقەلەرنى ئۇلارغا باشتىن بايان قىلىپ بەرگەنىكەن.

— سەن ئۇ بەخت - دۆلەتكە لايىق بولمىساڭمۇ لېكىن ئۇ ساڭا نېسىپ بوپتۇ، — دەپتۇ بۆرىلەر، — سەن ئۇنىڭ قەدرىنى بىلمەي يەنە ئەسلىگىدىكى خۇيۇڭنى داۋاملاشتۇرۇپسەن. نەتىجىدە ئۆزۈڭنى رەسۋا قىپسەن. ھەر قانداق نەرسىنىڭ ياخشى - يامانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولىدىغانلىقىنى بىلمىدىڭمۇ؟...

— ھەق سۆزلىدىلە ئى بۇزرۇكۋار پىر ئەزەم، — دەپ شەيخنىڭ گېپىنى ماقۇللىدى مۇھەممەت ۋەلى سوپىمۇ، — بەتخۇي كىشىلەر كۆپىنچە ھاللاردا دەسلەپتە ياخشى سۈپەتلەر بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىشىدۇ. لېكىن، ئاخىردا ئۇلارنىڭ بەتخۇيلۇقى ھامان ئاشكارىلانماي قالمايدۇ. بىر كىشىنى ياخشى سىناپ كۆرمىگىچە ئۇنىڭغا ئىشىنىپ كەتمەسلىك، ئوبدان چۈشىنىپ يەتمىگۈچە، كىشىنى يۇقىرى كۆتۈرمەسلىك لازىم. شۇڭا، ھەزرىتىم، بۇزرۇكلار: «ھىممەتسىز كىشىلەر تەمە ياكى قورقۇنچ ۋەسۋەسىسى بىلەن خىزمەت كەمىرىنى بوينىغا سالىدۇ. ئەگەر ئۈمىدى ھاسىل بولۇپ، موھتاجلىقتىن قۇتۇلسا، كۆپرانە نېمەتلىك ۋە پىتىنخورلۇق ئوتىنى ياندۇرىدۇ. ئەگەر قورقۇنچ ۋەسۋەسىدىدىن قۇتۇلسا، تەپرىقاتچىلىق چەشمىسىنىڭ سۈيىنى لېيىتىدۇ» دېيىشكەن.

— ئى يارانلار، بۇ گېپىمىزنى خاتا ئەمەس، — دېدى شەيخ

قولىدىكى تەسۋىرىنى سىرىپ تۇرۇپ، — خۇددى سەن ئېيتقاندەك قول ئاستىدىكىلەرنى نەپسى سەمرىپ يامان نىيەتكە كەلمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنى تولىمۇ ئالدىراپ ئاشۇرۇپ دۆلەتمەن قىلىۋەتمەسلىك لازىم. بىراق، ئۇلارنى شەپقەت ۋە ئىلتىپاتتىنمۇ مۇتلەق مەھرۇم قىلىۋەتمەسلىك لازىم. بولمىسا، ئۇلار بىر يولىلا نائۇمىد بولۇپ يامانلىق تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئىشى دائىم ۋەدە، ئۇمىد ۋە خەۋپ ـ خەتەر ئارىسىدا تۇرۇشى ئۈچۈن، ئۇلارنى قورقۇنچ بىلەن تەھدىتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ساقلاش كېرەك. بىراق، ھەر قانداق بەندىنىڭ تەقدىر ـ قىسمىتى ئۇلارنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن بولىدۇ. كارامەتلەر كاتىبى ئەزەلدىن ھەر قانداق كىشىنىڭ لەۋھۇل مەھپۇزىغا مەڭگۈلۈك رەقىمىنى يازغان ئەمەس. مەۋجۇتلۇق نەقاشى كائىنات سەھىپىسىگە: «تەڭرىدىن ئۆزگە ھەممە نەرسە يوقىلىدۇ!» دېگەندىن باشقىنى نەقىش قىلالىغان ئەمەس! قۇدرەت چىراغچىسى سۆھبەت شامىنى ئاپەت بورىنىدا ئۆچۈرمەي مەڭگۈ يانىدۇرالىغان ئەمەس!...

نەزمە

ھەممىدىن ھەم يامان بولار چېقىمچى،
كۆزمىدىم ھېچ ئۇنداق رەزىل يىلاننى.
نادانلىقى، بۇزۇق پىكرى بىلەن ئۇ،
بۇزۇۋېتەر ئىككى يېقىن يارەننى.

— شەيخ سەئىدى

ئوننچی باب

سەھرادىكى مەرۋايىت

پورۇتتى ئۇ زۇلمەتنى شولا چىچىپ بۇ سائەت،
ھەيرانمەنكى بەختىمدىن، نەدىن كەلدى بۇ دۆلەت؟
— شەيخ سەئدى

مىلادى 1549 - يىلى (توخۇ يىلى) ياز.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مەۋكەبكە بۇ يىلقى يازلىق شكارغا جابدۇنۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى.

يىلدا ئىككى قېتىم شكارغا چىقىش سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ مۇھىم ھاكىمىيەت تۈزۈملىرىدىن ئىدى. ئۇ ھەم قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بىر تۈرلۈك ئۇيغۇر - ئوغۇز ئۆرپ - ئادىتى ھېسابلىناتتى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆسمۇرلۇك ۋاقتىدىن تارتىپلا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ بۇ قەدىمكى ئۆرپ - ئادىتى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىغا ناھايىتى قاتتىق ئەمەل قىلاتتى. ئۇ بۇلارنى «ئوغۇزنامە» دېگەن قەدىمكى كىتابتىن ئوقۇپ چۈشەنگەنىدى. بۇ كىتابنى ئۇنىگۈغا خان تاغىسى، ئولۇسبېگى مىرزا سەئىد مۇھەممەت دوغلات بەرگەنىدى. بۇ ئۇۋ ئوۋلاش، بەزمە ۋە جاسارەتلىك كۆچمەنچىلەرنىڭ ھاياتى

ساددا ۋە گۈزەل تىل بىلەن تەسۋىرلەنگەن بىر كىتاب ئىدى.

موغۇل سۇلتانلىرى ھۆكۈمدار ئاتىلىرى ياكى ئۇلارنىڭ قورچاق قىلىۋالىدىغان موغۇل ئەمىرلىرىنىڭ ھەيلە - مىكىرلىرىدىن چۆچۈپ، تەختىنى ئىگىلەشتىن بۇرۇن ئۇزۇن يىل جەڭدە، ھەربىي يۈرۈشلەردە ۋە غۇربەتچىلىكتە ياشاشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇ قىسمەتتىن ئەلۋەتتە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانمۇ قۇرۇق قالمىغانىدى. ئۇ ئۆسمۇرلۇك ۋاقتىنى ۋە ياشلىق باھارىنىڭ ئون يىلدىن كۆپرەك قىسمىنى چېگرا - ھۇدۇتلۇقلارغا يۈرۈش قىلىش ۋە چەت - ياقا ئۆلكىلەردە نايىبلىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇ چىشىنى چىشلەپ چىداپ كەلگەنىدى. ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا نەزمە - رۇبائى يازاتتى، شاھمات ئويناشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ ئويۇندا ماھىر جەڭچى ھېسابلىناتتى. لېكىن، ئۇ ئېڭ ياخشى كۆرىدىغان ئىش — ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان شىكار پائالىيىتى ئىدى. شىكار ھەر يىلى ياز پەسلى بىلەن قىش پەسلىدە ئىككى قېتىم ئۆتكۈزۈلەتتى. مەملىكەتنىڭ ئالىي ھۆكۈمدارى - سۇلتان باش بولغان بۇنداق شىكارغا سەلتەنەتتىكى ئەمرۇل - ئۇمەرالار، نايىبلار، مەشھۇر باھادىرلار، شان - شۆھرەتكە تەشنا بولغان ياشلار قاتنىشاتتى. بۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ شۆھرەتلىك ئاتا - بوۋىلىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئوۋچىلىق ئادىتى ئىدى.

ھەر قېتىملىق شىكار ئادەت بويىچە ئون بەش كۈن داۋام قىلاتتى. ھەر قېتىمقى شىكاردا قەدىمكى ئوۋ ئادىتى بويىچە سۇلتان ئالدىنقى قاتاردىكى ئوۋچىلارنىڭ ئوتتۇرىدا تۇراتتى. ئاندىن بەگ - ئەمىرلەر ساراي قائىدىسى ۋە ئۆز دەرىجە - نىشانلىرى بويىچە بىر - بىرىدىن خېلىلا ئۇزاق ئارىلىق قالدۇرۇپ سۇلتانىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن قورشاۋ دائىرىسى بويىچە قاتار ئورۇن ئالاتتى. سۇلتان ماڭغاندىن كېيىن قالغانلارمۇ گويا ئىككىنچى كىچىكرەك ئىچكى قورشاۋ دائىرىسىنى ھاسىل قىلىش

ئۇچۇن ئاستا مېڭىشقا كىرىشەتتى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى شىكار ھايۋانلىرىغا مۇمكىن قەدەر سەزدۈرمەستىن يېقىنراق بېرىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. قەدىمكى ئۇيغۇر - ئوغۇز ئۆرپ - ئادىتى بويىچە، تۇنجى ئۇچرىغان ئوۋغا سۇلتان بىرىنچى بولۇپ ئوق ئاتاتتى. ئاندىن بەگ - ئەمىرلەر، كېيىن ئوتتۇرا ھال ئەمەلدارلار، ئەڭ ئاخىردا ياشلار ئوق ئېتىشاتتى. بۇ ئارقىلىق بەگ - ئەمىرلەر، نايىب - ئەمەلدارلارنىڭ قوللىرىنىڭ كۈچى، كۆزلىرىنىڭ قۇۋۋىتى قالغان - قالمىغانلىقىنى، ئۇلارنى ياشلار بىلەن ئالماشتۇرۇش ۋاقتى بولغان - بولمىغانلىقىنى ئېنىقلاش مۇمكىن ئىدى. چۈنكى، قەدىمكى ئۇيغۇر - ئوغۇز ئادىتى بويىچە، مائاش - تەمىنات مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەمەس بەلكى، خىزمەت - تۆھپىسىگە قاراپ بېرىلەتتى. بىر ئوقتا بىر قىرغاۋۇل ياكى بىر غازنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەرگە سۇلتان دۇبۇلغىسىغا تاقاش ئۇچۇن مۇكاپات بېرەتتى. يولۋاس ياكى يىلپىز ئېتىۋالغانلارغا بولسا، بوينىغا ئېسىش ئۇچۇن ئالتۇندىن ياسالغان قوتاس مۇكاپات بېرەتتى. بەزىدە شىكارگاھتا بەزمە ئۆتكۈزۈلەتتى. بەزمىدە ھەر بىر كىشىگە ئادەت بويىچە تۆھپىسى، نوپۇزى ھەم سۇلتانغا يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ ئوۋ غەنىيمەتلىرىدىن لوقما تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى. سۇلتان تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ئاشۇ بىر لوقما گۆشنى يېيىش شەرىپىگە نائىل بولغۇچىنىڭ سۇلتانغا بولغان ساداقەتلىكىنى ھەسسىلەپ ئاشاتتى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 956 - يىلى رەجەب، شەئبان ئايلىرى ئىدى.① خاسىيەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ياشلىقنىڭ تەقەززاسى بىلەن كۆڭلى ئويۇن ۋە

① مىلادى 1549 - يىلى 7-، 8- ئايلار.

شكار سەيلىسىنى خالاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن مەۋكەبكە: «شكار ئەسۋابلىرىنى تولۇق تەييارلاپ، ئۆگىتىلگەن شۇڭقار، لاچىن ۋە تايغانلارنى ئېلىپ، ياخشى سائەتتە ئۇلۇغ ئېقىن ساھىلىغا يۈزلىنىڭلار!» دەپ ئەمىر قىلدى.

ئۇلۇغ ئېقىن① بويىدىكى يەر باشى سەھراسى②بۇ قېتىمقى شكار مەيدانى قىلىپ تاللانغاندى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قوشۇننىڭ باشلاپ دەبدەبە، ھەيۋەت بىلەن يەر باشى سەھراسىغا ئاتلاندى ۋە چۇشكە يېقىن شكارگاھىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ئەتىسى سەھەردە سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئەمرۇل ـ ئۇمەرالار، بەگ ـ بېگاتلار، ئەمىرزادىلار، شىر ـ شكارلار بىلەن بىللە ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل بولدى...

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بىر ئېگىز يەرگە چىقىپ ئەتراپقا نەزەر تاشلىۋىدى، يىراقتىكى بىر توغراقنىڭ ئاستىدا ياتقان بىر كېيىكنى كۆردى. ئۇ تازا سەمىرىپ تولغان بىر كېيىك ئىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قول ئىشارىتى قىلىۋىدى، شكارچىلار دەرھال توّت ئەتراپتىن كېيىك تەرەپكە قاراپ ئات سېلىشتى. بۇ چاغدا، سۇلتان تۇيۇقسىزدىن بۇ كېيىكنى ئاتماي تىرىك قولغا چۇشۇرۇشنى خالاپ قالدى ـ دە، ھەمراھلىرىغا ئونى تىرىك تۇتۇشنى ئەمىر قىلدى. ئەمرۇل ـ ئۇمەرالار دەرھال ئوقيالىرىنى مۇرىسىگە ئېسىشىپ، قوللىرىغا سالما ئېلىشتى. نەچچىلىگەن سالمىلار قېچىپ كېتىۋاتقان كېيىكنى تۇتۇشنى نىشان قىلىپ تاشلانغان بولسىمۇ لېكىن كېيىك تۇتۇق بەرمىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانمۇ ئېتىنى چاپتۇرۇپ كېلىپ ئونىڭغا سالما تاشلىۋىدى، كېيىك ئۇنىڭ سالمىسىنمۇ رەت قىلىپ، ئۇچقاندەك باياۋان تەرەپكە قاراپ قاچقىلى تۇردى.

① يەكەن دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامىلىرىدىن بىرى.
② مەكىت ئەتراپلىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

— ھېچ كىشى ئۇ كېيىككە تەگمىسۇن، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان راسلىنىپ، — ئۆزۈم تۇتىمەن، كەينىمدىن كىشى كەلمىسۇن!

كېيىك باياۋان تەرەپكە قېچىپ خېلى يىراقلا بېرىۋالغاندىن كېيىن خاتىرجەم ئوتلاشقا باشلىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئاتقا بىر قامچا ئۇردى ـ دە، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى، كېيىككە يېقىن بېرىپ سالما تاشلىۋېدى، ئۇ يەنە قاچقىلى تۇردى ۋە يىراقلا بېرىۋېلىپ، يەنە ئوتلىغىلى تۇردى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كېيىككە يېقىنلىشىپ بېرىپ يەنە سالما تاشلىۋېدى، ئۇ چەبدەسلىك بىلەن يەنە تېخىمۇ يىراقلا قاچتى. شۇنداق قىلىپ ھېلىقى كېيىك سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قوغلىسا قېچىپ، توختىسا توختاپ، ئۇنىڭ بىلەن مۆكۈ ـ مۆكۈلەك ئويناپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى ۋە ئۇنىڭ ئېتىنى ئىسسىقتا ھاردۇرۇپ كاردىن چىقاردى. ئاخىر، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ غەزەپ ـ ئاچچىقى كېلىپ، سالمىنى چۆرۈپ تاشلاپ، ساغداقتىن ئوقنى ئېلىپ، ياچاقنىڭ يېنىغا چىكىداپ تۇرۇپ، ھېلىقى قۇڭ كېيىكنى نىشانلاپ ئوقنى ئېتىۋەتتى. ئوق قېچىپ كېتىۋاتقان ھېلىقى كېيىككە قوغلاپ يەتتى ـ دە، ئۇنىڭ ئوڭ يېقىنىغا قادىلىپ قالدى.

زەخمىلەنگەن كېيىك ئەندىككەندەك قىلىپ سەل توختىۋالغان بولسىمۇ ئەمما دەريا تەرەپكە بۇرۇلدى ـ دە، توغرا قىلىقنىڭ ئېچىگە قاراپ قاچقىلى تۇردى ۋە ئازاراق يۈگۈرۈپ كۆزدىن غايىب بولدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئوق تېگىپ زەخمىنىك بولغان كېيىكنى «ئەلۋەتتە يېقىلغاندۇ» دەپ ئويلاپ، ئارقىدىن يېتىپ كېلىپ قارىۋېدى، كېيىك ھېچنەدە كۆرۈنمىدى. ئىزدە ـ ئىزدە كەچ كىرىپ كەتتى. بىر چاغدا ئاسمانىنىڭ بۇرجىكىدىن ئاي كۆتۈرۈلۈپ، باياۋاننى يورۇتۇشقا باشلىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قويۇق توغراقلىقتىن ئارىلاپ كېتىۋېتىپ، ئايناق يورۇقىدا هويلىسىدا يوغان بىر تۇپ چىنار سايە تاشلاپ تۇرغان بىر ئۆينى كۆرۈپ قالدى. «هازىر كېچە بولۇپ قالدى، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — ئۆي ئىگىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، بۇگۈن كېچىنى مۇشۇ ئۆيدە ئۆتكۈزەي. كېيىكنى ئەتە ئەتىگەندە ئىزدىسەممۇ كېچىكمەسمەن!»

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان هېلىقى چىنارلىق هويلىناق ئالدىغا يېقىن كېلىپ قارىۋېدى. بىر بۇلاقتىن بۇلدۇقلاپ سۇ چىقىپ، هويلىناق ئالدىدىكى كۆلگە قۇيۇلغىلى تۇرۇپتۇ. ئۇ ئاتىنى توغراقتا قاشتۇرۇپ باغلاپ قويغاندىن كېيىن ئۆزى بۇلاق بويىدا تاهارەت ئېلىپ، ئىككى رەكەت نامازشامنى ئەسىر قىلىپ ئوقۇۋالدى. شۇ ئەسنادا، ئۆزى كەلگەن تەرەپتىن بىرەيلەننىڭ ئات چاپتۇرۇپ تېز كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاندى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان هوشيارلىنىپ قولىنى قىلىچىغا ئۇزۇنتۇشىغا، هېلىقى ئاتلىق ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىپ، ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىز چۆكتى.

— ئەكرەممۇ سەن؟! — دەپ سورىدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان هېلىقى ئادەمدىن.

— ئېغىر گۇناهلىنىمەن، ئى پۇشتىپاناه! — دەپ يەر سۆيدى هېلىقى ئەكرەم دەپ ئاتالغان كىشى، ئۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ مەهرىمى ئىدى، — بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، مەن قۇللىرىنى ئەپۇ قىلغايلا!

— مەن سىلەرنى ئارقامدىن كەلمەكلەر، دېگەن تۇرسام، سەن قانداقسىگە گۇناهلىق بولۇرسەن؟ تۇرە ئورنىڭدىن، ئاتلارنى سۇۋۇتقاندىن كېيىن ئېغىزدۇرۇقلىرىنى ئېلىۋەت ـ دە، ئۇلاكلىرىنى بوشتتىپ قوي. ئوت يەۋالسۇن، ئۇنىڭغىچىلىك بىز بۇ ئۆينىڭ ئىگىسى بىلەن تونۇشۇپ ئولگۇرىمىز! — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان خۇشخۇيلۇق بىلەن.

ئەكرەم ئاتلارنى ئوتقا قويۇپ بولغۇچە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مەھرىمى ئەكرەم ئالغاچ كەلگەن گۆشنانلار بىلەن ئازراق غىزالىنىۋالدى. ئاندىن مەھرىمنى باشلاپ ھېلىقى ئۆينىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئىشكنى چەكمەكچى بولۇپ قولىنى كۆتۈردى - يۇ، ئەمما ئۆينىڭ ئىچىدىن ئاڭلىنىۋاتقان تەمبۇرنىڭ خۇشناۋاسىغا مەھلىيا بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئۆي ئىچىدە بىرى تەمبۇرنى پەنجىگاھ مۇقامىغا تەڭكەش قىلىپ چېلىۋاتقاندى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان خېلى بىر چاغلارغىچە قۇلاق سېلىپ ئاڭلاپ تۇردى. بىر ئاش پىشىم ئۆتكەندىن كېيىن ئۆي ئىچىدىكى تەمبۇرچى تەمبۇرنى چېلىشنى توختاتتى. ئۆينىڭ ئىچىدە جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىدى. پەنجىگاھ مۇقامىنىڭ كۈيى ئىچىگە چۆكۈپ كەتكەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان چۆچۈپ ئويغانغاندەك بولۇپ ئەتراپقا قارىدى. ئۇ يېڭىۋاشتىن قولىنى كۆتۈرۈپ ئىشكنى ئەدەپ بىلەن قېقىشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا، ئۆينىڭ ئىچىدىن:

— كىم، ئىشىك قېقىۋاتقان كىم؟ — دېگەن بىر ئەركىشىنىڭ بوغۇق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئابدۇرەشىدخان:

— بىز يولۇچى، مەكىت تەرەپكە ماڭغان يولۇچى ئىدۇق، كەچ قالدۇق، ئۆيىڭىزدە بىر كېچە خۇدايىي قوناق بولساق دەيمىز! — بەپ جاۋاب بەردى.

بىر كەمىلەردە ياغسىرىغان ئىشىك مۇجۇقى غىچىرلاپ، ئىشىك ئېچىلدى. ئۆينىڭ ئىچىدىن يېشى ئەللىكلەردىن ئاشقان بىر ئەر كىشى چىقىپ تىنچلىق سوراشقاندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆيگە باشلىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مەھرىمى ئەكرەم بىلەن ئۆيگە كىردى. ئۆينىڭ ئىچىدىكى بىساتلاردىن ئۆي ئىگىسىنىڭ نامرات ئادەم ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

سەھراغا لايىق ساددا كىيىنگەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆي

ئىگىسى بىلەن سەممىي سالاملاشقاندىن كېيىن سۇپىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئولتۇردى. سۇلتاننىڭ مەھرىمى ئەكرەم بولسا پەگاھتا قول قوشتۇرۇپ ئۆرە تۇردى.

ھال - ئەھۋال سوراشقاندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆي ئىگىسىنىڭ ئىسمىنىڭ مەھمۇت ئاخۇن ئىكەنلىكىنى، سەھرادا ئوتۇنچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغانلىقىنى بىلىۋالدى. بۇ چاغدا رەسسە بولۇپ قالغان چىرايلىق بىر سەھرا قىزى دەھلىز ئۆيدىن يېڭىدىن دەملەنگەن چاي بىلەن تۆت زاغرىنى كۆتۈرۈپ كىردى ۋە ناتونۇش مېھمانلارغا سالام قىلغاندەك قىلىپ پىسكىگىدە كۈلۈپ قويغاندىن كېيىن قولىدىكى چايجۇش بىلەن زاغرىلارنى داستىخان ئۈستىگە قويدى. ئاندىن تاختا بېشىدىن ئۇچ دانە قارا ھېجىرنى ئېلىپ، قاپاقتىكى سۇ بىلەن پاكىز چايقىغاندىن كېيىن ئاۋۇال مېھمانلارغا، ئاندىن دادىسىغا چاي قۇيدى.

ئۆي ئىگىسى مەھمۇت ئاخۇن زاغىرلارنى ئۈشتۇپ، مېھمانلارنى چايغا تەكلىپ قىلدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان چاي ئىچكەچ، ئۆينىڭ ئىچىگە كۆز يۈگۈرۈتۈپ نەزەر سالدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆزى ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرگە چۈشۈپ قالدى ۋە ھەيران بولۇپ:

— ھۆرمەتلىك تەقسىر، بۇ تەمبۇرنى بايىتىن سىلى چالدىلىغۇ دەيمەن، — دەپ سورىدى مەھمۇت ئاخۇندىن، — مالال كۆرمىسىلە، بايا سىلى چالغان پەنجىگاھ مۇقامىغا يەنە بىر قېتىم چېلىپ بەرگەن بولسىلا.

مېھمانىنىڭ ئىلتىماسىنى ئاڭلىغان مەھمۇت ئاخۇن:

— يوقسۇ، ھۆرمەتلىك مېھمان، مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن، — دېدى كەچۈرۈم سورىغاندەك قىلىپ قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ، — مۇشۇ قىزىم ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەرسىلە دادا، دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان. قىزىم چالالايدۇ.

— بۇ چىرايلىق قىزنىڭ ئىسىم ـ شەرىپى كىم بولىدىكىن؟ — دەپ سورىدى مەھمۇت ئاخۇندىن، ئۇنىڭ گېپىگە قىزىقىپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، — چانقىز، كېلىڭ بىزگىمۇ چېلىپ بېرىڭ!

— قىزنىڭ ئىسمى ئامانىنساخان — دەپ جاۋاب بەردى مەھمۇت ئاخۇن. ئاندىن قىزى ئامانىنساخانغا ئەمر قىلدى، — ئاپپاق قىزىم، تەمبۇرىڭنى قولۇڭغا ئال ـ دە، بۇ مېھمان ئاكىلىرىڭغا پۇتۇن ئىشتىياقىڭ بىلەن پەنجىگاھ مۇقامىدىن بىر پەدە چېلىپ بەرگىن.

ئامانىنساخان دەپ ئاتالغان ھېلىقى قىزمۇ ئانچە تۇزۇت قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتمىدى. ئۇ قولىغا تەمبۇرنى ئېلىپ، پەردىسىنى سەل ـ پەل تەڭشۇالدى ـ دە، ئارقىدىنلا پەنجىگاھ مۇقامىغا كەلتۈرۈپ تەمبۇرنى شۇنداق سايرىتىۋەتتىكى، بۇنى ئاڭلاپ ھەيرانۇ ـ ھەس بولغىنىدىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ ھوشى كاللىسىدىن چىقىپ كەتتى! ھوشيار ئىدى، مەست ـ سەرمەست بولدى؛ ئويغاق ئىدى، خامۇش بولدى! بولۇپمۇ بۇ قىز ئۆزى يازغان بىر غەزەلنى مۇقامغا سېلىپ ئوقۇۋىدى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قىزنىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ خۇشناۋاسىغا ئاشىق بولۇپ قالدى. قىز غەزەلنى مۇنداق باشلىدى:

ساڭا يۈز شۈكۈر يارەب، بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ،
فەقىر ـ مىسكىنگە ئابدۇرەشىدخاننى پەناھ قىلدىڭ!

. . . . . .

قىز بۇ غەزەلنىڭ ئاخىرىنى مۇنداق چۈشۈردى:

نەفىسى كېچە ـ كۈندۈز دۇئا قىل تەڭرى ھەققىدە،
كى شاھىنىڭ ھەققىدە قىلمايى دۇئا قاتتىق گۇناھ قىلدىڭ.

قىزغەزەلنى تامام قىلىشىغا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان:

— ئى چىرايلىق قىز، نەقسى دېگەن شائىرە كىم؟ سىز بۇ غەزەلنى كىمدىن ئۆگەندىڭىز؟ — دەپ ئالدىراپ سورىۋېدى، ھېلىقى قىز ئۇنىڭ گېپىنى يازاتمىغاندەك قىلىپ مۇنىقىدا كۈلۈپ قويدى — دە:

— ئى ھۆرمەتلىك مېھمان، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟ — دېدى جاۋابەن، — خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ ئوقۇمدىكەن؟ مەن نەۋائى، فوزۇلىنىڭ[1] غەزەللىرىدىن باشقىسىنى ئوقۇمايمەن. بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ، نەقسى دېگەن مەن بولىمەن!

قىزنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تېخىمۇ ھەيران قالدى:

— سىز؟ . . . سىز نەچچە ياشقا كىردىڭىز؟

— قىزىم ئامانىنساخان بۇ يىل ئون تۆتكە كىردى، — دەپ جاۋاب بەردى مەھمۇت ئاخۇن.

— خېنىم قىزىڭىز قايسى مەدرىسە ئوقۇغان؟

— مېھمان، مەندە ئۇنى ئوقۇتالىغۇدەك قانچىلىك ماغدۇر بار دەيسىز، — دەپ بېشىنى چايقىدى قىزنىڭ ئاتىسى، — ئوتۇنچىلىق قىلىپ، مەئىتىمىزنى ئاران قامداۋاتساق.

بۇ چاغدا، ئامانىنساخان ئورنىدىن تۇرۇپ تامدىكى ئويۇقچىدىن بىر يۆگەم قەغەزنى قولىغا ئېلىپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئالدىغا قويدى. بۇ ئۇ يازغان شېئىر - غەزەللەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى. بۇ غەزەللەر «خەتتى رۇقاقى» قىلىپ چىرايلىق كۆچۈرۈلگەنىدى. غەزەل پاساھەتلىك يېزىلغان بولۇپلا قالماي، خەتنىڭ ھۆسنىمۇ قىزنىڭ ھۆسنىدىن قېلىشمىغۇدەك دەرىجىدە چىرايلىق ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان يەنە ئىشەنمەي:

---

① فوزۇلى (1504 ـ 1562) — چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى. باغدانتا تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە شۆھرەت قازانغان.

— ئى چىرايلىق قىز، — دېدى ئۇ كۆلۈپ تۇرۇپ، — بىز قاراپ تۇرايلى، سىز ھازىرنىڭ ئۆزىدە بىر غەزەل يېزىپ كۆرسەتكەيسىز!

ئامانىساخان دۇۋەت ـ قەلەم، قەغەز ئېلىپ كېلىپ، سەل ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، جىنچىراغ يورۇقىدا ئۇنىڭ چېھرىدە تەبەسسۇم بىلىنەر ـ بىلىنمەس جىلۋىلەندى. ئۇ لېۋىنى چىشلەپ قويۇپ، قۇمۇش قەلەمنى دۇۋەتتىكى سىياھقا چىلاپ، قەغەز يۈزىدە يۈگۈرۈتتى. قەلەمنىڭ ئىزىدىن يېڭى بىر غەزەل پۈتۈپ چىقىشقا باشلىدى:

ياره‌ب بۇ بەندە قىلدى ئەجەب گۇمان ماڭا!
گويا بۇ ئۆيگە ئوندى بۇ ئاخشام تىكەن ماڭا!

— بولدى بەس، ئى چىرايلىق قىز، مەسخىرە قىلماڭ، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۈلۈپ. ئۇ ئاخىر قىزنىڭ ئىستېداتىغا قايىل بولغانىدى، — بىز ئىشەندۇق!

بۇ چاغدا ئۆينىڭ ئىچىدە كۈلكە كۆتۈرۈلدى...[1]

ئەتىسى سەھەردە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلار قايتماقچى بولۇشتى. ئۇلار ئامانىساخان تەييارلاپ بەرگەن چايدا ناشتا قىلىپ بولۇشۇپ تۇرۇشىغا، مەھمۇت ئاخۇن مېھمانلارنىڭ ئاتلىرىنى سۇغىرىپ، ئېگەرلەپ تەق قىلىپ قويغانىدى.

— ئامان بولغايلا، ھۆرمەتلىك مەھمۇت ئاكا، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆي ئىگىسى بىلەن خوشلىشۇۋاتقىنىدا، — ئەتراپقا قاراپ قويدى، بىراق، ئامانىساخان كۆرۈنمىدى. «بۇ ئەقىللىق قىز ئىچىمىزگە بىر پارچە ئۆتنى سېلىپ قويۇپ ئۆزى

① مولا ئىسمەتۇللانىنى نېمە تۇللا مۇجىزى: «تەۋراخى مۇسىيۇن» مىللەتلەر نەشرىياتى 1982 ـ يىل نەشرى، 65ـ، 66ـ، 67 ـ بەتلەر.

مۆكۈڭاپتۇ ـ ده، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىده — بۇ قىز بىزگه مەھبۇب بولۇشقا لايىق ئىكەن! . . . »

— خۇدايىم سىلەرنى ئامان ـ ئېسەن قىلسۇن، — دېدى مەھمۇت ئاخۇن قوللىرىنى پاتمەگه ئېگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ تۇرۇپ، — هۆرمەتلىك مېهمان، بۇ تەرەپلەرگه يەنه كەلگۈدەك بولۇشسىلا، بىزنىڭ بۇ ئاددىي كۇلبىمىزگه يەنه كېلىپ مېهمان بولۇشنى ئۈنتۈشمىغايلا!

— خوش! . . .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مەھرىمى ئەكرەم بىلەن بىللە شىكارگاهقا قايتىپ كەلگەنده، پۈتۈن مەۋكەب سۇلتانلىقى يولىغا قاراپ پاراكەنده بولۇشۇپ تۇرۇشقانىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخانـ ـنىڭ چىرايىدىكى شادلىق كۇلكىسىنى كۆرۈپ، ئاندىن ئۇلارنىڭ پاراكەنده كۆڭۈللىرى ئورنىغا چۈشۈپ خاتىرجەم بولۇشتى.

سۇلتان ئۆزبىنىڭ خان چېدىرىغا كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مەۋكەبنى ئۆزبىنىڭ هۇزۇرىغا چاقىرتتى ۋه ئۇلارغا ئۆزبىنىڭ كېچىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ بەردى هەمده ئۆزبىنىڭ مەھمۇت ئوتۇنچىنىڭ قىزى ئامانىساخانىنى ئەمرىگه ئېلىش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

سۇلتاننىڭ بۇ قارارىغا مەۋكەبتىكى ئەمرۇل ـ ئۇمەرالارنىڭ كۆپى دەرهال ماقۇل بولۇشمىدى. بۇلار نەسەب ۋه هەسەب سۇرۇشتۇرۇپ، بۇ نىكاهنىڭ سۇلتانلىق مەرتىۋىسىگه توغرا كەلمەيدىغانلىقىنى كۆچلۈك دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى.

— بىز موغۇل ئەۋلادلىرىدىندۇرمىز، — دېيىشتى ئۇلار، — بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز مەشرىقتىن مەغرىبكىچه، يەمەندىن يەسيارغىچه، جابىرىقىدىن جابولىسقىچه زېمىن ئېلىپ، يەتته ئىقلىمغا پادىشاه بولغان:

— شۇنداق، — دېدى ھۆرمەتلىك ئۇستاز مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋارمۇ قوللىرى بىلەن ئاپئاق ساقىلىنى تۇتاملاپ تۇرۇپ، — سۇلتان سىز جەننەتپاناھ مەرھۇم ئاتىڭىز سۇلتان ـ سەئىدخاننىڭ تەختىدە ئولتۇرۇپ يۇكسەك مەرتىۋە، ئالىي دەرجىلەرگە ئېرىشتىڭىز. ھەممە ئاقىل ـ پازىللارنى ئەتراپىڭىزغا يىغىپ، كېڭەشلىك ئىش كۆردىڭىز. مەرھۇم ئاتىڭىز تۇزگەن ئادەت، قائىدە ـ يوسۇنلارغا ئەمەل قىلىپ، پۈتۈن جاھاننى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئەلنى ئاۋات قىلدىڭىز. ھالا بۇگۈن جاھان ئەھلى سىزنىڭ دانا تەدبىرىڭىزگە قايىل بولۇشۇپ، سىزنى «رەشىدىل شاھى ئەزەم» دەپ ئاپىرىن ـ مەدھىيىلەر ئوقۇشماقتا . . . بىراق، ئى پادىشاھى ئالەم، — دەپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا تىكىلدى.

— بىراق، ئى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، سىز سالدۇرغان ئاشۇ كۆركەم ۋە مۇستەھكەم قەلئە ـ قورغانلار شەھەر ـ رابالارنىغۇ باھارنىڭ تاشقىنلىرىدىن ۋە ياۋنىڭ باسقىنلىرىدىن ساقلار. بىراق، ئۆزىڭىزنى پىرلەرنىڭ دۇئايىبىتىدىن قانداق ساقلارسىز؟ شۇنى ئۇنۇتمىغايسىزكى، سىز قۇدرەتلىك ۋە باياشات بىر مەملىكەتنىڭ سۇلتانى بولغان ئادەمسىز! مۇبادا، ئاشۇ شاھ تاتارلىق[1] قارا تۇرك ئوتۇنچىنىڭ رەققاس قىزى چوكان سىكلەكنى ئەمرىڭىزگە ئالسىڭىز، خەلقىئالەمنىڭ سۆز ـ چۆچەكلىرىگە قالمامسىز؟ شۇنى ئېسىڭىزدىن چىقارمىغايسىزكى، مالامەت ئوقلىرى تاشنىمۇ، تۆمۈرنىمۇ، تەنىنىمۇ ئوخشاشلا تېشىپ ئۆتىدۇ. سىزگە پىر ـ يارەنلەر مەدەتكار بولغاي. تېخىمۇ شۆھرەت تاپاي دېسىڭىز، چىن ئېتىقاد، تەرىقەتى بەرھەق ۋە سەلتەنەتىڭ قۇدرىتىدىن قورغان قۇردۇرغايسىز. ئۇ يۇزمىڭ تاش قورغاندىنمۇ مۇستەھكەم ۋە مەزمۇت بولۇر!

---

① مەكىت ناھىيىسىدىكى قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى نامى قومۇش مەھەللە دېيىلىدۇ.

— هۆرمەتلىك ئۇستاز، بىلەمدىلا، مەملىكەتنىڭ پەقەت رەشىدىل شاھى ئەزىمدەك ئىلىم ـ مەرىپەت، ھۇنەر ـ سەنئەتنى ۋاۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىقلا سائادەت، قۇدرەت، تاپقۇزۇش مۇمكىن، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن يېڭىدىن مۆھۈردارلىققا تەينىلەنگەن يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋارغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، — مىرزا ئابابەكرىدەك جەلقە زۇلۇم سېلىشقا، باشقىلارنىڭ بويسۇندۇرۇپ جاھانگىرلىك شۆھرىتىگە يېرىلگەن شاھۇ ـ سۇلتانلار خۇددى تاياقتىن قورقۇپ يۇگرىگەن ئېشەككە، قامچىدىن قورقۇپ چاپقان ئاتقا ئوخشايدۇ. ئېشەك بىچارىمۇ ھارۋا تارتىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى يوق ياكى كۆز ياغلاقلىق ئاتقا ئوخشاش، ئۇمۇ بىر دائىرە ئىچىدە ئايلىنىۋېرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ھارۋىنى ماڭدۇرۇپ ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئېسىگە ھەرگىزمۇ كەلتۈرمەيدۇ! ھۆكۈمدارلار سەلتەنەت يۈرگۈزۈتقان بولغاچقا، سەلتەنەتمۇ ھۆكۈمدارنى ئىشقا سالىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ سەلتەنەتى قانچىلىك كۈچلۈك بولغانسېرى، ئاشۇ سەلتەنەتنى كۆتۈرۈپ تۇرغۇچى ئەمر ـ بەگلەر، روھانىي ـ پىرلەرنىڭ قۇدرىتىمۇ شۇنچىلىك زور بولىدۇ. چۈنكى، سەلتەنەت ھەممىدىن ئاۋۋال پۇل تەلەپ قىلىدۇ! بۇنىڭ ئۈچۈن يا بولمىسا، سىياسىينى ئىسلاھ قىلىپ، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشقا، ئادالەتنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىلىم ـ مەرىپەت يولىنى كەڭ ئېچىشقا تايىنىش ئارقىلىق مەملىكەتنى بەختىيار قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ياكى بولمىسا، ئاۋام پۇقرالارغا، ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلارغا، دېھقانلارغا ھەسسىلەپ ئالۋان ـ سېلىق سېلىپ، ئۇلارنىڭ قان ـ تەرىنى شوراشقا، مەملىكەتتە نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە جاھالەتنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، خەلقنى مەڭگۇ قاششاقلىقتا ياشاشقا مەجبۇرلاشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن، بۇ تولىمۇ خەتەرلىك، چۈنكى زۇلۇم ـ ستېم كۈچەيسە، سەلتەنەتنىڭ ئاساسىغا دەز كېتىدۇ! ئاۋام

خەلق سەلتەنەتنىڭ قۇلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەلتەنەتنىڭ تۈۋرۈكسىمۇ شۇلاردۇر! سۇھەم كېمىنىسى كۆتۈرۈپ، ھەم چۆكۈرگەندەك، شاھ ـ سۇلتانلارنى تەختگە چىقارغۇچىلارمۇ شۇلاردۇر؛ شاھ ـ سۇلتانلارنى تەختتىن چۈشۈرۈش ھەم ئۇلارنىڭ قولىدىن كېلىدۇ!

— سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆزىنىڭ بۇ قارارىنىڭ مەۋكەبتە بۇنچىلىك تالاش ـ تارتىشىغا سەۋەبچى بولىدىغانلىقىنى ئويلىمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ ئەمىرلەرنى سەۋزچانلىق بىلەن قايىل قىلماقچى بولدى:

— بىز ئىستىداتلىق ھۆكۈمدار بولۇشنى ئىزدەپ نۇرغۇن خاتالىقلارنى سادىر قىلغانمىز، — دېدى ئۇ ئەمرۇل ـ ئۇمەرالارغا تەكشى قاراپ چىققاندىن كېيىن، — مەرھۇم ئاتىخانىمىز سۇلتان سەئىدخانىنىڭ كىرپىكىگە توپا قونار ـ قونمايلا، ئوردىدىكى «شەيتانلار ئانىسى» بەتبەخت مىرزا ئەلى ئاغايىنىڭ ئۆسەك سۆزلىرىگە ۋە دەيدىگە سېلىشىغا ئىشىنىپ كەتتۇق. بىزگە قارشى پىتنە كۆتۈرگەن، دېگەن گۇناھ بىلەن ساداقەتلىك بەگ ـ ئەمىرلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇدۇق. بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا جەننەت ماكان پەدەرىمىزنىڭ تاغىسى، ئۇچ دەۋرانىنىڭ مۆتىۋىرى بولغان ئۇلۇسبېگى مىرزا سەئىد مۇھەممەت دوغلات جانابلىرىمۇ بار ئىدى. مەرھۇم پەدەرىمىز تېخى ئۇنىڭغا ئۆز قولى بىلەن يارلىق بېرىپ، ھەر قانداق چاغدا ئۇنىڭ جېنىغا، مېلىغا تەگمەسلىك ھەققىنى قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەنىدى...

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، كۆڭلى بىردىنلا بۇزۇلۇپ، تۇۋەن قارىۋالدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سەئىد مۇھەممەت مىرزىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغاندا، ئاتىسى قاتارلىقلارنى بۇ پىشقەدەم ئەمىر تىز چۆكۈپ، ئۇنىڭدىن رەھىم ـ شەپقەت سورىغانىدى. نۆۋكەرگە تونىنىڭ

ئەستىرىنى تىنىشتۇرغۇزۇپ، سۇلتان سەئىدخانغا ئاشۇ يارلىقىنى تاپقۇزغان ۋە تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا سۇنغانىدى. بىراق، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ چاغدا خۇددى قۇتۇرغان يىرتقۇچتەك ھالەتكە ئۆتكەن بۇ ياش، تەجرىبىسىز ھۆكۈمدارنىڭ ئالدىدا بىھۇدە ئاۋارىگەرچىلىكتىن باشقا ئىش ئەمەس ئىدى. جاللاتلار ئۇنى خۇددى ئىتنى سۆرىگەندەك سۆرەپ تاشقىرىغا ئېلىپ چىقىپ كاللىسىنى ئالغانىدى...

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھەر قېتىم مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا يۈرىكى پۇشايمان ئىلكىدە سقىلاتتى.

— بىز كۆپ گۇناھ قىلغانمىز، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆتكەنكى سەۋەنلىكلىرىگە ئېچىنىپ، — سەۋەنلىكلىرىمىزنى ئويلايدىغان بولساق، يۇرتىمىز خىجالەتتىن ئۇيۇتىدۇ!

— ئى شاھ ئەزەم، ئۆتكەنكى سەۋەنلىكلەر دەستىدىن كۆپ ئىزتىراپ بولمىغايلا، — دەپ سۇلتانغا تەسەللى بەردى ئۇستاز مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۇار، — تۆۋە قىلماق پەيغەمبەرلەر سۇيىتىدىندۇر. سەفى ئەلەيھىسسالام كۆپ ئابرۇي تاپقاچقا، جەننەتكە كىرگەنىدى. ئەمما، گۇناھ ۋە مەردۇدلۇق يولىغا ماڭغانلىقتىن جەننەتتىن قوغلاندى. ئۇ ئۆز قىلمىشلىرىغا توۋا قىلغانىدى، يەنە رەھمەت باغنىڭ سالقىن شامىلىغا مۇيەسسەر بولۇپ ھۆرمەتكە نائىل بولدى!

ئۇستازنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن ئىلھاملانغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بېشىنى كۆتۈرۈپ، پۈتۈن مەۋكەبتىكىلەرگە قارىدى ۋە:

— ئى زاتى ئالىيلار، — دېدى ئۇ. كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ قەتئىي نىيەتكە كەلگەنلىكى تەپچىپ تۇراتتى، — ئەگەر

موهتاجلىقتا قىينىلىپ يۇرگەن ئىستېدات ئىگىلىرىگە ھامىيلىق قىلىنمىسا، بۇنىڭ ئائىنساپلىق بولۇپ قالىنىقىنى چۈشەنمەسلەر؟ شۇ تاپتا ئائىنساپلىق بىلەن ئالىيجانابلىق ئوتتۇرىسىدا بىرلا قەدەم كېلىدىغان ئارىلىق تۇرۇپتۇ. ئەجەبكى، بىر مەملىكەتنىڭ تەخت ساھىبى بولغان بىزدەك ئادەملەر بىر قەدەم بېسىپ ئالىيجانابلىق تەرەپكە ئۆتەلمىسەك ـ ھە؟!

— ئى پۇشتىپاناھ، ھەق سۆزلىدىلە، — دېدى مۆھۈردار ۋەزىر يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ، — سەلتەنەت ئادەملەر ئۇستىدىن ئەمەس بەلكى، ئۇلارنىڭ قەلبى ئۇستىدىن قارار تاپىدۇ. شۇڭا، ھەدىسته: «ساڭا قانداقلا پەتىۋا بېرىشمىسۇن، ئۇ كىم توغرىسىدا بولمىسۇن، ئاۋۋال قەلبىڭ بىلەن كېڭەش!» دېگەن سۆز بىكارغا ئېيتىلمىغان!

— . . .

سۇلتاننىڭ قەتئىي قارارغا كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، باشقا قارشى پىكىر دېكى بەگ ـ ئەمىرلەرمۇ جىم بولۇشتى. مەۋكەب شىكار پائالىيىتىنى قايرىپ قويۇپ، جىددىي توي تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى.

* * *

يەكەندىكى ھەيدەر باغنىڭ كەينىدىكى سالقىن كۆل بويىغا جايلاشقان ئۇچ ئېغىزلىق كۆركەم خىلۋەتخانا سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ مۆھۈرداری يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندىگە ۋاقىتلىق ئايرىپ بېرىلگەنىدى. ئۇ بۇگۈن ئوردىدىكى خىزمەتلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن دەرھال ھەيدەر باغقا قايتتى.

يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى كەچلىك غىزاسىنى يەپ

بولغاندىن كېيىن خىلۋەتخانىنىڭ ئويما نەقىش قىلىپ ئىشلەنگەن ئايۇنىغا چىقىپ، ئۇ يەردىن ياخشى كۆرۈنىدىغان ئەينەكتەك سۈزۈك كۆلنى تاماشا قىلغاچ ساتارىنى سازلاپ ئولتۇردى. ئۇ ساتارنى شۇنچىلىك ئىشتىياق بىلەن چالدىكى، ھەتتا قاراڭغۇ چۈشۈپ، ئاي كۆتۈرۈلۈپ ئەتراپنى سۈس يورۇتقانغا قەدەر ئورنىدىن مىدىرلىمىدى. بۇ چاغدا ئوردىدىكى خانائى خاسنىڭ① سەۋدەر باشى سۇلتاننىڭ ئۇنىڭ بىلەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.

ئاسماندا ئون بەش كۈنلۈك تولۇن ئاي ئۆزۈپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ نۇرى ئاقسارايىنىڭ ئىچىدىكى ئەينەكتەك سۈزۈك كۆلنىڭ يۈزىدە ئاي يورۇقىدىن تار يول ھاسىل قىلغانىدى. كۆلنىڭ نېرىقى چېتىدىن سۇلتاننىڭ ئىستراھەتخانىسىنىڭ ئالدىغا كەلگۈچىلىك بولغان بۇ يورۇق يولدا كۆل يۈزىدىكى جىمىرلاپ جىم تۇرمايۋاتقان سۇ دولقۇنلىرى گۈھەردەك جىلۋىلىنىپ كۆزنى قاماشتۇراتتى.

يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى سەۋدەر باشىنىڭ كەينىدىن ئاقسارايدىكى سۇلتاننىڭ ئىستراھەتخانىسىغا تېز يۈرۈپ يېتىپ كەلدى ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ھۆزۈرىغا كىردى.

دىۋان خاسنىڭ مەرمەر پەلەمپىيىدە ھاۋالىنىپ تۇرغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنى كۆرۈپلا، قولىنى شىلتىپ سەۋدەر باشىغا ئەمدى كەتسەڭ بولىدۇ، دەپ ئىشارەت قىلدى ۋە:

— سىزغۇ خىلۋەتخانىڭىزغا بېكىنىۋېلىپ، بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ كاساپەت مۇھىتىدىن ساتارىڭىز بىلەن قۇتۇلماقچى. لېكىن، بىز قانداق قۇتۇلارمىز؟ — دەپ چاقچاق قىلدى يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندىگە خۇشخۇيلۇق بىلەن.

① خانائى خاس — سۇلتاننىڭ مەخسۇس ياتقى.

— سىز . . . شاھى جاھاندۇرسىز، ھەزرىتىم، پۈتۈن بەگ - ئەمرلەر، پۈتۈن جاھان سىزنىڭ ئىتائىتىڭىزدە، — دەپ چاقچاق قىلدى سۇلتاننىڭ چاقچىقىغا جاۋابەن ئۇمۇ، — شۇڭا، سىز قاچىمەن دەپمۇ قاچالمايسىز — دە!

— شۇنداق، ئىتائەتمەن بولۇپ ئىتائەت قىلدۇرىدۇ! . . . بىراق، بۇ بەگلەرنىڭ ھەر بىرى بىردىن يالىڭاچلانغان قىلىچ. سەللا خاتا ئىش قىلىپ قويۇشىڭىز بىلەن بېشىڭىزدىن ئايرىلىسىز! . . . بۇ جاھاننىڭ شۇنداق قانىنىلىرى بارکى، سەللا بىخەستەلىك قىلسىڭىز، چۆكتۇرۇۋېتىدۇ.

— شۇنداق، ھەر قانداق ۋاقىتتا ھوشيار بولماق لازىم، — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى. سۇلتاننىڭ بۇ پىكرى ئۇنىڭغا بەك ياراپ كەتكەندى، — بىراق، سۇلۇك - تەربىەت ماجىرالىرى سەلتەنەتنىڭ ئاساسىنى تەۋرەتمەكتە!

— مەملىكەتنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىدىغان سۇلۇك - تەربىەت ماجىرالىرىنى مەنئى قىلىش ئۈچۈن مانا بىز بەل باغلىدۇق! — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، — خۇدايىتائالادىن ئۇمىدىمىز بارکى، بۇ ئۇلۇغ مەملىكەت ئەمدى يېگانە مەركەز ئەتراپىغا جىپسلاشقۇسىدۇر. بىز مەملىكەتنى ئاۋات، بەختىيار ۋە قۇدرەتلىك قىلىش ئارزۇسىدىمىز. مەۋكەبتە بىزگە ھەمكار ۋە ھەمنەپەس بولىدىغان سىزگە ئوخشاش مەرىپەتپەرۋەر بەگ - ئەمرلەر، ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە پېتۈك ئىستېدات ئېگىلىرى كۆپەيمەكتە. شۇڭا، بىز ئاتا - بوۋىلىرىمىز قىلالمىغان زور ئىشلارنى قىلماقتىمىز!

يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى سۇلتاننىڭ دىلغا ئىلھام بېغىشلايدىغان بۇ مەردانە سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، بىردىنلا يېنىكلەپ قالغاندەك بولدى ۋە:

— ھەزرىتىم ئىلتىپات قىلدىڭىز! — دېدى ھاياجان

ئىلكىدە، — ھەر ھالدا شاھى جاھانىنىڭ مۇبارەك سەمىگە شۇنى سېلىپ قويغۇم كەلدىكىنى، جاھالەتپەرەست تەرىقەتچىلەر سەلتەنەتنىڭ تۆپسىگە چىقىۋالسا، ئىش تەتۈرىگە بۇزۇلۇر. سابىق ئاقسۇ نايىبى ئىمىن خوجا سۇلتانىنىڭ چۈشكۈنلىشىنى ۋە بۇزرۇكۋار مەرھۇم ئاتىڭىزغا قارشى قىلىچ كۆتۈرۈشى ئەنە شۇ لەنىتى نەپرەتلىك تەرىقەتچىلەرنىڭ ئارىغا تەپرىقە ـ پىتنە سېلىشىدىن باشلانغان!

— شۇنداق، سۇلۇك ئاداۋەتى خۇددى ئولۇس نىزالىرىغا ئوخشاش ئەلنىڭ گۈللىنىشىنى كۆرەلمەيدىغان ئىچكى قارىلار تەرىپىدىن غەرەزلىك مەقسەتلىرى ئۈچۈن ئويلاپ چىقىرىلغان مەشئۇم سۇنئىي نىزالاردۇر! — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئاي يورۇقىدا ئۇششاق قۇم سېپىلگەن يولدا كېتىۋېتىپ، — بىز بۇرۇن تەبىئەتتە بولمىغان جاھالەت بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ، مۇناپىقلىق بىلەن مەنسەپپەرەسلىكنىڭ، پىتنىخورلۇق بىلەن خائىنلىقنىڭ، ھەسەتخورلۇق بىلەن چۈشكۈنلۈكنىڭ، تەپرىقات بىلەن تەرىقەتنىڭ سەبدىيە جەمئىيىتىنى ئىچكى قىسمىدىن چىرىتىۋاتقانلىقىنى چۈشەنمىگەنىكەنمىز. توغرا، ئەتراپىمىزدا تەبىئەتتە بولمىغان ئىللىم ـ مەرىپەت، ھۈنەر ـ سەنئەت ۋە ئەقىل ـ ئىداراكقا ئىگە پازىل ئادەملەرمۇ بار. جەمئىيەتنى تاكامۇللاشقان مەرىپەتلىك جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال ھەممەتلىك ئادەملەرنى ئەتراپىمىزغا يىغىشىمىز ۋە كىشىلەرنى تەبىئەتتىن يىراقلاشتۇرغان ئاشۇ سۇنئىيلىكلەرنى يوقىتىشىمىز لازىملىقىنى بارغانسېرى چۈشەنمەكتىمىز.

يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى چەكسىز ھاياجانغا چۆمدى:

— بارىكاللا، ئى ھەززىتى شاھى جاھان! ھەممىتىڭىزگە ھەسسىنات! بۇركۈت ئېگىز ئاسماندا كۆچلۈك قانىتىغا تايىنىپ پەرۋاز قىلىدۇ، ئادەم ھەممىتى بىلەن ياشايدۇ! قەدىمكى زامانداۋۇتكەن نۇشىرىۋان تولىمۇ ھەممەتلىك پادىشاھ ئىدى. بىر كۈنى،

بىر جىسەكچى ئۇنىڭغا: «ئەي شاھىم، ئۆزلىرىگە بىر سوۋغات كەلتۈردۇم، باھاسى بىرلەك دەرھەمدۇر» دىدى. نۇشىرىۋان: «ئۇ قانداق سوۋغات؟» دەپ جىسەكچىدىن سورىدى. جىسەكچى: «بۇ بىر تۆمۈر ھاسا بىلەن بىر چۆچەكتۇر» دەپ جاۋاب بەردى. نۇشىرىۋان دەرھال بىرلەك دەرھەم بېرىپ، جىسەكچىدىن ھېلىقى سوۋغاتنى سېتىۋالدى.

شۇ كۈنى، نۇشىرىۋان بىر چۈش كۆردىكى، كېچىنىڭ ئاۋۋالقى ھەسسىدىكى كۆرگەن چۈشىدە ئۇ ناھايىتى چىرايلىق بىر ئايالنى كۆردى. نۇشىرىۋان ئۇ ئايالدىن: «سەن كىم بولىسەن؟» دەپ سورىۋىدى، ئۇ ئايال: «مەن سىزنىڭ مال - دۇنيايىڭىز بولىمەن. مەن ھازىر سىز بىلەن خوشلاشقىلى كەلدىم» دىدى. نۇشىرىۋان: «سەن نەگە بارماقچى؟» دەپ سورىۋىدى. ئۇ ئايال: «مەن ئۇزاقتىن بېرى سىز بىلەن بىللە ئىدىم. لېكىن، سىز بەختسىزلىكنى سېتىۋالدىڭىز. شۇڭا مەن سىز بىلەن خوشلاشماقچىمەن» دىدى. بۇنى ئاڭلىغان نۇشىرىۋان ئۇنىڭ كېتىنىشىگە رۇخسەت قىلدى. كېچىنىڭ ئىككىنچى ھەسسىدە ناھايىتى چىرايلىق بىر يىگىت نۇشىرىۋاننىڭ چۈشىگە كىردى. نۇشىرىۋان «سەن كىم بولىسەن؟» دەپ ئۇنىڭدىن سورىۋىدى، ئۇ يىگىت: «مەن سىزنىڭ رىزقىڭىز بولىمەن، بەختسىزلىك بار يەردە مەن ھەرگىزمۇ تۇرالمايمەن. ماڭا رۇخسەت بېرىڭ» دىدى. نۇشىرىۋان ئۇنىڭغىمۇ رۇخسەت قىلدى. كېچىنىڭ ئۈچىنچى ھەسسىدە نۇشىرىۋاننىڭ چۈشىگە بىر پەرىزات كىردى. نۇشىرىۋان ئۇ پەرىزاتتىن: «سەن كىم بولىسەن؟» دەپ سورىۋىدى، ئۇ: «مەن سىزنىڭ ئەقلىڭىز بولىمەن، بەختسىزلىك بار يەردە مەن ھەرگىز تۇرمايمەن. ماڭا رۇخسەت قىلىڭ» دىدى. كېچىنىڭ تۆتىنچى ھەسسىدە نۇشىرىۋاننىڭ چۈشىگە بىر پەرىشتە كىردى. نۇشىرىۋان ئۇنىڭدىن: «سەن كىم بولىسەن؟» دەپ سورىۋىدى، پەرىشتە: «مەن سىزنىڭ

هممىتىڭىز بولىمەن. بەختسىزلىك بار يەردە، مەنمۇ ھەرگىز تۇرمايمەن. ماڭا رۇخسەت قىلىڭ» دېۋىدى، نۇشىرۋان دەرھاللا پەرىشتىنىڭ پېشىگە ئېسىلىۋالدى: «مەن سېنىڭ كۈچ - قۇدرىتىڭگە تايىنىپ نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ قىلغان ئىشىدىن كەچتىم. مەن ساڭا تايىنىپ نۇرغۇن قىيىنچىلىقلارنى يەڭدىم. ئەگەر سەن مەندىن يۈز ئۆرىسەڭ مەن ھالاك بولىمەن. سەن مەندىن يارەم قولۇڭنى تارتساڭ، بۇنىڭدىن كېيىن كىمگە تايىنىمەن؟» دېدى. بۇنى ئاڭلىغان ھەممەت كۈلۈپ كېتىپ: «سىز ماڭا چىن دىلىڭىزدىن تايانماقچى بولسىڭىز، مەنمۇ ئەلۋەتتە سىزدىن يارەم قولۇمنى تارتمايمەن. قالغان ئۆمرۈمنى سىز بىلەن ئۆتكۈزىمەن» دېدى. بۇ چاغدا تاڭ ئاتتى. نۇشىرۋان ئويغىنىپ قارىسا، مال، رىزىق، ئەقىل ۋە ھەممەتلەر ھەممىسى ئۆز ئورنىدا تۇرغانىكەن، — دەپ سۆزىنى توختاتتى يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى. ئەمما، سەل سۈكۈتتىن كېيىن ئۇ سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— بۇنىڭدىكى ھېكمەت شۇكى، نۇشىرۋان قولىنى ھەممەتنىڭ ئېتىكىگە سۇنغانىدى، دۆلەت - تەخت ئۇنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتمىدى. ئاتا - بوۋىلىرىمىزمۇ ئەزەلدىن ئىلىم - ھېكمەتنى ئەلنىڭ زىبۇ زىننىتى دەپ قاراپ كەلگەن. چۈنكى، ئىلىم - مەرىپەت جارى قىلىنغان ئەلدە تۆۋىنىق - بەرىكەت بولىدۇ، جاھالەت قۇشى قانات يايغان ئەلدە تۆۋىنىق - بەرىكەت كۆتۈرۈلىدۇ. شۇنداقلا، مەملىكەت ئادىل، ھەممەتلىك پادىشاھلارنىڭ شاراپىتىدىن گۈللىنىدۇ. چۈنكى، ئادىل، ھەممەتلىك پادىشاھلار ئىلىم - مەرىپەتنى ئۆزلىرىگە دوست تۇتىشىدۇ. ئۇلار رىياكار شەيخ، جاھالەتچى ئىشان، پاسىق سوپىلارنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىدۇر؛ مىرزا ئابابەكزىدەك زالىم، قانخور پادىشاھلارنىڭ زۇلۇمىدىن ئاۋات جايلار ۋەيرانە، كەپتەر كۆۋۈكلىرى ھۇقۇشقا ئۇۋا بولغان. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ھۈنىرى

قان تۆكۈش بولغىنى ئۈچۈن، ھەر بىر جان ئىگىسى ئۇلارنىڭ ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئىچىدە ياشايدۇ. . .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سۈتتەك ئاي يورۇقىدا يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى بىلەن بىللە باغنى ئايلىنىپ، باغنىڭ ئارامبەخش سالقىن ھاۋاسىدا تاكى تۈن نىسپىگىچە ھۇزۇرلىنىپ سۆھبەت قۇرۇشتى.

* * *

سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زامانلىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بولۇپ ئازغىنا كەم بىر ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە سەئىدىيە مەملىكىتىدە ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىنىڭ رۋاجلىنىشى ۋە گۈللىنىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي يۈز بەرگەن ۋاقىتلىق ھادىسە ئەمەس ئىدى. ئۇيغۇر — سەئىدىيە دەۋرىدىكى ئىلىم - مەرىپەت قەدىمكى ئۇيغۇر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ئىلىم - مەرىپەتنى بارلىققا كەلتۈرگەن مۇشۇ تۈپراقتا ۋە مۇشۇ مۇھىتتا ئۆستى ۋە راۋاجلاندى. توغرىراقى، ئۇ ئەنە شۇ ئۆسۈش جەريانىنىڭ تەدرىجىي، مەنتىقىي داۋامى بولدى. ھالبۇكى، مەيلى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەرىپەتلىك خاقانلار بولسۇن ياكى سەئىدىيە دەۋرىدىكى مەرىپەتلىك خانلاردىن سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋە باشقا سۇلتانلار بولسۇن، بۇ ھۆكۈمران شەخسلەرنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى ياقلىغانلىقى، خەلقپەرۋەرلىكى ۋە ئادالەتپەرۋەرلىكىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن بەلكى يەنە ئۇلارنى تەربىيىلەپ ئۆستۈرگەن مۇھىتقىمۇ باغلىق ئىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر قاراخانىيلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر تىلچىسى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئانىسى، شاھزادە ھۈسەيىن چاغرى تېگىن قاراخانىيلارنىڭ ئارسلان خانى سۇلايمان قاراخانىنىڭ

ۋەلىئەھدى ئىدى؛ «شەرق سىياسەتنامىسى» دەپ ئاتالغان مەشھۇر دىداكتىك ئەسەر — «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ يازغان يۈسۈپ بالاساغۇنمۇ قاراخانىيلارنىڭ ئارسلان خانىي ھەسەن بۇغرا قاراخاننىڭ خاس ھاجىپى ئىدى. . . سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئۆزىمۇ مەرىپەتپەرۋەر ئائىلە مۇھىتىدا ئۆسكەنىدى. ئۇنىڭ بوۋىسى يۈنۇسخان ئەينى دەۋرىدىكى پەرغانىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر سۇلتانى — مىرزا ئۇلۇغبېگنىڭ ياردىمى بىلەن بۇيۇك تارىخچى مەۋلانە ئەل يەزدىگە 12 يىل شاگىرت بولۇپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان ۋە ئۆز زامانىسىنىڭ يېتۇك ئەللامەسى بولۇپ يېتىشكەنىدى. سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئاتىسى سۇلتان ئەھمەتخانمۇ ئاتىسى يۈنۇسخاندىن بىۋاستە تەربىيە ئالغان ۋە ئوغلى — سەئىدبەگ سۇلتانلىقىنىڭ تۇنجى سۇلتانى سەئىدخاننى كىچىكىدىنلا ئىلىم ـ مەرىپەت سۆيى بىلەن سۇغۇرغانىدى. سەئىدخان بىر نەۋرە قېرىندىشى، خوراسان ھۆكۈمدارى، شائىر ئوبۇلقاسىم بابۇر بىلەن بىر مەزگىل ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل ئىلىم ـ ھېكمەتلەرنى پۇختا ئۆگەنگەنىدى. ئۇ يىگىرمە ياش ۋاقىتلىرىدا ھەر قايسى ساھەلەر بويىچە ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۇك ئەللامەسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مۇزىكا ۋە ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئارتۇقچە قەدىرلەيدىغان مەرىپەتپەرۋەر خانغا ئايلانغانىدى.

سۇلتان سەئىدخان خەتتاتلىق، شېئىرىيەت، ھەلچىلىك، زەرگەرلىك، نەققاشلىق، مىماكارلىق، سازەندىلىك، زېھىر تەييارلاش، ئوق، قىلىچ، نەيزە ياساش، مېتالپۇرۇچلۇق قاتارلىق ھۈنەر ـ سەنئەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ ئىقتىدارلىق كامىلى ئىدى. ئۇ ئىشقى ـ سەنئەتنى قىزغىن سۆيەتتى. ئۇد، ساتار، تەمبۇر، چارتار ـ غىجەكلەرنى ياخشى چالاتتى. تۈركچە ۋە پارسچە بەھۇزۇر شېئىر ـ نەزمە يازالايتتى. قىسقىسى، ئۇ ئەلەمگىمۇ ھەم قەلەمگىمۇ ماھىر ئىستېدات ئىگىسى ئىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانمۇ مەرىپەتپەرۋەر، مۇتەپەككۇر شائىر، مۇسىقىيۇن، قەتئىي ئىرادىلىك جەسۇر پادىشاھ ئىدى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە قەشقەر، يەكەن ۋە باشقا شەھەرلەردە چوڭ - چوڭ بىلىم يۇرتلىرى — خانلىق مەدرىسلەر ئەھيا قىلىنغانىدى. بۇ مەدرىسلەردە ئاتاقلىق ئالىملار مۇددەرىسلىك قىلاتتى. مۇلكىي تۈزكستاندىكى ھەر قايسى ئەللەردىن نۇرغۇن ئىلىم تەلەپكارلىرى بوبىلىم يۇرتلىرىغا كېلىپ ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. بۇ مەزگىللەردە سەئىدىيە مەملىكىتىدە ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرى ناھايىتى تېز راۋاجلانغانىدى.

دېمەك، سەئىدىيىلەر دەۋرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان... قاتارلىق ھۆكۈمدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئىلىمپەرۋەرلىك خۇسۇسىيەتلىرى، تەرەققىپەرۋەرلىكى، خەلقپەرۋەرلىكى ۋە گۈزەل غايە - ئىنتىلىشلىرى بىلەن شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەرىپىتىنىڭ بىر مەزگىللىك ئالتۇن دەۋرىنى بەرپا قىلىپ چىققانىدى.

سەئىدىيە دەۋرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىدە سەئىدىيە ھاكىمىيىتى دارۇلسەلتەنەت يەكەننى مەركەز قىلغان ھالدا ھەر قايسى مەركىزىي شەھەرلەردە ۋە ئاھالە مەركەزلەشكەن شەھەر - ئاۋادانلاردا ئالىي، ئوتتۇرا، ئىپتىدائىي مەدرىسە - مەكتەپلەرنى ۋە مەخسۇس ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ئۈچۈن خادىم تەربىيىلەيدىغان كەسپىي مەكتەپلەرنى قۇرغانىدى. مەسىلەن، ئالىي بىلىم يۇرتى ھېسابلىنىدىغان خانلىق مەدرىسىلەردىن مىرزا ھەيدەر مەدرىسى، يەكەن خانلىق مەدرىسى، كۇچادىكى ۋەلىيە مەدرىسى، قەشقەر ئوپالدىكى مەھمۇدىيە مەدرىسى، قەشقەر خانلىق مەدرىسى ۋە باشقا مەدرىسلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەدرىسلەر پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ مەدرىسلەرنىڭ تەمراتى ھۆكۈمەت ۋە جامائەت تەرىپىدىن

بىرىلىدىغان ۋەخپە، ئەۋقاب، سەدىقە، خۇدايى ئىئانە، ئىجتىمائىي يارەم، ئىگىسىز مۇلۇك كىرىمى، مىراسخورسىز كۆچمە ۋە كۆچمەس مۇلۇك كىرىملىرى ۋە باشقا شەكىللىك ۋە شەكىلسىز كىرىملەرنىڭ قۇۋۇتىنى بىلەن باشقۇرۇلاتتى. بۇنداق مەدرىسىلەر شۇ زامان ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ خەيرىخاھلىقى، ھېسداشلىقى، ھامىيلىقى، يادرىمى ۋە قوللىشىغا ئېرىشكەن، ئەڭ كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان بىلىم يۇرتلىرى ھېسابلىناتتى. بۇنداق مەدرىسىلەردىن قەشقەردىكى «مەدرىسى كەبىرىيە»، «قازانچى مەدرىسى»، يەكەندىكى «مەدرىسە مۇھەممەدىيە»، «غازىيە مەدرىسى»، «ئوردانلىق مەدرىسى»، «ئارسلانباغ مەدرىسى»، يېڭىسارىدىكى «ھۆرىيەت مەدرىسى»، بايدىكى «سايرام مەدرىسى» ۋە باشقا نۇرغۇن مەدرىسىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن؛ ئىپتىدائىي مەدرىسە ـ مەكتەپلەر تولىراق مەركىزى يېزا ـ قىشلاقلار، كىچىك شەھەر ـ ئاۋادانلاردا، يېزا ـ قىشلاق بازارلىرىدا، چوڭ جامە، خانىقالارنىڭ يېنىدا، مازار، قەدەم جايلاردا قۇرۇلغان بولۇپ، بۇنداق مەدرىسە ـ مەكتەپلەرنىڭ چىقىم ـ خىراجەتلىرى ئاساسەن يېزا جامائەسىنىڭ تەمىناتى بىلەن مەسىلەن، ئاتا ـ ئانىلارنىڭ ئىئانىسى، كىچىك كۆلەملىك ئەۋلادى ۋەخپىلەر، ئاممىۋى خەير ـ ئېھسان، جامائەت ئىئانىسى بىلەن ھەل قىلىناتتى.

كەسپىي مەكتەپلەر ھەر قايسى دەۋرلەردىكى ھۆكۈمرانلىق ھۆكۈمرانلىق كەسپىي ئېھتىياجى ۋە زۆرۈرىيىتىگە ئاساسەن ئوردا تەربىيىدىن ھەر خىل ناملار بىلەن تەسىس قىلىنغان مەكتەپلەرنى كۆرسەتتى. مەسىلەن، يەكەن، قەشقەر، خوتەن، كۇچا، ئاقسۇ، پەرغانە، تۇرپان ۋە باشقا جايلاردا ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي كەسپىي خادىملارنى تەربىيىلەيدىغان «مەكتىپى سپاھىيە»، شۇ زاماندىكى قانۇن ـ ئەدلىيە مەكتەپلىرى بولغان «مەكتىپى ئەمنىيەت»، چېگرا ـ گۈمرۈك خادىملىرىنى

تەربىيىلەيدىغان «مەكتىپى ھۇدۇدىيە»، تىببىي خادىملارنى تەربىيىلەيدىغان «مەكتىپى شىپاھىيە» قاتارلىق تۇرلۇك كەسىپىي مەكتەپلەرنى مىسالغا كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇنىڭدىن باشقا، ئىشقى ـ سەنئەت كەسىپىي خادىملارنى تەربىيىلەيدىغان «سانائى نەفىسە» لەر ھەممە شەھەرلەردە قۇرۇلغانىدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ مۇھۇرداری، ئاتاقلىق مۇسىقىيۇن يۇسۇپ قىدىرخان يەركەندى يەكەندىكى خانلىق مەدرىسە جۇڭگو، خوراسان، خارەزىم، ئەجەم ـ ئىراقىيلاردىن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلارغا مۇزىكا ئىلمىدىن دەرس ئۆتكەتتى.

ھەر دەرىجىلىك مەدرىسە ـ مەكتەپلەردە ئۆتۈلىدىغان دەرسلىكلەر ئىچىدە دىنىي ئىلىم، ئىلمىي تەجۋىد، ئانا تىل، ئەرەب، پارس تىلى، ئىلمىي مۇھەندىسە، تارىخ، ئىلىم ئىقلىمات، ئەدەبىيات، ئەخلاق، ئىلىم نۇجۇم، رۇھىي ئىلىم، كەزمە ـ تەنتەربىيە، شىپاھىيە، ئەل قانۇن، رۇشتە، ئىلمى غايىب، ئىلمىي خەزىنە، ئىلمىي تەبىئەت، ئىلمىي سىپاھىيە، رەققاسلىق ئىلمى، چىپەرلىك ئىلمى، ئەييارلىق ئىلمى، مۇسىقا، خەتىپوشلۇق ۋە باشقىلار بولۇپ، جەمئىي 90 خىلدىن ئارتۇق دەرسلىك بار ئىدى.①

دېمەك، بۇ مەكتەپ ـ مەدرىسە شەكىللىرى تارىخىمىز بۇيانقى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان كىلاسسىك ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ھېسابلىنىاتتى.

ئۇيغۇر سەئدىيە مەملىكىتى ئىلىم ـ مەرىپەتنى گۈللەندۇرۇشكە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، شۇ مەزگىللەردە ھەر رەڭ، ھەر شەكىلدىكى تۇرلۇك تەرىقەت جاھالەتچىلىكى ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مۇلكىي تۇركىستاندا يەنە بىر قېتىم نۇرلۇق مەرىپەت چىرىغى بولۇپ قالغانىدى!...

① بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1988 ـ يىل 1 ـ سان، 34—، 40ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

* * *

تاريخي هىجريينىڭ 957 - يىلى ماھى شەئبانىڭ تۇنجى شەنبە ئاخشىمى،[1] يېڭى كېلىن ئاماننىساخېنىم قۇمۇشلۇق مەھەللىسىدىكى مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ئۆيىدىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئاقسارايدىكى ئوردىسىغا داغدۇغا بىلەن يۆتكەپ كېلىندى. ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملار ۋە يىپەك گىلەملەر بىلەن يېرىلگەن ئۈزۈنچاق خانىنىڭ دەھلىزىگە گۈلدار قىزىل پايانداز سېلىنغانىدى. يېڭى تويى بولغان ئاماننىساخېنىم بۇ ياسداق ئۆيدە سەل قورۇنغاندەك بولدى. ئۇ قاتمۇ قات قېلىن شايى كۆرپىلەرنىڭ ئۈستىدە تۇگۈلۈپ ئولتۇراتتى. چاشنەگىر ئايال تەرىپىدىن ئۇنىڭ قېشىغا قويۇلغان ئوسما تېخسى قورۇپ ئولگۈرمەستىن، كېنىزەكلەردىن بىرى ئۇنىڭ قولتۇقىغا ھاياجان بىلەن پىچىرلىدى:

— كېلىشتى.

ئايۇاندا بېشىغا تاج كىيىپ، ئۈستىگە دەۋراج يېپىنغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۆرۈندى. كېنىزەكلەر دەرھال ئاماننىساخېنىمنى قولتۇقىدىن يۆلەپ خابگاھ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشتى. ئون تۆت ياشلىق يېڭى كېلىن كۆيۈسىگە نىسبەتەن كىچىككىنە، ئىنچىكىلا كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى ئالتۇن قاش تاقالغان، ئۇنچە مەرۋايىت، لەئەل ياقۇتلار بىلەن بېزەلگەن ئېگىز دوپپىسى، بوينىغا ئاسقان ئالتۇن ھەلھەل ۋە ھېقىق مارجانلار زىلۋا قامىتىگە ئېغىر كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى.

كېنىزەكلەر سۇلتانغا تەزىم قىلىشىپ، كۆيۈ بىلەن يېڭى كېلىننى يالغۇز قالدۇرۇشۇپ، كەينىگە سوغۇشقىنىچە خابگاھ

---

① مىلادى 1550 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى.

ئىچىدىن چىقىپ كېتىشتى.

ئامانىساخېنىم ھەددىدىن ئارتۇق ئۈيالچان ئىدى. ئۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا:

— مەرھابا، ھەزرىتىم! — دەپ خىجىل بولغىنىدىن ئاۋازى تىترەپ ناھايىتى تەسلىكتە تۆۋەندىكى راسلاقلىق تۇرغان داستىخانغا تەكلىپ قىلدى.

— خۇشالمۇسىز؟ — دەپ سوردى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان يېڭى كېلىنىدىن.

— ئىنشائاللا ھەزرىتىم، — دەپ ئارانلا ئاڭلانغۇدەك جاۋاب بەردى ئۇ.

ئامانىساخېنىم ئۈيالتقىنىدىن داستىخانىنىڭ سۇلتان ئابدۇرەشىدخاندىن ئەڭ يىراق چېتىگە ئولتۇردى. كېيىن كۆيۈ بىلەن يېڭى كېلىنىنىڭ ئارىسىغا ئادەمنى خىجىل قىلىدىغان جىمجىتلىق چۈشتى.

ئامانىساخېنىم تېخى تولۇق يېتىلمىگەن قىز ئىدى. ئانىسىدىن كېچىك قالغان بۇ قىز ئاتىسى مەھمۇد ئوتۇنچىنىڭ ھمايىسىدە ئانا مېھرىگە قانماي ئۆسكەنىدى. ئۇ تىترەپ تۇرغان ئىنچىكە قوللىرى بىلەن چاي يۇيۇلغان ئالتۇن پىيالىنى كۆيۈسىگە ئۇزاتتى...

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تېخى يېقىندىلا غەزەل بىلەن ئۆزىنى ھەجۋىيلەشتۇرگەن بۇ شوخ، چىچەن قىزنىڭ ھازىرقى تارتىنىپ ئولتۇرغان ھالىتىنى كۆرۈپ كۆلۈۋەتتى ۋە تارتىنىپ يەرگە قاراپ جىم ئولتۇرغان ئامانىسا خېنىمنى چۆچۈتۈش ئۈچۈن، تۇيۇقسىز «نەفسى!» دەپ چاقىردى.

— ھە؟! — دەپ سالدى ئامانىساخېنىم ئۆزىنىڭ تەخەللۇسىنى ئاتىغانلىقىنى ئاڭلاپ.

— ھا، ھا!... — سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۆلۈپ

كەتتى. خابگاھ ئىچىدىكى ئادەمنى خىجالەت قىلىدىغان ھېلىقىدەك جىمجىتلىقمۇ شۇنداق بىلەن ئازراق بولسىمۇ يوقاپ، ئامانىنساخېنىمۇ بىر ئاز دادىللاشتى...

تۇنۇگۈن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئادەت بويىچە ئون دانە مەكىت قويى بىلەن شايى - ئەتلەسلەرنى تەييار قىلغۇزۇپ، تۇن يېرىمدا قىرىق يىگىت بىلەن مەھمۇت ئوتۇنچىنىڭ قوموش مەھەللىدىكى ئۆيىگە بارغان ۋە ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىغانىدى.

مەھمۇت ئوتۇنچى قىزى ئامانىنساخانىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن ئۆز ئۆيىدە قىزى ئامانىنساخان بىلەن كۆيۈغلى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ نىكاھ پاتىھەسىنى ئوقۇپ، ئۇلارنى چېتىپ قويغان ۋە خۇشاللىق ئىچىدە ئۇزاتقانىدى.

قىزى ۋە كۆيۈغلى ماڭىدىغان چاغدا، مەھمۇت ئوتۇنچى قوللىرىنى يەنە بىر قېتىم پاتىھەگە كۆتۈرۈپ تۇرۇپ:

— ئى پەرزەنت ئابدۇرەشىد، — دېگەنىدى ئۇ، — بۇگۈن سىزنىڭ نىكاھ ئايىمىزدۇر، كۆزۈم ۋە كۆڭلۈمنىڭ نۇرى بولغان قىزىم ئامانىنساخانىنى ياخشى كۆتكەيسىز، دەپ سىزگە تاپشۇردۇم. چۈنكى ئۇ سىزگە ھالال جۈپتۈر. ئۇمىدىم شۇكى، ئۇنىڭغا دائىم ئادالەت مۇئامىلە قىلغايسىز. ھىممەت - ھىمايىتىڭىزنى ئۇنىڭدىن ھەرگىز كەم قىلمىغايسىز. ئەجداديڭىزنىڭ يۇزى - ئۆزىڭىزنىڭ يۇزى ۋە ئەۋلادلىرىڭىزنىڭ نامۇ - نومۇسى يورۇق ۋە ساپ بولسۇن دېسىڭىز، ئەھلى ئايالىڭىز بىلەن ئوتكۇزگەن ھەر بىر كۈنىڭىز - توي كۈنى، ھەر بىر كېچىڭىز - نىكاھ ئاخشىمى بولسۇن. ھالال جۈپتىڭىزنى قەلبىڭىزنىڭ ئەڭ تۆرىگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتكەيسىز. ھەرگىزمۇ: «ئەھلى ئايالىم بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمدى ھەممىنىملا كۆڭلۈمدە ئويلاپ يۈرمىسەممۇ بولۇر» دەپ قالماڭ. چۈنكى، بۇنداق دەپ

قارىغۇچىلار ئۇجمە كۆڭۈل كىشىلەردۇر. شۇڭا ھەممىسىنى ئۇلار توغرۇلۇق: «ئۇلار پەقەت دۇنيانىڭ سۇرىتىنىلا كۆرىدىغانلار» دەپ بىكارغا ئىيتىلمىغان. ئىشقى ـ مۇھەببەت پەرۋىش قىلسا ئۆسىدىغان، كارى بولمىسا، ئۆسمەي تۇرىدىغان نەرسىدۇر!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قىينىلىسى، بۇرۇنقىسى ئاددىي ئوتۇنچىنىڭ ئاغزىدىن مۇشۇنداق ئاددىي ئەمما چوڭقۇر مەنىلىك، گۈزەل سۆزلەرنىڭ ئۇنچىدەك تىزلىپ چىقىشىنى ئويلىمىغانىدى. شۇڭا:

— خاتىرجەم بولغايسىز، ئى ھۆرمەتلىك ئاتا! مەن قىزىڭىزنى ئۆمۈرلۈك ھالال جۇپتىم دەپ بىلىمەن ۋە ئالىقىنىمدا ئېلىپ يۈرىمەن! — دەپ تەنتەنىلىك لەۋزە قىلغانىدى.

نىكاھ ئاخشىمى قىينىلىپىنىڭ ئۆزىگە ئىيتقان چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلىرىنى ئەسلىگەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان:

— مەن سىزنى ... ئالىقىنىمدا ئېلىپ يۈرگەيمەن! — دەپ پىچىرلىدى.

— ھەجۋى قىلماڭ سۇلتان ھەزرەتلىرى! مەن يا سىزنىڭ ئالىقىڭىزدا ئېلىپ يۈرىدىغان گۈل بولمىسام! — دېدى ئامانىنساخېنىم شوخلۇق قىلىپ.

ئامانىنساخېنىمنىڭ ئىشرەت ئەنگىز سۆزلىرى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا تولىمۇ شېرىن تۇيۇلدى. ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا يىگىتلىك قېنى كۆبجىگەندەك بولدى ـ دە، دەس ئورنىدىن تۇردى ۋە:

— ياق، سىز مېنىڭ ئالىقىنىمدىكى ئەمەس، چېكەمگە قىسقان گۈلۈمسىز! — دېدى.

— زادىلىق قىلماڭ...

— ئىسپاتلاپ بېرەيمۇ؟ — دەپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان يېڭى كېلىن تەرەپكە ماڭدى.

ئامانىساخېنىم ئۇركىگەك كېيىكتەك چاققانلىق بىلەن تۇردى - دە، قاچماقچى بولدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ يىگىتلىك ربغبىتى ئۇرلىدى. ئامانىسا خېنىمنىڭ ئايدەك جامالى، ئاپئاق مامۇقتەك بەدىنى، نەرگىس كۆزلىرى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ يۈرىكىدە چاقماقتەك بىر ئوت پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ دىلىدا ئىشقى - مۇھەببەتنىڭ شەھۋانىي نەپسى بىر دەقىقە غەلىيان كۆتۇردى. ھەيھات! بۇ جەزبىدار پەرىزاتنىڭ ئالدىدا ھەر قانداق ئىنسان بالىسى مۇھەببەت لەززىتىدىن بەھرە ئالماي، سۆيگۇ چەشمىسىدىن قېنىپ، شەھدۇ - شېكەر يۇتماي، نىگارىنىڭ ئىنچىكە بېلىدىن قۇچۇپ، ياقۇت لەۋلىرىدىن ھەسەل تەمىنى تېتىماي، تاقەت قىلىپ تۇرالىشى مۇمكىنمۇ؟!...

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان نىكاھ ئاخشىمى ئۇنى مەپىگە قانداق يېنىك كۆتۇرۇپ ئولتۇرغۇزغان بولسا، ھازىرمۇ ئۇنىڭ نازۇك بېلىدىن ئاشۇنداق تۇتۇپ يېنىك كۆتۇرۇۋالدى ۋە تۆشەك تەرەپكە كۆتۇرۇپ ئۆتۇپ كېتىۋېتىپ، قەندەللەردىكى يېنىۋاتقان شاملارنى پۈۋلەپ ئۆچۈردى. خابگاھ قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆمدى...

نەزمە

مۇئەللىمىڭ بار شوخلۇقنى، دىلبەرلىكنى ئۆگەتكەن،
جاپا، كايىش، ناز قىلىشنى، زومىگەرلىكنى ئۆگەتكەن.
مەن ئادەمنى بۇ سۈرەتتە، بۇ قامەتتە، خۇلۇقتا،
كۆرگىنىم يوق، بەلكى پەرى بۇ ھۇنەرنى ئۆگەتگەن.

— شەيخ سەئىدى

ئون بىرىنچى باب

جاھالەت تىكەنلىرى ئۈنگەن تۇپراق

«مۇناپىق ئادەمنىڭ بىر نەپەستە تۇغدۇرغان پىتنىسىنى بىر يىلدىمۇ تىنىچىتىپ بولغىلى بولماس.»

«قابۇسنامە» دىن

مىلادى 1550 ـ يىلى (ئىت يىلى) كۆكلەم پەسلى.

زەرەپشان ۋادىسىدىكى يەكەن مۇزاپىتىدە يار بالدۇر كىلىدۇ. مانا ھەش ـ پەش دېگۈچە باھارنىڭ ئاخىرى بولۇپ قالاي دەپ قالدى. گۈل ـ چېچەكلەر ھۆپپىدە ئېچىلغان، دەل ـ دەرەخلەر ياپيېشىل كۆكىرىپ، قۇشلار ئورمانىنى قاپلىغان يازمۇ كىرەي دەپ قالدى. زېمىننى تەكشى قاپلىغان كۆكلەم مەنزىرىسى ئادەملەرنىڭ كۆڭلىگە ئىلھام بېغىشلىسا، تېنىگە ھۇزۇر ئاتا قىلاتتى. كاككۇكلار ياشارغان تال ـ سۆگەتلەر ئارىسىدا توپ ـ توپ ئۇچۇشۇپ، ئەتراپنى چاڭ كەلتۈرۈپ بەس ـ بەستە سايرىشىپ، باھارغا تېخىمۇ ھۆسن قوشاتتى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆزىنىڭ ھەر كۈنلۈك ئادىتى بويىچە سەھەر تۇرۇپ كەتكەندىن ئۇ يۇيۇنۇپ، تاھارىتىنى ئالغاندىن كېيىن بامدات نامىزىنى ئوقۇدى ـ دە، باغۇ ـ ئىرەمدىكى كۆل بويىغا ياسالغان شىپاڭغا كەلدى ۋە باغدا خەندان ئۇرۇپ بەس ـ بەستە سايرىشىۋاتقان بۇلبۇل، كاككۇكلارنىڭ يېقىملىق سادالىرى ئىچىدە كىتاب ئوقۇشقا باشلىدى.

ھەر كۈنى سەھەردە كىتاب كۆرۈش ئۇنىڭ كىچىكىدىن تارتىپ داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئادىتى ئىدى. بۈگۈن ئۇ «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» دېگەن كىتابنى تۆتىنچى قېتىم ئوقۇشقا باشلىغانىدى.

بۇ كىتابتا كۆپلىگەن ئەللەرنىڭ تارىخى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، خەلقنىڭ پىسخىك مايىللىقى، پادىشاھلارنىڭ خۇلق ـ مىجەزلىرى ۋە دۆلەت باشقۇرۇش يوسۇنلىرى، ئىسلام قانۇنلىرىغا ئائىت مەسىلىلەر ۋە شۇنىڭغا دائىر نۇرغۇن مەشھۇر ۋە ئىبرەتلىك قىسسە ـ ھېكايەتلەر سۆزلىنەتتى. قىرىق بابتىن تۇزۇلگەن بۇ چوڭ ھەجىملىك كىتاب مۇھىم ئەخلاق ئوقۇشلۇقى بولۇپ، ئۇنىڭدا مەملىكەتنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە گۈزەللىككە، تىنچ ـ ئىناقلىققا، سائادەت ۋە كامالەتكە قاراپ يېتەكلەيدىغان ئىسسل پەزىلەتلەر تەشەببۇس قىلىناتتى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاندىن ئەللىك يىل مۇقەددەم ھىراتتا ياشىغان ۋە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان مەشھۇر ئەدىب، ناتىق مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرىدىن بىرى بولغان ۋە «گۈزەل ئەخلاقلار كىتابى» دەپ ئاتالغان «ئەخلاقۇل ـ مۇھسىنىن» — شۇ زامانلاردا ئىستېداتلىق ھۆكۈمدار بولۇشنى ئويلىغان ھەر قانداق بىر تەخت ساھىبى چوقۇم ئوقۇشقا تېگىشلىك بولغان مۇھىم كىتابلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كىتابتىكى پادىشاھلار ھەققىدە

ئېيتىلغان سۆزلەرنى ئوقۇۋېتىپ، ئۇنى ئۆز ئىچىدە قايتا - قايتا مۇلاھىزە قىلدى: «. . . ئادەملەرنىڭ تەبىئىتى، — دېيىلەتتى بۇ كىتابتا، — شەھەرگە مۇڭاپىقتۇر. يەنى ئۇلارغا بىر - بىرى بىلەن تېپىشىپ، بىر شەھەردە ياكى بىر ماكاندا جەم بولۇپ ئولتۇرماي ئىلاج يوق. لېكىن، ھەقتائالا ئۇلارنىڭ مىجەز - ئەھۋاللىرىنى بىر - بىرىگە ئوخشاشمايدىغان يارانقانلىقتىن، بۇلارنىڭ مەئىشەتلىرى ئىنتىزام تېپىپ، پاسات ۋە خاتالاردىن يىراق بولۇش ئۈچۈن بىر قائىدە كېرەك بولىدۇ. بۇ قائىدە - شەرىئەتتۇر. ئۇنىڭ ئەسلى ئاساسىنى ھەق ۋە پاك تەڭرى يارانقان بولۇپ، ئۇنى زۇھۇرغا كەلتۈرۈپ، ئاشكارا قىلغۇچى پەيغەمبەر دەپ ئاتىلىدۇ. پەيغەمبەر قائىدە بەرپا قىلىپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن بۇ قائىدىنى نازارەت قىلىپ راۋاجلاندۇرۇش ۋە كىشىلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قۇدرەت ۋە شەۋكەت ئىگىسى بولغان بىر كىشى كېرەك. بۇ كىشى بولسا پادىشاھ دەپ ئاتىلىدۇ. . . ئۇ ئالەم ئەھلىنىڭ سۇلتانى بولۇپ، ئىززەت ۋە سائادەتنىڭ يەكتا گۆھىرى؛ يۇكسەك مەرتىۋىلىكلەرنىڭ پارلاق يۇلتۇزى؛ دىن ۋە دۆلەت ئەلەم (تۇغ، بايراق) كۆتۈرگۈچى، مەملىكەت ۋە مىللەتنىڭ چېھرىگە روشەنلىك بەرگۈچىدۇر!»

مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ بۇ سۆزلىرى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا قاتتىق تەسىر قىلىپ، قەلبىنى ھاياجانغا سالدى: بۇ يەردە مەۋلانە ئادىل پادىشاھنىڭ پۈتكۈل تەرىپ - تۆسىپلىرىنى ئىنتايىن ئىخچام سۆزلەر بىلەن يېشىپ چۈشەندۈرۈۋاتاتتى. «بىز چوقۇم مەۋلانە ئېيتقاندەك تىرىشىپ ئادىل پادىشاھ بولۇشىمىز كېرەك، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — چۈنكى، زالىم پادىشاھلار تولىمۇ كىبىرلىك كېلىشىدۇ. ئۇلار يولۇاسقا ئوخشاش زالىمدۇر. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدى ئىت ۋە سىرتلانغا ئوخشايدۇ. ئۇلارنىڭ نەپسى مەنمەنلىك شامىلىنىڭ

ئۆزى. ئۇلار زەرلىك كىيىملىرىنى كىيىشكە ئامراق. ئۇلارچە بولسا، ئۆتۈكىنىڭ ناھاللىرىمۇ ئالتۇندىن قىلىنسا. نېمە ئۈچۈن ئۇلار مۇشۇنداق زالىم بولۇشىدۇ؟ بۇ ئۇلارنىڭ تۇغما خىسلىتى بولغاندىن تاشقىرى ئەڭ مۇھىمى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئەقىل-ئىدراك ۋە ئىنسانىي تۈيغۇدىن مەھرۇم بولۇشقان بىر توپ ئىپلاسلار سۆھبەت قۇرۇشقان. بۇنداقلارنىڭ ھالى خۇددى تاپ ئۈستىگە يىغىلغان قۇزغۇنلارنى ئەسلىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىش-ئەمەلىمۇ، ئۇيۇ-خىيالىمۇ ھارام نەرسىنى يېيىش، ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىشتىن ئىبارەت!...»

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ تۇيۇقسىز «سۆھبەت تەسىر قىلىدۇ!» دېگەن مەشھۇر بىر ھەدىسنى ئېسىگە ئالدى-دە، كىتابنى ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى.

«ئومۇمەن، سۆھبەتنىڭ تەسىرى تولىمۇ چوڭدۇر، — دەپ ئوقىدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، — ياخشى سۆھبەت-ئەتتار[1] مەسەللىكتۇر. گەرچە، ئالىمىسىمۇ ئەمما قېشىدا ئولتۇرسا، خۇشبۇي ھىدىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ يامان سۆھبەت تۆمۈرچى مەسەللىكتۇر. گەرچە ئوتىدا كۆيمىسىمۇ، تۈتۈن-تومانلىرىدىن دىماغ پەرىشان بولىدۇ...»

زادى قانداق كىشىلەر پادىشاھلارنىڭ سۆھبىتىگە لايىق، دەپ قارىلىدۇ؟ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بۇ سوئالغىمۇ كىتابتىن جاۋاب تاپتى: «... بىرى، سۆزمەن يەنى شەرىئەت ئەھكامىنى تامام بىلىدىغانلار، — دېيىلگەنىدى كىتابتا، — ياكى پۇرسەت بولسىلا ھالال، ھارام، بۇيرۇش ۋە قايتۇرۇش يەنى، ياخشى يولغا بۇيرۇش، يامان يولدىن قايتۇرۇش، پەرھىز، سۈننەت، نامار، روزا-ھەج، زاكات، غۇسۇل-تاھارەت ئەھكاملىرىنى روشەن ئىبارەتلەر بىلەن بايان قىلالايدىغان كىشىلەر، ئۇلارنىڭ

[1] خۇش پۇراق نەرسىلەرنى ساتقۇچى.

بەرکاتىدىن پادىشاھلارنىڭ دۆلىتى قۇدرەتلىك بولىدۇ!

يەنە بىرى، شېئىرنى سۆز ئەدىب - شائىرلاردىن بولۇشى كېرەككى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ نەزمە - شېئىرلىرى ئارقىلىق ئىلگىرى ئۆتكەن ياخشى خۇلقلۇق دانالارنىڭ نام - ئابرۇيىنى كۆتۈرىدۇ؛ نەزمە مەيدانىدا پاساھەت، بالاغەت كۆيلىرى بىلەن ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسىتەلەيدۇ. شۇ ئارقىلىق پادىشاھنىڭ تەرىپ - ئەۋسافلىرىنىڭ جاۋاھىرىنى نەزمە رىشتىسىگە تارتىپ، شۆھرەت بازارلىرى ئىچىدە تەرغىب قىلالايدۇ؛ ئۆتكۈر، ئاچچىق ھەجۋىلىرى بىلەن يامان خۇلق - ئوسال ئادەتلىرىنى قامچىلايدۇ. ئۇلار ئۆتكەنكى پادىشاھلار ھەققىدىكى ھېكايەتلەرنى، ئۆلىما، پازىل، ھۆكۈمالارنىڭ كەلىمىلىرىنى، ۋەقەلەرنى، بۇرۇنقىلارنىڭ تارىخىي قىسسەسىلىرىنى كېيىنكى دۆلەت ۋە شەۋكەت ئەھلىلىرى ئۆز ئىستېدادىغا ۋە ھىممىتىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن كىتاب قىلىپ، بايان قىلىپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا، جامى[1] شۇنداق ئېيتقانكى، دەۋرلەر ئالمىشىدۇ، ئىنسانلار خۇددى ئۆتكۈنچى كارۋانلاردەك ئۆتۈپ كېتىۋېرىشىدۇ. داڭلىق شەھەرلەرمۇ بۇزۇلىدۇ، مۇستەھكەم قەلئەلەرمۇ، خارابلىشىدۇ. ئېكىنزار، باغلارنىڭ ئورنىنى سەھرا ۋە چۆللەر ئىگىلەيدۇ. بىراق، كىتاب قەبرىنماي، ئەبەدىي ياشايدۇ. كىتابلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە مىراس بولۇپ قالىۋېرىدۇ. بۇ كىتابلارغا يېزىلغان ئالىجانابلار پىكىرلەر، تەرغىپ قىلىنغان يۈكسەك ئىنتىلىشلار ھەمىشە كېيىنكىلەر قەلبىدىن ئورۇن ئالىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، ئىلىم - مەرىپەتلا ئىنسانىنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك دوستى ۋە يارىدەمچىسىدۇر!...»

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە،

---

① جامى (1414 - 1492) — نۇرىددىن ئابدۇراخمان ئىبنى ئەھمەت ئىبنى مۇھەممەت جامى. ھىراتتىكى جام دېگەن يەردە تۇغۇلغان. ئاتاقلىق ئىسلام ئالىمى، شائىرى.

ئىختىيارسىز: «نېمە دېگەن توغرا ئېيتىلغان سۆزلەر بۇ» دەپ سۆزلەپ تاشلىدى.

ئۇ مەملىكەتنىڭ ئامان - ئېسەتلىكىگە خەۋپ يەتكۈزىدىغان تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھۇجۇمىنى ئۇزۇل - كېسىل بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئىچكى جەھەتتە مەملىكەتنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا ۋە خەلقنىڭ پاراۋانلىقىغا تايىنىش زۆرۈرلۈكىنى ئېچىدىن ھېس قىلدى. مەملىكەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتا ئۇنىڭغا كىم ھەمدەم بولالايدۇ؟ پەقەت ھالال ۋە پىداكار ئادەملەر! بۇنىڭ ئۈچۈن، يېقىندا ئۆزى تەرىپىدىن مۆھۈردارلىققا تەينىلەنگەن يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندىدەك ۋە يېڭىياتىن ئۆز ئەمرىگە ئالغان ھالال جۈپتى ئامانىساخېنىمدەك ئاۋام خەلقنىڭ ئارىسىدا يېتىشىپ چىققان ئافكۆڭۈل، پىداكار ئادەملەرنى مەۋكەبكە كۆپلەپ جەلپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مۇبادا، ئوردىدا ئاۋام خەلقنىڭ قەلب سادالىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇشۇنداق پازىل ئادەملەر كۆپلەپ ئىشقا قويۇلسا، پۈتۈن سەئىدىيە ھۇدۇتلۇقىدا ياشايدىغان ھەر قىسىم ئولۇس - ئايماق خەلقى ئۇنىڭغا يېقىنىدىن ئەگىشىپ ماڭماسمۇ؟

بۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۈچۈن بىردىنبىر ئىجادلىق يولىدەك بولۇپ تۇيۇلدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندى بىلەن بۇنىڭدىن تۆت يىل ئىلگىرى قەشقەر مۇزاپىتىدىكى تۈمەن دەريالىق بويىدا تاسادىپىي تونۇشۇپ قالغانىدى.

* * *

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 951 - يىلى ماھىي سەپەرنىڭ

بىرىنچى كۈنى[1]، قەشقەر ھېيتگاھ جامائەسىگە يىغىلغان ئون مىڭدىن ئارتۇق نامازخان سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئىمامىلىقىدا جۇمە نامىزىنى ئوقىدى. نامازدىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مەۋكەبنى باشلاپ تۇمەن دەريا‌سى بويىدىكى بارىگاھ تۆپىلىكىگە جايلاشقان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىشقا ماڭدى.

تۇمەن دەريا‌سىنىڭ سارغۇچ لايقىلىق سۇيى كەڭ يېيىلىپ ئاقاتتى. سۇ دولقۇنلىرى دەريانىڭ كۇنچىقىش تەرىپىدىن بارىگاھ تۆپىلىكىنىڭ قىرغاقلىرىغا شىددەت بىلەن ئۇرۇلاتتى. ھەر ئورۇلۇشىدا سۇنىڭ شىددەتلىك زەربىسىگە چىدىماي گۇمۇرلۇۋاتقان توپا دەريا سۇيىگە تالاقشىپ چۈشەتتى.

بىر توپ ئاتلىقلار شەھەر تەرەپتىن چىقىپ ئۇدۇل بارىگاھ تۆپىلىكىگە قاراپ ئات سېلىشىپ كېتىشتى. ئۇلار تۆپىلىكىنىڭ ئاستىغا يېتىپ كېلىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىدىن چۈشۈشتى. ئۇزايىدىن قارىغاندا، ئۇلار تۆپىلىك ئۈستىگە جايلاشقان مەۋلانە يۇسۇپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنىنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلگەن زىيارەتچىلەردەك قىلاتتى.

ھازىر خاراب بولغان بۇ مەقبەرنىڭ ئالدىدا قىرائەت قىلىپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەتراپ تىمتاس پىنھان ئىدى. ئادەتتىكى چاغلاردا بولسا، بۇ مەقبەرنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن كېلىپ قالغان بىر - ئىككى ئادەمنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە ئادەمنىڭ ئايىغ ئىزىنى ئۇچراتماقمۇ تەس ئىدى.

ھېلىقى زىيارەتچىلەرنىڭ ئىچىدە بەست - قامىتى كېلىشكەن، قوشۇما قاش، ساقال - بۇرۇتلىرى يارىشىملىق،

[1] مىلادى 1544-، 1545 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى.

كۆكرىكى كەڭ، يېشى ئوتتۇزلاردىن ئاشقان، ئۇستىگە ئۆڭۈپ كەتكەن ھەربىيچە تون كىيگەن بىر نەۋقىران يىگىت مەقبەرىگە قاراپ يالغۇز چىقىپ كېلىۋاتاتتى. قالغان كىشىلەر ئاتلىرىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇشۇپ تۆپىلىكنىڭ ئاستىدا قالغاندى.

بۇ نەۋقىران يىگىتنىڭ قويۇق قارا قاشلىرى ئاستىدىكى بىر جۈپ ئەقىللىق كۆزلىرىدىن نۇر چاقناپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تەكشى قىرقىلغان يارىشىملىق قىسقا بۇرۇتلىرى ئاستىدىكى لەۋلىرى ئارىسىدىن سەدەپتەك پارقىراپ تۇرغان ئاپئاق چىشلىرى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. يىگىتنىڭ ھەربىيچە تونىنىڭ ئۈستىدىن باغلىۋالغان قېيىلقچە يېشىل يىپەك رومىلىنىڭ چۈچىلىرى سەلكىن باھار شامىلىدا مەيىن يەلپۈنۈپ تۇراتتى. ئاپتاپتا كۆيۈپ قارايغان يۈزىدىن ئۇنىڭ ئۇزۇن ھەربىي يۈرۈشلەردە پىشىپ، سۆڭىكى قاتقان تەجرىبىلىك ھەربىيگە خاس قەيسەرلىك ۋە رەھىمسىزلىكى جىلۋىلىنىپ تۇراتتى.

ھىلىقى نەۋقىران يىگىت تۆپىلىكنىڭ ئۈستىگە چىققاندىن كېيىن مەقبەرە ئالدىدا قىرائەت قىلىپ ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق ئادەمنى كۆرۈپ، چىرايى ئۇنىڭغا ئىسسىق ـ تونۇشتەك ھېس قىلدى. بۇ كىشىنىڭ ئاستىغا كىچىك بىر زىلچا سىلىقلىق ئىدى. يېنىدىكى چايجۇشنىڭ ئاغزىغا بىر پىيالە كۆمتۇرۇكلۇك بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىغا بىر ساتاۋ قويۇقلۇق ئىدى. نەۋقىران يىگىت توپتوغرا ھىلىقى ئوتتۇرا ياشلىق ئادەمنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە:

— بىز بۇ يەردە بىزدىن باشقىلارنىمۇ ئۇچرىتىمىز، دەپ ئويلىماپتىكەنمىز، — دېدى خۇشخۇيلۇق بىلەن.

— ھەئە، بۇ يەردە ئادەتتە بىركىمنى ئۇچراتماق تەس، — دەپ ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالدى ھىلىقى كىشى ئېغىر ئۇھسىنىپ، — چۈنكى، بۇ مەقبەردە تەرلەت ئەھلىنىڭ پىرى ئەمەس بەلكى ئىلىم مەرىپەت ئەھلىنىڭ پىرى مەۋلانە يۈسۈپ

خاس هاجىپ بالاساغۇنى مەڭگۈ ئۇخلاپ ياتىدۇ. بىر ۋاقىتلاردا بۇ يەر زامانىسىنىڭ ئاتاقلىق، ئەقىللىق ئەللامەلىرى يىغىلىدىغان ئەنجۈمەن سورۇنى بولغان ئەمدى بولسا ھۆۋقۇشلارغا ماكان بولدى.

ئۇ ئىلتىپات بىلەن ھېلىقى يىگىتنى زىلچا ئۇستىگە تەكلىپ قىلدى ۋە:

— ئەگەر مالال كۆرمىسىڭىز ھۆرمەتلىك يىگىت، مېنىڭ بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ، ئەسىرلەر زەربىسىدە ۋەيران بولغان مۇشۇ بىنانىڭ ئاستىدا مەڭگۈ ئۇيقۇغا كەتكەن مەۋلانە بىلەن سۆھبەتلىشىڭ، كۆزلىرىڭىزدىن كۆرۈپ ئولتۇرمەن، سىز ياكى جان ـ دىلى بىلەن بىلىم ئىزدەپ يۈرگەنلەر قاتارىغا ياكى ئاشۇ بىلىم ئىزدىگۈچىلەرگە ھامىيلىق قىلغۇچىلار قاتارىغا كىرىسىڭىز كېرەك. نام ـ شەرىپىڭىز نېمە جانابىي يىگىت؟

— جان ـ دىلىم بىلەن جاۋاب بېرىمەن، ئى ھۆرمەتلىك تەقسىر، — دېدى ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ، — مېنى ئابدۇرەشىد ئىبنى سەئىدخان دەپىشىدۇ. سىزنىڭچۇ، ئى ھۆرمەتلىك تەقسىر؟

ھېلىقى كىشىنىڭ يۈرىكى قارت، قىلىپ قالدى. مۇشۇ كۆز ئالدىدا تۇرغان ئەۋقىران يىگىت سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمدارى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بولمىسۇن يەنە؟! بۇ ئىشتىك ئۇرنىدىن تۇرماق بولۇپ ئۇمتۇلدى، ئەمما، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنىڭ مۇرىسىدىن بېسىپ تۇرغىلى قويمىدى:

— يوغۇسۇ، يوغۇسۇ، ھۆرمەتلىك تەقسىر، ئورنىڭىزدىن تۇرمىغايسىز، مانا مەن سىزنىڭ يېنىڭىزدا ئولتۇراي، ھەرگىز كېيىماڭ، ھەرگىزمۇ كېيىماڭ!

— جانابىي رەشىدىل شاھى ئەزەم، ھارمىغايلا، — دەپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا بېشىنى ئېگىپ تەزىم قىلدى ئۇ، — پېقىر بىر ۋاقىتلاردا جەننەت ماكان مەرھۇم ئاتىخانلىرى سۇلتان

سەئىدخان تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنگەن مۇغەننى يۈسۈپ قىدىرى دېگەن كىشى بولىمەن. بىراق، ھازىر ئىسىمىم سىلى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك ئېسىگە چۈشەرمىكىن؟ ئەلھال، پېقىر ئۇل ھۆرمەتلىك مەۋلانە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مەقبەرىسىنى ئۆزۈمگە ماكان تۇتۇپ، شۇل مۇبارەكنىڭ تۇپا بېشىنى سىرىپ - سۈپۈرۈپ تۇرۇپتىمەن.

— ئەجەبا، سىز ھۆرمەتلىك تەقسىر، — دەپ ھېلىقى ئوتتۇرا ياشلىق كىشىنىڭ قولىنى چىڭ قىستى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، — زامانىمىزنىڭ موسىقى ئىلىمىنىڭ ئۇستىسى، «فىساغۇرس سانى» دەپ ئاتالغان ھەزرىتى مەۋلانە يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى بولسىڭىز ھە...؟!

سولتان ئابدۇرەشىدخان سەئىدىيە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇلغان مەشھۇر مەۋلانە يۈسۈپ قىدىرخان يەركەندى بىلەن مۇشۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ تۇپراق بېشىدا ئۇچرىشىپ قېلىشىنى ھەرگىز ئويلىمىغانىدى!

— شۇنداق، جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ بېشىنى ئېگىپ خىجىلچىلىقىنى بىلدۈردى يۈسۈپ قىدىرخان، — بىر ۋاقىتلاردا ئۇلۇغ ئالىم، ئۇنتۇلماس سۇلتان سەئىدخاننىڭ ھەمسۆھبەتلىرى قاتارىدا بولغان مېنىڭدەك پېقىر كىشىنىڭ نامىنى ھازىر ئىمام رەببانى① تەرىقىتى قۇترىغان بۇ جاھالەت شەھرىدە تىلغا ئېلىنىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مەۋلانە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋەيران بولغان مەقبەرىسى ئەتراپىدا چېچىلىپ ياتقان مەرمەر تاشلارنىڭ ۋە چىرايلىق قىلىپ ئىشلەنگەن ھېزەكلەرنىڭ پارچىلىرىغا ئېچىنىپ قاراپ قويدى.

— بۇ مەرمەرلەرنى ۋە كۆكۈش رەڭ تاش تاختىلارنى، —

① رەببانى تەرىقىتى — شۇ چاغلاردا خالاستان ۋادىسىدا كەڭ تارقالغان نەقشىبەندىيە تەرىقىتىدىكى بىر سۇلۇكنىڭ نامى ئىدى.

دېدى يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندى قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — رەببانى تەرىقىتىدىكى خوجا ـ ئىشانلار ئۆزلىرىنىڭ نادانلىق، خۇراپات ۋە جاھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان خانىقا ـ تۆنەكخانلىرىنىڭ تاملىرىنى بېزەش ئۈچۈن توشۇپ ئەپكېتىشتى. بىراق، «ئىنسان بىلىملىك بولغانلىقىدىن بۈيۈكلۈككە ئېرىشەلىگەن؛ پاراسەتلىك بولغانلىقىدىن تۈرلۈك سىرلىق تۈگۈنلەرنى يېشەلىگەن!»

— ھەق گەپ قىلدىڭىز، جانابىي مەۋلانەم، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنىڭ سۆزىنى قوللاپ، — جەننەت ماكان ئاتا ـ بوۋلىرىمىز قوللىرىنى ئىلىمگە سوزۇپ، ئىلىم ئەھلىگە ھامىيلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ۋەتىنىمىز ئۇيغۇرىيە رونىق تاپالىغان! نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە جاھالەتكە بېرىلگەنلىكتىن تەختى ـ بەختى ۋەيران بولغان! شۇڭا، نادانلىقنى ياقلايدىغان جاھالەت كۆچلىرى قەدىمدىن تارتىپ دۇنيادىكى ئەڭ ئەشەددىي جىنايەتچىلەر بولۇپ كەلدى!

— ئۇلۇغ ئەللامە ئەل بىرونىينىڭ: «مەن دائىم يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشكە، پاناھ ئىزدەشكە مەجبۇرمەن!» دېگەن سۆزى ئېسىمدە، — دېدى مەۋلانە يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئۈمىد ئۇچقۇنلىرى يېڭىۋاشتىن چاقنىماقتا ئىدى، — لېكىن كۇن نۇرىنى ئېتەك بىلەن توسقىلى بولمىغاندەك، ئىلىم ـ مەرىپەت نۇرىنىمۇ توسۇش مۇمكىن ئەمەس! ئاللاتائالا دۇنيانى يارانقاندا، ئەڭ ئاۋۋال نۇرى ئىمانىنى، يورۇقلۇقنى يارانقان. ئۇ دەسلەپتە يورۇقلۇقنى ئىنسانغا بەخش ئەتكەندە گۇناھى كىبىر بىلەن تولغان بۇ زۇلمەتلىك دۇنيانى يورۇتۇشنى مەقسەت قىلغان. كېيىن بۇ نۇرى ئىمان بىلەن ئىنسانىنىڭ قەلب دۇنياسىنىمۇ يورۇتقان ھەممە ئىنسانىنىڭ كۆزىنىمۇ ئەقىل نۇرىنى چاچالايدىغان قىلىپ يارانقان. شۇڭا، ئەقىل ـ ئىدراك ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن يەرلەردە خەلق بۈيۈك

دەرجىلەرگە كۆتۈرۈلگەن! شۇ يەردىكى ئىنسان تاينپىسلى ئىلىم - مەرپەتنى ئىگىلەپ ئۇلۇغلۇققا ئېرىشەلىگەن!

سۇلتان ئابدۇزەشىدخان مەۋلانە يۈسۈپ قەدىرخانغا ئېھتىرام نەزەرى بىلەن قاراپ قويدى ۋە:

— مەۋلانە جانابلىرى، ناھايىتى توغرا سۆزلىدىڭىز، شۇنداق، بىز ۋەتىنىمىز تۈپرىقىدا ئۇنگەن بۇ جاھالەت تىكەنلىرىنى يۇلۇپ تاشلاشقا قەتئىي بەل باغلىدۇق. خاتىرجەم بولغايسىز، بۇ ئىلىم - مەرپەت، ھۈنەر - سەنئەت كۈشەندىلىرىنى ۋەتىنىمىزدىن قوغلاپ چىقىرىدىغان كۈنلەر ئۇزاق قالمىدى!

— ھەسسىنات، بارىكاللا ئى رەشىدىل شاھى جاھان. ئېيتقانلىرى قۇتاتسۇن! — دېدى يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى دىدىللىق بىلەن، — بىزنىڭ ۋەتىنىمىز قاراخانىيلار دەۋرىنىڭ ئالدىدىن تارتىپلا گۈللەپ - ياشنىغان بەخت - سائادەتلىك زېمىن ئىدى! كېيىن قاراختايلار تەرىپىدىن خاراب قىلىندى؛ چاغاتاي ئۇلۇسىدىن چىققان خانلار خۇددى بابكارنىڭ موكىسىدەك بىرى كەتسە، بىرى كېلىپ، ئورنى زادىلا ئىنسىمىدى؛ مىرزا ئابابەكرى زامانىدا يەنە نۇرغۇن قان تۆكۈلگەنلىكى ھېلىمۇ كىشىلەرنىڭ يادىدا تۇرۇپتۇ. جەننەت ماكان پەدىشلىرى سۇلتان سەئىدخان ئاخىر غەۋغا قاينىغان بۇ ئەلنى ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك سەلتەنەتى ئاستىغا بىرلەشتۇردى؛ لېكىن نەقشىبەندىيچى خوجا - ئىشانلار قارانىيەت شاھزادىلەر ۋە موغۇل بەگلىرى بىلەن تىل بىرىكتۇرۇۋېلىپ، ئەلنى بۇلاپ تالىدى. ھەممىسى دېھقانىنىڭ ئېكى ئاخىرقى بىر پارچە جىرىس نېنىنىمۇ تارتىۋېلىشتى. ئاكا - ئۇكىلارنى بىر - بىرىگە قارشى قويۇشتى. ھالبۇكى، ئاشۇ قارانىيەت شاھزادىلەر ياكى موغۇل بەگلىرى ۋە ياكى ئۆزلىرىنىڭ تۇرلۇك سىياسىي مەقسەتلىرىنى كۆلاھۇ - جەندىلىرى ئاستىغا يوشۇرۇشقان نەقشىبەندىيچى ئىشان - خوجىلار ھەممىسى

نادانلیقنی، خۇراپاتلىقنى ۋە جاھالەتنى ئۆزلىرىگە قالقان قىلىۋېلىشقانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەلنىڭ بەخت - سائادىتىنى ئەمەس بەلكى ئەلنىڭ يېغا - غەلىيان، تەپرىقە - قان ئىچىگە چۆكۈرۈشنى ئارزۇ قىلىشىدىغان نامۇسۇلمانلار ئىدى. ئۇلار جاھانىڭ قالايمىقان بولماسلىقىدىن ئەنسىرىشەتتى. چۈنكى، جاھاندا توپىلاڭدا توقاچ ئوغرىلىماقتىن ئوڭاي ئىش يوق! خەلقىمىز نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە جاھالەت پاتقىغا پېتىپ، تەپرىقاتچىلىق ۋاباسىدا قىرىلىپ، نەسلى تۈگەيدىغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتنى كۆرۈش بىز مۇشۇ ئەۋلادتىكىلەرنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەنمىكىن؟ شورۇم قۇرۇسۇن مېنىڭ! بىزنىڭ بۇ گۈزەل ۋەتىنىمىز قاچان ئاشۇ قاراڭغۇ ئىللارداك قۇدرەت تېپىپ، دەۋران سۈرەرىكىن؟ بۇ ئەل قاچان نادانلىق، خۇراپاتلىق، جاھالەت ۋە تەپرىقاتچىلىق ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ چىقارىكىن؟!

— ھۆرمەتلىك مەۋلانە، سىزگە ئوخشاش ھەققانىيەتچى ئەللامەلەر قانچە كۆپ بولسا، بىزنىڭ بۇ ئېلىمىز شۇنچە رونۇق تاپۇر. شۇڭا، بىز سىزنى ئۆزىمىزنىڭ يېنىدا ئىشلەشنى تەكلىپ قىلىمىز، — دەپ مۇراجىئەت قىلدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان سەممىيلىك بىلەن، — بىز سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن بەند بولۇپ كەتكەنلىكىمىز ئۈچۈن، بۇ شەھەردە، بۇ ئۆلكىدە ۋە بۇ مەملىكەتتە يۈز بېرىۋاتقان ئىشلاردىن تولۇق خەۋەردار ئەمەسمىز. شۇڭا، سىزنىڭ بۇ ھەقتە بىزگە ھەر ۋاقىت ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرۇشىڭىزغا موھتاجمىز.

— باش ئوستىگە، جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ ماقۇللۇق بىلدۈردى يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى، — ئېلىم ئەھلىلىرى مەلئۇن رەببانى سۇلۇكىدىكى سەردار ئىشان دەستىدىن بىسيار جەبىر - زۇلۇم ئىچىدە قالدى. ئۇلار ئېلىم ئەھلىنى خانىماندىن ئايىرىدى. يۇرت - ئايمىقىدىن جۇدا قىلدى. ئەلھال، ئۇلار ئېلىم

ئەھلىنى ئىمامى رەببانى تەرىقىتىدە بەندىچىلىك قىلىشقا زورلىماقتا، بىز ئىلىم ئەھلىلىرى ئاللانىڭ بەندىسى تۇرساق، ئۇل جاھالەت پىرلىرىغا قانداقمۇ قول ببرەيلۇك؟ ئى پۇشتىپاناھ، بۇگۈن ئىنايەت قىلىپ ئۇل مۇبارەك تۇپراق بېشىغا قەدەم رەنج قىلىپتۇرلا. ئاۋۋال خۇدانىڭ خۇشنۇدلىقى، ئاندىن قالسا روھىي پاك مۇھەممەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ خالىسانىللاھلىقىدا، بىز ئەھلى ئىلىملەرنىڭ بېشىدىن بۇ بالائى ئەزمىنى دەپئى قىلغان بولسىڭىز، ئىندىللاھۇ، قىلغىنىڭىز ئىككىلا ئالەم بىكار كەتمەس ئىندى. ئۇنىڭدىن بۇلەك، كەمىنىلىرىنىڭ كىچىكىنە ئۆتۈنۈشۈم بارئىدى. مۇبادا ئىجازەت بولسا، دەپ باققان بولسام.

— ئىجازەت، قېنى دەڭ، قۇلىقىمىز سىزدە!

— تۇمەن دەرياسى يىلدا ببر قېتىم ئۆز قىبلىسىنى يۆتكىگەنلىكتىن، بارگاھ توپىلىكىنى كىمىرىپ تۇگەتمەكتە. ئۇلۇغ سۇ مەرھۇم يۈسۈپ خاس ھاجىپىنىڭ مۇبارەك مەقبەرىسىنى ئۇزاققا بارماي خاراب قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، ئۇل ھۆرمەتلىك زاتى ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك مەقبەرىسىنى تېخىمۇ بىخەتەر بولغان ئالتۇنلۇققا يۆتكىمەك لازىمدۇر! بىراق، بۇ ئىشنى سەلتەنەتنىڭ كۆچى بىلەنلا ئۇياپقا چىقىرىش مۇمكىن. مۇبادا، رەشىدىل شاھى ئەزەم بۇ خاسىيەتلىك ئىشنى ئورۇنلاشقا رىياسەتچىلىك قىلغان بولسىلا، خەلق ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە سىلىنى يادلىغان بولاتتى!

— خاتىرجەم بولغايسىز، يۈسۈپ قەدىرخان جانابلىرى، ـ دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قەتئىيلىك بىلەن، ـ تۇپراقمىزغا ئۇنگەن جاھالەت تىكەنلىرىنى يۇلۇپ تاشلاپلا قالماستىن، ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەۋلانە يۈسۈپ خاس ھاجىپىنىڭ مۇبارەك تۇپراقىنىمۇ ساقلاپ قالغايمىز. ئۇ ياندۇرغان ئىلىم ـ مەرىپەت مەشئىلىنى مەڭگۈ ئۆچۈرمەيمىز. بۇ ئىشلارنى بىز

ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن مەۋكەبتە قارار قىلغايمىز.
ئۇنىڭ ئەستايىدىل قىياپىتىنى كۆرگەن مەۋلانە يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ سۇرىنى كۆرگەندەك بولۇپ، كۆڭلى خاتىرجەم بولدى...

ھازىر بارىگاھ دەپ ئاتىلىدىغان بۇ تۆپىلىكتە قەدىمكى ئۇيغۇرلار قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئەربابى ۋە سىياسىئونى ئەللامە مەۋلانە يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنى دەپنە قىلىنغاندى. ئۇنىڭ مەقبەرىسى ئۆزىنىڭ ھەيۋەتلىكى ۋە ئىلگىرىكى ھەشەمەتلىكى بىلەن ئەسىرلەردىن بېرى كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرۇپ كەتمەكتە ئىدى. مەقبەرە ئۇيغۇر - ئەرەب مىمارچىلىقىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىز ئىككى مۇنارى كىشىدە گۈياكى ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ كېتىۋاتقان ئىككى شۇڭقاردەك تەسىرات قالدۇراتتى. ئەسىرلەردىن بېرى تۇمەن دەريالىسى بويىدا قەدىمىي كۆتۈرۈپ تۇرغان بۇ ئاجايىپ گۈزەل ياسالغان مەقبەرىنى شەھەرنىڭ ئوتتۇرىدا تۇرۇپمۇ كۆرۈش مۇمكىن ئىدى.
«شەھرى بۇزرۇك» دەپ ئاتالغان بۇ قەدىمكى قەشقەرنىڭ داڭقىنى يىراق - يېقىنغا يايغان مەۋلانە يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە سەئىدىيە دەۋرىگىچە تۆتىيۈزيىلدىن ئاشقاندى. بۇ تۆت ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە قەشقەر ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراب بولۇشى، چىگگىز - چاغاتاي ئولۇسلىرىنىڭ دەۋران سۈرۈشى ۋە خاراب بولۇشىدەك چوڭ ۋەقەلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. قاراخانىيلار دەۋرىدە قۇرۇلغان نۇرغۇنلىغان ھەشەمەتلىك كاشانە ئىمارەتلەر بۇزۇلۇپ ئۆرۈلگەنىدى. بىراق، قەدىمكى قەشقەر ئىلگىرىكىدەكلا ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن مۇلكىي تۈركىستاندىكى باشقا ھەممە شەھەرلەرنىڭ ئالدى بولۇپ كەلمەكتە ئىدى.

* * *

تۇمەن دەريانى قەشقەر شەھرىنىڭ شىمالىي تەرىپىنى كامان شەكىلدە ئەگىپ ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدىن تۆشۈك دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە، بىردىنلا ئوڭ تەرەپكە ئەگىپ بۇرۇلاتتى ـ دە، بېلىنى رۇسلاپ، ياۋاغ،① كوزىچى يار بېشى،② دۆڭباغ،③ نەزەر باغ،④ دۆلەت باغ⑤ قاتارلىق قەدىمكى باغلارنىڭ ئېتىكىدىن، تۈتاش كەتكەن يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ يېنىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جەنۇبتا يەنە قىزىل دەرياسىغا قۇيۇلاتتى.

مىلادى 1045 ـ يىلى (توخۇ يىلى) ياز پەسلىنىڭ تومۇز كۈنلىرىنىڭ بىرى، ئەتىگەن مەھەلدە بىر ناتونۇش يىگىت تۇمەن دەريانى بويىدا پەيدا بولدى. ئۇزايىدىن قارىغاندا، ئۇ يىراق يەردىن سەپەر قىلىپ كەلگەندەك قىلاتتى. ئۇستى ـ باشلىرىغا بىر قەۋەت قويۇق توپا ـ چاڭ قونغان بولۇپ، ئۇ بەستلىك، خۇشخۇي بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى زېرەك ۋە ئەقىللىقلىقى چىقىپ تۇرغان بىر جۈپ قوڭۇر كۆزلىرى چاقناپ تۇراتتى.

ئۇ دەريا ياقىسىدا ئولتۇرۇپ، ئوچۇملىرىغا تولدۇرۇپ سۇ ئېلىپ، يۈز ـ كۆزلىرىنى پاكىز يۇيغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، بېلىدىكى يىپەك پوتىسى بىلەن يۈزىنى پاكىز سۈرتۈپ چىقتى. ئاندىن قاش ئۇستىگە چىقىپ شەھەرگە نەزەر سالدى. پايانسىز دەشت ـ چۆللەرنى كېزىپ، جەۋر ـ جاپالىق تۇركىستان جاڭگاللىقىنى بېسىپ، نۇرغۇن ئېگىز تاغ، چوڭقۇر سۇلاردىن كېچىپ ئۆتۈپ، ئاخىر ئۆزى ئۇزاقتىن بۇيان تەلپۈنگەن بۇ

① ②③④⑤ قەشقەر شەھىرىدىكى جاي ناملىرى.

مۇقەددەس تاۋابگاھغا يېتىپ كەلگەنلىكىگە كۆزى يەتكەندىن كېيىن ھاردۇقى چىققانىدەك بولۇپ، رازىمەنلىكىنى بىلەن كۇلۇمسىرىدى. قەشقەر — ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئوردۇ كەنتى بولغان بۇ قەدىمكى دىيار بارلىق ئېلىم تەلەپكارلىرىنى خۇددى يىراقتىن پارقىراپ كۆرۈنگەن ئالماستەك ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى.

بۇ يىگىتنىڭ ئىسمى مەۋلانە يۇسۇپ بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قوز ئوردۇسى بولغان بالاساغۇن شەھىرىدىن بولغانلىقتىن، مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ ئېلىم تەلەپ قىلىپ سەپەرگە ئاتلانغاندا، ئاچ - توق قىلىشقا قارىماستىن، بوران - چاپقۇنلۇق كۈنلەردىمۇ ھەرگىز ئارقىسىغا يانماستىن، ئاسمانىنى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ، يىرتقۇچ بۆرە، يىلپىز، ئېيىق، يولۋاس قاينىغان قاراڭغۇ جاڭگاللارنى، ئېگىز تاغ - داۋانلارنى، جەددىي ئېقىنلارنى بىر - بىرلەپ كەينىدە تاشلاپ، نۇرغۇن تۇنلەرنى يالغۇز تۇنەپ، نەچچە مىڭ چاقىرىملىق مۇشكۇل سەپەرنى بىر قەدەم، بىر قەدەمدىن بېسىپ تۇگىتىپ، ئاخىر ئۇيغۇر قاراخانىيلار سۇلالىسىنى ئاپىرىدە قىلغان بۇ ئەزىم دىيارغا يېتىپ كەلگەنىدى.

ئۇ قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ، ئانچە ھايالىشماستىنلا پايتەختتىكى خانلىق مەدرىسە - ساچىيە مەدرىسىگە ئوقۇشقا ئورۇنلاشتى ۋە يېتۇك بىلىمى بىلەن تېزلا ئۆزىنىڭ ئىجتىھاتلىق ئىزدەنگۈچى، تالانتلىق ئەللامە ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى.

بۇ چاغدا ئۇيغۇر قاراخانىيلار دۆلىتى ئۆز ئەتراپىدىكى دۆلەتلەردىن ۋە مەملىكەت ئىچىدىن بۇ يەرگە كېلىپ ئېلىم تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ كۆندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خانلىق مەدرىسلەرنى كۆپلەپ يېڭىدىن تەسىس قىلىۋاتقان ۋە ئەسلىدىكى مەدرىسلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرىنى

كېڭەيتىپ قورۇقانىدى. ساچىيە مەدرىسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى.

ئالتۇن كۈز پەسلىنىڭ بىر كۈنى، ساچىيە مەدرىسىنىڭ يېڭى ئوقۇتۇش بىناسى پۈتۈپ، ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەن ۋاقىتتا، قاراخانىيلار دۆلىتىنىڭ ئارسلان خانى سۇلايمان قاراخان ئۆزىنىڭ ئەمرۇل - ئۇمەرالىرى، ئەكابىر - ئەشرەبلىرىنى باشلاپ، ساچىيە مەدرىسىنىڭ يېڭىدىن پۈتكەن ئوقۇتۇش بىناسى ئالدىغا كەلدى. بۇ ئىككى قەۋەتلىك شەرق ئىسلام نۇسخىسىدا سېلىنغان كاتتا بىر ئىمارەت ئىدى. بۇ يەردە ساچىيە مەدرىسىنىڭ توقسان نەپەر مەۋلانە - مۇدەررىسى مىڭدىن ئارتۇق تالىپ - شاگىرتلىرى بىلەن ئارسلان قاراخانىنى ۋە ئۇنىڭ مەۋكەبىنى گۈلدۇراس ئالقىش سادالىرى ئىچىدە قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئۇلار قاراخانىيلار ھۆكۈمدارىنىڭ يېڭى مەدرىسكە مۇدەررىس قىلىپ كىمنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈشمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا باشقا ئىلىم ئىزدەنگۈچىلەرگە ئوخشاش سىپتا كېيىنگەن، پۈتىدىكى باشماقلىرىغا قونغان ئۇزۇن سەپەرنىڭ چاڭلىرى تېخى كەتمىگەن ھېلىقى مۇساپىر مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنمۇ بار ئىدى.

ئارسلان قاراخانىنىڭ ساچىيە مەدرىسىگە قەدەم تەشرىپ قىلىش شەرىپىگە چىلىنىۋاتقان ھەيۋەتلىك سەرىازچە مۇزىكىسى توختاپ، خان ئۆزىگە ئاجرىتىلغان ھۆرمەتلىك جايغا بېرىپ ئورۇن ئالغاندىن كېيىن مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن مەخسۇس بۇگۈنكى مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن ئەللامە - مەۋلىۋىلەر، شەيخ - ئارىفلار، فىقھ - قازىلارمۇ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇشتى. بۇ چاغدا ساچىيە مەدرىسىنىڭ باشقۇرغۇچىسى تەبرىك سۆزىنى سۆزلىدى، ئاندىن ئارسلان

قاراخانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ سۆزگە تەكلىپ قىلدى.

— ھەر خىل ئىلىملەردىن يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان كىشىلا بۇ يېڭى مەدرىسىنىڭ مۇدداريسى بولالايدۇ، — دېدى ئارسلان سۇلايمان قاراخان سالماق سۆزلەپ تۇرۇپ، — قېنى، شۇنداق ئادەملەر بولسا مەرھەمەت!

— مانا مەن، — دېدى ھېلىقى مۇساپىر مەۋلانە ئاستا ۋە قەتئىي يوسۇندا، — مەنكى يۇسۇپ بالاساغۇنى بۇ شەھەرنىڭ بۇرچىنى ئۆز زىممەمگە ئېلىشنى خالايمەن!

يوغان سەللىلىك ئەللامەلەر، تەكەببۇر شەيخ ـ ئارىغلار، فىقھە ـ مەۋلانىلەر، مۇددەرىس ـ موللىلار دەسلەپتە ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ تاسادىپىيلىك ھېس قىلىشىپ، ھەيران بولۇشتى. ئاندىن ياراتماسلىق نەزىرى بىلەن يوغان سەللىلىك باشلىرىنى چايقاشتى. لېكىن، ئارسلان قاراخان بۇ مۇساپىر مەۋلانىگە دىققەت قىلىپ قارىدى ۋە يېنىدىكى ۋەزىردىن ئۇنىڭ كىملىكىنى سوراپ بىلىۋالغاندىن كېيىن:

— قېنى، بولمىسا، خالىغان ئادەم ھۆرمەتلىك مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنىغا سوئال تاشلىسا بولىدۇ! — دېدى يېقىملىق كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ. ئارسلان قاراخان بۇ ياش مەۋلانىنىڭ دادىللىقىنى ياقتۇرۇپ قالغانىدى.

ئەللامەلەر ئۇنىڭغا سوئال تاشلاشقا باشلىدى. بىر شەيخ ئۇنىڭدىن ئىسلام دىنىدىكى تۇرلۇك مەزھەپ ـ ئېقىملار ھەققىدە سورىۋىدى، ئۇ مەملىكەتتىكى بۇ مەشھۇر روھانىيلار ئالدىدا قىلچىمۇ تەمتىرىمەستىن، ئىسلام دىنىدىكى تۇرلۇك مەزھەپ ـ ئېقىملارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىنى، تۇرلۇك مەزھەپلەرنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشلەرنى ئوجۇر ـ بوجۇرغىچە سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنى ھەققىدىكى ۋايىغا يەتكەن بىلىمىنى تولۇق نامايان قىلىپ، كىشىلەرنى

هاك — تاك قالدۇردى! ئىسلام شەرئىيتى ھەققىدە سوئال سورىغان فىقىھلار بۇ مۇساپىر مەۋلانىنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ بىلىمسىزلىكىنى ھېس قىلىشىپ، ئۆزلىرىنى يوشۇرىدىغان جاي ئىزدەشكە ئالدىراشتى. ئۇلاردىن كېيىن مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى سەييارىلەرنىڭ تۇرلۇك ئاسمان بورجلىرىدىكى ھەرىكىتى توغرىسىدا ئاسترونوملارنىڭ ئۆزلىرىگە مەلۇم بولغان نەرسىلەرلا ئەمەس بەلكى ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى تۇرلۇك پەرەزلىرى ھەققىدىمۇ كەڭ، چۈشەنچىلىك سۆزلەپ، ئاسترونوملارنى تولۇق قايىل قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىسلام ئەدەبىيات، ئىلمىي مەنتىقە، تارىخ، جۇغراپىيە، پەلسەپە، ئىلمىي رىيازەت، ئىلمىي ھەندىسە، تېببابەت ۋە باشقا ئىلىم ساھەسىدىكى مول بىلىملىرى بىلەن پۈتۈن ئەھلىنى ئىلىملەرنى قايىل قىلدى. ئاخىر مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى ئارسلان سۇلايمان قاراخانىنىڭ پەرمانى بويىچە ھەقلىق يوسۇندا ساچىيە خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسلىكىگە تەينىلەندى.

قۇياش ئىللىتقان باھار پەسلىنىڭ بىر كۈنى. ساچىيە مەدرىسىنىڭ ياش مۇدەررىسى مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى بىر توپ شاگىرتلىرىنى باشلاپ تۇمەن دەريالىق بويىنى سەيلە قىلىشقا كەلدى.

ياش شاگىرتلار تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ ئاللىقاچان مەستخۇش بولۇشقانىدى. ئۇلار تەبىئەت مەنزىرىسىنى قاپىيىلىك سۆزلەر بىلەن تەسۋىرلەپ، ئۆز ئارا مۇشائىرە ئېيتىشقا باشلىدى.

مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى شاگىرتلىرىنىڭ نەزمە بېيىتلىرىنى ئاڭلاپ تۇراتتى. بىر چاغلاردا شاگىرتلىرىنىڭ جىلىم بولۇشۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ:

— سۆزلەرنى قاپىيىگە سېلىپ، مەلۇم ۋەزىن ھەم تۇراق

يوينچه تىزىپ ئېيتىش، — دېدى ئۇ شاگىرتلىرىغا سەمىمىي هالدا، — خەت ـ ساۋادى بارلىكى هەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش. بىراق، ئاشۇ قاپىيىداش قۇرلاردىن تۇزۇلگەن نەزمە ـ بېيىتلار ئىنسانىنىڭ يۈرەك تارلىرىنى تېترىتىپ، دىلىدا شادلىق ياكى قايغۇ هېسلىرىنى قوزغىيالىسا، باشقىلارمۇ بۇ مىسرالارنى ئوقۇغاندىن كېيىن هاياجانلانماي تۇرالمىسا، ئاندىن ئۇنى هەقىقىي شېئىر ـ نەزمە دېيىش مۇمكىن. مەن سىلەرنىڭ مۇشۇنداق نەزمىلەرنى يېزىپ چىقىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن!

ئۇستاز بىلەن شاگىرتلار سېخىي تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن قانغۇچە بەهرە ئېلىپ، هۇزۇرلانغاندىن كېيىن دەريا بويىدىكى ئوت ـ چۆپ بولۇق ئۆسكەن چىمەنزارلىقتا دائىرە بولۇپ ئولتۇرۇشتى.

— سىلەر كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەندىڭلار، — دېدى ئۇستاز شاگىرتلىرىغا ئەستايىدىل هالدا، — قېنى كىم جاۋاب بېرەلەيدۇ، بىز هازىر قەيەردە ئولتۇرۇۋاتىمىز؟

— دەريا بويىدىكى چىمەنزارلىق ئۇستىدە ئولتۇرۇۋاتىمىز، — دەپ جاۋاب بەردى شاگىرتلىرىدىن بىرى.

— بۇ چىمەنزارلىق ئىچىدە نېمە ئۆسكەنلىكىنى بىلەمسىلەر؟

— گۈل ـ گىياهلا ئۆسۈپتۇ! — دەپ جاۋاب بېرىشتى ئۇستازىنىڭ غەلىتە سوئالىغا ئەجەبلەنگەن شاگىرتلىرى.

— يەنچۇ؟

— يەنە بولۇق ئوت ـ چۆپلەرمۇ بار ئىكەن!

— هەببەللى، چىمەنزارلىقتا گۈل ـ چېچەكلەر ئۆسۈپ قالماستىن بەلكى يەنە ئوت ـ چۆپمۇ ئۆسىدىكەن. بىراق، سىلەر بىلەمسىلەر، بۇ ئوت ـ چۆپلەرنى قانداق قىلغاندا يوقاتقىلى بولىدۇ؟!

يېتوك ئۇستازىنىڭ مۇشۇنچىلىك ئاددىي ئىشىنىمۇ بىلمەيدىغانلىقىغا كۇلگىسى كەلگەن شاگىرتلار بىر - بىرىگە مەنىلىك كۆز يېقىشۇالدى.

— ھەزرىتىم بۇ قانچىلىك قېيىن ئىش ئىدى، ئوت - چۆپنى يۇلۇپ تاشلىسىلا بولمامدۇ؟! — دېيىشىپ كۇلۇشۇپ كېتىشتى ئۇلار.

ئۇستاز ئۇلارنىڭ سۆزىگە پىشىنى لېكىشتىپ قويۇش بىلەن كۇپايىلەندى، خالاس.

— ئوت قويۇپ كۆيدۇرۇۋەتسىمۇ بولىدۇ! — دېدى ئۇلاردىن بىرى.

ئۇستاز كۇلۇمسىرىگىنىچە ئۇچىنچى شاگىرتىغا قارىدى.

— كۇل چېچىۋەتسە، ئوت - چۆپلەرنى يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋەتكىلى بولىدۇ! — دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى شاگىرتى.

بۇ چاغدا، تۆتىنچى شاگىرتى:

— ساپان بىلەن يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ چىقىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئوت - چۆپ ئۇنمەيدۇ، — دەپ لوقما تاشلىدى.

— ھەممەڭلارنىڭ جاۋابى توغرا، — دېدى ئاخىردا مۆلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى شاگىرتلىرى تولۇق پىكىر بايان قىلىپ بولۇشقاندىن كېيىن، — ئوت - چۆپلەرنى تەلتۆكۈس يوقىتىشنىڭ بىرلا ئامالى بار. ئۇ بولسىمۇ، ئوت - چۆپ ئۇنگەن يەرنى ساپان بىلەن چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ چىقاندىن كېيىن ئۇستىگە زىرائەت تېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئوت - چۆپنى تەلتۆكۈس يوقاتقىلى بولىدۇ. ئوخشاشلا، ئىنسان مۇبادا يامانلىقتىن قول ئۈزۈشنى خالسا، ئۆزىنىڭ مەنپىئىتىنى گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن بېزىشى لازىم.

ئارقىدىنلا، مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى شاگىرتلىرىغا بۇ قائىدىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، پاساھەتلىك سۆز ئۇنچىلىرىنى

ئەقىل ـ پاراسەت يېپلىرىغا تىزىپ، ئىنتايىن تەسىرلىك بىر ھېكايەتنى سۆزلەپ بەردى:

«بۇرۇنقى تۇران زېمىنىدا جەننەتۇل رىزۋاندەك بىر گۈزەل مەملىكەت بار ئىكەن. بۇ مەملىكەتنىڭ خەلقى ئاسايىشلىق ئىچىدە بەختىيار، پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. ئۇلارغا ئادالەتنى دوست ـ ئاشىيان تۇتقان كۈنتۇغدى ئەلگە ئىسىملىق بىر پۇقرا پەرۋەر خاقان ھۆكۈمدار ئىكەن. ئۇ ئۆز ئېلىنى تېخىمۇ رونىق تاپقۇزۇش ئۈچۈن، مەملىكەتكە ئېلان چىقىرىپ، دانالارنى ئۆز ئەتراپىغا يىغماقچى بوپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، خاقان كۈنتۇغدى ئەلگىنىڭ ئوردىسىغا ئايتولدى ئىسىملىك بىر دانىشمەن بېلىگ كەپتۇ. خاقان سىناپ كۆرۈپ، بۇ كىشىنىڭ ناھايىتى زېرەك، ئەقىللىق ۋە دانىشمەن ئىكەنلىكىنى پەملەپتۇ ـ دە، ئۇنى ئۆزىگە ۋەزىرلىككە بەلگىلەپتۇ. بۇ ۋەزىرنىڭ ئەقىل پاراسەتنى ئۆزىگە يار تۇتقان ئۆگدۈلمىش ئىسىملىك بىر ئوغلى ۋە ئودغۇرمىش ئىسىملىك شۇكۇر ـ قانائەتلىك بىر زاھىد قېرىندىشى بار ئىكەن. مەملىكەت ئادالەتلىك خاقان، دانىشمەن ۋەزىرنىڭ ئۇنۇملۇك باشقۇرۇشى بىلەن تېز رونىاق تېپىپ، يىراق ـ يېقىنلاردا مەشھۇر بولۇپ تونۇلۇپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە، دانىشمەن ۋەزىر ئايتولدى بېلىگ قېرىپ، پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلماقچى بوپتۇ. ئۇ جان ئۈزۈش ئالدىدا خاقان كۈنتۇغدى ئېلىككە پاراسەتلىك ئوغلى ئۆگدۈلمىشنى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋەزىرلىككە كۆرسىتىپ كۆز يۇمۇپتۇ. ئۆگدۈلمىش ئۆزىنىڭ مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشقا ياردەملىشىش ئۈچۈن شۇكۇر ـ قانائەتلىك زاھىد قېرىندىشى ئودغۇرمىشنى زاھىدلىقنى تەرك ئېتىپ، دەھرىيلىككە قايتىشنى تەۋسىيە قىپتۇ. بىراق، زاھىد ئودغۇرمىش خاقانغا خىزمەت قىلىش يولىنى بىلمەيمەن، دەپ، دەھرىيلىك لىباسىنى كىيىشكە زادىلا ئۇنىماپتۇ. ئاخىر، پاراسەتلىك ۋەزىر ئۆزىنىڭ ئۆتۈپ كەتكەن

ئۆمرىگە پۇشايمان قىلىپ، ئۆزىنىڭمۇ دەھرىيلىك يولىنى تەرك ئېتىپ، بەش كۈنلۈك ئۆتنە ئالەمنىڭ مېھرىدىن قول ئۈزۈپ، زاھىدلىق يولىغا مېڭىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئەمما، ئۆزىنىڭ ساناقلىقلا كۈنلىرى قالغان زاھىد ئودغۇرمىش: «سەن ئەل پايدىسىنى بۇزۇپ، ئۆز پايداڭنىمۇ تاشلاپ، زاھىدلىق يولىغا ماڭغىنىڭ نېمىسى؟!» دەپتۇ ـ ده، قېرىندىشى ۋەزىر ئۆگدۈلمىشنىڭ زاھىدلىق يولىغا مېڭىشقا زادىلا قوشۇلماپتۇ ۋە ئۇنىڭغا، ـ داۋاملىق ئەلگە كۈنتۇغدىغا ھەمدەم بولۇپ «مەملىكەتنى ئادالەت بىلەن تۇزەپ، مۇمىنچىلىك بەرپا قىلغايسەن! شۇنداق قىلساڭلا، يۇقىرىسى بەگ ـ بېگات، تۆۋەنى يۇقرايۇ ـ پەقىرلەرگىچە ھەممە كىشى ئەدەب ـ سۆلكەتلىك بولۇر، ئەلدە غەم ـ قايغۇ كۆتۈرۈلۈر!»، ـ دەپ، كۆزىنى يۇمۇپتۇ. خاقان كۈنتۇغدى ئەلگە بىلەن ۋەزىر ئۆگدۈلمىش ئىككىسى قاتتىق قايغۇرۇپ، زاھىد ئودغۇرمىشنىڭ قانائەتچان پەزىلەتلىك كىشى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىشىپتۇ. ئەلنى تېخىمۇ ئادالەت بىلەن تۇزەپ، خەلقنى بايىاشات، ئەدەبلىك ـ سۆلەتلىك قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىپتۇ...»

مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى بۇ ھېكايەتنى سۆزلەپ تۇگەتكەندە، ئۆزىنى گويا كى ئاشۇ پاراسەتلىك ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بىلىگدەك ھېس قىلماقتا ئىدى. شاگىرتلىرى بولسا ئۇستازىنىڭ پاساھەتلىك جەۋھەرلىرىدىن تۇزۇلگەن بۇ گۈزەل ھېكايىسىنى ئاڭلاپ بولۇشقاندىن كېيىن چوڭقۇر مۇتالىئەگە چۇشۇپ كېتىشكەنىدى.

— ئۇستاز سۆزلەپ بەرگەن بۇ ھېكايەتنىڭ مەزمۇنى ھەقىقەتەن بەك تەرەن ئىكەن، — دەپ ئالقىشلىدى ئۇستازىنى ئۇلار، — ئۇ چىن ھۆكۈمالىرىنىڭ تىمساللىرى بىلەن بېزىلىپتۇ. ماچىن ئۆلمالىرىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراك جەۋھەرلىرى بىلەن زىننەتلىنىپتۇ.

بىر شاگىرتى ئۇستازىغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن:
— پۈتكۈل مەشرىق ۋىلايەتلىرىدە ۋە پۈتۈن تۈركستان زېمىنىدا خاقانىيە تۈركىي ھۆنەرەستە تىلى بىلەن بۇنداق پاساھەتلىك سۆز ئۇنچىلىرىنى ھېچكىم، ھېچقاچان بۇنداق پاراسەت يېپىغا تەكشى تىزىپ چىقالىغان ئەمەس! — دەپ تەنتەنە قىلدى.

— ھەق گەپ قىلدىڭىز، — دەپ كۆپىنى كۆرگەن يەنە بىر شاگىرت ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى، ئاندىن ئۇستازىغا قاراپ، — ھەزرىتىم، مۇبادا بۇ ھېكايەت كىتاب بولۇپ پۈتۈلسە، تۈرلۈك ئىنسان گۇرۇھى ئۈنى جەزمەن ئالقىشلاپ ئوقۇر! مۇبادا، شۇنداق بولىدىغان بولسا، بۇ كىتاب ھەقىقەتەنمۇ چىنلىقلار ئۈچۈن «ئەدەبۇلمۇلۇك» (شاھلار ئەدەپ-قائىدىسى)، ماچىنلىقلار ئۈچۈن «ئاينۇل مەملىكە» (مەملىكەتنىڭ ئەينىكى)، مەشرىقلىقلەر ئۈچۈن «زىننەتۇل ئەمسر» (ئەمرلەر زىننىتى)، ئەجەملىكلەر ئۈچۈن «شاھنامە تۈركىي» (پادىشاھلار دەستۇرى) ياكى «پەندنامەئى مۇلۇك» (پادىشاھلار ئۈچۈن نەسىھەتنامە) بولۇشقا تېگىشلىك كىتاب بولغۇدەك.

— ھۆرمەتلىك ئۇستاز، سىلى بۇ كىتابقا قانداق ئىسىم قويۇشنى ئويلىدىلا؟ — دەپ سوردى بىر شاگىرتى ئۇنىڭدىن.

— مەن بۇ كىتابنى «قۇتادغۇبىلىك» دەپ ئاتىسامىكىن، دەيمەن! — دېدى مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، — بىراق...

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، ئەلەملىك كۆزلىرى بىلەن يىراقتا قاراپ جىم تۇرۇپ قالدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان بىر ئاۋازغا قۇلاق سالماقتا ئىدى. بۇ زاھىد ئۇدغۇرمىشنىڭ ئاۋازى ئىدى: «ئەي بىلىملىك كىشى، — دەپ خىتاب قىلماقتا ئىدى ئۇ، — ئەتراپىڭغا باق،

نېمىلەرنى كۆرەرسەنكىن، نۇرغۇن ئادەملەر تۇغۇلدى، ئۇلار ئۆلدى، قۇتۇلدى، نۇرغۇن ئادەم تۇغۇلۇپ، يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچتى — يۇ، ئەمما تۇغۇلۇپ ھېچبىر خوۋلۇق كۆرمىدى. بەزىلەر ئېگىزدىن قاتتىق يىقىلدى؛ يەنە بەزىلىرىنىڭ بېشى ئاسمانغا تاقاشتى. ياقىلار ئېتەك، ئېتەكلەر ياقا بولۇپ، ئاچ - زارلىقتا، موھتاجلىقتا ئۆتكەنلەر زەردار بولدى؛ چۆمۈچىدىن ماي تامىدىغانلار گاداي بولدى. بىلىملىكلەر خار بولدى. ئېتىبارىدىن چۈشتى. چەتكە قېقىلدى... ئەقىلىقلار تىلسىز، گاچا، ئۇلار ئاغزىنى ئاچالماس... ھالالنىڭ پەقەت ئېتىلا قالدى، ھەممە ياقنى ھارام، پاسىقلىق قاپلىدى. بۇنى سەزگەن ئادەم يوق... ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگىلىدى. تۇغرا يولدا ماڭغان خاقان نەدە؟ بۇ مەملىكەتكە بىلىگ سۈپەت ياخشىلارمۇ، ئىبلىس سۈپەت ئەسكىلەرمۇ كەلدى. بۇلارنىڭ كۆرگەن كىشى نەدە؟...»

— يۈرەك ئەركىنلىكتىن ياشايدۇ، — دېدى مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى ئۆز - ئۆزىگە سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولغاندا، سەككىز ئۇچماغمۇ كىشىگە ھارام بولۇر!...

مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى يۇقىرىقى سۆزلەرنى خىتاب قىلىۋاتقاندا، قاراخانىيلار ئاسمىنىنى جاھالەت، تەپرىقاتچىلىك قارا بۇلۇتلىرى قاپلىغان، قاراخانىيلار ئوردىسى ھاكىمىيەتخۇمار قارا نىيەت شاھزادە - تېكىنلەر قوزغىغان سىياسىي ئۆزگىرىش مالىمانچىلىقىغا پېتىپ قالغانىدى.

هىجرىيە 448 ـ يىلى① (يولۇاس يىلى) ماھى رەجەبنىڭ يىگىرمىنچى كۈنى كېچىسى. قازاخانىيلارنىڭ ئوردۇ كەنتى بولغان قەشقەر شەھىرىنىڭ كوچىلىرىدا بىردىنلا نۇرغۇن ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تۈياق ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. ئادەتتە مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى كۈن بويى، بەزىدە ھەتتا يېرىم كېچىگىچە ساچىيە خانلىق كۈتۈپخانىسىدا كىتاب كۆرەتتى. بۈگۈنمۇ ئۇ شۇ ئادىتى بويىچە كۈتۈپخانا ئىچىدە خۇپتەنگىچە كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرۇپ قالدى. كوچىلاردىن ئاڭلىنىۋاتقان ئوپۇر ـ توپۇر، ۋاراڭ ـ چۇرۇڭ ئاۋازلارنى ئاڭلاپ، ئۇ ئانچە ئېرەڭشىپ كەتمىدى. «سارايدا بۈنداق ۋاڭ ـ چۇڭلار ئازمىدى؟» كۈتۈپخانىغا قارايدىغان خادىم بىر ئىش بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ، تېخى قايتىپ كىرمىگەنىدى. خۇپتەندىن كېيىن مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى كىتابلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، پىرىجىسىنى كېيىپ، تالاغا قاراپ ماڭدى. ئۇ كوچىغا چىققاندا، كوچىلاردا لەشكەرلەر تولۇپ كېتىشكەنىدى، نېمە ئىش يۈز بەردىكىنە؟

— كىم سەن؟ — دەپ ۋارقىرىغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، قوراللىرىنى جاراقشىتىپ، تۆت نۆۋۈكەر يۈگۈرۈشۈپ كەلدى، بىردىنلا تۆت نەيزە مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنىنىڭ كۆكرىكىگە تەڭلەندى.

— مەن ساچىيە خانلىق مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ لەشكەرلەرنىڭ قوپاللىقىدىن ھەيران بولۇپ، — مەن مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنىدۇرمەن!

— كىم بولۇشۇڭ بىلەن كارىمىز يوق! — دېدى ھېلىقى نۆۋۈكەرلەردىن بىرى، — سەن بۇ يەردە ئارسلان مۇھەممەت ئىبنى

① مىلادى 1057 ـ يىلى.

يۇسۇپ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا نېمە ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندىڭ؟ توختا، بىز سېنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىڭنى ھازىرلا بىلىۋالىمىز!

— مەن راستىنلا مۇددەئىسمەن، — دېدى مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى ھۇدۇقۇپ.

— مۇددەئىس بولغان بولساڭ، مەدرىسە يۇرمەي، نېمىشقا كوچىدا يۇرىسەن؟ مۇددەئىس بولغان بولساڭ قېنى شاگىرتلىرىڭ؟ ساچىيە مەدرىسىدىكىلەر ئاللىقاچان قېچىپ يوشۇرۇنۇپ بولۇشتى. سەن بۇ كېچىدە كۇتۇپخانىدا نېمە قىلىپ يۇرىسەن؟ كىم بىلىدۇ، سەن تېخى سابىق ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۇسۇپ قاراخانىنىڭ ئادەملىرىدىنمۇ؟ ياخشىلىقچە راستىڭنى ئېيت! بۇ كېچىدە نەگە باردىڭ؟

دەرۋازا ئالدىدىكى ۋاراڭ ـ چۇرۇڭنى ئاڭلاپ، يەنە بىر نۆۋەكەرمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ قورالليىنىشى ۋە كىيىنىشىدىن ئۇنىڭ كىچىكرەك بەگلەر دەرىجىسىدىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش قىيىن ئەمەس ئىدى.

— مەن راستىنلا ساچىيە مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇنى بولىمەن. مانا ھازىرلا ساچىيە كۇتۇپخانىسىدىن يېنىپ چىقىشىم، — دەپ ئۆز سۆزىنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇپ، قولتۇقىغا قىستۇرۇۋالغان كىتابلىرىنى ئۇلارغا كۆرسەتتى.

— بۇنىڭ بىلەن كۆپ سۆزلىشىپ، ۋاقىتنى ئىسراپ قىلماڭلار. ئۇنىڭسىزمۇ ئىش دېگەن ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ، ئىسيانچىلارنى تۇتۇش ھەممىدىن مۇھىم. ئۇنى ئاپىرىپ زىندانغا قاماپ قويۇڭلار، ئەتە ئۇنىڭ سۆزىنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىۋالىمىز.

نۆۋەكەرلەر مەۋلانە يۇسۇپ بالاساغۇننى نەيزىستىنىڭ تازارتى ئاستىدا زىندانغا ئاپىرىپ قاماپ قويدى. زىندانىنىڭ ئىچى

ناھايىتى زەي ھەم قاراڭغۇ ئىدى.

مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى زىندانغا كېتىۋېتىپ، ئۆزىنى ھەيدەپ ئېلىپ كېتىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ بىر - بىرىگە قىلىشقان سۆزلىرىدىن قاراخانىيلارنىڭ ئەڭ چوڭ خانىسى ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ قاراخان ئۆزىنىڭ ئىنىسى ھەم خانلىق شېرىكى بولغان بۇغراخان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخانغا قارشى سىياسىي ئۆرۈگىرىش قوزغاپ، دۆلەت ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالماقچى بولغاندا، ئۇرۇش پارتلاپ، جەڭدە چوڭ خان ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ قاراخانىنىڭ ئەسىرگە چۈشكەنلىكىنى ئۇقۇۋالدى...

ئەتىسى، مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى ھازىرقى چوڭ خان — ئارسلان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخانىنىڭ پەرمانى بويىچە زىندانىدىن ئازاد قىلىندى. ئۇ سابىق ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ قارا خاننى زىندانغا تاشلىغان ھەمدە قاراخانىيلارنىڭ بازلىق دۆلەت ھوقۇقىنى ئۆزىنىڭ قولىغا ئوتكۈزۈۋالغانىدى.

ئارىدىن 15 ئاي ئوتكەندىن كېيىن ئارسلان خان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخان ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ھۈسەين چاغرى تېكىننى نامزات خان دەپ ئېلان قىلىدى ۋە دۆلەتنىڭ ھوقۇقىنى ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇردى. بۇ ھۈسەين چاغرى تېكىن ئۇلۇغ تىلچى، بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى ئىدى.

بىراق، ئارسلان خان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخانىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆزاق داۋاملاشتالمىدى. ھىجرىيە 450 - يىلى (توڭگۇز يىلى)[1] كۈز پەسلىنىڭ بىر كېچىسى، ئارسلان خان

① مىلادى 1059 - يىلى.

مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخان ئۆزبەكنى قارا نىيەت بانۇسى ئالتۇن بېكە تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇ قارانىيەت بانۇ ئارسلان خان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخانىنىڭ چوڭ شاھزادە ھۈسەيىن چاغرى تېكىننى نامزات خان قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىگە نارازى ئىدى. ئۇ دۆلەت ھوقۇقىنى ئۆزبەكنىڭ ئوغلى، شاھزادە ئاشتال[1] تېكىنگە تارتىپ ئېلىپ بەرمەكچى بولۇپ ئۇزاقتىن بېرى پۇرسەت كۈتۈپ تۇراتتى.

بۇ پۇرسەت ئاخىر يېتىپ كەلدى! ئالتۇن بېكە ئىرى ئارسلان خان مۇھەممەت ئىبنى يۈسۈپ قاراخانىنى ئوغلى ھۈسەيىن چاغرى تېكىن بىلەن يۈسۈپ خاندانىنىڭ بىر نەچچە مۇھىم ئەزاسىنى قوشۇپ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئادەم ئەۋەتىپ، ئېرىنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى، زىنداندا يېتىۋاتقان سابىق چوڭ خان ئارسلان خان سۇلايمان ئىبنى يۈسۈپ قارا خانىنمۇ بوغۇزلاپ تاشلىدى... تاكى تاۋغاچ ئارسلان خان ئەبۇ ئېلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان قاراخان قايتا سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، قارانىيەت ئالتۇن بېكە باشلىق ھاكىمىيەت ئوغرىلىرىنى يوقىتىپ، ھاكىمىيەت تىزگىنىنى ئۆز قولىغا ئېلىپ، يېغا - غەلىيان ئىچىدە قالغان قاراخانىيلار دۆلىتىنى ئۆز ئىزغا چۈشۈرگەنگە قەدەر، قاراخانىيلار سۇلالىسى داۋالغۇش ئىچىدە تۇردى...

بۇ قانلىق پاجىئەلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى بىھۇدە يېمەك - ئىچمەكتىن قول يىغىپ، ئەيىش - ئىشرەتنى، ئويۇن - تاماشىنى ئۆزىگە ھارام قىلىپ، كۈنلەرنى تۇنلەرگە ئۇلاپ، ئۆزى تەرىپىدىن «قۇتادغۇبىلىك» دەپ نام بېرىلگەن ئۆلمەس ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشتى. بۇ ئارىلىقتا

① ئاشتال — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كەنجى ئوغۇل» دېگەنلىك بولىدۇ.

مەشرىقتا بەش يۈز قېتىم كۈن چىقىپ، مەغرىبتە بەش يۈز قېتىم كۈن پاتتى. بۇ بەش يۈز كۈن ۋە بەش يۈز تۈندە، ئۇ تەپەككۇر قىيىنلىنى دىل دېگىزىغا سېلىپ، تىل قىرغىقىغا چىقاردى. «دىل دېگىز، تىل قىرغاقتۇر، — دەيتتى ئۇ ھەمىشە، — دىل دېگىزى دولقۇن كۆتۈرسە، ئۆز قوينىدا بارىنى تىل قىرغىقىغا سۈرۈپ، چىقىرىدۇ!»

مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى ئۆزىنىڭ يازغانلىرىنى تۆت ئۇلۇغ ئۇل ئۇستىگە بىنا قىلدى. بۇ تۆت ئۇلۇغ ئۇلۇنىڭ بىرى، ئىلاھەت سىمۋولى، ھۆكۈمدار كۈنتۇغدى ئېلىگ ئىدى؛ يەنە بىرى، بەخت ـ سائادەت سىمۋولى، ۋەزىر ئايتولدى ئىدى؛ ئۇچىنچىسى، ئەقىل پاراسەت سىمۋولى ۋەزىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش ئىدى؛ تۆتىنچىسى، شۇكۇر ـ قانائەت سىمۋولى، زاھىد ئۇدغۇرمىش ئىدى.

مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى دانىشمەن، چوڭقۇر بىلىملىك، ئەقىل ـ پاراسەتتە ئۆتكۈر ۋە ئوت يۈرەك تىرىشچان ئىزدەنگۈچى بولغاچقا، ئون سەككىز ئاي ئىجتىھات بىلەن يېزىپ، جەمئىي 85 باب، 6645 بەيىت، 13 مىڭ 296 مىسرالىق غايەت زور ھەجىمدىكى بۇ كاتتا قامۇسۇل كىتابىنى ئاخىر رويابقا چىقاردى. بۇ كىتابقا ئۇنىڭ ئۇزۇن يىللىق ئەجىر ـ تۆھپىسى ۋە قان ـ تەرى سىڭگەنىدى! بۇ كىتاب ئۇنىڭ پۈتۈن شەرق ۋە غەرب پەلسەپىسى ئۇستىدىن چىقارغان ھۆكۈمى ئىدى. مۇدھىش قاباھەتلىك ئوتتۇرا ئەسىردىكى كىشىلىك تۈرمۇشنىڭ پۈتكۈل قانۇنىيەتلىرى ئۇستىدىن چىقارغان يەكۈنى ئىدى!

ئۇ بۇ كىتابنى كىم ئۈچۈن يازدى؟ نېمە ئۈچۈن يازدى؟ ئۇنىڭ بۇ كىتابتا يازغانلىرىنى زادى قانچىلىك ئادەم ئۇقۇپ چۈشىنەلەيدۇ؟ كۈنلەرنىڭ بىرىدە جاھالەت ھامىيسى بولغان بىرەر نادان ھۆكۈمران مەيدانغا كەلسە، ئۇ چاغدا بىلىمدارلارنىڭ ھالى قانداق بولۇر؟ ئۇنىڭ بۇ كىتابى گۈلخان بولۇپ يېنىپ، كۈلى

كۆككه سورۇلماسمۇ؟

ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئەقىل - ئىدراك كۈچىنىڭ يۈكسەكلىكى توغرىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ناھايىتى كۆپ سۆزلەنگەن بولسىمۇ ئەمما نادانلىق، ۋەھشىيلىك، خۇراپاتلىق ۋە جاھالەت ھەر ۋاقىت ئۆز كۈچىنى يەنىلا تەرسالارچە كۆرسىتىپ كەلدىغۇ؟ كۆپىنچە ھاللاردا تېخى ئىلىم - مەرىپەتنىڭ بىلى ئۇشتۇلۇپ، نادانلىق، خۇراپاتلىق ۋە جاھالەت ئىلىم - مەرىپەتنىڭ ئۇستىدىن ھۆكۈم سۈرۈپ كەلدىغۇ؟ قەدىم ئەييامدىن تارتىپ، ئىرادىلىك كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ دۆلەتنى ۋە كىشىلىك جەمئىيىتىنى قانۇن - تۈزۈم، ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئەخلاق - پەزىلەت بىلەن ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى بىر قاتار غايىۋى تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىشتى. بىراق، ئىشقا ئاشتىمۇ؟ بۇ دۇنيادا بىلىملىك كىشىلەر بولمىسا بولمايدىغان، ھۆكۈمدارلار ئۆزلىرىنىڭ ياۋايى ئىرادىسى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئىلىم - مەرىپەتكە مۇراجىئەت قىلىدىغان، پۈتۈن دۇنيا بويىچە بۇيۇك بىرلىك، بۇيۇك ئادالەت ئىشقا ئاشقان، ئىنسان گۈزەللىرى بىر - بىرىنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالمايدىغان، بىر - بىرىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرمەيدىغان، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرمەيدىغان، يېغا - غەلىيانسىز، تىنچ - ئاسايىشلىق زامانلارمۇ بارلىققا كېلەرمۇ؟..

قارا چىراغنىڭ يورۇقى ئاستىدا چوڭقۇر خىيالغا پاتقان مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى پىلىكنىڭ چىرىسلىغان ئاۋازى بىلەن خىيال دېڭىزىدىن قايتىپ چىقتى - دە، قۇمۇش قەلەمنى قايتىدىن قولىغا ئېلىپ، دۆگەتتىكى سىياھىغا ئۇچىنى توگۇرۇۋالغاندىن كېيىن قەغەزگە مۇنۇ سەتىرلەرنى ئۇنچىدەك تىزىشقا باشلىدى: «ئەي ئەلىگ، سەن تېۋىپقا ئوخشايسەن، پۈتۈن ئاغرىق خەلق ساڭا موھتاجدۇر.. بىرى چەككەچ زۇلۇم، بەختى قارادۇر. بىرى يوقسۇللۇق غېمىدە بىنەۋادۇر. بىرى ئاچ، يەنە

بىرى يالىڭاچ يۈرەدۇر. بىرى غەم ئىلكىدە پىغانلار چېكۈر. سېنىڭدە تۇرۇپتۇ بۇنىڭ دورىسى. داۋالا بولۇپ سەن ھەكىم - ئۇستىسى. بېرىپ دورا - داۋاسىنى قىلمىساڭ، سېنىڭدىن بۇ خەلقە پالاكەت كېلۈر!...»

مىلادى 1069 - يىلى كۈزدە، مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى ئاخىر «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق بۈيۈك ئەسىرىنى يېزىپ تاماملىدى ۋە ئۇنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمدارى تاۋغاچ ئارسلان خان ئەبۇ ئېلى ھەسەن ئىبنى سۇلايمان قاراخانغا تەقدىم قىلدى. بۇ چاغدا، مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنى توپتوغرا ئەللىك ياشقا كىرگەنىدى!

تاۋغاچ ئارسلان خان مەرىپەتپەرۋەر خان ئىدى. ئۇ مەۋلانىنىڭ بۈيۈك ئەسىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن ئوقۇپ چىقتى. خان مۇئەللىپنىڭ زور تالانت ئىگىسى، يېتۈك سىياسىئون ئىكەنلىكىنى بايقاپ، دەرھال ئۇنى خاس ھاجىپلىق دەرىجىسى بىلەن تارتۇقلاپ، ئۆزىگە ئەل ئۇگەسى قىلىۋالدى.

مەۋلانە يۈسۈپ بالاساغۇنىمۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» نامى بىلەن ئۇلۇغلىنىپ، تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرغىچە ئۇيغۇر قاراخانىيلار ئوردىسىدا ھەر قايسى ئارسلان قاراخانىيلارنىڭ ئەل ئۇگەسى بولۇپ ئىشلىدى.

* * *

ھەش - پەش دېگۈچە مىلادى 1550 - يىلىنىڭ كۆكلەم پەسلى ئاخىرلىشىپ قالاي دەپ قالدى. خالاستان ۋادىسىدا گۈل - چېچەكلەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ، دەل - دەرەخلەر تامام كۆكىرىپ، قۇشلار چاققا تىزدى. كۆكلەم مەنزىرىسى كىشىلەرگە ئىلھام بېغىشلاپ، تەرەپ - تەرەپتىكى باغلارنى

گۈل ـ چېچەككە ئوربدى. دەل ـ دەرەخلەر باراقسانلاپ، قۇشلار ساداسى ھەممىلا يەردە ياڭرىدى. كاككۇكلار تالى چېمەنلەر ئارىسىدا توپ ـ توپ ئۇچۇشۇپ، بەس ـ بەس بىلەن سايرىشىپ، خالاستان بويلىرىنى چاك كەلتۇرۇشۇپ، باھارغا تېخىمۇ ھۆسن قوشۇشاتتى. پۈتۈن ئەتراپ جىگدە چېچەكلىرىنىڭ مەستخۇش قىلىدىغان شېرىن پۇراقلىرىغا تولغانتىدى.

ئارىلاپ باھارنىڭ ئۆتكۈنچى يامغۇرى يېغىپ تۇرغان، غۇبارسىز ئوچۇق ئاسماندا ئىللىق قۇياش پارلاپ چىققان كۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى. بەزىدە ئاسماندا يۇپقا ئېستەك لەيلەپ يۈرگەن باھار بۇلۇتلىرى ئاستا سۈرۈلۈپ كۈننىڭ بىر تەرىپىنى توسۇپ ئالاتتى. توساتتىنلا قاراسلاپ ئۆتكۈنچى يامغۇر يېغىپ، يەنە بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا توختاپ قالاتتى. چوڭ ھەم قويۇق چۈشكەن يامغۇر تامچىلىرى دەرەخ يوپۇرماقلىرى ئۈستىدە خۇددى مەرۋايىتتەك لىغىرلاپ كۆزنى قاماشتۇراتتى. باھار شامىلىدا شىرىلداپ ئاۋاز چىقىرىۋاتقان ئوت ـ چۆپلەرمۇ يامغۇر سۈلىرىدىن قېنىپ ئىچىپ سۈمۈرمەكتە ئىدى. ھۆل بولۇپ كەتكەن دەرەخ يوپۇرماقلىرى ھالسىز تەۋرىنەتتى. تومۇچۇقلار يامغۇر ساداسىغا تەڭداش قىلىپ، يېقىملىق ئاۋازدا ۋېچىرلىشىپ چۈچۈك سايرىشاتتى. باھار يامغۇرى توپا ـ توزانلىق يېزا يوللىرىغا تەكشى سۇ سېپىپ چىقاتتى. ئارقىدىن غۇر ـ غۇر شامال چىقىشى بىلەن تەڭ ئاسماندىكى قارا بۇلۇتلار تارقاپ، ھاۋا ئېچىلىپ قۇياش كۈلۈپ زېمىنغا باقاتتى. يەردىكى ئوت ـ چۆپلەر ۋە گۈل ـ چېچەكلەر ئۆزلىرىنىڭ ياپيېشىل، ساپسېرىق ۋە ئوتقاشتەك قىپقىزىل رەڭلىرىنى نامايان قىلىشقا باشلايتتى. دەريا بويىدىكى مەجنۇنتاللارنىڭ ھۆل يوپۇرماقلىرى تېخىمۇ سۈزۈلۈپ، باشقىلاتنىن كۆركەملىشىپ كېتەتتى. ھەممە ياقتىن نەمخۇش توپىنىڭ پۇرىقى كېلەتتى.

خالاستان ۋادىسى بويىغا جايلاشقان ياستوق① مەھەللىنىڭ بىلەن ئاقتام② مەھەللىتىنىڭ ئارىلىقى يىراق ئەمەس، كۆپ بولسا ئىككى پەرسەخ كېلەتتى. ئاقتامدىن ئۆتسە قوزىمال③، ئۇنىڭ نېرىسىدا پوسكام④ قىشلىقى بار ئىدى. بۇ قىشلاقلار بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن بولۇپ، ھەممىسى باغ - ۋاران، تۈزار، ئۈزۈمزار ۋە ئانارلىق ئىدى. لېكىن، ھازىر باغلىرى تۈتىشىپ كەتكەن بۇ قىشلاقلارمۇ خۇددى ئىگىسىز قالغان مازارلىقتەك چۆللىشىپ كېتىشكەنىدى. تەندۇرۇست ياش ئەر، ياش ئاياللارنىڭ ھەممىسى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ئەترايتا كەڭ تارالغان ئىمامى رەببانى تەرىقىتىگە مۇرىت بولۇشۇپ، خانىقا - تۇنەكخانىلاردا «سەردار ئىشان» دەپ ئاتىلىدىغان بەدخىشانلىق سەئىد ئاسىپ ئىشانغا بەندىچىلىك قىلىشاتتى. ئىككى تەرىپى ئەنجان تېمى بىلەن توسالغان تار كوچىلاردا، ھەتتا بازار - رەستىلەردىمۇ ئادەمزات كۆرۈنمەيتتى. پەقەت ھاسا تايانغان بوۋاي - مومايلار، ئىگىسىز قالغان مال - چارۋىلار، ۋە لالما ئىتلار ئاندا - ساندا ئۇچراپ قالاتتى.

بۇگۈن جۈمە كۈنى ئىدى. ياستوقدا ئىمامى رەببانى سۇلۇكىدە بەندىچىلىك قىلىدىغان ئەر - ئايال مۇرىتلارنىڭ ھەممىسى سەردار ئىشانغا ئاتاپ يېگىدىن سېلىنىۋاتقان ھەشەم - ھەيۋەتلىك، كاشانە ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشىغا ھاشارغا ئىشلىشىۋاتاندى. ئۇلارغا قامچىسىدىن قان تامىدىغان بەش - ئالتە سىگال دىۋانە - سوپى نازارەتچىلىك قىلىۋاتاتتى. ئادەملەر قاپلارغا توپا ئۇسۇشۇپ، ئۇنى قۇرۇلۇۋاتقان يېڭى ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە يانتۇلۇقتىن قېنىتىلىپ يۇرۇپ ئاران ئېلىپ چىقىشىۋاتاتتى. بۇ خۇدايى بەندىلەر ئارىسىدا يەكەنلىك چار تارچى

① ②③④ پوسكام ناھىيىسىكى يەر نامىلىرى.

بابایی قەمبەر دېگەن قىزىقچى ئادەمنۇ بار ئىدى. ئۇ نەدە پەيدا بولسا، شۇ يەر بىردەمنىڭ ئىچىدىلا جانلىنىپ كېتەتتى.

ئۇ ھازىر ئۆگزىگە چىغىرىق بىلەن لاي چىقىرىپ بېرىۋاتقانىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىرمۇنچە ئادەملەر ئولىشىۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ قېلىشقانىدى.

— بىر زاھىد كېتىۋاتقانكەن، — دەپ سۆزلەۋاتاتتى بابايى قەمبەر چىغىرىقنىڭ ئىلمىكىگە لىق لاي ئۇسۇلغان سوغىنى ئېلىپ تۇرۇپ، — يول ياقىسىدىكى بىر تاغنىڭ ئۆڭكۇرىدە رەڭگىروھى ئادەمزاتقىمۇ، دۆ - پەرىزاتقىمۇ ئوخشىمايدىغان ئىككى مەخلۇقنى ئۇچراتىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرىنىڭ قەددى ناھايىتى زور، يەنە بىرىنىڭ ناھايىتى كىچىك ئىكەن. زاھىد «بۇ قايسى تائىپىدۇر؟» دەپ ھەيران بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا ھېلىقى پاكار بويلۇقى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام قىلىپتۇ ۋە:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەي مۇستافا سەللەللاھۇ ھەزرىتى ۋەسەللەمنىڭ ئىسلام يولىدىكى شەرىپلىك ئادەم! زاھىدلىق كۇلاھىنى كىيگىنىڭگە، مۇھەممەت مۇستافانىڭ يولىنى تازىلىغىنىڭغا مۇبارەك بولسۇن! — دېگىنىچە ئۇنىڭغا تېخىمۇ يېقىن كەپتۇ.

— سەن كىم بولىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇنىڭدىن ھېلىقى زاھىد.

— مەن شەيتان ئازازۇلمەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى پاكار بويلۇق مەخلۇق، — بىز ئادەم ئاتاكلار بىلەن گۇناھنى تەڭ سادىر قىلغانىدۇق. خۇدايىتائالا ئۇنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلدى. مەن: «ئى ئىلاھ، بىزنى يارالتۇچىمۇ سەن، جان بەرگۈچىمۇ سەن، بىزنىڭ سېنىڭ ئالدىڭدا گۇناھ قىلغۇدەك قانداق قۇدرىتىمىز بولسۇن؟ توۋا قىلدۇرغۇچىمۇ سەن» دەپ گۇناھىمنى بوينۇمغا ئالغىنى ۋە توۋا قىلغىلى ئۇنىمىدىم. ئىلاھ

گۇناھسىزدىن ئۆتىمەي، لەنەتگەردى بولدۇم. تەۋقىي لەنەت بويۇنتۇرۇقى گەدىنىمگە چۈشتى.

زاھىد ئۇنىڭ بوينىغا تەۋقى لەنەتنىڭ باغلانغانلىقىنى كۆرۈپتۇ ھەم ئاللاغا شۈكۈر - سانا ئېيتىپ توۋا قىپتۇ ۋە:

— ھەممىنى بىلىدىكەنسەن، ئۆزۈڭ قايسى دىندا، قايسى مەزھەپتە مۆمىن بەندىچىلىك قىلىسەن؟ — دەپ سوراپتۇ شەيتاندىن.

— خۇدانى بىر دەپ بىلىمەن، پەرىشتىلىرىنىڭ ئۇرۇم كۆرگەن، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇ كۇلۇپ تۇرۇپ، — نەچچە يىل پەرىشتە - مالا ئىكىلەرگە ئۇستاز بولغانمەن. قايسىلەنكى، ئاللا تائالانىڭ بەندىلىرىگە چۈشۈرگەن كىتابلىرىنىڭ راستلىقىنى ھەم بىلىمەن، پەيغەمبەرلەرنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىنى سىلەردىنمۇ ئوبدانراق بىلىمەن. ئەمما ئاللا گۇناھسىزدىن ئۆتىمەيدۇ. چۈنكى، ئادەملەر مېنىڭ مۇددىئايىم بويىچە ئۆزئارا ھەسەت قىلىشىپ، تەپرىقە - تەرىقەت، سۇلۇك - جاھالەت بەرپا قىلىشىپ، بىر - بىرىگە بويسۇنۇشمايدۇ. مەن بۇلارنى بىلىپ تۇرۇپ يەنە نېمە دەپ مۆمىن بەندە بولغۇدەكمەن؟

زاھىد ئۇنىڭ سۆزىگە كۇلۇپتۇ.

— كۇلىسەنغۇ؟ — دەپتۇ شەيتان كۆزىنى چىمچىقلىتىپ، — سەنلەر مۇشۇ نادانلىقىڭ بىتىچە قىلىشۇبرىشىسەڭ خۇراپاتقا قول بېرىشسەڭ، جاھالەتكە بويۇن ئېگىشسەڭ ۋە تەپرىقۇازلىق قىلىۋېتىشسەڭ، سەنلەرنىڭ زېمىنىڭمۇ ئۇزاقتا بارماي خۇددى مېنىڭ مۇشۇ ئۇۋامدەك بولىدۇ! مۇبادا، ماڭا قول بېرىپ، مېنى پىر تۇتىدىغان بولساڭ، مەن سېنى بىر سائەتتىلا ئوقۇتۇپ تولۇق موللا قىلىپ چىققان بولاتتىم. ئەمما سەن ھەرگىزمۇ ماڭا قول بەرمەيسەن. كەل، ماڭا قول بەرگىن، مەن سېنى موللا قىلىپ ئوقۇتۇپ، رۇھىي - زېمىنگە قوتبىل ئەقتابلىققا بەلگىلەيمەن!

زاهىد: «سەن ئادەم پەرزەنتتىك دۇشمىنى» دەپ شەيتانغا قول بىرىشكە زادى ئۇنىماپتۇ. بۇ چاغدا شەيتان يىغلاپ تۇرۇپ: — لەنەتگەردى بولغان دېگەن مانا شۇ! — دەپتۇ، — ئادەم پەرزەنتىگە ياخشىلىق قىلايى دېسەم، ھەرگىز ئىشەنمەيدۇ، يامانلىقنى ھەر كىم ئۆزى قىلىشىدۇ. ئەمما «بۇ ئىشنى نېمىشقا قىلدىڭ؟» دېسە، ھەممە كىشى: «بۇنى شەيتان ئۆگەتكەن!» دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ. مەن سېنى ئاللانىڭ قۇدرىتى، ئاللانىڭ دوستى ۋە شەرەپلىك مۇستاپا يولىدىكى زاھىد ئىكەنلىكىڭنى بىلىپ، چىن دىلىمدىن ياخشىلىق قىلايى دېسەم، مانا سەنمۇ ئۇنىمايۋاتىسەن!

بىر كۈنى، بىرمۇنچە ئادەملەرنىڭ توپلىشىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ، «نېمە ئىش بولغاندۇ؟» دەپ مەنمۇ ئۇ يەرگە بېرىپتىمەن. قارىسام، بىر ئادەمنى باغلاپ قويۇپ تاياق - توقماق بىلەن راسا ئۇرۇپ ئازابلىشىۋاتقانىكەن. ھېلىقى ئادەم: «مېنى شەيتان ئازدۇرۇپ، شۇ ئىشنى قىل، دېدى» دەپ پەريات چېكىۋاتاتتى. مەن: «بۇ يەرگە تېخى ھازىرلا كەلگەن تۇرسام، قانداقسىگە ئۇنى ئازدۇرغۇدەكمەن، ئۇ تۆھمەت قىلىۋاتىدۇ!» دەپ ئويلىدىم - دە، خالايىقتىن: «بۇ ئادەم نېمە گۇناھ قىپتىكەن؟» دەپ سورىدىم. ئۇلار: «بۇ ئادەم ئىنسان بالىسى قىلمايدىغان ئىش قىپتۇ. تۆگىگە بويى يەتمىسە، ئۇ پۇتىغا ياغاچ ئاياغ باغلاپ، تۆگە بىلەن تەڭلەشكەندىن كېيىن يامان ئىش قىپتۇ: شۇڭا، ئۇنى جازالاۋاتىمىز» دېدى. مەن: «ئۇنداق بولسا، ئۇنى تېخىمۇ قاتتىقراق ئۇرۇڭلار، ماڭا تۆھمەت قىپتۇ. ئى ئىنسانلار، ئاگاھ بولۇڭلاركى، خۇدايىتائالا ئۆز دەرگاھىدىن قوغلاپ چىقارغان شەيتان ئازازۇل دېگەن مەن بولىمەن. مەن نۇرغۇن ئادەملەرنى ئالدىدىم، نۇرغۇن يامان ئىشلارنى قىلدىم. ئەمما ئادەمزاتقا تۆگە بىلەن يامان ئىش قىلدۇرماقنى ھەرگىزمۇ ئويلاپ باقمىغان!» دەپ قەسەم ئىچىپ بەردىم.

شەيتان ئۆز دەردىنى تۆكۈپ ئېچىنى بوشاتقاندىن كېيىن:
— توغرا، مەن ئەزەلدىن سىلەر ئادەمزات بىلەن دۇشمەن بولۇپ كەلدىم، — دەپتۇ زاھىدقا، — شۇڭا، ئادەم پەرزەنتىگە ھەر قانچە ياخشىلىق قىلاي دېسەممۇ ئىشەنمەيدۇ. قارا، سېنى ئوقۇتۇپ موللا قىلاي، روھىي - زېھنىگە قۇتبىل ئەقتاپ قىلاي دېسەممۇ ئۇنمايۋاتىسەن. ئادەم پەرزەنتلىرى بۇ ئالەمدە ھەر قانچە گۇناھ قىلسىمۇ، «شەيتان ئازدۇردى» دەپ مەسئۇلىيىتىنى ماڭا ئارتىپ قويۇشىدۇ. ھەتتا كىچىك بالىلارمۇ مېنى دۇشمەن كۆرىدۇ: «بىزنى ئازدۇرغۇچى شەيتان» دەپ ئۇيلىشىپ، مېنىڭ نامىمغا لەنەت ئوقۇشىدۇ. شۇڭا، سىلەر ئادەمزات ماڭا مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلساڭلار، مەن يەنە نېمىشقا سىلەرنى دۇشمەن تۇتماي!
شەيتان سۆزلىگەنسېرى غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ كېتىپتۇ. ئاخىر ئۇ زادى چىدىيالماي:
— ھەي دەججال، قېنى سەن! مانا دۇشمىنىڭ ئالدىڭدا تۇرۇپتۇ. ئۇنى ئۇرمايي نېمە قاراپ تۇرىسەن! — دەپ ۋارقىراپتۇ.
زاھىد سول يېنىغا قاراپ يەردە ئولتۇرغان بىر ھەيۋەتلىك مەخلۇقنى كۆرۈپتۇ. ھېلىقى مەخلۇق قولىدىكى بەش يۈز پاتمان كەلگۈدەك بىر جۇۋالدۇرۇز بىلەن توقۇم تىكىپ ئولتۇرغانكەن. ئۇنىڭ يېنىدا بىر پاتمان پايتىما ۋە ئېشەك سۈرەتلىك بىر جانۋار بار ئىكەن. ئۇنىڭ رەڭگى قىزىل مەخمەلدەك بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىر تال تۈكىدىن خىلمۇ خىل ئاۋاز چىقىرىپ تۇرىدىكەن. بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغان ھەر قانداق ئادەم زادى چىداپ تۇرالمايدىكەن. بۇ جانۋارنىڭ پېشانىسىگە: «بۇ ئېشەك دەججالنىڭ ئېشىكى، ئېتى لەئىللانىيە. قىيامەت كۈنى، دەججال بۇ ئېشەككە مىنىپ مالىمان چىقىرىدۇ» دەپ يېزىپ قويۇلغانكەن.
بۇ چاغدا دەججال ئورنىدىن تۇرۇپتۇ ۋە:
— سىلەر ئادەمزات مېنىڭ پەيغەمبەرلىكىمگە ئىشەنمەي

مېنى يالغان پەيغەمبەر، دەيسىلەر. خەپ، بىزنىڭمۇ ئوتتۇرىغا چىقىدىغان كۈنىمىز كېلۈر، شۇ چاغدا سەن ئادەم پەرزەنتلىرىدىن ئۆچ ئالمىغىنىمىزنى كۆر! — دەپ ۋارقىراپتۇ - دە، قولىنى ئۇزارتىپلا زاھىدنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپتۇ.

بۇ چاغدا زاھىد ئىسمى ئەزەمنى ئۇقۇپ، بىر ھۇرۇپلا دەججالنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇرماقچى بوپتۇ. بۇ چاغدا شەيتان ئارىغا چۈشۈپ:

— ھەي قۇدرەتۇللاھ، مەنغۇ بىكار كىشى. ئۆزىڭنى ھاردۇرۇۋالمىسىز. دەججالغا ئۆلۈم يوق، دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ؟ ئۇنى قويۇپ بېرىڭ. مېنىڭ ھازىرغىچە ئۇرۇشقان ئىككى ئادەمنى ئاجرىتىۋاتقىنىم مۇشۇ، — دەپ سالا - سۇلھى قىپتۇ. بۇ چاغدا غايىبتىن:

— ئى ھەزرىتى ئادەم، ئۇنى قويىۋەت. ئۇنىڭ ئەجىلى ھەزرىتى ئەيسانىڭ قولىدا، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. «كۆللى فىرئەۇنىل مۇسا، كۆللى دەججاللىل ئەيسا»[1] دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن قالغانىكەن...

قۇرۇلۇشقا ھاشار ئىشلەۋاتقان مۇرتلار بابايى قەمبەرنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ، چاشگاھ ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقىنىمۇ تۇيۇشمىدى. ئىسسىقتا ئىشلەپ دۇمبىسىدىن ئاققان تەرنىڭ دەستىدىن كۆڭلەكلىرى بەدەنلىرىگە چاپلىشىپ كەتكەن ھاشارچىلار ھېرىپ - ئېچىپ ماغدۇرىدىن كەتكەندە، ئۇلارنى ئىشقا سېلىۋاتقان ھەمدەم سوپى دېگەن خەلىپە ئۇلارنى چۈشلۈك تاماق يېيىشكە ئاران قويۇپ بەردى. ئېغىر مېھنەتنىڭ دەستىدىن ماغدۇرىدىن كېتىشكەن بۇ خۇدايى بەندىلەر سەردار ئىشان تەرىپىدىن بېرىلىدىغان خۇدايى ئاشقا ئاران ئېغىز تېگىشتى.

① ئەرەب ماقالى: «ھەرفىرئەۇنغا موسا پەيغەمبەر بار. ھەر دەججالغا ھەم ئاخىر بىر ئەيسا پەيغەمبەر بار.»

بۇ خۇدايى ئاشنىڭ خىمىردىن سۇيى كۆپ ئىدى، بەرگەن پۇچۇق زاغرىسى خۇددى تېرەككە ئوخشايتتى. نېرىراقتا نەشە - بەڭنى تولا شوراپ، مەست - سەرمەست بولۇشۇپ كېتىشكەن بىر توپ بەڭگى سوپىلار ھەدەپ ۋارقىرىشىپ جەرره سىلىشتۇاتاتتى. باياتىن ھايۋاندىن بەتتەرئىشلەپ ياماڭ ھېرىپ كەتكەن بابايى قەمبەر نارازى بولۇپ، بىر - ئىككى ئېغىز غۇدۇڭشۇپ قويۇۋېدى، يۇنى ئاڭلاپ قالغان بىر سوپى دەرھال سەردار ئىشانغا چېقىپ قويدى. ئۇزاقتىن بېرى بابايى قەمبەرنىڭ كوكۇلسىنى تۇتالماي پايلاپ يۇرگەن سەردار ئىشان بۇ گەپنى ئاڭلاپ: — ھە، شۇنداقمۇ؟ — دېدى زەھەرخەندىلىك بىلەن، — مۇقەددەس دۇئالار ئۇنىڭغا كاشىلا قىلىۋېتىپتۇ - دە! ئەسلىدە بىزمۇ بۇ مۇرتەتنىڭ نوخلىسىنى ئېلىپ قويايلى، دەپ ئويلىغان. ئۇنداق بولسا، بىز ئۇنىڭغا چىرايلىق ئاۋازلار ئاڭلىنىدىغان بىر ماكان تېپىپ بېرەيلۇق! ئۇنى ئاپىرىپ ھەپسە تېگىگە تاشلاڭلار!

بىر نەچچە زەھەرخەندە سوپى سەردار ئىشانىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ، بابايى قەمبەرنىڭ داد - پەرياد كۆتۈرگىنىگە قارىماستىن، ھەپسە تەرەپكە سۆرەپ مېڭىشتى...

* * *

سەردار ئىشان مەخدۇم ئەزەمدىن كېينىن مۇلكىي قەشقەرىيىدە باش كۆتۈرگەن يەنە بىر ئەشەددىي تەرىقەتچى ئىدى. ئۇ بارغانلىكى يەرلەردە ئۆز ئەتراپىغا بىر توپ ئەسەبىي لۇكچەك، تەلۈە سوپى، تەرسا ئاشقىلارنى يېغىپ، زەرەپشان، خالاستان ۋادىلىرىدىكى يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالۇبشى قاتارلىق جايلاردىكى ئىلىم - مەرىپەت، ئىشقى سەنئەت ئەھلى ئارىسىدا «توۋا قىلدۇرۇش»، «قىنىغا سىلىپ قويۇش»، «نوخلىسىنى ئېلىپ قويۇش»، «رەسۋايى ئەزىم قىلىش»

قاتارلىق قانۇنسىز سۇلۇك پائالىيەتلىرىنى كەڭ ئەۋج ئالدۇرۇپ، بارغانلىكى يۇرت - ئايماق، كىرگەنلىكى ئۆي - خانىمان، كۆرگەنلىكى سورۇن - سۆكىنلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرىغانلىكى كىتاب - نامىلەرنى كۆيدۇرۇپ، ئىلىم - مەرىپەت، ھۈنەر - سەنئەت ئەسۋابلىرىنى چېقىپ - يۇزۇپ، كىتاب - نامىلەرنى ساقلىغان، ئوقىغان، نەغمە - ئۇسسۇل، غەزەل - قوشاق، بەيىت - قىزىقچىلىق... ئوينىغان، ئويناپدىغان، قىلىدىغان، قىلغان، باشلىغان، باشلايدىغانلارنىڭ ھەممىسىنى «شەيتان پوقى يېگەن» دېگەن گۇناھ بىلەن «توۋا» قىلدۇرۇپ، «نۇخلىسىنى ئېلىۋېتىپ تۇرۇشقان» ئىدى. «سەردا خوجام لەشكەرلىرى يەكەن، قاغىنلىق، مەكىت... تەۋەلىرىدىكى داڭدار مۇغەننى، ئۇستا رەققاس ۋە ئىشقى - سەنئەت ئەھلىدىن يەكەنلىك مەشھۇر چارتارچى بابايى قەمبەر باشلىق ئون ئۇچ زاتنى چېپان سۇيى بويىدىكى جاۋجاندا غار تۆشۈكلىرىگە كىرگۈزۈپ، ئاغزىنى بېكىتىپ تاشلاپ، ئۇلارنى، دۇملىمە تۆشۈك قىلىپ ئۆلتۈرۈشتى... جاۋجانغا بەند قىلىنغانلار ئارىسىدا ئۇچ خەرەك، بىر خارەت، ئىككى داپەندە، ئىككى ناياق، ئىككى چارتاچى، ئۇچ ئاغلاقچى بار ئىدى... بابايى قەمبەر تاڭلار مەھشەرگىچە چارتار چېكىپ ھايات تۇرىدىلەر...»[1]

كېيىنكى چاغلاردا ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا «بابايى قەمبەر ناۋالىرى» دەپ مەشھۇر بولغان نەزمە - بەيىتلار شۇ چاغدا بابايى قەمبەر جاۋجان غارىغا «دۇملىمە تۆشۈك» قىلىپ تىرىك كۆمۈلگەندە، تۆشۈكتىكى ئىچىدە تۇرۇپ ئېيتقانىدى:

سېنىڭ سەللە كۆلاھتىدىن،
مېنىڭ تەتۇر جالام ياخشى.

① «بابايى قەمبەر»دىن قولىيازما.

سېنىڭ تەسىنىڭ، ئىمانىڭدىن،
نامازسىز پاك نادان ياخشى.
ھارام نەپسى مالامەتتىن،
ھالال نەغمە - ناۋا ياخشى.
سېنىڭ سۇلتان مازارىڭدىن،
مېنىڭ جاۋجان غارىم ياخشى.
سېنىڭ «ئاپتاپ» چىرايىڭدىن،
مېنىڭ مەشرەپ كۈنۈم ياخشى.
سېنىڭ راھەت - پاراغىڭدىن،
مېنىڭ نەغمە - كۈيۈم ياخشى.
ئايا، قەيەر تىنىم تاپماي،
يولۇڭدىن يۈرگىنىڭ ياخشى!

جاۋجان — قىغىلىق ناھىيىسى چىنپان يېزىسىدىكى تاراغىز - ئازغانسالدىكى بىر تاغنىڭ نامى ئىدى. كىشىلەر تاريختىن بۇيان بابايى قەيەر تېرىك كۆمۈلگەن ئاشۇ جاۋجان غارىنى «بابايى قەيەر مازىرى» دەپ تاۋاپ قىلىشىپ كەلمەكتە.

دېمەك، شۇ چاغلاردا تېز زورىيىپ بېرىۋاتقان سەردار ئىشاننىڭ تەرىقىتى سەئىدىيە مەملىكىتىدە سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ دەھرىي سەلتەنىتىدىن قالسىلا، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى، ئىش - ھەرىكىتىنى ئىدارە قىلىدىغان يەنە بىر ئەۋھامچى «سەلتەنەت» بولۇپ قالغانىدى. سەردار ئىشان ھەتتا سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ۋە ئۇنىڭ مەۋكەبىدىكى ئىشەنچلىك

ۆەزىرلەرنىڭ ئۆزئىنىڭ «ئىمامى رەببانى مەشرۇتىيىتى[1]» بىلەن سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ دەھرىي مەشرۇتىيىتىنى بىرلەشتۇرۇش ھەققىدە «مەسلىھەت» بېرىپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە سەلتەنىتىنى ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاشقا ۋە ئۇنى ھىمايە قىلىشقا قىستىدى. ئەمما بۇ چاغدىكى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنى يەتتە يىلنىڭ ئالدىدىكى ۋەلىئەھد سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا سەئىدىيە مەملىكىتىدە ئاساسىي ھوقۇقىران ئورنىدا تۇرۇۋاتقان ئىلىم - مەرىپەت، ھۈنەر - سەنئەت ئىدىيىسىمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي شەكلىنى ئاساس قىلغان، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ئىلىم - مەرىپەت ۋە مىللىي سەنئەت ئىدىيىسى ئىدى. بۇنداق ئىلىم - مەرىپەت ۋە مىللىي سەنئەت ئىدىيىسىنىڭ مەزمۇنى، ماھىيىتى، ئەھمىيىتى، رولى، خاراكتېرى ئىپادىلەش شەكلى، ئۇسۇل - قۇرۇلمىلىرى ۋە بەدئىي ئالاھىدىلىكلىرى سەئىدىيە مەملىكىتىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى، مىللىي غۇرۇرىنى، مىللىي ئىقتىدارىنى، مىللىي ئىرادىسىنى، مىللىي ئالاھىدىلىكىنى ۋە مىللىي ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى نامايان قىلىش مەۋقەسى ئۇستىگە قۇرۇلغانىدى! بۇنداق ئىلىم - مەرىپەت ۋە مىللىي سەنئەت ئىدىيىسى كەشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا ئۇندەيتتى ۋە يېتەكلەيتتى؛ ھەققانىيەت ۋە پاك مۇھەببەت، ھالال تۇرمۇش، گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەت ۋە ئۇلۇغۋار غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىراتتى.

سەردار ئىشان باشچىلىقىدىكى جاھالەت كۈچلىرىنىڭ ئىلىم - مەرىپەتنى ۋە مىللىي سەنئەتنى دەپسەندە قىلىپ، بابايى

① مەشرۇتىيەت — شەرىئەت، ھاكىمىيەت، ئاساسىي قانۇن.

قەمبەر قاتارلىق 13 سەنئەت ئەھلىنى ئۆلتۈرگەنلىكى — سەئىدبىيە جەمئىيىتىگە قىلىنغان خىزمەت بولۇپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەھدىتكە دۇچ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا، بۇنداق تەھدىت سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا جاھالەت كۈچلىرىنىڭ تەدرىجىي يوسۇندا سەئىدبىيە دۆلىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ئىنتايىن زور خەۋپكە ئايلىنىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

بابايى قەمبەر پاجىئەسى يۈز بېرىپ ئۈزاق ئۆتمەي، سەرداربۇ ئىشان «سەئىدنامە» دېگەن رىسالىنى يېزىپ چىقىپ، تىغ ئۇچىنى بىۋاستە سەئىدبىيە مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا قارىتتى. بۇ رىسالىدە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«... بۇ مۇسۇلمانچىلىقتا، كۇپرانە ـ ناشايان قىلىقلار، ساز، نەغمە ـ ناۋالار، كۆلكە ـ چاقچاق، ئەپسانە قىلىقلار قەتئىي تەرك ھېسابلانغان زامانلارنىڭ بىرى ئەدى. پىر ياران ئۇلۇغلارنىڭ پايى ـ قەدەملىرى تېخى يەتمىگەن، دۇئا ـ نەپەسلىرىنىڭ تەسىرى پۈرسەت تاپالمىغان ئۇلۇغ ئېقىن بويىدىكى يەر باشى سەھراسىدا شاھى تاتارلىق چوكان ـ سىكىلەك خاتۇنىنىڭ ئامەتلىرى ئاسمانغا ئۆرلەپ، رەشىدىل شاھى ئەزەم بىلەن قىرىق كېچە ـ كۈندۈز كۈپرانە ناشايان ئىشقى بىدئەتلىكىگە سادىر بولدىلەر... شاھى ئالەم شادلىقى خالايىققا ئالقىش ئەتمەك ۋاجىپلىنىپ، بىدئەتلىك قىلىدىغان تەرسائى بەندىلەرنىڭ سانى ئېشىپ، نۇخالىرى ئۆرلەپ، ئاشكارا ئىشىق قىلماققا تۇتۇندىلەر... بۇ ئىش (ئەلدە) ئادەت بولۇپ قانات يايدىلەر... شاھى ئالەم چوكان خاتۇنى بىلەن بىر قىرىق كېنىزەك، قىرىق ئەللامە، ساپاھ ھەمراھ ئەيلەپ، كۆكىيەر، يولبۇرس ئوردىگاھلىرى، ئىشىق رەققاسلىرى شادلىق كۆرسەتتىلەر... تارتتىلەر. بۇ چاغلاردا تارىخقا توققۇز يۈز

ئەللىك يەتتە، رەجەب، شەئبان ئىدىلەر...»[1]

بۇ رىسالىدە تىلغا ئېلىنغان «شاھى تاتار» دېگەن جاي ھازىرقى مەكتىنىڭ قۇمۇش مەھەللىسىنىڭ قەدىمكى نامى ئىدى. مەلىكە ئاماننىساخان ئاشۇ شاھى تاتار دېگەن يەردىن ئىدى؛ «كۆكيەر»، «يولبۇرسى» دېگەن يەرلەر قاغىلىقتىكى كۆكيار، يۇۋۇس دېگەن يەرلەرنى كۆرسىتەتتى؛ «رەشىدىل شاھى ئەزەم» — سۇلتان ئابدۇرەشىدخانى، «چوكان سىكىلەك» — مەلىكە ئاماننىسا خېنىمنى كۆرسىتەتتى.

«سەئىدنامە» — سەردار ئىشان باشچىلىقىدىكى جاھالەت كۈچلىرىنىڭ رېئال سىياسىي ھاكىمىيەتكە ئۇمۇمىي ھۇجۇم قوزغاش سىگنالى ئىدى. دۆلەتنىڭ ھايات ـ ماماتلىقىغا ئالاقىدار بۇنداق چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق مەسىلىسىدە ئەمدى يول قويۇشقا، بىپەرۋالىق قىلىشقا، ۋە يۇمشاق قوللۇق قىلىشقا زادى بولمايتتى. جاھالەتچى كۈچلەرنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىش بىلەن تەڭ ئىدى. شۇڭا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان پەرمان چۈشۈرۈپ، سەردار ئىشان باشلىق يەتتە ئىشانىنى دەرھال قولغا ئېلىپ، جاھالەت كۈچلىرىنىڭ ئۇۋۇسى — ياستوقىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ، كاللىسىنى ئالدۇرۇپ، جامائەتكە سازايى قىلدۇردى...

نەزمە

كەچتىم مەن زامانەڭدىن، ياخشىكىم ـ يامانىڭدىن،
ئاق سەللە، يېشىل سەللە، بىزارمەن تامامىڭدىن.
كەمبەغەل كەيسە كۆلاھىنى، ئىشانلىرىڭ ئادەم ئەمەس،
ئۆلگۈچە ئېيتسام مۇقامىمنى، مەن ئۇچۇن ماتەم ئەمەس!

— يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندى

① «سەئىدنامە». قولىزما، 6 ـ بەت.

ئون ئىككىنچى باب

دۇئاغا چۈشكەن تەقدىر

«گۈلى ئۇچۇن، تىكىنمۇ نائىلاج
سۇغىرىلىدۇ.»

— ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرى

مىلادى 1560 - يىلى (مايمۇن يىلى) كۈز پەسلى.

بۇ يىل خوتەن دىيارىدا كۈز تولىمۇ ئىسسىق كەلدى. ئالما - نەشپۈت قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر قايتا چېچەكلەپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋالنى ياشلار تۇرماق، ھەتتا كۆپىنى كۆرگەن كاداك قېرىلارمۇ ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ھەممە ئۆيلەرنىڭ گۈللۈكىدە ئەتىرگۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. باشقا گۈللەرمۇ بەس - بەستە ئېچىلىشىپ، زېمىنغا خۇش پۇراقلىرىنى چاچماقتا ئىدى؛ كېچىلىرى يۇلتۇزلار پارىلداپ ئاسمانغا پاتماي قالاتتى؛ كۈندۈزلىرى غۇبارسىز كۆك ئاسماندا نۇرلۇق قۇياش كۈن بويى پەرەنجىسىنى بېشىدىن ئېلىپ تاشلاپ ھەر كۈنى ئەتىگەندىن تا كەچكىچە زېمىن ئۈستىدە ئۆزىنىڭ كۈمۈش قالقىنىنى ئوينىتاتتى؛ كىشىلەرمۇ ئۆينىڭ

ئىچىدىكى تىنىچ ئىسسىققا چىدىيالمايۋ، چۇشلۇك، كەچلىك غىزالىرىنى باغدىكى دەرەخلەرنىڭ سايىسى ئاستىدا يېيىشىدىغان بولۇشقانىدى. كىراكەشلەر تەكشى سۇ سېپىلگەن توپا يوللاردا ئاتلىرىنى قاتارتىپ، سەيلىچىلەرنى يۇرۇڭقاش[1] بويىدىكى سالقىن سەيلىگاھلارغا توشۇپ ھارمايىتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىلگىرى بۇنداق ئادەت زادىلا كۆرۈلۈپ باقمىغانىكەن. زەھەردەك ئاچچىق كۆز ئاپتىپى قەدىمكى ئۇدۇن[2] بوستانلىقىنى يورۇتماقتا ئىدى. ئاسمان ئىنتايىن سۈزۈك بولۇپ، قۇياش كۆزنى چاقنىتىدەك دەرىجىدە پارلىماقتا ئىدى. پايانسىز تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن ئۇرالغان بۇ خوتەن ھۇدۇتلۇقىدا بۇنداق سۈزۈك ياخشى كۈنلەر ناھايىتى كەم بولاتتى. بىراق، ھازىر ئۇدا بىر قانچە كۈن شۇنداق بولۇپ قالدى.

* * * *

بۇگۈن ھىجرىيە 967 - يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ تۇنجى جۈمە كۈنى[3] ئىدى. قوللىرىغا ھاسا تاياق تۇتقان ئۇچ سالپى سايات دەرۋىش چوڭ يولدا تاراقلاپ چېپىپ كېنىشۋاتقان كىرا مەپىلىرىنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپ كېلىشۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرى تولىمۇ سالاپەتلىك، يېشى قىرىقلاردىن ئاشقان، ئوتتۇرا بوي، ئورۇقراق ئەمما گەۋدىلىك ئادەم ئىدى. يېنىپ تۇرغان يوغان ئىككى كۆزى ئۇنىڭ نۇرانە چىرايىنى تېخىمۇ ئىللىق كۆرسىتەتتى. چېچى ئۇستۇرا بىلەن پاكىز قىرىلغان ئەمما ئارىلاپ ئاق سانجىغان ساقىلى ئۇنىڭغا بۆلەكچىلا سۆلكەت ئاتا قىلغانىدى. ئۇ ئۇچىسىغا يوللۇق دەرۋىش جەندىسى

---

① خوتەن دىيارىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.
② خوتەننىڭ قەدىمكى نامىلىرىنىڭ بىرى.
③ مىلادى 1560 - يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى.

كىيىۋالغان بولۇپ، بېلىنى شوينا بىلەن چىڭ باغلاپ، قەلەندەرلىك كاچكۇلىنى بوينىغا ئېسىۋالغانىدى. ئوتتۇرا ياشلىق بۇ دەرۋىشنىڭ يېنىدا كېتىۋاتقان قالغان ئىككى دەرۋىشنىڭ بىرى تولىمۇ جۇدەڭگۇ بولۇپ، ئۇستىگە ئاق بۆزدىن نېپىز يەكتەك كىيىۋالغان، بويىندىن ئورۇقلۇقى، قوڭۇر رەڭلىك تېرىسىدىن سۆڭىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئاز - تولا ئاق ساتجىغان پاخما قارا چاچلىرى، قورۇق كىرگەن يادا‌ڭغۇ، ياغاق يۈزىگە قارىغان ئادەمنىڭ تېنى ۋەھشىيەتتىن شۇركىنەتتى. ئۇنىڭ بىر تۇتام قارا ساقىلىنىڭ ئۇچىغا بىر تال سامان چاپلىشىپ قالغان، يەنە بىر تال سامان ئۇنىڭ چەپ يۈزىدىكى يىرىك ساقىلىغا چاپلىشىپ قالغانىدى؛ يەنە بىر دەۋرىش پاكار سېمىز بولۇپ، خۇددى بىر نەچچە كۈن بەز يېمىگەن مۇشۇكىنىڭكىدەك كۆزلىرى بىلەن ئالاق - جالاق بولۇپ ئەتراپقا تىكىلەتتى. ئۇنىڭ جاۋغايلىرىدا مۇغەمبەرلىك، خۇشامەتچىلىك كۆلكىسى ئوينىاپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا يېشىل رەڭلىك دەرۋىش كۆلاھىسى كىيىۋالغانىدى.

بۇ ئۈچ دەرۋىشنىڭ ئارىسىدىكى سالاپەتلىك، سۈلكەتلىك بىرى — سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ «رەشىدىل شاھى ئەزەم» دەپ ئاتالغان پادىشاھى — سۈلتان ئابدۇرەشىدخان ئىدى. قالغان ئىككى ئادەمنىڭ ئارىسىدىكى ئۇزۇنتۇرا دەرۋىش — سۈلتاننىڭ مىر ئەنۋار سوپى دېگەن ساقىيسى، پاكار سېمىز دەرۋىش — سۈلتاننىڭ موللا مەھمۇت سوپى دېگەن مەھرىمى ئىدى.

سۈلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆزىنىڭ ئادىتى بويىچە دەرۋىشچە كىيىنىپ ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بىر ئۆلكىنى باشتىن - ئاياغ پىيادە كېزىپ چىقاتتى. بۇ ئۇنىڭ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولغاندىن كېيىن خوتەن مەۋزىئىنى ئىككىنچى قېتىم پىيادە كېزىپ كۆزدىن كەچۈرۈشى ئىدى. بۇ قېتىم ئۇ مەخسۇس

يورۇقلاش دەريا سى ساھىلىغا بېرىپ، قاشتىگەر[1] لەرنىڭ دەريادىن قاشتېشى سۈزۈشنى كۆرمەكچى ئىدى.

* * *

ئۇلار چاشگاھ مەھەلدە يورۇقلاش بويىدىكى جامەدار[2] دېگەن رابانقا يېتىپ كېلىشتى. بۇ رابانقا بىر قېرى كىشى قارايتتى. دەرۋىشلەر رابانقا كىرىپ بىر دەم ئارام ئېلىشتى. ئاندىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ھېلىقى ئۇزۇنتۇرا دەرۋىش راباتچى قېرىغا قاراپ تەزىم قىلدى ۋە:

— ئى ھۆرمەتلىك تەقسىر، بىز ئۇزۇن سەپەردىن كەلدۇق، ناھايىتى ھاردۇق ۋە تولىمۇ چاڭقاپ كەتتۇق. قورساقلىرىمىزمۇ ئېچىپ، ماغدۇرىمىزدىن كېتىپ قالدۇق. قازان ـ قۇمۇچىڭىزنى بېرىپ تۇرغان بولسىڭىز، بىز ئۇماچ ئېتىپ يەۋالغان بولساق؟ — دېدى.

ۋاي ئىسىت، — دېدى راباتچى قېرى ھەسرەت چېكىپ، — سۇكەندە ئۇنۇم تۇگەپ قالغانىدى. بولمىسا، ھازىرلا ئۇماچ پىشۇرۇپ بەرگەن بولاتتىم. ئازراق تەخىر قىلغان بولساڭلار، خانلىق خەزىنىدىن ئۇن سېتىۋېلىپ كېلىپ، دېگىنىڭلارنى قىلىپ بەرگەن بولسام.

دەرۋىشلەر راباتچى قېرىنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ بىر ـ بىرىگە قاراشتى. بۇ چاغدا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى سېمىز، پاكار دەرۋىش ھېلىقى سالاپەتلىك دەرۋىشكە — سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا قاراپ:

— تەقسىر خوجام، سىز بىز يەردە ئازغىنا دەم ئېلىپ تۇرغايسىز، مەن مىر ئەنۋار سوپى بىلەن بىللەن ئۇچقاندەك

① قاشتىگەر — دەريادىن قاشتېشى سۈزگۈچى.
② خوتەن شەھىرىگە قاراشلىق بىر جايىنىڭ نامى.

شەھەرگە كىرىپ، سىز ئۇچۇن يەيدىغان بىر نەرسە تېپىپ چىقاي، — دېۋىدى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ماقۇل بولۇپ بېشىنى لىڭشىتتى ۋە:

— ھەممە ئىشنى ئۆزىڭىز بىلىسىز، — دېدى، — شۇنداق قىلىشنى لازىم كۆرگەن بولسىڭىز، خۇدايىمغا ئامانەت، يول بولسۇن! تېز كىرىپ، تېز چىققايسىزلەر. خوتەن مەۋزىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىنى ھەرگىز چۆچۈتۈپ، بىزاۋىتە قىلىپ قويمىغايسىزلەر!...

— قۇللۇق! — دېيىشتى مىرئەنۋار سوپى بىلەن مۇللا مەھمۇد سوپى تەڭلا. ئاندىن ئۇلار سۇلتان بىلەن خوشلىشىپ شەھەرگە قاراپ ئۇچقاندەك يۇرۇپ كېتىشتى.

* * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان مەلۇم بولغايكى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ مىرئەنۋار سوپى بىلەن مۇللا مەھمۇت سوپى ئىككىسىنگە: «خوتەن مەۋزىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىنى چۆچۈتۈپ بىزاۋىتە قىلىپ قويمىغايسىزلەر!» دەپ ئالاھىدە جېكىلىشىدە مۇنداق بىر سەۋەب بارئىدى. بۇنى چۇشىنىش ئۈچۈن گەپنى يەنىلا ئاقسۇ نايىبى، شاھزادە ئابدۇلەتىپ خانىنىڭ ئۇلۇمىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

* * *

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ جەمئىي ئون ئىككى ئوغۇل پەرزەنتى بار ئىدى. بۇ ئوغۇللاردىن ئالتىسى خانىكە چۆچۈك خانىمدىن تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇلار: ئابدۇلەتىپ سۇلتان،

ئابدۇكەريم خان سۇلتان، ئابدۇرەھىم سۇلتان[1]، ئىبراھىم سۇلتان، مۇھەممەت خان سۇلتان[2] ۋە ئەنۋە سەئىد سۇلتانلار ئىدى؛ بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئابدۇلەتىپ سۇلتان ئاقسۇغا نايىب قىلىپ ئەۋەتىلگەندىن كېيىن ئىسيانچى قازاق سۇلتانى ھەقنەزەرخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنىدى؛ ئىبراھىم سولتان — سوپى سۇلتان دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇ ھازىر قەشقەرنىڭ نايىبى بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ باشقا تائىپىلەردىن ئەمرىگە ئالغان خانىش، بانۇلىرىدىن تۇغۇلغان يەنە ئالتە ئوغلى بار ئىدى. ئۇلار: قۇرەيش سۇلتان، مۇھەممەت باقى سۇلتان، مۇھەممەتشاھ سۇلتان، يۇنۇس سۇلتان ۋە ئابدۇرەھىم خان سۇلتانلار ئىدى ئابدۇرەھىم خان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قازا قىلىپ ئۇچ ئايدىن كېيىن دۇنياغا كەلدى. ئۇنىڭ سۇلتان ئابدۇكەريم خان بېقىپ چوڭ قىلدى.

شاھزادە ئابدۇلەتىپ خان قازاغا ئۇچرىغاندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆزىنىڭ شاھزادىلىرى ئارىسىدىن كىمنى ئاقسۇغا نايىب قىلىپ تەينىلەش ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ مۆھۈردار ۋەزىرى ئەمىر يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندىن سۇلتانغا ئىككىنچى شاھزادە ئابدۇكەريم خاننى ئاقسۇغا نايىب قىلىپ بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلدى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخانمۇ ئابدۇكەريم خاننى ئاقسۇغا نايىب قىلىپ قويۇشنى دەرھال ماقۇل كۆردى. بىراق، شاھزادە ئابدۇكەريم خان ئاقسۇنىڭ نايىبلىقىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىدى.

— ئەي شانۇ شەۋكەتلىك سۇلتان ئاتا، — دېدى ئابدۇكەريم خان، — ئەي ھەزرىتى شاھىي ئەزەم، ھەزرەتلىرىنىڭ ئۆمرى

---

① ئابدۇرەھىم سۇلتان — سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ھايات ۋاقتىدا، تىبەت سوقۇشلىرىنىڭ بىرىدە قازا بولۇپ كەتكەنىدى.

② مۇھەممەت خان سۇلتان — «ھەزرىتى خاقانى ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان» دېيىلگەن كىشى. ئۇ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ 4 - ئۆۋلات خانى بولغان.

ئۇزۇن بولسۇن، دۆلەتلىرى ھەددىدىن زىيادە بولسۇن، ھەزرەتلىرى شاھلىق تەختىدە مەڭگۇ ئولتۇرغايلا. مەندەك بىر ئاددىي پەرزەنتنىڭ ئۆزلىرى قەدەم باسقان ئۇرۇنغا ئاياغ قويۇشقا نېمە ھەددىم بولسۇن؟ ئۆزۈمنى ھەقتا ئاللا يولدا ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتلىرىگە بېغىشلىغان بەندىمەن. مېنىڭدە ھەزرىتى پەدەرىمنىڭ مۇبارەك پايەسىنى ئاستانە تۇتۇپ، بىر نەچچە زامان ھەزرەت سۇلتان ئاتامنىڭ خىزمەتلىرىدە بولسام دېگەن نىيەتتىن باشقا نىيەت يوق. ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىدەك چوڭ بىر ئۆلكىنىڭ ئايىبلىقىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماسلىقتىن ئەنسىرەپ، كۆپ پەرىشان بولۇپ تۇرۇپتىمەن. مېنىڭدەك بىر نادانغا يېڭىسارەدەك كىچىك بىر يۇرتنىڭ ئايىبلىقىمۇ كۆپايە قىلۇر. ماڭا ئۇنىڭدىن ئارتۇقچە بىر نەرسە كېرەك ئەمەس.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئوغلىنىڭ بۇ سەمىمىي سۆزلىرىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇرۇپ قالدى...

بىراق، بۇ چاغدا شاھزادە ئىبراھىم سۇلتاننىڭ ئەتكەسى، بارلاس ئەمىرلىرىدىن ئەمىر ئەھمەت بارلاس بىلەن ئەمىر مەھمۇت بارلاسلار سۇلتانغا: «شاھزادە ئابدۇكەرىم خان قارانىيەتلىك قىلىپ، سەلتەنەت داغدۇغىسى قىلىۋاتىدۇ. ئۇ تەمەننا دېمىغىدىن ھاكىمىيەت دۇتىنى چىقىرىۋاتىدۇ!» دەپ چېقىمچىلىق قىلىشتى.

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۆز پۇشتىدىن بولغان شاھزادىلىرى ئىچىدە شاھزادە ئابدۇكەرىم خان دېگەن ئوغلىنى راستچىللىقى ۋە سەمىمىي، ھالال ئىش قىلىدىغانلىقى بىلەن باشقا ھەممە ئوغۇللىرىدىن ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئاقسۇنىڭ ئايىبلىقىنى رەت قىلغانلىقىنى كۆرگەن سۇلتان ئۇنىڭدىن رەنجىپ قالدى ـ ده، ئۇنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇپ، ئۇنى دەرھال ھۇزۇرىغا چاقىرتتى ۋە: «مۇنۇ بېيىتنى رەقەم قىل» دەپ ئەمىر قىلدى. شاھزادە ئابدۇكەرىم خان دىر ـ دىر تىترەپ تۇرۇپ، ئاتىسى

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئاغزىدىن دانىمۇ دانە قىلىپ ئېيتىلىۋاتقان پارسچە بېيىتنىڭ قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈشكە باشلىدى:

پەدەركۇش پادىشاھى رانەشايەد،
ئەگەرشايەدبەجۇزشەشماھانەھپايەد!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنىڭغا پارسچە ئېيتىلغان بۇ بېيىتنى يەنە ئۇيغۇرچە يېزىپ چىقىشقا ئەمىر قىلدى:

شاھزادە ئابدۇكەرىم خان دەرھال بەلۇبغىنى بويىنىغا سېلىپ يىغلاپ تۇرۇپ مۇنداق يازدى:

ئاتىسىنى ئۆلتۈرگۈچىلەرگە تەخت ياراشماس،
ياراشسىمۇ، تەختتە ئالتە ئايدىن ئارتۇق ئولتۇرالماس!

— ئى پەرزەنت ئابدۇكەرىم خان، بىز سېنىڭ بۇ قىلمىقىڭنى ھەرگىز چۈشەنمىدۇق، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنىڭغا كايىپ تۇرۇپ، — سېنىڭ ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقلىقىڭنى ناپىبلىقىنى رەت قىلىشىڭ راستتىنلا باشقىلار ئېيتقاندەك، تەمەننا دىمىغىڭدىن ھاكىمىيەت دۇتىنى چىقىرىۋاتقانلىقىڭدىن بولغان بولسا ـ ھە؟! كېرەك يوق. بۇنداق ئىشلارغا ئەجەللىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. بىلەمسەن، قەدىمدىن تارتىپ كېلىپ چىقىشى شۇنداق ئېسىل پادىشاھزادىلەرنىڭ قولىدىنمۇ شۇنداق پەسكەشلىك تولا كەلگەن. مەسىلەن، خىسراۋ پەرۋىز① شىرۇيە تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شىرۇيە خىسراۋ پەرۋىزنىڭ ئوغلى

① خىسراۋ پەرۋىز (590 ـ 628 ـ يىللىرى تەختتە) — ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 14 ـ ئەۋلاد پادىشاھى.

ئىدى، خىسراۋ پەرۋىز ھورمۇزنىڭ ئوغلى، ھورمۇز[1] نۇشىرۋاننىڭ ئوغلى. نۇشىرۋان[2] كەيقۇبادنىڭ ئوغلى، كەيقۇباد[3] فىروزەنىڭ ئوغلى، فىرئوزە[4] يېزىدگىرنىڭ ئوغلى، يېزىدگىر[5] بەھرام گورنىڭ ئوغلى ئىدى. بەھرام گور[6] مۇ ئەسلى پۇشتىدىن ئالغاندا، پەرىدۇنغا ئۇلىشىدۇ. پەرىدۇن[7] مۇ ئەسلى پۇشتىدىن ئالغاندا كىيامۇرسقا يېتىدۇ. كىيامورس ئەجەم نەسەبچىلىرىنىڭ قارىشىچە ئادەم ئەلەيھىسسالامغا ئۇلىشىدىكەن. مانا مۇشۇنداق بىر ئېسىل پادىشاھ بالىسمۇ بىر رەزىل ئىشنى قىلىپ قويۇپ، ئالتە ئايدىن كېيىن تائۇن كېسىلىگە مۇپتىلا بولۇپ، جەھەننەمگە يول ئالدى.

ئەرەبلەردىكى خەلىپە خاندانلىقىنىمۇ مۇنتەسىر[8] خەلىپىدىن ئىسىلراق كىشى يوق ئىدى. ئۇ بولسا مۆتەۋەككىلنىڭ ئوغلى، مۆتەۋەككىل[9] مۇئتەسىمنىڭ ئوغلى، مۇئتەسىم[10] — ھارۇن رەشىدنىڭ ئوغلى، ھارۇن رەشىد[11] مەھدىنىڭ ئوغلى،

---

① ھورمۇز يەنى ھورمۇز VI (579 ـ 590 ـ يىللىرى تەختتە) — ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 13 ـ ئۆلۈغ پادىشاھى.

② نۇشىرۋان (531 ـ 579 ـ يىللىرى تەختتە) — ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 12 ـ ئۆلۈغ پادىشاھى.

③ كەيقۇباد، يەنى كەيقۇباد I (487 ـ 531 ـ يىللىرى تەختتە) — ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 11 ـ ئۆلۈغ پادىشاھى.

④ فىرئوزە يەنى پىروز (458 ـ 487 ـ يىللىرى تەختتە) ـ ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 10 ـ ئۆلۈغ پادىشاھى.

⑤ يېزىدگىر، يەنى يېزىدگىر I (440 ـ 458 ـ يىللىرى تەختتە) — ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 9 ـ ئۆلۈغ پادىشاھى.

⑥ بەھرام گور (420 ـ 440 ـ يىللىرى تەختتە) — ئىران ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 8 ـ ئۆلۈغ پادىشاھى.

⑦ ئىرانلىقلارنىڭ ئەپسانىۋى پادىشاھلىرى.

⑧ مۇنتەسىر (861 ـ 862 ـ يىللىرى تەختتە) — ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 11 ـ ئۆلۈغ خەلىپىسى.

⑨ مۆتەۋەككىل (847 ـ 861 ـ يىللىرى تەختتە) — ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 10 ـ ئۆلۈغ خەلىپىسى.

⑩ مۇئتەسىم (833 ـ 842 ـ يىللىرى تەختتە) — ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 8 ـ ئۆلۈغ خەلىپىسى.

⑪ ھارۇن رەشىد (786 ـ 809 يىللىرى تەختتە) — ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 5 ـ ئۆلۈغ خەلىپىسى ئىدى.

⑫ مەھدى (775 ـ 785 ـ يىللىرى تەختتە) — ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 3 ـ ئۆلۈغ خەلىپىسى ئىدى.

مەھدى مەنسۇرنىڭ ئوغلى، مەنسۇر① مۇھەممەتنىڭ ئوغلى. مۇھەممەت ئەلىنىڭ ئوغلى، ئەلى ئابدۇللانىڭ ئوغلى، ئابدۇللا ئاببباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئوغلى ئىدى.

ماۋزا ئۇننەھردە ئابدۇلەتىف مىرزا سەمەرقەندنىڭ سىرتىدىكى ئابى سۇرۇخىنىڭ لېۋىدە ئاتىسى ئۇلۇغبېك مىرزىدەك ئۇلۇغ ئالىم، ئادىل پادىشاھنى ئۆلتۈردى. ئابدۇلەتىف مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ ئوغلى، ئۇلۇغبېك شاھرۇھ مىرزىنىڭ ئوغلى، شاھرۇھ مىرزا ساھىبقىران تېمۇر كوراگانىنىڭ ئوغلى ئىدى.

قارا، شىرۇيە، مۇنتەسىر ۋە ئابدۇلەتىف مىرزىدەك شۇم پېشانە پادىشاھزادىلەر ئاتىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئالتە ئايدىن ئوشۇق ياشىيالمىدى. ئى پەرزەنت، بىلىش كېرەككى، ئادەم نەسەب - ھەسەبى بىلەن مەرتىۋىلىك سانالماس، بەلكى دىيانەتلىك ۋە تەقۋادارلىق بىلەن ئۇلۇغ مەرتىۋىلەرگە ئۇلىشالايدۇ!

ئاقسۇ ئۆلكىسى سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ شىمالىي ھۇدۇتلۇقىدىكى چېگرا ئۆلكىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بالىلىق ئۆسمۇرلۇك ۋاقتىدا مۇشۇ ئۆلكىدە نايىب بولغانىدى. ئىسيان كۆتۈرگەنلىكتىن، ئاكىسى سۇلتان سەئىدخان تەرىپىدىن يوقىتىلغان شاھزادە ئىمىن خوجا سۇلتانمۇ مۇشۇ يەردە نايىب بولغانىدى. شۇڭا، بۇ يەرگە قانداق ئادەمنى نايىب قىلىش — پۈتۈن سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكىگە بىرىپ تاقىلىدىغان مۇھىم دۆلەت ئىشى بولۇپ ھېسابلىناتتى. سابىق ئاقسۇ نايىبى، سۇلتاننىڭ تۇنغۇچ ئوغلى ۋەلىئەھد ئابدۇلەتىپ سۇلتان ئىسيانچى قازاق - قىرغىزلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بۇ ئۆلكىگە نايىبلىققا بەلگىلەش ئۈچۈن بىرەر مۇۋاپىق نامزات

① مەنسۇر يەنى ئەبۇ جەففار (754 - 775 — يىللىرى تەختتە) — ئەرەب ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 2 - ئەۋلاد خەلىپىسى ئىدى.

تاپالماي بېشى قېتىپ تۇرغىنىدا، مەۋكەب ئىككىنچى ئوغۇل شاھزادە ئابدۇكەرىم خانىنى ئاقسۇغا نايېپ قىلىپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما شاھزادە ئابدۇكەرىم خان ئاقسۇنىڭ نايىبلىقىنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىدى.

ئابدۇكەرىم خان سالنى، پەزىلكار ۋە كەمبەغەلپەرەس بىر شاھزادە ئىدى. ئۇ خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋارنىڭ چوڭ يارانلىرىدىن بولغان مۇھەممەت ۋەلى سوپىغا قول بېرىپ، مۇرىتلىقنى قوبۇل قىلغانىدى.

* * *

بىر كۈنى، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مۇلازىملىرى بىلەن ئۇلۇغ ئېقىن بويىدىكى دولان سەھراسىدا شىكار قىلدى. شۇ كۈنى ئابدۇكەرىم خان ۋە ئىبراھىم سولتانلارمۇ ئاتىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ھەمراھ بولۇپ شىكارغا بىللە چىققانىدى، ئۇلار شىكار قىلىۋاتقاندا بىر كېيىك ئاۋات ـ دولان چېگرىسىدىكى شاقۇر[1] جاڭگاللىققا قاراپ قاچتى. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئىككى ئوغلىغا «ئات!» بۇيرۇق قىلدى. ئۇلار ھېلىقى كېيىكنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ شاقۇر جاڭگاللىقىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

* * *

ئىبراھىم سۇلتان كېيىكنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يېراقلاپ كېتىپ قالدى. كېيىك چۆلدە قارا كۆرستېپ، قارا كۆرستېپ تىنماستىن قېچىپ كېتىپ باراتتى. ئىبراھىم سۇلتانمۇ ئۇنى

① شاقۇر — مارالبېشى ناھىيىسىدىكى بىر جاي.

«كۆزىدىن يوقىتىپ قويمىسام بولاتتى» دەپ، ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ تېخىمۇ تېز چاپتۇردى. جاڭگاللىق تۆگەپ چۆل باشلاندى. چۆل تۆگىسە يەنە ساي باشلىناتتى. دەشت - بايا‌ۋاننىڭ چېكى كۆرۈنمەيتتى. بىر‌كەملەردە تۆپتۈز كەتكەن بىر سايدا ئۇنىڭ كۆزىگە چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىدەك بىر يېگانە ئۆي ئىلغاشتى. ئۇ ئېتىنى تېخىمۇ تېز چاپتۇرۇپ ھېلىقى ئۆيگە يېقىنلاپ كەلدى. قارىسا، پۈتۈنلەي ياپيېشىل ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان بىر پارچە ئوتلاق تۇرۇپتۇ. بۇلاق سۈيى ئوتلاقنىڭ ئىچىدە ژىلىلداپ كۆلگىنىچە ئېقىپ تۇراتتى. بۇلاقنىڭ يېنىدا بىر ئۆي بار بولۇپ، ئۇ ئۆينىڭ ئىشىكى ھەم يېپىقلىق تۇراتتى. ئۇچقۇر كېيىكنى كەينىدىن تولا قوغلاپ ھېرىپ چاڭقاپ كەتكەن ئىبراھىم سۇلتان گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى بىر يالاپ قويۇپ، قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن ھېلىقى ئۆينىڭ ئىشىكىنى قاققىلى تۇردى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ئىشىك قىيا ئېچىلىپ، ئۆينىڭ ئىچىدىن يېشى ئاتمىشلاردا بار ۋۇجۇك بىر بوۋاي چىقىپ، ئات ئۇستىدە تۇرغان ئىبراھىم سۇلتانغا سالام قىلدى.

ئىبراھىم سۇلتان:

— چاڭقىغان يېگىتكە بىر يۇتۇم سۈيىڭىز بارمىدۇ؟ — دېۋىدى، ھېلىقى ۋۇجۇك بوۋاي بىر چەتكە ئۆتۈپ:

— خوجام، ئاتتىن چۈشۈپ ئۆيگە مەرھەمەت قىلغايلا! — دېدى تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

ئىبراھىم سۇلتان دەرھال ئاتتىن ئىرغىپ چۈشتى - دە، بوۋايغا سالام قىلغاندەك قىلىپ بېشىنى سەل ئېگىپ قويدى. ئاندىن ئاتنىڭ تىزگىنىنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئۆزى ئۆيگە قاراپ ماڭدى.

ئىبراھىم سۇلتان ئۆيگە كىرىپلا بوۋايدىن سۇ ۋە نان سورىدى. ئۇ ئەتىگەندىن تارتىپ كېيىكنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئاچلىق ۋە تەشنالىقتىن ھالىدىن كەتكەنىدى.

بوۋاي مېھمان يىگىتنىڭ ئالدىغا بىر قاچىدا سوغۇق چاي ۋە بىرمۇنچە تېرىق نېنى كەلتۈردى.

ئىبراھىم سۇلتان سوغۇق چاي بىلەن تېرىق نېنىنى يەپ بولۇپ، ھېلىقى بوۋايدىن:

— بۇ يەرنى نېمە دەپ ئاتايدۇ. ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟ — دەپ سورىدى.

— بۇ يەرنى قۇمبۇلاق[1] دەيدۇ. مەن ئۆزۈمگە كەلسەم، — دېدى ھېلىقى بوۋاي ئىبراھىم سۇلتانىنىڭ شۇبھىلىك كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ، — يىگىت سىز ئۇچۇن بۇنى بىلىش شۇنچىلىك مۇھىممۇ؟ مەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان دېگەن كىشىنى بولۇرمەن. خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋارنىڭ مەكتىت - دولان يۇرتىغا ئەۋەتكەن خوجا مەسئۇلىدۇرمەن. بۇ يەر ھەقىقەتەن جەننەت بىغدەك زىننەتلىك، ھەرەم ئۆيدەك ھەيۋەتلىك بولۇپ، كەمتىنلىرى جاپاكارلىق تېغىدىكى زۇلۇم قاپلىنىدىن قېچىپ، بۇ پىنھان خالىي جايغا بېكىنىۋالغان ناتىۋان قېرىندۇرمەن. بۇ يەردە مەن باشقا مەملىكەتلەردىن ھېرىسمەنلىك ۋە ئارزۇ ھەمياتلىرىنى تىكىپ، ئۆزلىرىنى تەمە بىلەن خار قىلىپ كەلگەن ئەزىزلەرنىڭ دەۋاسىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ مەرۋايىتزارلىقلارغا كىرىش تەمەسى بىلەن ئۇلۇغ - ئۇششاقلارغا يېقىنچىلىق قىلىشلىرىنى، ئاچكۆزلۈك بىلەن تولغان كۆزلىرىدىن چېچىلىۋاتقان ئۇمىد شولىلىرىنى، چۈشىدە كۆرگەن ئەۋلىيالار سالىمىنى ئېلىپ كەلگەنلەرنىڭ تەقدىسلىقلىرىنى، توققۇز تال ھەشەمەتلىك چىش كولىغۇچىنى بەرگۈچىلەرنىڭ ئۇنىڭغا تەمە چىشلىرىنى ئورنىتىشلىرىنى، لايغا مىلەنگەن تەسۋىلىرىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ھايات كەچۈرگۈچىلەرنىڭ دۇئا - تىلاۋەت قوللىرىنى سوزۇشلىرىنى، ساغلام جىسمىنى

① مارالبېشى ناھىيىسىدىكى بىر جايىنىڭ نامى.

كېسەل قىلىپ كۆرسىتىپ، شەربەت تىلىگۈچىلەرنىڭ نېسىۋە كۆزلەشلىرىنى، تىرىكلەرنى ئۆلۈكتەك يانقۇزۇپ قويۇپ كېپەن ھەققى تىلەپ ناله ـ زار قىلغۇچىلارنىڭ ھېيلىگەرلىكىنى، «نەمەنگاندىن كەلدۇك» دەپ، ئىستىقامەت يۇكلىرىنى بۇ يالغۇز ئۆيۈمگە چۈشۈرگەنلەرنىڭ بۇ يەردە بىكارغا يەپ ـ ئىچكەنلىرىنى، «نەمەنگانغا قايتىمىز» دەپ، ئۈمىد ئاتلىرىنى ئىشكىمگە ھەيدەپ كەلگەنلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى قىلىپمۇ قىلىپ بولالماي، بۇ كىشىلەرنىڭ مۇددىئالىرىدىن قېسىمەن كەم ئورۇندىلىپ قالغانلارنىڭ نازازى كۆڭلىنى ئېلىپ بولالماي، قېيىداشلىرىغا چىداپ، ئىستىقامەت قىلىپ ئولتۇرۇپتىمەن. يەنە نۇرغۇن مۇشەققەتلەر بارکى، ئېيتسام، ئېيتسام سۆز زىشتىنى ئۇزىراپ كېتىپ، سىز مېھمان يىگىتكە يېقىمسىزلىق ۋە مالاللىق كەلتۈرۈپ قويۇشتىن قورقىمەن. ئەگەر ئاسمانىنى ۋاراق، تۈن قارائۇغۇسىنى سىياه قىلىپ يازغان تەقدىردىمۇ، غېمىم سۇبھىسىنى ياق، بەلكى غېمىم كېچىسىنىڭ شەرھىسىنى يېزىپ تۈگەتكىلى بولماس!

ئىبراھىم سۇلتان بۇ ۋەجىك بوۋاينىڭ سۆزىگە قىزىقىپ قالدى ـ دە، ئۇنىڭدىن:

— ئىنى باباپى بۇزرۇك، يەنە ئىچكۈدەك نەرسىڭىز بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— مېھمان يىگىت، بۇ ئىسسىقتا سىزگە مەي زىيانلىق، شۇڭا، مەندە نەشە ـ بەك بار، چېكەمسىز، — دەپ سورىدى بوۋاي كۈلۈپ تۇرۇپ.

— بولىدۇ، ھەر ئىككىلىسى ياخشى نەرسىلەر، ئادەمنى خۇش كەيپ قىلىپ، بۇ دۇنيانىڭ رىيازەتلىرىنى ئازراق بولسىمۇ ئۇنتۇلدۇرىدۇ! — دېدى ئىبراھىم سۇلتانمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ.

بوۋاي ئىچكەركى ئۆيدىن بىر قولىدا چىلىمنى، يەنە بىر قولىدا بىر كوزىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. كوزىدىكى مەي تازا ئېچىپ

كۈچلىنىپ قىيام بولغان مەي ئىدى. بوۋاي ئاۋۋال چىلىمنىڭ سەيخانىسىغا بارماقتەك بىر تال بەڭنى سېلىپ، ئوت تۇتاشتۇردى ـ دە، خورلاپ، خورلاپ تازا چوغ قىلغاندىن كېيىن چىلىمنى ئىبراھىم سۇلتانغا سۇندى. ئاندىن ھېلىقى كوزىدىكى مەيدىن كاسەگە لىپمۇلىق قويۇپ ئۆزى ئىچىۋەتكەندىن كېيىن يەنە بىر كاسە مەي قۇيۇپ يىگىتكە تۇتتى. ئۇنىڭغىچىلىك يىگىت چىلىمنى تازا شوراپ ھاردۇقى چىققۇدەك چېكىپ قېنىۋالغانىدى. ئۇ بوۋاي سۇنغان لىپمۇلىق بىر كاسە مەينى غۇرت، غۇرت قىلىپ بىر تىنىقتىلا سۇمۇرۇپ ئىچىۋەتتى. ئاندىن بوۋايدىن:

— ئى بابايى بۇزرۇك، مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى سىزنىڭ بىلگۈڭىز يوقمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئى ھۆرمەتلىك يىگىت، سىزنى ئىللا ـ بىللا تونۇماسمەن، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ.

— مەن ھەزرىتى رەشىدىل شاھى ئەزەمنىڭ مۇلازىملىرىدىن بىرى بولىمەن.

ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ئاڭلاپ، خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ يۈرىكى ئاغقانىدەك بولدى — يۇ، ئەمما چاندۇرمىدى ۋە:

— مەرھابا يىگىت، خۇش كەپسىز! — دېدى كۈلۈمسىرەپ.

ئىبراھىم سۇلتان مەيدىن يەنە بىر كاسە ئوتلىۋەتكەندىن كېيىن بوۋايدىن:

— ئى بوۋاي، مېنى تونامسەن؟ — دەپ يەنە سورىدى.

— ئۆزىڭىز ھېلىلا: «ھەزرىتى رەشىدىل شاھى ئەزەمنىڭ مۇلازىمى بولۇرمەن» دېدىڭىزغۇ، — دەپ جاۋاب بەردى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان تەئەججۈپ نەزەرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ.

ئىبراھىم سۇلتان ھېشىنى چايقىدى:

— ياق، مەن . . . مەن مۇلازىم ئەمەس. بەلكى سۇلتاننىڭ كانتىا ئەمىرلىرىدىن بىرىدۇرمەن!

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان دەرھال ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى.

— مېنىڭ كىملىكىمنى ئەمدىغۇ بىلگەنسەن؟

— ھۆرمەتلىك يىگىت، ئۆزىڭىز ھازىر «مەن ئەمىر بولىمەن» دېدىڭىزغۇ؟

— ئى بابايى بۇزرۇك، خاتالاشتىڭ، سەن چوقۇم خاتالاشتىڭ! مەن مۇلازىمىمۇ ئەمەس، ئەمىرمۇ ئەمەس، بەلكى سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ چوڭ خانى. . .

ئۇنىڭ سۆزى تېخى توگىمەي تۇراتتى، خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان دەرھال ئېرىپ ئۇنىڭ قولىدىن مەي كاسەسىنى تارتىۋالدى. يىگىت ئۇنىڭدىن:

— ھەي بابا، نېمىشقا قولۇمدىن مەي كاسەسىنى تارتىۋالىسەن؟

— ئەي يىگىت، يەنە بىر كاسە مەي ئىچىدىغان بولساڭ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلىدىغان ئوخشايسەن. كىم بىلىدۇ، بەلكىم ئۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى دەۋانى قىلامسەن تېخى. . .

ئىبراھىم سۇلتان ۋىجىك بوۋاينىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى:

— مەن راستىتىلا سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ ئىبراھىم سۇلتان دېگەن شاھزادىسى بولىمەن.

ئۇ خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بىلەن ئەنە شۇنداق سۆزلىشىپ تۇراتتى. بۇ ئاردا ئىبراھىم سۇلتاننى ئىزدەپ چىققان مۇلازىملار توپ - توپ بولۇشۇپ ھەر تەرەپتىن يالغۇز ئۆينىڭ ئالدىغا كېلىشىپ، شاھزادىنىڭ ئالدىدا قول باغلىشىپ تۇرۇشتى.

بۇ ھەشەم - كارامەتنى كۆرگەن خوجا مۇھەممەتئىمىن

ئىشان ساراسىمە ئىچىدە ھودۇقۇپ قالدى. ئىبراھىم سۇلتان تەسەللى تەسكىن ئىيتىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى.

— ئى شاھزادەم، ھەسسىنات، تۇمەنمىڭ رەھمەت سىزگە! — دېدى ئىنئاملارغا ئېرىشىپ ئادەتتىن تاشقىرى خۇش بولۇپ كەتكەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، — ئى ھەمدۇ سانالارنى ئاڭلىغۇچى يېگانە ئاللا، ئى ھاجەتلەردىن راۋا قىلغۇچى ھەممە موھتاج ئاللا، ھېچقانداق نەرسە ساڭا سىر ھەم مەخپىي ئەمەس: ئى، دۇئالارنى ئىجابەت قىلغۇچى ئاللا، بەندىلىرىڭنىڭ ھەر قانداق دۇئا - تىلاۋەتلىرىنى ئىجابەت قىلغايسەن! رەھمەتلىرىڭنىڭ دەرۋازىلىرىنى ئۇل بەختىيار شاھزادىگە كەڭ ئېچىپ قويغايسەن! ئى بەختىيار شاھزادە، سىز ئەگەر تۆتىنچى، بەشىنچى قېتىملىق دەۋانى قىلسىڭىزمۇ، مەن ئۇنىڭ بەرھەق ئىكەنلىكىگە مۇشۇ نەقشىبەندىيچى ئىمانىم بىلەن گۇۋاھلىق بېرۈرمەن ۋە نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىشانكالانلىق مەرتىۋەم بىلەن سىزگە دۇئا قىلۇرمەن!...

* * *

كېيىكنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتكەن ئابدۇكەرىم خان ئۇنىڭغا قوشۇپ جەمئىي بەش كېيىكنى ئېتىپ كەلگەنىدى. ئوغلىنىڭ شىكار غەنىيمەتلىرىنى كۆرۈپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ كۆڭلى تېخىمۇ سۆيۈندى - دە، ئۇنىڭدىن: «ئى پەرزەنت، ھارمىغايسەن!» دەپ ھال سورىۋېدى، ئابدۇكەرىم خانمۇ:

— ھەزرىتىم، بۇ قانچىلىك ئىش ئىدى. ئۇلۇغلار: «باشى چوڭ بەگ بولۇر، ئاياغى چوڭ قۇل بولۇر!» دەپتىكەن. بىز

سىلى ئۇچۇن مەڭگۇ پەرمانبەردار! — دەپ جاۋاب بەردى قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ.

ئوغلىنىڭ جاۋابىدىن رازى بولغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان:

— باركاللا، ئۇنداق بولسا، بىزدىن كېيىن ئابدۇلكەرىم سۇلتان خان بولۇر! — دەپ ئەھدى قىلدى. سۇلتاننىڭ بۇ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈشكەن مەۋكەبمۇ بىر ئېغىزدىن:

— ئابدۇكەرىم سۇلتان ۋەلىئەھد بولۇشقا ھەم بەسىي قابىل ۋە لايىق، — دېيىشتى.

— ئاكىڭىزنىڭ ئورنىغا ئاقسۇغا نايىب قىلىپ بەلگىلىسەك ئۇنىمايسىز، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان كۇلۇپ تۇرۇپ، — قەشقەرنىغۇ سوپى سۇلتانغا جۇلدۇ ـ جاساق قىلىپ بەردۇك. ئەمسە، سىز كىچىك دېمىسىڭىز يېڭىسارغا بېرىڭ! سىزگە ئەمىر مىرزا جان مۇھەممەت بايرىنىي ئاتالىق قىلىپ بۇيرۇپ بېرەيلى!

سۇلتان سۆزىنى تۈگىتىپلا سوپى سۇلتان دەپ ئاتىلىدىغان ئوغلى ئىبراھىم سۇلتانغا مەنسىپ قاراپ قويدى.

— . . .

بۇ مەزگىللەردە، تۆتىنچى شاھزادە سوپى سۇلتان — ئىبراھىم سۇلتان قەشقەردە نايىب بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. ئۇ سىرتىدىن قارىغاندا تولىمۇ رايىش، مۇلايىمدەك قىلغىنى بىلەن، ئەمما ئىچى يامان، نىيىتى تولىمۇ قارا بەتبەخت بىر شاھزادە ئىدى. سەئىدىيلەر خاندانلىقىدا ئادەتتى بويىچە قەشقەر نايىبى بولغان شاھزادىلا سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولالايتتى. بىراق، تۇنغۇچ شاھزادە ئابدۇلەتىپ خان ۋاقىتسىز قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇچىنچى شاھزادە — ئابدۇكەرىم خاننى ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىسى قىلىپ تاللىدى.

يۇقىرىدا سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەرىپىدىن سوپى سۇلتان دەپ ئاتالغان تۆتىنچى شاھزادە ئىبراھىم سۇلتان گەرچە ئۇچىنچى شاھزادە ئابدۇكەرىم خان بىلەن بىر ئاتىدىن، بىر ئانىدىن بولغان قان - قېرىنداشلاردىن بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ نىيەت - ئىقباللىرى تامامەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنەتتى. ئابدۇلەتىپ سۇلتان قازاغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋەلىئەھدلىك ئورنى تا مۇشۇ كۈنگىچە بوش تۇرغانىدى. بىراق، سوپى سۇلتان ئاتىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ سەئىدىيە تەخت ساھىبىنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە قەشقەر نايىبى بولغان ئۆزبىنى تاللىماستىن، بەلكى ئابدۇكەرىم خان سۇلتاننى تەخت ۋارىسى قىلىپ تاللىغانلىقىنى ئاڭلاپ تولىمۇ نارازى بولدى، غەزەپلەندى، ھەتتا قولىدىكى بىر بۆلۈك لەشكەرلەردىن پايدىلىنىپ دارۇلسەلتەنەتكە بايقۇت ئېلان قىلماقچىمۇ بولدى. بىراق، بۇنداق قىلىش مۇمكىنمۇ؟ ھېچ بولمىغاندا، ھازىرقى شارائىتتا بۇنداق قىلىش ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىش بىلەن باراۋەر ئىدى. شۇڭا، ئۇ: «سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ تەخت ساھىبلىقىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن بۇنىڭدىن كېيىن چوقۇم ۋاستە تاللاپ ئولتۇرماسلىقىم لازىم!» دېگەن نىيەتكە كەلدى.

بارلاس ئەمىرلىرىدىن بولغان يەكەن ھاكىمى مىرزا مەھمۇت بارلاس بىلەن خوتەن ھاكىمى مىرزا ئەھمەت بارلاسلار قارا نىيەت شاھزادىنىڭ بۇ شۇم نىيىتىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. ئۇلار سوپى سۇلتاننى بۇ يامان ئىشتىن توسماق يوق بەلكى ئۇنىڭ پۇچقىدىن پۇۋلەپ يەل بېرىپ، ئۇنىڭ تەمەننا دىمىغىدىكى ھاكىمىيەت تۇتۇنىنىڭ تېخىمۇ دۇت ئېلىپ، تۇتەپ يېنىشىغا تۇرتكە بولۇشتى.

سوپى سۇلتان بۇ كاززاپ بارلاس ئەمىرلىرى بىلەن ئۇسۇل - تەدبىرده، ئىش - كەسىپتە ۋە ھىيلە - مىكىرده ھەمتاۋاق ئىدى. ئۇلار بىر ھەرپلىك، ئوخشاش قاپىيىلىك،

هەتتا، يۇلتۇزلىرى مۇڭەپپەقسىيەتلىك بىر بۇرجىدا كۆرۈنگەن، بەخت ـ تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر خانىدىن ئورۇن ئالغان كاززاپ قىزىل كۆزلەر ئىدى. بويىنىغا دوزاخ ئوتى سىرتماق بولغۇر كۆپرانى، قارا نىيەت شاھزادە سوپى سۇلتاندەك ئالا كۆڭۈللەرنىڭ دىلىغا شەيتان لەئىندەك ئەنە شۇنداق قاراسايە تەخت تەمەسىدەك ۋەسۋەسە ئوتىنى سالغاندىن كېيىن ئۇ بۇ دوزاخ ئۇچقۇنىدا يانماي قالارمۇ؟

ئۇلۇغلار: «نەيزە تۇز بولغىنى ئۇچۇن مەغرۇرتىك تۇرىدۇ؛ ئوقيا ئەگرى بولغىنى ئۇچۇن ئىككى ئۇچى يىپ بىلەن بەنت قىلىنىپ باغلاپ قويۇلغان» دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغانىكەن. شۇنداق، ئادەمنىڭ تەپەككۇرى خام خىيال ئورنىغا دەسسىتىلسە، خۇددى غىزاغا زەھەرنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەندەك بولىدۇ. خۇددى ھاياتىمۇ ئۆز ئېقىمىدىن چىقىپ كەتسە، بۇلاققا ئوخشاش، سان ـ ساناقسىز تارامىلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. لېكىن، بۇ ۋاپاسىز، مەككار ئېقىننىڭ قايسى تارامىلارغا بۇرۇلۇشىنى ئالدىنئالا بىلىۋېلىش پەسىي قىلىن. ئەگەر ھايات بۇگۈن سايازلىققا ئوخشاش تېيىزلىشىشقا باشلىسا، شۇ دەرىجىگە بېرىپ يېتىدۇكى، ئاستىدىكى پۇتۇن چىركىن ـ مەينەتچىلىكلەرنىڭ ھەممىسى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپلا قالىدۇ! ئەتىسى بولسا، يەنە دەريادەك تاشقىن بولۇپ، ھەممىنى بېسىپ ئاقىدۇ.

سوپى سۇلتاننىڭ ۋەلىئەھدىلىك ئورنىنى تالىشىش سۇيىقەستى بىتچەت بولغاندىن كېيىن ئۇ سەئىدىيەلەرنىڭ تەختى ـ بەختىنى خانۇ ـ ۋەيران، ئاتىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى تىرىپىرەن قىلىشنى قەستلەپ يۇردى. ئەمما، ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ ئاتىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا بىۋاستە قارشى چىقىشقا پېتىنالمايتتى. چۇنكى، ئۇ زەئىپ بولۇپ، كۈچلۈك ۋە لەشكەرلىرى كۆپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا ھەرگىز تەڭ كېلەلمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئوردىدىكى ھوقۇقلۇق ۋە

تەسىرى كۈچلۈك بارلاس ئەمىرلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئەمىر مەھمۇت بارلاس ۋە ئەمىر ئەھمەت بارلاسلار بىلەن بىر يەرگە جەم بولۇپ، سەئىدىيە تەختىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە مەسلىھەتلەشتى. ئۇلار ئۇنىڭغا: «پەقەت سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى ھېيلە ۋە سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرگەندىلا، ئاندىن سەئىدىيە تەختىگە ئولتۇرالايسىز» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى! سوپى سۇلتان بۇ مەسلىھەتكە باركاللا ئېيتىپ، سۇلتانلىققا يېنىدىكى ساقچىسى ئىرئەنۇار سوپى بىلەن مەھرەمى موللا مەھمۇت سوپىنى نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈشلەرگە سېتىۋېلىپ، سۇلتانغا زەھەر بەرگۈزمەكچى بولدى ۋە بۇ ئىشنى ئورۇنلاشنى يەكەن ھاكىمى ئەمىر مەھمۇت بارلاسقا تاپشۇردى.

ئەمىر مەھمۇت بارلاس خۇپىيانە ھەرىكەت قىلىپ، ئىرئەنۇار سوپى بىلەن موللا مەھمۇت سوپىلارنى بويىغا بىلەن تەڭ ئالتۇنغا چۆمدۇردى. ئالتۇنغا سېتىلغان بۇ ئىككى ناكەسمۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا زەھەر بېرىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشنى ۋە سەئىدىيە تەختىنى سوپى سۇلتانغا سويۇپ ئېلىپ بېرىشنى ۋەدە قىلدى. . .

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 966 - يىلى ئارا ئاي كۈنلىرىنىڭ بىرىدە[1] سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەرۋىشچە ياسىنىپ، ئىرئەنۇار سوپى ۋە موللا مەھمۇت سوپى دېگەن ئىككى مۇلازىمنىڭ ھەمراھلىقىدا خوتەن دىيارىغا پىيادە يولغا چىقتى.

سوپى سۇلتان يەكەن ھاكىمى ئەمىر مەھمۇت بارلاسنى خوتەن ھاكىمى ئەمىر ئەھمەت بارلاسقا بۇ ھەقتە دەرھال خەۋەر بېرىۋېتىشكە بۇيرۇدى ھەمدە، پۇرسەت بولسىلا سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا شۇ يەردە قول سېلىشقا پەرمان بەردى. . .

① مىلادىي 1559 - يىلى 8 - ئاي.

* *

قارانىيەت شاھزادە سوپى سۇلتانغا ئالتۇنغا سېتىلغان بۇ ئىككى ناكەس سوپى ئەسلىدە خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانغا ئەگىشىپ پەرغانىدىن كەلگەن ھېلىقى تۆت سوپىنىڭ ئارىسىدىكى ئىككىسى ئىدى. خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا ئىستىقامەت قىلغاندا، ئۇلار خوجىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن شەيخۇلئىسلام خوجا مۇھەممەت شېرىپ يۇزرۇكۇارنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ خاس سوپىلىرىدىن بولۇپ قېلىشتى. بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى، خوجا مۇھەممەت شېرىپ يۇزرۇكۇار جان تەسلىمدۇق قىلىش ئالدىدا[1] ئۇلارنى يەنە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا خاس مۇلازىملىققا تەۋسىيە قىلغانىدى. ئۇلار ئوردىغا خىزمەتكە ئېلىنغاندىن كېيىن تېزلا ئوردىدىكىلەر بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇپ كېتىشتى. ئۇلار سەئىدىيە ئوردىسىدىكى تاشقى زىننەت، گۈزەللىك ئاستىدىكى كۆڭلى قازلىق، پىتنە ـ پاسات، ھىيلە ـ مىكىرگە ئۇخشاش ئىپلاسلىقلارنى كۆردى. سىلىق ـ سىپايە، يۇمشاق مۇئامىلە، ھۆرمەت تەزىم پەردىسى ئاستىدىكى قانلىق قورساق ئورۇشلىرىنى، يەڭ ئىچىگە يوشۇرۇلغان قانلىق خەنجەرلەرنى، قانلىق خىيانەتلەرنى كۆردى. بۇ مۇھىتتا ئۇلار خۇددى بېلىق سۇغا ئېرىشكەندەك ھۇزۇرلۇق ھېس قىلىشتى. بولۇپمۇ بارلاس ئەمىرلىرىنىڭ زورلۇق ـ زۇمبۇلۇقلىرىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ شۇم كۆڭۈللىرى ئۇر ـ يىقىتلارنىڭ يەنە داۋاملىشىدىغانلىقىنى سېزىشتى. ئۇلار خوجىسى ئىشانكالان خوجا مۇھەممەتئىمىننىڭ

① مولا مىرسالىھ قەشقەرى يازغان «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابنىڭ 111 ـ بېتىدە: «ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت شېرىپ قەددەسەللاھۇ رۇھەھۇ سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنە رەللاھۇ بۇر ھانەمۇدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئۆتكەندى. . . .» دېيىلگەن. شۇنداق بولغاندا، خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان مىلادى 1558 ـ يىلى ۋاپات بولغان بولىدۇ. بۇ ھەقتە قەشقەر ئۇيغۇر ناھرىياتى 1985 ـ يىلى نەشر قىلغان «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابقا قارالسۇن.

تاپشۇرۇقى بويىچە ئوردىدىكىدىكى بارلاس ئەمىرلىرىگە ۋە ئۇلار تەرىپىدىن قورچاق قىلىۋېلىنغان قارا نىيەت شاھزادە، تۆرىلەرگە مەقسەتلىك يېقىنلىشىشقا باشلىدى. دارۇلسەلتەنەت يەكەننىڭ ھاكىمى ئەمىر مەھمۇت بارلاس ئوردىدىكى بارلاس ئەمىرلىرىنىڭ سورۇن بېشى ئىدى. ئۇ ھېلىدىن - ھېلىغا ئۆز دەرگاھىدا بۆلەكچىلا چوڭ بەزمە - زىياپەتلەرنى بېرەتتى ۋە بۇ بەزمىلەرگە ئوردىدىكى بەگلەر - بېگاتلار، ئەمرۇل - ئۇمەرالارنى قالدۇرماي چىللايتتى. بۇنداق بەزمىلەردە بەزى چاغلاردا ھەتتا مىرئەنۋار سوپى بىلەن مولا مەھمۇت سوپىلارغا خىزمەت قىلىشقا توغرا كېلىپ قالاتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇلار ئۆز ھۇنەرلىرى كۆرسىتىپ، ئەمىر مەھمۇت بارلاسنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىشقا تىرىشاتتى. مەي - شارابتىن، قىزغىن بەزمىدىن مەست - سەرمەست بولغان ھاكىم مېھمانلارنى ئۇزاتقاندىن كېيىن خىزمەتكارلارنى، نۆۋكەرلەرنى يىغىپ، زىياپەت داستىخىنىدىن قالغان - قۇنتقان نازۇ نېمەتلەر بىلەن مېھمان قىلاتتى. مۇشۇنداق كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇلار ئوردىدىكى بەزى ئىشلارنىڭ بىر ئاز ئۇچىنى چىقىرىپ قويۇشتى. ھاكىم ئەمىر مەھمۇت بارلاس ئۇنىڭغا بەكمۇ قىزىقىپ، ئۇستىلىق بىلەن ئۇلارنى گەپكە سالدى. كېيىن سوپى سۇلتاننىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن ئەمىر مەھمۇت بارلاس بىر تۇمەن دانە شاراقلاپ تۇرغان ئاق كۇمۇش سەئىدىيە بەدىلىگە ئۇلارنى «ئىشقا ئالدى». بۇ ئىككىسىمۇ جىنايەتنى ساۋاب دەپ بىلىپ، بۇ خىيانەتكار تاپشۇرۇقنى ئوڭايلا قوبۇل قىلىشتى...

بىراق، دەسلەپ ناھايىتى ئوڭاي كۆرۈنگەن جىنايەتنى سەئىدىيە ئوردىسى ئىچىدە ئەملىگە ئاشۇرماق زادىلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتەك تۇيۇلدى. ئوردىدىكىلەر يەرنىڭ تېگىدە قىمىرلىغان يىلاننى سېزىدىغان دەرىجىدە ھوشيار ۋە زېرەك ئىدى. بۇ يەردە ھەممە تامنىڭ «قۇلىقى» ۋە «كۆزى» بار ئىدى.

شۇڭا، ئۇلار ئىچىنى زەھەرلىك چايانەك چېقىپ زادى جىم تۇرغۇزمايۋاتقان مەشئۇم نىيەتلىرىنى ۋاقتىنچە بولسىمۇ يوشۇرۇشقا، يۈرەك - باغرىلىرىدىكى جىنايەتنىڭ يىلان تىلىدەك ئويناپ تۇرغان زەھەرلىك نەشتىرىنى ۋاقتىلىق مىكىر غىلابىغا سېلىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولۇشتى. كىشىلەردە شۇبھە - گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن ئۇلار زەھەر تەپچىپ تۇرغان ئەپت - بەشىرىلىرىنى ئاق كۆڭۈللۈك، سادىقلىق پەردىسى ئىچىگە ئۇستىلىق بىلەن يوشۇرۇشتى. ئاخىر سۇلتان ئابدۇرەشىدخان خوتەنگە قاراپ ماڭغاندا، سۇلتانىي خوتەن چېگرىسى ئىچىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈش ھەققىدە سوپى سۇلتانىنىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان يوشۇرۇن پەرمانىنى تاپشۇرۇپ ئېلىشتى. لېكىن ئۇلار سوپى سۇلتانىنىڭ بۇ پەرمان بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئىش ۋۇجۇدقا چىققاندىن كېيىن ئىز قالدۇرماسلىق ئۈچۈن بۇ ئىككىسىنى دەرھال ھەلقۇم تىغ قىلىپ ئۆلتۈرۈش ھەققىدە خوتەن ھاكىمى ئەمىر ئەھمەت بارلاسقا يەنە بىر مەخپىي پەرمان چۈشۈرگەنلىكىدىن بىخەۋەر ئىدى!

* * *

سۇلتان ئابدۇرەشىدخان راباتنىڭ سەيناسىغا سايە تاشلاپ تۇرغان بىر تۇپ يوغان تۇت دەرىخىنىڭ ئاستىدا «ئەخلاقۇل - مۇھسىنىن» دېگەن كىتابنى ئىشتىياق بىلەن ئوقۇپ ئولتۇراتتى. ئەللىك يىل مۇقەددەم ھىراتلىق مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفى تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ ئىشقى زامانلار ھەم ۋاقەلەرنىڭ ئۆتۈشىگە قارىماي، تېخىچىلا ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى يوقاتمىغانىدى. سۇلتان تازا بېرىلىپ كىتاب ئوقۇۋاتقاندا، مىرئەنۋار سوپى بىلەن مۇللا مەھمۇت سوپىلار قوللىرىدا بىر خۇمرا مۇزدەك ئانار شەربىتى ۋە تۇرلۇك نازۇ نېمەتلەر يۆگەلگەن

داستىخاننى كۆتۈرۈشۈپ سەينا ئىچىگە كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئولتۇرغان تۆت دەرىخىنىڭ سايىسى ئاستىدىكى سۇپىغا داستىخان سېلىپ، نازۇ نېمەتلەرنى يۆگەكتىن چىقىرىپ داستىخان ئۈستىگە تىزدى. سۇلتاننىڭ ساقىيىسى مىرئەنۋار سوپى خۇمىرىدىن قاچىغا مۇزدەك ئانار شەربىتىنى قۇيۇپ سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا تەۋازۇلۇق بىلەن سۇندى. تازا چاڭقاپ تۇرغاندا، ئۆزىگە سۇنۇلغان ئارامبەخش مۇزدەك بىر قاچا ئانار شەربىتىنى كۆرۈپ، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان نېرى - بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرمايلا، ئۇنىڭ قولىدىن قاچىنى ئالدى - دە، قاچىدىكى مۇزدەك ئانار شەربىتىنى ئىككى ئوتلاپ پاك - پاكىز ئىچىۋەتتى. ئاندىن بوشىغان قاچىنى ساقى مىرئەنۋار سوپىنىڭ قولىغا ئۇزاتتى ۋە بىردىنلا ئۇنىڭ كۆزلىرىنى ئۆزىدىن ئەپقېچىۋانقانلىقىنى سېزىپ قالدى! ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قانداقتۇر بىر خىل مەشئۇم سوغۇق نۇر چېچىلىۋاتاتتى!

ئەيۇھاننىاس! ئۇشبۇ ئالەمدە تەقدىر دەپتىرىگە پۈتۈلگەن قىسمەتلەرنى ھەر قانداق ھىيلەيۇ - مىكىر، ھەر قانداق ئەيياش ۋە دەستىگىر ئۆزگەرتىۋېتەلمەس! سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئەدلۇ - ئادالەتتە رەئىيەتكە خوپ ئىدى. توغرۇلۇق ۋە ھەقىقەتكە مەنسۇپ ئىدى! ئۇ سەگەك ئەقىلغا، زېرەك ۋە سەزگۈر كۆزگە ئىگە ئىدى. ساقىي مىرئەنۋار سوپى بىلەن مەھرەم موللا مەھمۇت سوپىنىڭ ھۇدۇقۇشلىرىدىن سۇلتاننىڭ ئاپتاپتەك كۆڭلىگە دەررۇ گۇمان چۈشتى. ئۇ خىزمەتكارلىرىغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ قاراپ ئېيتتىكى:

— ئەي ساقى، شەربەت پاكمۇ، نازۇ - نېمەتلەر يېيىشكە لايىقمۇ؟

سۇلتاننىڭ بۇ سۆزلىرىدىن ساقى مىرئەنۋار سوپىنىڭ ۋۇجۇدى لەرزىگە چۈشۈپ، بەدەنلىرى غال - غال تىترەپ كەتتى. سۇلتاننىڭ نازۇ - نېمەتلەرنىڭ زەھەرلەنگەنلىكىدىن ۋاقىپ

ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتتى - دە، شۇ ھامان سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ ئايىغىنى قۇچاقلاپ، زار - زار يىغلاپ دېدىكى:

— ئى ھەزرىتى شاھى ئەزەم، ئۇشبۇ شەربەت ۋە تائام زەھەرلەنگەندۇر، ئۇنى ئىچىشكە ھەم يېيىشكە لايىق ئەمەس! ھالال تۇزىڭىزغا خىيانەت قىلدۇق، خۇدا ئالدىدا ھەم سىزنىڭ ئالدىڭىزدا گۇناھى ئەزىمگە پاتتۇق، كاللىمىزنى ئالسىڭىزمۇ رازى بولىمىز! بىراق، بۇ ئىشنى ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەن قىلمىدۇق، بەلكى يەكەن ئەمىرى مەھمۇت بارلاسنىڭ پەرمانى بويىچە بۇ ناشۇكۇر ئىشنى سادىر قىلغانمىز!

زەھەر سېلىنغان شەربەت سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىڭ بەدىنىگە بىردىنلا تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ قۇرۇق ھۆ تۇتۇشقا باشلىدى. ئۇ شۇنداق قاتتىق قەي قىلدىكى، ھوشىدىن كېتىشكە تاس قالدى. سۇلتان ئۆزىنى ئاران - ئاران تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ چاغدا، راباتنىڭ ئىشكى تاراقلاپ ئېچىلىپ بىر توپ نۆۋەكەرلەر بىلەن خوتەن ھاكىمى ئەمىر ئەھمەت بارلاس پالاقلاپ كىرىپ كەلدى.

ئۇ سۇلتاننىڭ بەدىنىگە تەپكەن زەھەرنىڭ كاساپىتىدىن بارغانسېرى ھالسىزلىنىۋاتقان ئەھۋالىنى كۆرگەندىن كېيىن كۆڭلىدە خۇشال بولغان بولسىمۇ ئەمما قىلچە چاندۇرمىدى:

— ھەزرىتىم، نېمە بولدىلا؟!

— بۇل خىيانەتكار نابكارلار بىزگە زەھەر سېلىنغان شەربەت ئىچۈردى!... — دېدى سۇلتان زەئىپ ئاۋازى بىلەن ئۇ بارغانسېرى ئاجىزلاپ كېتىۋاتاتتى.

— خاتىرجەم بولغايلا، مەنكى قۇللىرى ئۇل تۇزكورلارنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلاپ تاكى راستىنى ئېيتقانغا قەدەر قىيناپ ئازابلاپ سوراق قىلغايمەن! — دېدى، ئاندىن نۆۋەكەرلەرگە، — تۇتۇڭلار بۇ ئىككى ناكەسنى! — دەپ بۇيرۇق قىلدى.

ئۇ نۆۋكەرلىرىگە ئەمىر قىلىپ ئەنۋار سوپى بىلەن موللا مەھمۇت سوپىنى تۇنقۇزۇپ چەمبەرچاس قىلىپ باغلاتقۇزدى، ئاندىن ئۇلارنى ئېلىپ مېڭىڭلار! دەپ قولىنى شىلتىدى.

— ئى ھەزرىتى شاھى ئەزەم، بىزگە بەك ئۇۋال بولۇپ كەتتى! ئەھمەت بارلاس مۇغەمبەرلىك قىلىپ يالغان سۆزلەۋاتىدۇ! — دەپ ۋارقىراشتى مىرئەنۋار سوپى بىلەن موللا مەھمۇت سوپى ئىككىسى تەڭلا.

بىراق، نۆۋكەرلەر ئاغزىغا ئۇرۇپ ئۇلارنى سۆزلەتكىلى قويمىدى ۋە خۇددى ئېتىنىڭ ئۆلۈكىنى سۆرىگەندەك ئۇلارنى سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كېتىشتى.

— ھاي قايسىڭ بار؟ سۇلتان ھەزرەتلىرىنى سۇيىغا ياتقۇزۇڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى خوتەن ھاكىمى ئەھمەت بارلاس خۇپسەنلىك قىلىپ.

قالغان نۆۋكەرلەر سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننى يۆلەپ سۇيىغا ئاۋايلاپ ياتقۇزۇپ قويدى.

— ھەي ئەمىر مەھمۇت بارلاس! سەن ئۆز ئادىمىمىز ئەمەسمىدىڭ؟! ھەي ئاجىز، گۇمراھ بەندە، ھەي ئەقلىدىن ئازغان بىچارە ناداڭ، — دېدى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان چوڭقۇر پۇشايمانلىق ئازاب ئىچىدە پۇچۇلىنىۋاتقان گەۋدىسىنى ئاران كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، — ھەر قانداق خىيانەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنىڭ ھېسابتا قولى تىترەيدىغانلىقىنى بىلەمسەن؟ ھەقىقىي قاتىللار، جاللاتلار، ئەڭ قەبىھ خىيانەتكارلار سەئىدىيە ئوردىسىدا، ئۇلارنىڭ بىزنىڭ ئىشەنچىمىزگە ئېرىشىۋالغان قارانىيەت شاھزادە، بەتنىيەت ئەمىر، تەپرىقچىي خوجا ـ ئىشانلاردۇر. ئادەمىيلىكنى يوقاتقان بۇ قانخورلار بەش كۈنلۈك ئۆتتە ـ ئالەمنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى ئالتۇن بىلەن، مەنسەپ بىلەن، تەمە ـ ھەسەت بىلەن ئۆلچەيدىغان بەتبەختىلەردۇر! ئى ئادەملەر بىلەمسىلەر، باشقىلارنىڭ خۇشاللىقىنى كۆرۈش —

هەقىقىي ئادەمىي ئىنسان ئۇچۇن بەخت ھېسابلانسىمۇ، ئەمما شەيتانىي ئادەملەر ئۆز راھەت - پاراغىتى، بەخت - سائادىتى ئۇچۇن باشقىلارنىڭ خۇشاللىقىنى پايمال قىلىشىدۇ. شۇڭا، ئۇنداق ئادەملەر كىشىلىك ھاياتىنىڭ باھار، ياز گۈلىستانلىرىدىكى رەڭمۇ - رەڭ گۈل - چېچەكلەرنىڭ چىمەنزارلىقلارنى خازان قىلغۇچى كۆز ۋە قىشنىڭ سوغۇق شاماللىرىدۇر. ئەسلى بەتبەختلىك مۇشۇ ئىكەنلىكىنى ئۇلار چۈشىنىشنى زادىلا خالىمايدۇ. ئىسىت، تۇيغۇنمىڭ ئېسىت! ئەل - يۇرتىمىزنىڭ تەقدىرى مانا مۇشۇنداق شەيتانىي خىسلەتلىك نادان ۋە قارا قورساق، قارا نىيەت شاھزادىلەر، ئەخلاقسىز پاسىق، كالتە قۇيرۇق يالغانچى ۋە خۇشامەتچى ئەمىرلەر، تەپرىقچى، ھەسەتخور، تېجىمەل يۇندىخور رىياكار خوجا - ئىشانلارنىڭ قولىدا نابۇت بولىدىغان بولىدى! ئۇلار دەستەكسىز دۇئا بىلەن نان، دۇئا بىلەن جان، دۇئا بىلەن ۋەج، دۇئا بىلەن ئابرۇي تېپىشماقچى! بىز ئۇچۇن بۇ ھالنى كۆرۈش — ھەر كۇنى مىڭ مەرتىۋە زەھەر - زۇقۇم ئىچكەندىنمۇ بەسىي ئېغىر ۋە مۇشكۈلدۇر!

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ بۇ ئېچىنىشلىق ئەھۋالىنى كۆرۈپ نۆۋكەرلەر كۆزلىرىدىن ئىختىيارسىز تارامىلاپ ئېقىۋاتقان كۆز ياشلىرىنى زادىلا توختىتالماي، ھۆركىرەپ يىغلاپ ناله - زار قىلىشقا باشلىدى.

— ئى پەرزەنتلىرىم، يىغلىماڭلار، قازايى مۇتلەققە مىڭ يىغلىغان بىلەنمۇ ھېچبىر كار قىلماس! ئى ئەمىر ئەھمەت بارلاس، پەرمانىمىزنى ئاڭلىغايسىز! — دېدى ھالسىزلانغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان زەئىپ ئاۋازى بىلەن. بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا چۈشۈرگەن ئەڭ ئاخىرقى پەرمانى ئىدى، — ئۇل مىرئەنۋار ساقى بىلەن مولىلا ئەھمەتلەرنى قاتتىق ئېھتىيات چارلىرى بىلەن دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە ساق - سالامەت

يەتكۈزگەيسىز ھەمدە ئۇلارنى دەرھال ئوغلۇم ئابدۇلكەرىم خانىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بەرگەيسىز. بۇ ناكەسلەرنى ئۇ ئۆزى تەركە قىلىپ جىنايەتلىرىنى ئېنىقلاپ چىققاندىن كېيىن ئوردىدىكى ئۇلارنىڭ ھەمشېرىكلىرىنى تازىلىغاي! يەنە، يەنە، قارانىيەت شاھزادە . . . سو . . .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ سۆزى تېخى ئاياغلاشمىغانىدى، ئۇنىڭ بېشى شىلىققىدە بىر يانغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇ تىنىقتىن توختىغانىدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرىدىكى نۇرلار بارا - بارا ئۆچۈپ ئەبەدىي خىرەلىشىشكە باشلىدى. . .

سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە تارىخچىلار ھەر خىل مەلۇماتلارنى بېرىشىدۇ. شاھ مەھمۇت جۇراس ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» دېگەن كىتابىدا: «. . . قاشتېشىنى تاماشا قىلىشقا كېتىۋېتىپ، جامەدار يېزىسىغا يەتكەندە (تۇيۇقسىز) قازايى - قەدىر يېتىپ ۋاپات بولدى. ئۇ ئاتىسى (سۇلتان سەئىدخان) ھايات ۋاقتىدا ئاقسۇ ۋە مۇغۇلىستاندا بولۇپ ئون يىل پادىشاھلىق قىلدى. ئاتىسى (سۇلتان سەئىدخان) نىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن قەشقەر، يېكىسار، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن، ھەتتا (پەرغانە) بەدەخشانغىچە مۇستەقىل ھالدا پادىشاھلىق قىلدى. ئەللىك يىل ياشىدى. . .»[1] دەپ يازغان بولسا، موللام مىرسالىھ قەشقەرى: «. . . خان قەلەندەر بولۇپ يۈرۈر ئىدىلەر. سەيرى ئۈچۈن خوتەن (گە) بارىپ ئىدىلەر. سەھرايى فانىدىن مەنزىلى - جاۋىدانىنى مەيىل قىلدىلەر. يىگىرمە يىل سۇلتان سەئىدخان ئىستىئىلان خان بولدى. (سۇلتان ئابدۇرەشىدخان) تارىختا ھىجرى توققۇز يۈز قىرقىدا[2] يىل

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن شاھ مەھمۇت جۇراسنىڭ «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل، 9 - ئاي 1 - نەشرى 19- بەت.

② مىلادى 1533 - يىلى.

باش كۈنى خان بولدىلەر، توققۇز يۈز ئاتمىش يەتتە (ھىجرى) دە ئەبدۇرەشىدخان ۋاپات بولدىلار. يىگىرمە يەتتە يىل پادىشاھلىق قىلدىلەر. قىرىق توققۇز يىل ئالتە ئاي ئۆمۈر كۆردىلەر. «قالوئىننالىللاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجىئون!»[1]

* * *

سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ۋاقىتسىز قازاغا ئۇچرىشىغا سەئىدىيە مەملىكىتىدە زور داۋالغۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ ئەمما مەملىكەتتە يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقلار ئۇنىڭ ئىستىبدادلىق ۋە قابىلىيەتسىلىكى ئوغلى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان تەرىپىدىن تېزلا ئوڭشۇلۇندى. ئۇ ئۇستازى مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ يارىدىمى ۋە ئانىسى شاھ سانىيە چوچۇك خانىمنىڭ قوللىشى ھەمدە خوجا ئابدۇللا ۋەزىر، مىرزا مۇھەممەت يەئقۇپ باشلىق ئەمرۇل ـ ئۇمەرالار، يەگۇ ـ بېگاتلارنىڭ ھىمايە قىلىشى بىلەن قارانىيەت شاھزادە، قەشقەر نايىبى سوپىسى سۇلتان باشچىلىقىدىكى زۇلمەت كۈچلىرى سەئىدىيە تەختىگە چاڭگال سېلىشتىن ئىلگىرى سەئىدىيە تەختىدە ئولتۇرۇپ، مەملىكەتدارچىلىق ئىشلىرىنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولى بىلەن جۇڭقۇرۇشقا باشلىدى. «... چوچۇك خانىم، خوجا ئابدۇللا ۋەزىر، جان مۇھەممەت مىرزا بايىرىن، مىرزا فىروز بارلاس، مىرزا يەئقۇپ دوغلات، مىرزا سانقىن ئىشكىئاغا باشلىق جەمئىي ئۇمەرالار قۇرۇلتاي قىلىپ، ئەبدۇلكەرىمخاننى خان (قىلىپ) كۆتەردىلەر. ئۇمەرا، ۋۇزەرالار ئىنشا قىلدىلەر. شۇ ئەرايى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مولا مىرسالىھ قەشقەرنىڭ «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى. 109 ـ، 110 ـ بەتلەر.

قەسىدە ئۆتكۈزدى. . . .»[1] پۈرسەتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى كۆرگەن سوپىي سۇلتان دەرھال سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا: «سىزنى ئاتىمىزنىڭ ئورنىدا دەپ بىلىمىز، جان ـ دىلىمىز بىلەن سىزگە بويسۇنىمىز» دەپ بەيئەت قىلدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولغاندىن كېيىن ھەممىدىن ئاۋۋال ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمىنىڭ سىرىنى ئېنىقلاپ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن مىرزا ئەھمەت بارلاس بىلەن مىرزا مەھمۇت بارلاسلارنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا چاقىرتتى. بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى، مىرزا ئەھمەت بارلاس شوراق قىلىش نامى بىلەن مىرئەنۋار سوپى ۋە موللا مەھمۇت سوپىلارنى قاتتىق قىينىپ ئازابلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنلىكتىن، سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئۆلۈمىنىڭ سىرى ۋاقتىنچە يېپىلىپ قالدى.

ئۇنىڭ ئۇستىگە سۇلتان ئابدۇكەرىم خان قەشقەر نايىبى سوپى سۇلتانغا يېڭىسارنىمۇ قوشۇپ باشقۇرۇشقا بۇيرۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قارانىيىتى ۋاقتىنچە تەسكىن تېپىپ، خاتىرجەم بولدى. . . .

* * *

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاندىكى غايە ۋە مەرتىۋە ھېرىسمەنلىكى ئالەمگە سىغمىغۇدەك دەرىجىدە زور ئىدى. لېكىن، ئۇ نەمەنگاندا مەرتىۋىسىز قاڭقىپ يۈرگەن ئاشۇ چاغلاردا، ئۆز ھاياتىنىڭ خار ـ زار، يوقسۇللۇق، مەرتىۋىسىز ۋە مۇۋەپپەقىيەتسىزلىك ئىچىدە ئۆتىدىغانلىقىغا ۋاقىتسىز

[1] بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن شاھ مۇھەممەت جۇراسنىڭ «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 23 ـ، 24 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ كىتاب «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» دېگەن نام بىلەن قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

ئىشىنىپ، تۇرلۇك قىسمەت سەۋدالىرىغا قېيىداپ يۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ بەختسىزلىكىدىن نەپرەتلىنەتتى. ئاتىسىدىن ئۇنىڭغا مىراس قالغان ئىشانكالانلىق مەرتىۋىسى ئۇنىڭ ئۈچۈن خۇددى تۇغۇتىپ ئىچىۋېتىشكە مەڭگۈ مۇۋاپىق بولغىلى بولمايدىغان بىر قەدەھ مەيگە ئوخشاش تۇيۇلاتتى. شۇڭا، ئۇ مەي قۇيۇلغان بۇ قەدەھكە لېۋىنى تەگكۈزۈشنى پەسكەشلىك دەپ ھېس قىلاتتى. ئۇنىڭچە بولغاندا، تەرىقەتكە ئوخشاش كىشىلىك ھاياتىيمۇ ئوتتۇرا يول يوق ئىدى. يۈقىرى مەرتىۋىلەرگە مۇشەررەپ بولغانلار مۇۋاپىقىيەت قازانغانلار بولۇپ ھېسابلىناتتى. مۇۋاپىقىيەت قازىنالمىغان ئادەم ئۆچۈن بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا تەمتىرەپ يۈرمەكتىن باشقا ئامال يوق ئىدى.

ئۇ دەھىيدىتكى ئۆيىدە بۇزرۇكۇار ئاتىسى مەخدۇم ئەزەمنىڭ قولىدىن نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىشانكالانلىق ئېرىشاتنامىسىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئىشانكالانلىق داستار - پەرىجىسىنى كىيگەن ۋە خاس مۇرتلار تەرىپىدىن «پىر ئەزەم» دەپ ئالقىشلانغان بولسىمۇ بىراق دەھىيد مۇلكىي قەشقەرىيە ئەمەس ئىدى. پەقەت مۇلكىي قەشقەرىيە ھۇدۇتلۇقى ئىچىدە ئۇنىڭ «ئىشانكالان» لىق مەرتىۋىسى كەڭ مۇرىت - مۇرشىدلار تەرىپىدىن تولۇق ئېتىراپ قىلىنغاندىلا، ئاندىن ئۇ ھەقىقىي يوسۇندا نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە «پىرئەزەم» بولغان بولاتتى.

ئۇ ھەزرىتى سۇلتان مازىردا ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى يوشۇرۇپ «مۇھەممەتئىمىن دىۋانە» دېگەن نام ئاستىدا ئىستىقامەت قىلىپ يۈرگەن ئاشۇ كۈنلەردە، تەقدىر - قىسمەت ئۇنى ئۆزىنىڭ ئاتا دۈشمىنى بولغان شەيخ خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشاننىڭ قولىغا قارام قىلىپ قويدى. ئۇ مەرتىۋىلىك ۋە بەختىيار كىشىلەرنىڭ ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەخت - سائادەتلىرىنىڭ ئۇۋاقلىرى بىلەن بەختىيار بولۇشقا تىرىشىدىغان ئادەملەردىن قاتتىق يىرگەنسىمۇ، ئەمما، ئۇ يەنە

ئاشۇ ھەزرىتى شەيخ دەپ ئاتىلىدىغان خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشاننىڭ قولىدىن سوپى ۋەكىللىك ئېرىشاتنامىسىنى ئېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئەلھال، ئۇ نېمىلا بولسۇن خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان تەرەپدارلىرىنىڭ تەقىبىدىن قۇتۇلۇپ، ئاسمىنى كەڭ مەكىت - دولان يۇرتىغا ئامان - ئېسەن كېلىۋالدى. مانا ئەمدى گاھ شېھىد دۆڭ دېگەن يەردىكى ئىگە - چاقسىز، ياشانغان بىر تۇل خوتۇننىڭ ئۆيىدە يېتىپ - قوپۇپ ئىستىقامەت قىلسا، گاھ چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىدەك مۇشۇ يېگانە ئۆيىدە يېتىپ - قوپۇپ، ھۆل - يېغىن، بوران - چاپقۇنغا قارىماي، سوپى ۋەكىللىك ئېرىشاتنامىسىنى قولتۇقلاپ، ئاچقان، ھارغىنىغا ۋايسىماستىن، ھەر قايسى تۇنەكخانا، خانىقا ۋە قەدەم جايلارنىڭ ئارىلىقىدا قاتراپ يۇردى. بىراق، ئۇنى تۇگەشتۇرۇۋاتقان نەرسە ئەسلىدە جىسمانىي جەھەتتىكى ھارغىنلىق ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆزىنى كۇندىن - كۇنگە چۇشكۇنلىشىۋاتقاندەك، ھەتتە سەزگۇر غۇرۇرىدىنمۇ ئايرىلىۋاتقاندەك ھېس قىلاتتى.

ئۇ مەكىت - دولان يۇرتىدا گەرچە نامدا خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان تەرىقىتى بىلەن شۇغۇللانسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز سۇلۇكىنىڭ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشتى. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ تىرىشچانلىقىنىڭمۇ شامالغا سورۇلۇۋاتقانلىقىنى سەزدى. بۇ يەردىمۇ خۇددى قەشقەردىكىدەكلا خوجا تەقىبى ناھايىتى ئېغىر ئىدى. ئۇ ئاسمىنى كەڭ بولغان مۇشۇ مەكىت - دولان يۇرتىدىمۇ خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان تەرەپدارلىرىنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىدا سۇلۇك تەرغىباتى ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر ئىدى. ئۇنىڭ ھەر بىر قەدىمى ۋە ھەر بىر سۆز - ھەرىكىتى يۇزلىگەن ھوشيار كۆزلەرنىڭ تەقىبى ئاستىغا ئېلىنغانىدى. شۇڭا، ئۇزاق ئۆتمەيلا، مەكىت - دولان يۇرتىدىكى ھاياتىمۇ ئۇنىڭغا دەھشەتكىدىنمۇ بەتتەر مەنسىز

تۇيۇلۇشقا باشلىدى «بۇ يەردىن كەتسەممىكىن، — دەپ ئويلايتتى ئۇ، — ھېچبولمىغاندا، بىر نەچچە يىل بولسىمۇ ئاقسۇ تەرەپكە كەتسەممىكىن. ئاقسۇ خەلقى پاراكەندە خەلق. شۇڭا ئۇ يەرگە سىڭىپ كەتمەكمۇ ئوڭاي... ھەي، ئانام رەھمەتلىك مېنى نېمىشقا قۇش قىلىپ تۇغمىغان بولغىيتتى؟ قۇش بولغان بولسام، قاناتلىرىمنى كېرىپ ئۇچاتتىم. ھارغىنىمدا دەرەخ شاخلىرىغا، تاملارنىڭ ئۈستىگە قونۇپ دېمىمنى ئالغان بولاتتىم. ئۇسسام دەريا ـ ھاۋزىلارغا، قورسىقىم ئاچسا، خۇدادىن باشقا كىمىسى بولمىغان باغۇ ـ بوستانلارغا قونۇپ ئۆتەتتىم. بۇ نېمىدېگەن ھۇزۇرلۇق ياخشى ساياھەت بولغان بولاتتى ـ ھە؟!...»

ئۇ ئاخىر شۇھرەت دۆڭىنى تاشلاپ، دولان ـ ئاقسۇ چىگرىسىدىكى مۇشۇ قۇمبۇلاقلا قېچىپ كېلىۋالدى. ئۆتكەن يىلى[1] تەقدىر ئۇنى ئىبراھىم سۇلتان دەپ ئاتالغان سوپى سۇلتان بىلەن ئۇچراشتۇرغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن خېلى سىر ـ ئەسرارلىشىپ تونۇشقان بولسىمۇ ئەمما بۇ ئۇچرىشىش ئۇنىڭغا ئامەت ۋە ئارزۇ ئېلىپ كېلەلمىدى. بەلكى، ئۇنىڭدىكى بۇنداق مەيۇس ئۇمىدسىزلىك تېز سۈرئەت بىلەن كۆچەيسە كۆچەيدىكى، ئاجىزلاشمىدى. بىراق كۆتۈلمىگەندە، خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلارنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىشى، بولۇپمۇ قەشقەردە يۈز بەرگەن مىرزا زېرەك دەرۋىش ۋەقەسى ئۇنى ئويلىمىغان يەردىن زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتۈردى...

* * *

سوپى سۇلتان دارۇلسەلتەنەت يەكەندىن قەشقەرگە قايتىپ

① مىلادى 1559 ـ يىلى.

كەلگەندىن كېيىن دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ قالغان كۆڭلى ئورنىغا كەلدى. ئاكىسى، سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمدارى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ پەقەت خوتەن ھاكىمى ئەھمەت بارلاسنى تەركە قىلىپ، ئۆزىنى تەركە قىلمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ۋۇجۇدىدىكى مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق ۋە قارانىيەت قۇشى ئۇنىڭ مېڭە ئۇۋىسىدا باشقىلاتىن تۇخۇم بېسىشقا باشلىدى. تەخت ساھىبلىق تەمەسىنىڭ ئوت يالقۇنى ئۇنىڭ دىمىغىدا يېڭىۋاشتىن دۈت ئېلىپ بىقسىپ تۇتەپ يانغىلى تۇردى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولغاندىن كېيىن دەرھال ئاتىسىنىڭ قان - قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن، پىتنىچىلەرنى تەركە قىلىپ بېسىقتۇرۇشقا كىرىشتى. مىرزا مەھمۇت بارلاس بىلەن مىرزا ئەھمەت بارلاسلارنىڭ بۇ قانلىق ۋەقە بىلەن چېتىشلىقى بار ئىكەنلىكى سېزىلگەندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۇلارنى مەككىگە يولغا سېلىش نامى بىلەن تۇتۇپ كاللىسىنى ئالدى. سوپى سۇلتانغا ھازىرغىچە تەگمەسلىكنى قارار قىلدى.

* * *

شۇ چاغلاردا قەشقەر بەشكېرەمدە مىرزا زېرەك دەيدىغان جەزبىسى كۈچلۈك مەشھۇر بىر دەرۋىش بار ئىدى. كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا: «ئابدۇكەرىم خان مەزكۇر مىرزا زېرەك خانىقادىكى چاغدا ئۇنىڭ سۆھبىتىنى خالاپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ سالام قىپتىكەن، مىرزا زېرەك: «كەلسىلە! ماڭا تەزىم قىلغۇدەك سۇلتان ئەمەسمەن. مەن سىلىنى قوشاقچىنىڭ كىچىك ئوغلىمىكەن دەپ ئويلاپتىمەن. ئەسلىدە سىلى ئىكەنلا، دىنىنىڭ كاتتىلىرى (ئاللا ئۇلارنىڭ روھلىرىنى پاك قىلغاي) ئۆزلىرىنى

خانلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈشتى، ۋاقىپ بولۇپ قالغايلا!» دەپ دۇئا قىلغانىكەن. سۇلتان ئابدۇرەھىم خان ئۇنىڭ دۇئاسىنىڭ بەركىتى بىلەن سەئىدىيە تەختىگە مۇشەررەپ بولغان» دېگەن رىۋايەت كەڭ تارقىلىپ يۈرەتتى.① ئۇنىڭ «قوشاقچى» دېگىنى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا قارىتىپ ئېيتىلغانىدى. بۇ چاغدا، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تېخى ھايات ئىدى.

سوپى سۇلتان ئۆزبېكنىڭ قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغانلىقىدىن ئائىلاج، «ئېشەككە كۇچۇك يەتمىسە، ئۇر توقۇمنى» دېگەندەك، ئۆچىنى مىرزا زېرەك دەرۋىشتىن ئالماقچى بولدى...

بىر كۈنى، سوپى سۇلتان ئۆز مۇلازىملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ بازار ئارىلاپ يۈرۈپ، بازاردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئىككى دەرۋىش بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇلار ئۇستىگە دەرۋىشلىك جەندىسى ۋە كۇلاھ كىيىۋالغان بولۇپ، بىرى - بىرىگە ھەم دوست بۇرادەر، ھەمنەپەس ۋە سىرداش، ھەم بىر - بىرىگە مېھرىبان ۋە غەمگۇزار ئىدى.

سوپى سۇلتان ئۇلارنى ئالدىغا چاقىرتتى ۋە:

— سېنىڭ بۇ ھەمراھىڭ بىلەن نېمە مۇناسىۋىتىڭ بار؟ — دەپ سورىدى دەرۋىشلەرنىڭ ئارىسىدىكى بىرىدىن.

— بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدىكى مۇناسىۋەت، — دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى دەرۋىش ئۇنىڭغا، — دوستلۇق، بۇرادەرلىك، ھەمدەملىك، ھەمكارلىق، ھەمئەسرالىق ۋە بىر - بىرىمىزگە يار - يۆلەكتە بولۇش، بارچە ئىشتا ئورتاق بولۇش مۇناسىۋىتىمىز.

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مولla مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابىنىڭ 112 - 113 - بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ كىتاب قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىلى نەشر قىلىنغان.

— هەي سالپى ـ سايات، قېنى ئېيتچۇ، — دېدى يەنە سوپى سۇلتان، — ياخشىلىق جەھەتتە مەن ئارتۇقمۇ ياكى بۇ دوستۇڭمۇ؟

— ئەي بەختسيار كىشى، — دەپ جاۋاب بەردى جەنده كۇلاھ كىيگەن بۇ دەرۋىشمۇ دەرھال، — مەن بۇ دەرۋىش دوستۇم بىلەن سېنىڭ ئەھۋالىڭدىن نېمىنى بىلگەن بولسام شۇنى ئەينەن بايان قىلىمەن. بۇنىڭغا قاراپ ئۆزۈڭ بىر نېمە دېگەيسەن.

— قېنى سۆزلە، — دېدى سوپى سۇلتان ئۇنىڭ نېمە دەيدىغىنىغا قىزىقىپ، — مەن توغرۇلۇق نېمىلەرنى بىلىسەنكىن؟

— ئەي بەختسيار كىشى، ئالدى بىلەن سەن ئۆزۈڭنىڭ ئەھۋالىڭغا قاراپ باققىن. سەن گەرچە بەختلىك ئادەم بولساڭمۇ لېكىن مۇشۇ سۆزۈڭدىن سېنىڭ تەكەبىرلىكىڭ ھىدايىتىدىن بىخەۋەر ئىكەنلىكىڭ چىقىپ تۇرۇپتۇ!

— سەن مېنىڭ كىملىكىمنى بىلەمسەن؟ — دېدى سوپى سۇلتان ئۇنىڭغا دوق قىلىپ تۇرۇپ، — مەن مۇشۇ ئۆلكىنىڭ نايىبى بولۇرمەن. شاھزادە ئىبراھىم سۇلتان دەپ ئاڭلىغانمىدىڭ؟!

— ئوبدان بىلىمەن ئەي تاجدار شاھزادە سوپى سۇلتان! — دېدى دەرۋىش ئۇنى مەنسىتمىگەندەك قىلىپ مىيىقىدا كۇلۇپ تۇرۇپ، — سەن گەرچە بۇ ئەلگە نايىب بولساڭمۇ، لېكىن ھىدايەتنى مەقبۇل كۆردۇڭمۇ؟ ھەق يولغا نايىب بولدۇڭمۇ؟ سېنىڭ تۇرلۇك ناشايان قىلمىشلىرىڭ پۈتكۈل پايتەختكە، پۈتكۈل مۇلكىي قەشقەرىيگە پۇر كەتتى! قارا، بۇ دەرۋىش گەرچە سەندەك بەختيار بولمىسمۇ، پۇچۇق نانغا خار ـ زار بولۇپ يۈرسىمۇ ئەمما ھىدايەتنى ئۆزىگە ئاشىيان تۇتقاندۇر، تەكەبىرلىك پەرمانىنى ياخشى ئادا قىلىپ كەلگەندۇر! ھەق يولىدىن تاشقىرى قەدەم باسمىغاندۇر! بەلكى ھەقتا ئاللانىڭ

ئەمرىسىز تىن تارتمىغاندۇر. سەنچۇ، ئى بەختىيار شاھزادە، سەن گەرچە قەشقەردەك چوڭ بىر ئەلگە پادىشاھ بولۇپ تۇرۇقلۇق، نەپسىڭ كەينىگە كىرىپ ئەسىر بولدۇڭ. يەنە تېخى باشقىلارنىڭ نېسىۋىسىگە — ساڭا زادىلا تەئەللۇق بولمىغان لوقمىغا قول سۇنۇشقا پېتىنىدىڭ! بۇ دوستۇم گادايلا بولسىمۇ ئەمما نەپسىنى يېڭىپ ئەسىر قىلدى. ھايا تلىق ئالىمىدە ئىككىلارنىڭ ئەھۋالى شۇكى، بۇ گادايلىق ۋە موھتاجلىقتا، سەن پادىشاھلىقتا ئولتۇرسىلەر. ئەمما، ئۆلگەندىن كېيىن بۇ پادىشاھ بولىدۇ، سەن بولسا ڭ گادايا بولىسەن. چۈنكى، بۇ ھىدايەتنى ئۆزگە تۇغ - ئاشىيان تۇتۇپ، ھەق، توغرا يولدا ماڭدى. سەن بولسا ڭ غەپلەت ئۇيقۇسىدا غاپىل بولۇپ مەست - سەرمەستلىك بىلەن ھايات كەچۈرۈپ، خىيانەت، تۇزكورلۇقنى ئۆزۈڭگە توغرا كۆردۈڭ.

— يارەببى، يا ئەلھەزەر! — دېدى سوپى سۇلتان ئالاق - جالاق بولۇپ، — ھەيدەڭلار، بۇ تەلۇننى! بولمىسا ھېلى چېپىپ تاشلايمەن!

بۇ چاغدا غەلۋە خۇمار قەشقەرلىقلەر بۇ ئىككى دەرۋىشنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىۋالغانىدى.

— ۋۇي، مىرزا زېرەك دەرۋىشقۇ بۇ؟ — دېيىشەتتى ئۇلار بىر - بىرىگە پىچىرلىشىپ.

— چاپ، سەن ئۆزۈڭنىڭ ئاتىسىنىمۇ زەھەر - زۇقۇم قىلىپ ئۆلتۈرگەن يەردە، مەندەك خۇدانىڭ ناتۇۋان گادىيىنى چېپىش ئەلۋەتتە قولۇڭدىن كېلىدۇ!

ياساۋۇللار يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ، مىرزا زېرەك دېيىلگەن ھېلىقى دەرۋىشكە ئېسىلىشتى. ئۇ ياساۋۇللارنىڭ قولىدىن بوشىنىشقا ئۇرۇنۇپ تىپىرلىغاچ:

— ھە ... ھەزەر! ئەلھەزەر، سېنىڭدەك ئاتا قاتىلىدىن! — دېدى خىرقىراپ، — بارچە ئەۋلىيا ۋە ئەنبىيالار

هەققىدە قەسەمياتكى، ئاللانىڭ قەھرىگە ئۇچرايسەن، بىلەمسەن، يەر يۇتىدۇ سېنى!

— كۆتىگە تېپىپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىڭلار بۇ تېجىمەلنى! — دەپ ۋارقىرىدى جىيلە بولغىنىدىن ئۆز گۆشىنى يېگۈدەك بولۇپ سوپى سۇلتان. ئۇ مۇشۇ تاپتا يەر يېرىلسا يەرگە كىرىۋالغۇدەك بولۇپ كېتىۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇ مۇلازىملىرىغىمۇ قارىماستىن پېشىنى قاققىنىچە ئاقسارايغا قاراپ ماڭدى. ئۇ ئاقسارايدىكى خانگاھىغا كىرىپ، چوغدەك قىزىق پېشانىسىنى ئالتۇن تەختىنىڭ مۈزدەك يۆلەنچۈكىگە قويدى.

ياساۋۇللار مىرزا زېرەك دەرۋىش بىلەن ئونىڭ ھەمراھىنى ياقىسىدىن تۇتۇپ سۆرىگىنىچە، مۇشتلاپ ياۋاغ دەرۋازىسى تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. ئەمما، مىرزا زېرەك دەرۋىش ئاغزىنى قويمۇۋەتكەنىدى:

— مەلئۇن، ئاتا قاتىلى! ئاتاڭنىڭ ئەرۋاھىنىڭ قەھرىگە ئۇچرىغايسەن! ئىلاھىم، يەر يۇتقاي سېنىڭدەك قارا نىيەتنى! . . .

سوپى سۇلتان خانگاھ ئىچىدە ئۇياق - بۇياققا ماڭاتتى. «ئەستاغپۇرۇللا، ئەقلىدىن ئازغان بۇ تەلۈە دەرۋىش قانداق بىلگەندۇ؟ — دەيتتى ئۇ ئۆزىچە چالۋاقاپ، — ئۇنىڭغا بۇ سىرنى كىم ئېيتقاندۇ؟ مەن دەرھال ئۇنى تۇتقۇزۇپ كېلىپ سوراق قىلىپ بىلىشىم كېرەك! ئاتا قاتىلى؟ ئاللانىڭ غەزىپىگە ئۇچرايسەن؟! يەر يۇتىدۇ سېنى؟! يائاللا، يا رەببى! نېمىدېگەن دەھشەتلىك سۆز بۇ؟ بۇ سىر ئەتىلا پۈتۈن پايتەخت، پۈتۈن مەملىكەتكە پۇر كەتمەسمۇ؟ قانداق قىلىش كېرەك؟ . . . ھە، توغرا، بۇ ئەقلىدىن ئازغان تەلۈە دەرۋىش ئىلمۇ - غايىبتىن خەۋەردارمەن، دەپ يۈرۈيمىشقۇ، بۇ خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغانلىق بولماي نېمە؟ بۇ گۇناھى ئونىڭ كاللىسىنى

تېنىدىن جۇدا قىلدۇرۇشقا تولۇق يېتىدۇ. مەن ئۇنىڭ نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئېنىقلاتقۇزاپچۇ، ئاندىن نېمە دەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقمىز ئۇنىڭ!...»

ئۇلۇغلار: «كىشى بىلمەسۇن دېسەڭ، ئۆزۈڭ قىلما!» دەپتىكەن. يەنە: «قىڭغىر ئىش قىرىق يىلدىن كېيىنمۇ بىلىنەر» دېگەنىكەن. سوپى سۇلتان ئۆزىنىڭ ئەپت ـ بەشرىسىنىڭ ئاشكارلىنىپ، چاۋىسىنىڭ چىتقا مۇنداق تېز يېيىلىشىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغان بولغىدى. كىمكى ئەلدىن ئىنساب تەلەپ قىلىپ، ئۆزى ئىنساپ قىلمىسا، ئۇ مۇتلەق نائىنساپدۇر. ئىنسابسىز كىشىدىن ھايۋان ياخشىراقتۇر. شۇڭا، ئاتا ـ بوۋىلار ئىنساپسىزلارنى ئادەم قاتارىدىن چىقىرىۋېتىشكەنىدى! سوپى سۇلتان دەل مۇشۇ مەقامدىكى ئادەملەرگە تېمسال ئىدى!

* * *

بۇ كۈز پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئىدى. بەشكېرەم جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كۆلدە بىر قەۋەت ئەينەكتەك مۇز تۇتقانىدى.

سوپى سۇلتان ئادەملىرىگە بۇيرۇپ، مىرزا زېرەك دەرۋىشنى ئىستىقامەت قىلىۋاتقان يېرىدىن تۇتقۇزۇپ كەلدى.

— ئەي نەپرەتلىك جۇلدۇركېپەن! — دەپ قەھر قىلدى سوپى سۇلتان ئۇنى كۆرۈپ، — ئاڭلىسام ئىلمۇغاينىتىن خەۋەردار ئىمىش سەن!

— شۇنداق، — دېدى مىرزا زېرەك دەرۋىش بېمالال جاۋاب بېرىپ، — ئى بەختىيار شاھزادە، مەن كىشىلەرنىڭ كەلگۈسىدىن بېشارەت بېرىپلا قالماستىن بەلكى ئۆتمۈشىدىنمۇ بېشارەت بېرەلەيمەن.

— ئۇنداق بولسا قېنى ئېيتقىنچۇ، مېنىڭ ئۆتمۈشۈم نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ كەلگۈسىم نېمىدىن بېشارەت بېرىدۇ؟

— ئى بەختيار شاھزادە، — دېدى مىرزا زېرەك دەرۋىش مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، — بۇ دۇنيا ئىبرەت بىلەن تولغان، شۇنىڭدەك ئىبرەت ئالمىغۇچىلارنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەنمۇ تولغان. نەپسى ـ تەمە — ئاچكۆزلەرنىڭ جورىسى. ئاچكۆزلەرنىڭ نەپسى — تەمەدىن ھەرگىز ئايرىلالمايدۇ. چۈنكى، ئادەملەرنىڭ ئىختيارلىق تىزگىنى نەپسى ـ تەمە ئىلكىدىلا بولىدىكەن، شەيتان ئۇنىڭغا ئادەتتىكى بىر شاگىرت بولۇپ قالىدۇ. مانا، ئۆزۈڭمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسەن، سېنىڭدىكى نەپسى ـ تەمە كۆڭلۈڭگە شۇ قەدەر مەغرۇرلۇقنى ئورنىتىپتۇ، مەنۇيىتىڭگە ھېسابسىز زىيان سالىدۇ. بۇنى كۆرگەن شەيتانمۇ ھەيرانۇھەس بولۇپ، ھەسرەت ـ نادامەت ۋادىسىدا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپتۇ؛ ئادەمنىڭ نەپسى قايسى ئىش بىلەن مۇرادىغا يەتكەن بولسا، شەيتانمۇ دەل شۇ ئىشتىن ئارزۇ ۋەسالىغا قانغان بولىدۇ. چۈنكى، شەيتان قانداق ئىشنى قىلىشنى ئارزۇ قىلغان بولسا، ئادەمنىڭ نەپسى ـ تەمەسىمۇ ئۇنىڭ ۋەسۋەسىگە سېلىپ مۇشۇ ئىشنى ئالالىقاچان ۋۇجۇدقا كەلتۈرگۈزگەن بولىدۇ! شۇڭا، سېنىڭ نەپسىڭدە يۈزلىگەن شەيتانىنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرى ئورۇن ئالغان. بولمىسا، ئۆزۈڭگە مەنسۇپ بولمىغان تەختنى تالىشىپ، ئۆز ئاتاڭغا سۇيىقەست قىلىپ، ئۇنىڭ ھايات شېمىنى بىمەھەل ئۆچۈرەرمىدىڭ؟! بىلىپ قال، بۇ سېنىڭ ئۆتمۈشۈڭدىن مەن بېرىدىغان بېشارەت!

— بولدى، بەس! ئارتۇقچە سۆزلىمە! — دەپ ۋارقىرىدى سوپى سۇلتان ئۇنىڭغا قول شىلتىپ.

— ئى بەختيار شاھزادە، سېنىڭ كەلگۈسىڭدىن بېشارەت بېرىشىمنى ئاڭلاپ باققىڭ يوقمۇ؟

— . . .

— ئۇلۇغلار: «ئەي ھېيلىگەر، ساختىپەز كىشىلەر! سىلەر ھېيلىگەرلىك بىلەن شۇنچە مال - دۇنيا توپلايسىلەر، سىلەر يىغقان بۇ مال - دۇنيالار خوتۇنۇڭلارنىڭ كېيىنكى ئېرى ئۈچۈنمۇ؟» دەپ ئېيتىشمىغانمىدى؟ شۇڭا، ئى بەختسىز شاھزادە، مۇبادا سېنىڭدىكى ھېرىسمەنلىك ۋە ھەۋەس خامانلىرى كۆككە سورۇلمىسا، مېڭىڭدىكى نەپسانىيەت ۋە ھاۋايۇ - ھەۋەس قەسىرى يېقىتىلمىسا، ئۇ ھالدا سەن نادانلىق شارابى بىلەن داۋاملىق مەست - سەرمەست بولۇپ يۈرۈۋېرىسەن. ئاخىردا، تەكەببۇرلۇق ھەۋەسلىرى دىمىغىڭدىن توتۇن چېقىرىپ، ئىنتايىن جاھىل، ئىنتايىن نادان، ئىنتايىن ئەخمەق ۋە ئىنتايىن باشباشتاق ھۆكۈمدارغا ئايلىنىپ قالىسەن. گەرچە سېنى ھەر ۋاقىت يامانلىقتىن قول ئۈزۈشكە دەۋەت قىلغۇچى ئۇلۇغ ئاللا ۋە ئۇنىڭ رەسۇلى ساڭا سادىقلىق، راستچىللىق بىلەن شۇ قەدەر توغرا، چىن ۋە خالىس يارىدەم قىلسىمۇ، ھەتتا ئۇ ئەلچىلىك خىزمىتىنىڭ سىرلىرىنى بىلگۈچى ۋە پەيغەمبەرلىك سىرلىرىدىن مۆجىزە كۆرسەتكۈچى بولغان تەقدىردىمۇ، سېنىڭ كۆزۈڭ باشتىن ئەسلىدىنلا كور بولغانلىقتىن، رەسۇللىلانىڭ بۇ ئاجايىباتلىرىنى سېھرىگەرلىك بىلەن ئوخشاش دەپ قارايسەن. ھەتتا، پەيغەمبەر رەسۇللىلانىڭ بۇ مۆجىزىلىرىنى «ھىيلە - نەيرەڭ» دەپ ئۆز خاھىشىڭ بىلەن كەمسىتىسەن. شۇڭا، «بەتبەخت ئانىسىنىڭ قورسىقىدىمۇ يەنىلا بەتبەخت» دېگەن دەلىل بويىچە، بۇ دۇنيادا تەۋقى - لەنەت تۇۋرۇكىگە چارمىخ قىلىنىپ، مەڭگۈلۈك خارلىقتا ئۆتىسەن! ئاخىرەتتە ئەبەدىي دوزاخ ئازابىغا قالىسەن! شۇڭا، قۇرئاندىكى «ئۇلار دوزاخ ئەھلىدۇر. ئۇلار دوزاختا مەڭگۈ قالىدۇ»[1] دېگەن ئايەت سېنىڭدەك ناشۇكۇر ئادەملەر ئۈچۈن نازىل بولغان!

---

① قۇرئان كەرىم. سۈرە ئال ئىمران. 116 - ئايەت.

— بۇ تەلۇننى يالىڭاچلاپ، دەرھال كۆلگە تاشلاڭلار! — دەپ ۋارقىردى سوپى سۇلتان زادىلا چىداپ تۇرالماي، — ھەممىڭلار قولۇڭلارغا ئۇزۇن خادىنى ئېلىپ كۆل يېقىسىدا قاتار تۇرۇڭلار!...

سوپى سۇلتاننىڭ جاللاتلىرى مىرزا زېرەك دەرۋىشنىڭ ئۇستىدىكى ئىگىن - لىباسلىرىنى بەدىنىدىن سويۇپ ئېلىپ، قىپيالىڭاچلىغاندىن كېيىن ئۇنى كۆلگە تاشلىدى. مۇزدەك كۆل سۇيىگە تاشلانغان مىرزا زېرەك دەرۋىش نەشتەردەك سانچىلىۋاتقان ئاچچىق سوغۇقنىڭ دەستىدىن ھۇشىدىن كېتىشكە تاسلا قالدى. ئۇ قىرغاقتا چىقماقچى بولۇپ، كۆلنىڭ لېۋىگە ياماشقانىدى، سوپى سۇلتاننىڭ ئادەملىرى قوللىرىدىكى خادا تاياق بىلەن ئۇنى ئۇرۇپ، زادىلا يېقىن كەلتۇرگىلى قويمىدى.

— ئى بەتبەخت شاھزادە، — دەپ قارغىدى سوغۇقتىن قاتتىق مۇزلاپ كەتكەن مىرزا زېرەك دەرۋىش، — مېنى بۇنداق ئازابلىما، ماڭا زۇلۇم سالما! سېنىڭ باتىنىڭمۇ ئەسلىدىن كور ئىدى. ئەمدى زاھىرى كۆزۈڭمۇ كور بولۇر!

— ئى تەلۇە، سەن: «ئىلمۇ غايىبتىن خەۋەردارمەن» دېمىگەنمىدىڭ؟ — دېدى قىرغاقتا ئۇنىڭ سوغۇق ئاۋازىدا جان تالىشىشنى تاماشا قىلىۋاتقان سوپى سۇلتان ئۇنى زاڭلىق قىلىپ، — ئەجەبا، ئۆزۈڭنىڭ سوغۇق كۆل سۇيىدە غەرق بولىدىغانلىقىڭنى بىلمىگەن بولساڭ— ھە؟! خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغان سېنىڭدەك تەلۇە دەرۋىشنىڭ قارغىشى ماڭا قانچىلىك تەسىر قىلالىسۇن؟

— ھەي سوپى سۇلتان! — دەپ ۋارقىردى مىرزا زېرەك دەرۋىش بارلىق كۈچىنى يىغىپ تۇرۇپ، — سەن ئاتا قاتىلى، شەيتاننىڭ دېگىنى بويىچە ئەڭ ئىپلاس قىلمىقنى قىلىۋاتىسەن. تەڭرىتائاللانىڭ قاتتىق غەزىپىگە ئۇچرىغايسەن، ھەر ئىككىلا ئالەمدە ئەبەدىي قارا يۈز بولغايسەن! تەڭرى سېنىڭدەك

شەيتانىيلار توغرىسىدا قۇرئاندا: «سىلەر ھەقىقەتەن قەبىھ ئىش قىلىۋاتىسىلەر. سىلەردىن ئىلگىرى جاھان ئەھلىدىن بىرمۇ مۇناداق قەبىھ ئىشنى قىلغان ئەمەس!»[1] دېگەنىدى.

سوپى سۇلتان ئادەملەرگە مىرزا زېرەك دەرۋىشنى قىلچىمۇ رەھىم - شەپقەت قىلماستىن داۋاملىق ئۇرۇپ ئازابلاشنى بۇيرۇدى. ئۇ ئاخىر ھالسىزلىنىپ نېپىز بىر قەۋەت مۇزنىڭ ئۈستىگە بېشىنى قويغان پېتى يېتىپ قالدى ۋە شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئاستا - ئاستا جىمىدى ۋە قايتا سۆز قىلمىدى، ئاخىر جان ئالغۇچى ئەزرائىل كېلىپ، ئۇنىڭ روھ قۇشىنى بەدەن قەپىزىدىن چىقىرىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئۇچۇرىۋەتتى. . .

* * *

مىرزا زېرەك دەرۋىشنىڭ سوپى سۇلتان تەرىپىدىن ۋەھشىيلەرچە ئازابلاپ ئۆلتۈرۈلۈشى — قەشقەر مۇزاپىتىدىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى.

بۇ ئىش يۈز بېرىپ توقسان كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن خالايىق جۈمە نامىزىدىن يېنىپ دارۇلسەلتەنەت يەكەندىكى خان ئوردىسى — ئاقساراينىڭ ئالدىغا كېلىپ توپلاندى. غەزەپلەنگەن ئالامان سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بىلەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋېلىشتى. ئالامانىنىڭ تەلىپىگە بىنائەن، سۇلتان ئابدۇكەرىم خان نائىلاج ئاقساراينىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا چىقتى.

— ئى خالايىق، نېمە ئىلتىجا - تەلەپلىرىڭلار بولسا، مانا بىز بەجا كەلتۈرگەيمىز! — دېدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ، — ئەل - يۇرتنىڭ تىنچ - ئاسايىشلىقى

---

① قۇرئان كەرىم. سۈرە ئەنكەبۇت. 28 - ئايەت.

هەممىدىن ئەلادۇر! شۇڭا، غوۋغا قىلماي، بىر - بىرلەپ سۆزلەڭلار!

بۇ چاغدا ئاقساراينىڭ ئالدىدىكى مەيداندا بىر مويسىپىت ئادەمنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ياڭرىدى:

— پۈتكۈل مۇسۇلمانلار ئېلىنىڭ ئىززىتىگە سازاۋەر بولغان ھۆرمەتلىك شاھى ئادىل! — دەپ سۆزلىدى ئۇ، — سىزنىڭ ھەززىتى رەشىدىل شاھى ئەزەم ئالدىدا: «ئەل - يۇرتنى ئەدلۇ - ئادالەت بىلەن سورىغايمەن!» دەپ قەسەم بەرگەنلىكىڭىزنى ئاڭلىغانلىقىمىز! قېنى ئۇ ئادالەت؟ ئى پادىشاھى ئالەم، پۇقرائى — پەقىرلەرنىڭ روزىگارىنىڭ قانداق بولۇشى سىزنىڭ مەملىكەتنى قانداق سورىغانلىقىڭىزغا باغلىقتۇر. ئەجەبا، سىز ئۆزىڭىزنىڭ قول ئاستىڭىزدىكى قەشقەر ھۇدۇتلۇقىدا كۆپكۈندۈزدىلا ئاشۇنچىۋالا ۋەھشىيلىكلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە يول قويغان بولسىڭىز؟! ئەگەر، سىز ھەقىقەتەن ھىدايەتنى ئاشىيان تۇتقان مۇسۇلمانپەرۋەر ئادالەتلىك پادىشاھ بولسىڭىز، تەرىقەت ئەھلىگە ياۋۇزلارچە زىيانكەشلىك قىلغۇچى ئاشۇ زالىملارنى ئوردىدىن تازىلىغايسىز. پۇقرائى - پەقىرلەرگە ئازار بەرگۈچىلەرنىڭ جازاسىنى تەخىرسىز بەرگەيسىز، پۇقرالار سىزدىن رازى بولسا، ئاللامۇ سىزدىن رازى بولۇر!

— ئى ھۆرمەتلىك مويسىپىت، سىز كىم بولۇرسىز! — دەپ سورىدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بۇ ناتونۇش كىشىدىن، — بىز ئەجەب سىزنى تونۇمايدىكەنمىزغۇ؟

— ھۆرمەتلىك شاھى ئادىل، — دېدى ھېلىقى مويسىپىت، — ئەگەر بىلمەسىڭىز، بىلىپ قېلىڭ، مەن تەرىقەت ئەھلىنىڭ پىشۋاسى، ئەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ پىرى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ۋارىسى، ھازىرقى ئەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىشانكالانى خوجىزادە مۇھەممەتئىمىن خوجا بولۇرمەن!

خالايىق ئىچىدە غۇلغۇلا باشلاندى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى

چوڭ ياشتىكىلەرنىڭ ئېسىدە قالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئادەملەر مەخدۇم ئەزەمنىڭ كىملىكىنى بىلمەيتتى، مۇھەممەتئىمىن خوجا دېگەننى تېخىمۇ بىلمەيتتى. ئەلۋەتتە!

— ئى ئەھلى مۇرتىلار، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئۆزىنى ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا دەپ ئاتىغان ھېلىقى مويسىپىت، — مەخدۇم ئەزەم قەددەسە روھەھۇ بۇرھانەھۇ مېنى سىلەرگە قۇتبىل ئەقتاب قىلىپ ئەۋەتتى.

— يالغان! ئۇنىڭ دېگىنىگە ئىشەنمەڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى بۇ چاغدا، توپنىڭ ئىچىدە بىرەيلەن. ئۇ مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ مۇرتلىرىدىن بىرى ئىدى، — ئىشانكالانلىق دەستىكىڭ قېنى؟ ھازىرنىڭ ئۆزىدە بىزگە كۆرسىتىسەن، بولمىسا يۈزۈڭگە قارا سۈرتۈلۈپ، رەسۋايى - ئەزىم بولىسەن!

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان قىلچىمۇ ھودۇقمىدى. چۈنكى ئۇ ئۇنتۇز يىلنىڭ ئالدىدىكى تەجرىبىسىز ئىشان ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە!

ئۇ قوينىدىن ئىشانكالانلىق ئېرىشاتىنامىسىنى بىر-مالال چىقىرىپ خالايىققا تەكشى كۆرسىتىۋەتكەندىن كېيىن ھېلىقى ئۆكتىچى بىلەن قىلچىمۇ كارى بولماستىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئى ھەزرىتى شاھى سۇلتان ئادىلى، — دېدى ئۇ، — ھەر كىمنىڭ ئەسلى زاتىدا كۈپۈرلۈقنىڭ ئەسكىلىكى بار بولسا، ھەر خىل ئىلىملەرنى ئۆگىنىش بىلەن ئۇنى ئوبدان مۇسۇلمان قىلىش مۇمكىن ئەمەس. خۇددى قارا تاشنى قىزىل قان بىلەن بويىسا، رەڭگى قىزارغىنى بىلەن، بەدەخشان ياقۇتىغا ئايلىنالمىغانلىقىغا ئوخشاش، تۇتىقۇشقا سۆز ئۆگەتسە، ئۇ ئىنساننىڭ سۆزىنى دوريالىغنى بىلەن، ئەمما ئىنسان بولالمايدۇ. ھەر بىر ئۇزۇنتۇرا شىجائەتلىكىمەن، دەپ دەۋا

قىلالمايدۇ. چۈنكى، بويى ئېگىز ئۆسكەنلىكى دەرەخنىڭ ھەممىسى سەرۋى بولالمايدۇ. سوپى سۇلتاننىڭ ئەسلى ۋۇجۇدىدا كۈپرانىيلىق ئورۇن ئالغان بولغاچقا، گەرچە ئۇ ھەزرىتى رەشىدىل شاھى ئەزەمنىڭ ئۆز پۈشتىدىن تامغان پەرزەنتى بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ ئەسلى زاتىدا كۈپۈرلۈقنىڭ ئەسكىلىكى ئورۇن ئالغانلىقتىن، مەلئۇن ئاتا قاتىلىغا ئايلاندى. ۋە تەربىيەت ئەھلىگە زۇلۇم سېلىپ، بىگۇناھ نەقىشبەندىيە مۇرىتلىرىنى خارلاپ، مىڭ بىر جاپالار بىلەن ۋەھشىيلەرچە ئازابلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئى پۈشتىپاناھ، جاۋاب بېرىڭچۇ، مىرزا زېرەك دەرۋىشنىڭ گۇناھى زادى نېمە؟ ئۇ ئۆلۈمگە لايىقمىدى؟

خالايىق تەۋرىنىپ، گۇركىرىشىپ كېتىشتى.

— ئى خالايىق تىنچلىنىڭلار! — دەپ كۆپچىلىككە مۇراجىئەت قىلدى سۇلتان ئابدۇركەرىم خان قولىنى كۆتۈرۈپ، — ئى خالايىق، ھۆرمەتلىك خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالان قەددىسەھۇ «ھەر كىمنىڭ ئەسلى زاتىدا كۈپۈرلۈقنىڭ ئەسكىلىكى بار بولسا، ھەر خىل ئىللىمىلەرنى ئۆگىتىش بىلەن ئۇنى ئوبدان مۇسۇلمان قىلغىلى بولمايدۇ» دەپ ياخشى ئېيتتى. شۇنداق، بىز جەننەتپاناھ ئاتىمىز رەشىدىل شاھى ئەزەمنىڭ تۈيۇقسىز قازا تېپىشىدىكى سىر ـ ئەسرارىنى تېخى تولۇق ئېنىقلاپ بولالمىدۇق. بۇ ئىشقا چېتىشلىقى بولغان خوتەن ھاكىمى ئەمىر ئەھمەت بارلاس بىلەن يەكەن ھاكىمى ئەمىر مەھمۇت بارلاسلارنى قولغا ئالدۇق! نۇرغۇن ئالامەتلەر مەلئۇن شاھزادە سوپى سۇلتاننىڭ بۇ ئىشتا بىۋاستە قولى بار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. ئەلھال، لەنىتى سوپى سۇلتان جىنايەتتىن يەنە قول ئۈزمەي، بىگۇناھ بىر دەرۋىشنى ئۆلتۈرۈپ، گۇناھ ئۈستىگە گۇناھلىق بولدى. بىز ئۇنىڭغا ياساۋۇل ئەۋەتىپ، «دەرھال ياخشىلىققچە دارۇلسەلتەنەت يەركەنگە كەلسۇن! بولمىسا، قىساسى بار مۇرىت ـ مۇرشىدلار ئۈنى مىڭ

بىر ئازابلار بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ!» دېدۇق. ئۇ ئەگەر ھەزرەت ئاتامنىڭ روھىدىن مەدەت تىلەپ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلىشنى تىلىسە، بەلكى ھايات قالار!

— ئى خالايىق، — دەپ خىتاب قىلدى ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا دەرھال، — ئاللاتائالا ئىبراھىم خەلىلۇللاغا ئەمىر قىلىپ، بىر توز، بىر قاغا، بىر ئۆردەك ۋە بىر خورازنى ئۆلتۈرگۈزۈپ قىيما - چىيما قىلغۇزدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ ھېلىقى تۆت جانۋارنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. ئى خالايىق بىلەمسىلەر، ئاللا تائاللانىڭ بۇ تۆت جانۋارنى ئۆلتۈرۈپ، قايتا تىرىلدۈرۈشنىڭ سەۋەبى نېمە ئىدى؟ سەۋەبى شۇكى، توز ھەممىدىن ياسانچۇق ئىدى؛ خوراز شەھۋەتپەرەست ئىدى؛ ئۆردەكنىڭ نەپسى بالا، قاغا نىجاسەتكە ئامراق ئىدى. تەكرىتائاللا ئادەم بالىسىمۇ مۇشۇلاردەك بولۇپ قالمىسۇن، نەپسى ئۇچۇن ئۆزىنى بۇلغىمىسۇن، دەپ شۇنداق قىلدى.

— بەرھەق! ھەقدۇست، نەقشىبەندى بەلاگەردان پىرىم! — خالايىقنىڭ ئارىسىدىكى سوپىلىرى ئۇنىڭغا تەڭ دوست تارتىشقا باشلىدى.

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالان سۆزلىگەنسېرى قىزىدى، سۆزلەر ئۇنىڭ ئاغزىدىن مارجاندەك تۆكۈلۈشكە باشلىدى:

— سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ شانۇ شەۋكىتى، تاجۇ - دۆلىتى، ئىززەت - ھۆرمىتى ۋە ئەيش - پاراغىتى مەھپۇز قەلەمدە ھەززىتى سۇلتان ئادىلى ئابدۇكەرىم خانىنىڭ قىسمەت سەھىپىسىگە پۈتۈلگەندۇر! ئەيىۋھەنناس، ئۇشبۇ ئالەمدە تەقدىر دەپتىرىگە پۈتۈلگەن قىسمەتلەرنى ھەر قانداق ھىيلەيۇ - مىكىر، ھەر قانداق ئەيياروۇ - دەستىگىر مۇتلەق ئۆزگەرتىۋېتەلمەس! مىرزا زېرەك دەرۋىش نەقشىبەندىيە تەرىقىتىگە ئۆزىنى بېغىشلىغان پاك ئىنسان ئىدى، مۇبادا، ئۇنىڭدەك ئادەم ھايات

بولسا ئۇنى پىر تۇتماقلىق كېرەك. ئەگەر ئۆلگەن بولسا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى مازار قىلماقلىق لازىمدۇر!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ سوپىلىرىنىڭ قولىدىن ئىشانكالانلىق داستار ـ پەرىجىلىرىنى كىيىدى ـ دە، زار ـ زار يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئى خالايىق! ئاللاتائاللا ئېيتىدۇركى، ئەلۇەتتە ئامىن مىڭغا يەتسە، تىلاۋەتچىلار بەسىي ئىجابەت بولۇر. شۇڭا، ھەممىڭلار پىشىمنى تۈتۈپ، ماڭا ئەگىشىپ ئامىن! دېگەيسىزلەر! مەن ھەزرىتى مەخدۇم ئەزەم قەددىسەھۇ پىرىمدىن مەدەت تىلىگەيمەن. شاھىددۇركى، ئاللا تائاللا ئىجابەت قىلسا، ھەزرىتى قەددىسەھۇ بۇرھانەھۇ مەخدۇم ئەزەم مەدەت قىلسا ئەجەب ئەمەس. سىلەرگە ئۆمۈر دەرا ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس! ـ دېدى.

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالان بېشىغا كۆلاھۇ ـ داستار ئەڭلىگە جەندەيۇ ـ لىباس كىيىپ، خالايىق بىلەن بىللە دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ، مەخدۇم ئەزەم پىرىدىن مەدەت تىلەپ مۇنۇ مۇناجاتنى ئوقىدى:

قادىر ئاللاھ ئىنگەم مېنىڭ پەناھىم،
نەقشىبەندىيە مەدەت بېرۇر كۆنۈڭدۇر.
سەندىن ئۆزگە يوقتۇر مېنىڭ ئىلاھىم،
نەقشىبەندىيە مەدەت بېرۇر كۆنۈڭدۇر.

ئىككى ئالەمدۇرسەن بىرۇ باريم،
تىرىكنى ئۆلتۈرۈرسەن پەرۋەردىگارىم.
ئۆلۈكنى تىرىلدۇرۇرسەن قادىر ئىلاھىم،
نەقشىبەندىيە مەدەت بېرۇر كۆنۈڭدۇر.

ئىشاندۇرمەن باشىمدادۇر كۆلاھىم،
سەن ـ سەن مېنىڭ ئەۋۋەل ـ ئاخىر پەناھىم.
جاننى تەنگە باغىشلا قادىر ئىلاھىم،

نەقشىبەندىيە مەدەت بېرۇر كۈنۈڭدۇر.
. . . . . .

ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا مىرزا زېرەك دەرۋىشكە تەزىيە تۈتۈپ، مۇناجات ئېيتىۋاتاتتى، ھەممە خالايىق غۇلغۇلا قىلىشىپ، داد - پەريات كۆتۈرۈشتى:

— ئەي بارا خۇدايا، ئۇل شاھى ئادىل ئابدۇكەرىم خانغا ئۆمرى دەرا ئاتا قىلغىل، ياكى ھەممىزنىڭ جانىنى ئالغىل! — دەپ يىغا - زار قىلىشتى.

شۇنداق، ھايات شامىلى توختىماي يەلپۇنۈۋېرىدۇ. يىللار بۇ ئۇلۇغ زېمىنغا ئۆزلىرىنىڭ پەسىل ئەلچىلىرى ئارقىلىق قانچە قېتىملاپ يېشىل تون - لىباس كىيگۈزۈپ، گۈل - چېچەكلەر تاقىمىدى؟ قانچە قېتىم بىپايان يېشىللىقنى قېلىن قار - مۇز بىلەن كۆمۈپ تاشلىمىدى؟ ھاياتنىڭ دەرياسىغا يېڭى - يېڭى ئېقىنلار قوشۇلدى. قىسقىسى، كۈنلەر كۈنلەرنىي، ئايلار ئايلارنى، يىللار يىللارنى قوغلاپ ئۆتۈۋېرىدۇ!...

نەزمە

ئەي فەلەك چەرخىڭ بۇزۇق، كىملەرگە خار قىلدىڭ مېنى،
مەيلى بارۇ مەيلى يوققە ئىنتىزار قىلدىڭ مېنى،
رەغمى ئەنىق ئېيلەپ مېنى، كۆپ بەدقىمار قىلدىڭ مېنى،
تۆت تەرەپتىن ئەسىر ئېيلەپ تار - مار قىلدىڭ مېنى،
مەززە كەز غەمدە قويۇپ، ۋەقتىمنى تار - مار قىلدىڭ مېنى.

— شەھىدى①

① شەھىدى (1918 - 1978) — مۇھەممەت روزى دامۇللام. خوتەن لوپ ناھىيىسىنىڭ جىيا يېزىسىدىن. يەكەن خانلىق مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان.

ئون ئۇچىنچى باب

«سەججادۇ بېھشىن»[1] — خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا

كىمكى ئەلدىن ئىنساپ تەلەپ قىلىپ، ئۆزى ئىنساپ قىلمىسا، ئۇ مۇتلەق نائىنسابتۇر.

— خاتىرەمدىن

مىلادى 1561 - يىلى (توخۇ يىلى) تومۇز پەسلى.

ئايكۆل مەۋلانەم بۇزرۇگاھدىكى[2] بىر گۈمبەزنىڭ ئىچىدە كىيىملىرى كونىراپ، ئۆزلۈكسىز يوقاتقان، ساقاللىرى مەيدىسىدىن، چاچلىرى مۇرىسىدىن ئېشىپ پاخپىيىپ تۇرغان ئىككى دەرۋىش پىل - پىل قىلىپ ئاران يېنىپ تۇرغان جىنچىراقنىڭ يورۇقىدا باشلىرىنى تەپەككۇر سىنەسىگە ساڭگىلىتىپ، قوللىرىنى تىزلىرىغا قويۇپ، خامۇشلۇق دېڭىزىغا غەرق بولغان، ھەيرانلىق ئالمىگە پېتىشقان ھالدا سۆھبەت قۇرۇپ ئولتۇرۇشاتتى. جىنچىراغ قارىداپ كەتكەن چىراغپاينىڭ

---

① سەججادۇ بېھشىن — جەننەتتىكى سەجدىگاھ.

② ئايكۆل مەۋلانەم بۇزرۇگاھ — ئاقسۇ شەھرىدىكى بىر مەشھۇر بازارگاھنىڭ نامى.

ئۇستىگە قويۇلغان بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ غېرىبانە تۇرقىدىن ئۇلارنىڭ يار ـ دىيارىدىن ئايرىلغان، بىنەۋالىق دەردىگە پاتقان، بەختسىزلىك ۋە تەلەيسىزلىك دەردىدە ھەيرانلىق، غەشلىق، نەسلىك ۋە كۇلپەت تۇپرىقىدا سۇلغان ئەمما جاھان كۆرگەن، ھەممە ئىشلاردىن خەۋەردار، تېجىمەل ۋە كازاپ مەسەللىك مۇغەمبەر كىشىلەردىن ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

كېچە يېرىملاشقان بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ ئۇيقۇسى قاچقان بولۇپ، پۈتۈن تۇننى ئۆرە ئولتۇرۇپ بىدار ئۆتكۈزمەكچى بولغاندەك قىلىشاتتى.

— ئەي ئۇشتۇر[1] خەلىپە، — دېدى بۇ ئىككى دەرۋىشنىڭ ئاربىسىدىكى بىرى، — كاج پەلەك بىزلەرنى يۇرت ـ ماكانلىرىمىزدىن ئايرىپ، ھەددى ـ ھېسابسىز جەۋر ـ جاپالار ئىچىدە چۆل ـ باياۋانلاردا باش كۆتۈرگىدەك پۇرسەتمۇ بەرمەپتۇ. ئەلھال، تەقدىر ئەزەلى بىزلەرنى خۇددى سەمەرقەند ئالمىسىنى چۆرۈپ تاشلىغاندەك، بۇ يەرگە ئەپكېلىپ تاشلىدى. بىزلەرنىڭ بۇ ناتۇۋان باشىمىزغا پەلەك گەردىشىدىن يەنە قانداق خاك ـ تۇپراقلارنىڭ چېچىلىشىنى ۋە پىتنە ـ بالالارنىڭ يېغىشىنى بىلمەدۇك!

— ھەق گەپنى قىلدىلا ئى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان، — دەپ خوجىسىنىڭ سۆزىنى ماقۇللىدى ئۇشتۇر خەلىپە دەپ ئاتالغان ھېلىقى دەرۋىش دەرھال، — بىزلەر ئەسلىدە نەمەنگان تەرەپلەردە ھەر كۇنى بىر لوقما تائامنى غەنىمەت بىلىپ، ھەر يىلى كونا بىر لىباسىمىز بىلەن پەخىرلىنىپ يۇرىدىغان پۇشتى ـ پاناھسىز زىندىلەر[2] ئىدۇق. زامانە سەركارلىرى ئوقىغان ئەپسۇن ۋە ئەپسانىلارگە ئالدىنىپ، جاھان سازەندىلىرىنىڭ يالقۇنلۇق ئاۋازلىرى ۋە نەغمە ـ نەۋالىرىغا

① ئۇشتۇر — تۆگە دېگەن مەنىدە.
② زىندە — تىرىك، ھايات، بۇ يەردە «تىرىك بەندىلەر» دېگەن مەنىدە كېلىۋاتىدۇ.

هەۋەس قىلىپ، بوستانلار ئارا مەست - ئەلەست بولۇپ يۈردۇق. ئۆيىمىزنى زايە، مال - مۈلۈكلىرىمىزنى نابۇت قىلدۇق. ئاخىر بېشىمىزدا كونا كۈلاھ - سەللە، ئۇچىمىزدا يىرتىق جەندە توندىن بۆلەك ھېچنەرسىمىز قالمىدى. ئاچ - زېرىنلىق، موھتاج - تەڭقىسلىق ۋە تاقەت - تەشنالىق دەردىدە لەۋلىرىمىز قۇرۇپ، تىللىرىمىز چاك بولدى. ئاخىر خارابە مەسچىت، ۋەيرانە خانىقانى تاشلاپ، نەمەنگانىنى تەرك ئېتىپ، ئاتا مۈلۈكسىز بولغان قەشقەر مەۋزەئىسىگە كېلىۋېلىشقا مەجبۇر بولدۇق.

— شۇنداق، نەمەنگان تەرەپلەردە ۋۇجۇد بېشىمىز جاپا - خەنجىرىنىڭ زەخمىتى بىلەن مەجرۇھ بولغان، گۈلدەك رۇخسارىمىز باھار چېچىكىدەك سولىشىپ سارغايغان، نەپسى - تەمە چەشمىمىز تولىمۇ زەئىپلەشكەنىدى، جاھان گۈلىستانىنىڭ ھەۋىسىدىن كۆزىنى يۇمغانىدى، — دېدى ئىسھاق خوجا مەيۈس ھالدا.

— ئى مەخدۇمزادەم، — دېدى ئۇشتۇر خەلىپە خوجىسىنىڭ كۆڭلىنى ياساشقا ئالدىراپ، — بىزلەر شۇنچە يىراق يوللارنى بېسىپ ئۆتۈپ بۇ يەرگە كەلدۇق. مەن تەنتەنىلىك رەۋىشتە قەسەم ئىچىشىم مۇمكىنكى، يۈسۈپنى قۇدۇقتىن ساق چىقارغان مۆجىزىلەر ئىگىسى بىزلەرگىمۇ مۆجىزىلەر ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس. چۈنكى، ئۆزىڭىزمۇ ھەر كۈنى مۇشۇنداق مۆجىزىلەرنى كۆرۈپ تۇرغۇچى ۋە ھەتتا مۆجىزە - كارامەتلەرنىڭ بەرپا قىلغۇچىغۇ؟

— ھەي، نېمىسىنى دەيسەن ئۇشتۇر خەلىپە، — دېدى ئىسھاق خوجا خورسىنىپ قويغاندىن كېيىن، — بىز ئەسلىدە بۇ ھۇدۇتلۇققا تېچقىنا ياشايمىز دەپ كەلگەنىدۇق. بىراق، بۇ يەرگە كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ياۋۇزلۇق كۈچلىرى بىزنى مۇشۇ يەردىمۇ قوغلاپ يەتتى. بۇ ياۋۇزلۇق بىزنىڭ نەسەبىي رەقىبىمىز، نەپرەتلىك خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاندۇر. بۇ ياۋۇز ئادەم

يىلاننىڭ زەھىرى بىلەن ئۆمۈچۈكنىڭ تاش بېغىرلىقىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن! ئۇ ھەرگىزمۇ بۇزرۇكۇار پەدەرىم مەخدۇم ئەزەمنىڭ پۈشتىدىن تامغان بولماستىن، بەلكى ياغاچنىڭ چىرىگەن يامان يېرىدە ئۆسۈپ چىقىدىغان سېسىق يەر مەدىكىدەك بىر نەرسىدۇر! نە ئىلاج؟ بۇ ھۇدۇتلۇقتا نەپرەتلىك خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ ئىشانىيە سۇلۇكى بىزگە ھەرگىزمۇ كۇن بەرمەس. ئۇنىڭ ئۇستىگە، يەكەن دىيارىدا لەنىتى ئاتا رەقىبىمىز مۇھەممەت شېرىپ ئىشان تۇجۇپىلەپ يېتىشتۇرگەن ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىمۇ بىزلەرگە ھەرگىز يول بەرمەس. شۇڭا، بىزلەر كۆڭلىمىزگە رەنجۇ - ئازاب يەتمىسۇن، دەپ قەشقەر مەۋزەئىدە تۇرالماي، رىزالىقتىن كامىدىل ھاسىل قىلماقنىڭ كويىدا خوتەن مەۋزەئىسىگە كەتكەن بولساقمۇ، ئۇ يەردىمۇ، قازاننىڭ قۇلىقى تۆت ئىكەن، ئۇ يەردىمۇ رىزالىقتىن كامىدىل ھاسىل قىلماقنىڭ سۇرىتىنى بەسىي تاپالمىدۇق. شۇڭا، نام - نومۇسىمىزنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ۋاپاسى يوق، جاپاسى كۆپ ئۇل يۇرتتىن باشىمىزنى ئېلىپ چىقىپ كەتتۇق! ئەلھال، سەھرايى - قىيامەت بولسىمۇ، بۇ مازاردا ھىممەت ئىزدەپ يۇرمەكتىمىز. ئېنىقكى، ئەزەلدىن تەقدىر قەلىمى پېشانە دەپتىرىمىزگە ئۇشبۇ تەرىقىغە جارى بولغان ئوخشايدۇ، قېنى پۇرسەت كۇتەيلۇق. خۇدايىتائالا بىزگە ئاتا قىلغان تەقدىرىمىزنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى كۆرەيلى. قېنى، بۇ روزىگارى ئالەم ئەتىگىچە قايسى رەڭدە بولۇر ئىكىن؟! بۇ بۇاپا پەلەك بېشىمىزغا يەنە قانداق خاك - تۇپراقلارنى ياغدۇرارىكىن؟!...

بۇ دەرۋىشلەرنىڭ ئارىسىدا خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان دەپ ئاتالغىنى — مەخدۇم ئەزەمنىڭ قەشقەرلىق خوتۇنىدىن تۇغۇلغان تۇنجى ئوغلى ئىسھاق خوجا ئىدى. ئۇ بۇ خارادا مەدرىسلەردە ئوقۇپ، ئوقۇشىنى تاماملىغاندىن

كېيىن ھىرات، خوراسان ئەللىرىدە سۇلۇك تەۋرىتىپ يۈردى. ئۇ ئۆز ئالدىغا مەزھەپ تىكلەش ئۈچۈن، ھەتتا تاجىكلار ئارىسىدىمۇ پائالىيەت يۈرگۈزگەنىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خوجا ئەھمەت يەسەۋىينىڭ جەھرىيە① سۇلۇكىنىڭ بەزى ئۇسۇل - مۇراسىملىرىنى قوبۇل قىلىپ، ھەتتا مەۋلۇيە② سۇلۇكىنىڭ پىرىخۇنلۇق - ساما سىلىش ئۇسۇللىرىنى ئۆزىگە ئۆزلەشتۈرۈپ، قادىرىيە③ سۇلۇكىنىڭ تەلىماتلىرىنى ئۆزىگە ئۇلاپ قىلىپ ئۆز ئالدىغا يېڭى بىر ئۇسلۇپ — ئىسھاقىيە سۇلۇكىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ سۇلۇكى پەرغانىدە «بىدئەت» دەپ قارالدى ۋە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى. سەمەرقەندىنىڭ ئابرۇيلۇق ئادەملىرىدىن بىرى بولغان چوڭ روھانىي، شەيخۇلئىسلام قاسىم شەيخ بۇخارا ھۆكۈمدارى ئابدۇللا خانغا ئىسھاقىيە سۇلۇكىنى «بىدئەت»، «ئازغۇن ئەقىدە» دەپ جاكارلاشنى تەۋسىيە قىلدى. ئاخىر خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان بۇخارا ھۆكۈمدارى ئابدۇللا خان تەرىپىدىن قارشى ئېلىنمايدىغان ئادەم، دەپ جاكارلاندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ پەرغانىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى...

مىلادى 1560 - يىلى كۈزدە، خوجا ئىسھاق ئۆزىنىڭ خەلىپە مەسئۇلى ئۇشتۇر خەلىپىنى ئېلىپ، پەرغانىدىن ئاننىسىنىڭ ۋەتىنى مۇلكىي قەشقەرىيىگە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا سەئىدىيە مەملىكىتىدە تەخت ساھىبى ئالماشقان، «رەشىدىل شاھى ئەزەم» دەپ ئاتالغان سۇلتان ئابدۇرەشىدخان قازا قىلىپ كەتكەن، ئورنىغا ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇكەرىم خان سۇلتان بولغانىدى.

خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان قەشقەر

① ② ③ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دىنى نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ تۈرلۈك سۇلۇك - گۇرۇھلىرىنىڭ نامى.

هۇدۇتلۇقنغا قەدەم باسقاندىن كېيىن ئادەت بويىچە ھەممىدىن ئاۋۋال ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىنى تاۋاپ قىلىشقا كەلدى. بۇ يەرگە ئۇ قىرىق يىلنىڭ ئالدىدا ئاتىسى مەخدۇم ئەزەم بىلەن بىر قېتىم كەلگەن بولۇپ، شۇ چاغلاردا ئۇ ئاران سەككىز ياشلاردا ئىدى.

مازارنىڭ ئىچىدە خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان بىلەن ئۇشتۇر خەلىپىدىن باشقا يەنە ئىككى تاۋاپچى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى سىرىق ساقال، سىرىق قاشلىق، بويى ئېگىزرەك كەلگەن ئوتتۇرا ياشلىق بىرىنىڭ ئىسمى موللا ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى ئىدى. ئۇ خوتەن دىيارىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بولۇپ، خوتەندىن بۇ يەرگە ھەزرىتى سۇلتان مازارىنى تاۋاپ قىلىش ئۈچۈن كەلگەنىدى. ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان سىمىزرەك بىرىنىڭ ئىسمى موللا قاسىم قەشقەرى بولۇپ، قەشقەر جامەسى - ھېيتكار مەسچىتىنىڭ ئىمامى، موللا ئىبنى يۇسۇپ خوتەنىنىڭ يەكەن خانلىق مەدرىسىدىكى ھەمساۋاق بۇرادىرى ئىدى. ئۇلار خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشانغا كۆز قىرى بىلەن قاراپ قويۇشۇپ، ئاستا پىچىرلاشتى. خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشانمۇ ئۇلارنىڭ سۆھبىتىگە ھالاقەت بېرىپ قويماي، دەپ ئويلاپ، ئۇلارغا كەينىنى قىلىپ، بىر چەتكە سۈرۈلۈپ ئولتۇردى. بۇلۇڭدىكى پىچىرلىشىپ سۆزلىشىش بارغانسىرى ئەۋجىگە چىقتى. ئۇ ھەيرانلىق ئىلكىدە ئۆزىگە تىكىلگەن بۇ ئىككى جۈپ كۆزلەرنى قارىماي تۇرۇپمۇ سېزىپ ئولتۇردى. «ئۇلار مەن توغرىلىق سۆزلىشىۋاتىدۇ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — مەيلى، ئۇلار قىلىمغا كېلىپ سورىغۇچە جىم ئولتۇراي!»

ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقتى. ھېلىقى ئىككى تاۋاپچىنىڭ ئارىسىدىن بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشانىنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئى ھۆرمەتلىك تەقسىرلەر، — دېدى ئۇ ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تۇرۇپ، — سىزلەر بۇ دىياردىن ئەمەسقۇ دەيمەن؟!

— ۋە ئەلەيكۇم ئەسسالام! — دەپ ئۇنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئالدى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشانمۇ، — بىزنىڭ بۇ دىيارلىق ئەمەسلىكىمىزنى قانداق بىلدىڭىزكى ھۆرمەتلىك تەقسىر؟!

— بىز سىزلەرنىڭ كىيىملىرىڭىزدە ئۇزاق سەپەردە قونغان ئاق چاڭنىڭ ئىزلىرىنى بايقاپ قالدۇق! چۈنكى، بىزنىڭ بۇ دىيارىمىزنىڭ تۈپرىقى قىزغۇچ ۋە چېڭمۇ قىزغۇچ بولىدۇ. شۇڭا، سىزلەرنى چەت ئەل ئادىمى ۋە نەمەنگان تەرەپتىن كەلگەن دەپ پەرەز قىلدۇق. مېنىڭ پەرىزىم توغرىمۇ؟

نەمەنگان — شۇ چاغلاردا پەرغانە تەرەپلىرىنىڭ ئورتاق نامى ھېسابلىناتتى.

— ئى ھۆرمەتلىك كىشى، پەرزىڭىز ناھايىتى توغرا چىقتى: بىز خۇددى نەمەنگان — پەرغانىدىن كەلدۇق.

— ھۆرمەتلىك مېھمان، نام ـ ئەمالىڭىزلەرنى بىلىشكە مۇمكىنمۇ؟

— بۇ زات نەقشىبەندىيە سۇلۇكىنىڭ پىر ئەزەمى — مەخدۇم ئەزەمنىڭ ۋارىسى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان دېگەن كىشى بولىدۇ. ھازىر ئۇ ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ پىر ئەزەمدۇر! — دېدى ئۇنىڭغا جاۋابەن ئۇشتۇر خەلىپە.

— خوجا مۇھەممەت ئىساق ۋەلىيۇللا ئىشان؟! — دەپ خىتاپ قىلدى تەڭلا ھېلىقى ئىككى تاۋاپچى ھەيرانلىق ئىلكىدە، — سىلى راستىنلا ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى ھېلىقى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان بولسىلا ـ ھە؟!

ئۇلار سۆزلىرىنى تۈگەتمەستىنلا يەرگە تىز چۆكۈشتى.

خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان ئۆز شۆھرىتىنىڭ ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن پەرغانىدىن شۇنچە يىراقتىكى مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ شەھەر ـ سەھرالىرىغچە تارقىلىپ كەتكەنلىكىگە تولىمۇ مەمنۇن بولۇپ، گېپىنىپ كەتتى.

— سىلەر ھەيران بولغىنىڭلاردىن كۆزۈڭلەرگە ئىشەنمەيۋاتىسىلەرغۇ ـ دەيمەن؟! — دېدى ئۇشتۇر خەلىپە ئۇلارغا، — بۇ زاتى شەرىق ئەزىزانە كىشى ئەلۋەتتە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ۋارىسى، نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ پىرى، ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ تەرىقەت بىناسىنى تۇزگۇچى، شەرىئەتنىڭ مەركە مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى، تەرىقەتنىڭ مەيدانىنى تۇزگۇچى، شەرىئەت، تەرىقەت، ئۇسۇل ـ سۇلۇك، ھەقىقەتلەر ۋە ئۇمىدلەرنىڭ گۇلتاجى، جىمى ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالارنىڭ قۇتبىل ئەقتابى بولمىش خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشاندۇر!

خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان مەمنۇن بولغىنىدىن كۇلۇمسىرىشىنى يۇشۇرالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلتىپاتچانلىقىنى بۇ ئىككى سۆھبەتدىشىغا تېخىمۇ كەڭرەك يايمافچى ۋە ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز ئۇلۇغ دانىشمەنلىكى ھەققىدە ئۇلارغا تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ تولۇق سۆزلەپ بەرمەكچى بولۇپ، ھېلىقى ئىككى تاۋاپچىغا ئۆزۈلۈپ قاردى. بۇنىڭدىن ئۇ مەنمەنلىك ھەۋىسىگە بېرىلگەن بۇ ساددا سۆھبەتداشلىرىنىڭ ئەمدى ھەر بىر دوقمۇشتىلا «قۇتبىل ئەقتاب خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان بىلەن ئۇچرىشىپ مۇلاقەتتە بولۇش شەرىپىگە نائىل بولغانمىز» دەپ سۆزلەشكە، ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئاسمانغا كۆتۈرۈپ ماختاشقا ۋە ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىمۇ ھۆرمەت ـ ئاتاق قازىنىش ئۈچۈن سۆزلەشكە باشلايدۇ، دېگەن نىيەتكە كەلدى. چۈنكى، ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل

بولغان پەقەت ئادەملەرنىڭ ھەممىسى شۇنداق قىلىشاتتى. «بۇمۇ ياماق ئىش ئەمەسقۇ، — دەپ ئويلىدى خوجا ئىسھاق ئىچىدە، — ئەلۋەتتە، بۇ ئىش مەن مۇلكىي قەشقەرنىڭ ھۇدۇلۇقىغا قەدەم باسقاندىن كېيىن بۇ ناتونۇش ئەلدە پۈت تىرەپ ئىز باسالىشىمدىكى ياخشى باشلىنىش بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. شۇڭا، بۇمۇ ئارتۇقچىلىق قىلمايدۇ. ئاۋامنىڭ ئارىسىدىكى مەن توغرۇلۇق بولغان گەپ - سۆزلەر دەرھال سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبىنىڭ ئۆز قۇلىقىغا بىرىپ يېتىدۇ. چۈنكى، باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلانغان تەرىپاتلار مېنىڭ ئۆز ئاغزىم ئارقىلىق ئاڭلىنىدىغىنىدىن شەكسىز ئەڭ ياخشى تەرىپات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاخىردا، بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن مەن ئۆزۈمگە پايدا ئۇندۇرۇالالايمەن ئەمەسمۇ؟!»

— سىلەرچۇ، سىلەر كىم يولىسىلەر؟ — دەپ سورىدى ئۇ ھېلىقى ئىككى تاۋاپچىدىن، — زاتى - شەرىپىڭلار كىم، ئى ھۆرمەتلىك كىشىلەر؟!

— كەچۈرگەيلا، بىز ناتونۇش ئادەملەر نادانلىق قىپتۇق! — دەپ ھېلىقى ئىككى تاۋاپچىنىڭ ئارىسىدىكى سېمىزرەكى ئۆزلىرىنى تونۇشتۇرمىغانلىقىغا قاتتىق ئۆكۈنۈپ ئەپسۇسلۇق بىلدۈردى. ئاندىن ھېلىقى ئېگىزرەك تاۋاپچىنى كۆرسەتتى:

— بۇ كىشى خوتەن دىيارىنىڭ شەيخۇلئىسلامى مولىلا ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى بولىدۇ. ئۇ مېنىڭ يەكەن خانلىق مەدرىسىتە بىللە ئوقۇغان بۇرادىرىم بولىدۇ. پېقىر قەشقەر شەھىرىدىن، ئىسمىم مولىلا قاسىم قەشقەرى بولۇرمەن!

— ئى شەھىدانە خوتەن ۋە بۇزرۇكانە قەشقەرنىڭ ئۇلۇغ ئۇششاق ئىسھاقىيە ئەھلى! — دەپ خىتاب قىلدى خوجا ئىسھاق چەكسىز ھاياجان ئىلكىدە، — سىزلەر بۇنىڭدىن بۇرۇن ماڭا يىراقتىن ئەگىشىپ ئىقتىدا قىلىپ كەلگەنلىكىزلەر. مەن ئۇ چاغدا، سىزلەر ئۇچۇن چۆل - باياۋاندا يىراقتا كۆرۈنىدىغان

ئالۇۋۇن، تەيەممۇم قىلغىنىڭىزلاردا خاك - تۇپراق بولغانىدىم. بۇ پەقەت ئىلاجسىزلىقتىن بولغان ئىش ئىدى. ھالا بۇگۈن سىزلەر ئەزىم دەريانىڭ ياقىسىغا يېتىپ كەلدىڭىزلەر. ئەلھال، ئەمدى سىزلەرگە تەيەممۇم بىھاجەتتۇر. سىزلەرنى ئىسھاقىيە ھىدايىتىگە باشلايدىغان سۇلتانۇل مۇھەققىن بولىمىش مەنكى قۇتبىل ئەقتابىڭلار ئۆز ئورنىغا كەلدى. ئەمدى بىز ئاتامىراس مۇلكىمىز قەشقەريە ھۇدۇتلۇقىدا ئۆزىمىزنىڭ ئىسھاقىيە سۇلۇك تەرغىباتىمىزنى ھېچبىر تەشۋىشىسىز ئاشكارا يۇرگۈزگەيمىز!

موللا قاسىم قەشقەري بىلەن موللا ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىلەر ئىسھاق خوجىنىڭ ئۇلۇغۋار سۆھبىتىگە مۇشەررەپ بولۇشتىن چىن دىللىزىدىن سۆيۈنۈپ كېتىشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ چىن ئىخلاسى بىلەن ئۇل ئەزىزنى پىر تۇتىدىغانلىقلىرىنى چىن كۆڭلىدىن ئىلتىماس قىلىشتى. ئىسھاق خوجىمۇ ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا ئۇلارنى ئۆزىگە مۇرىتلىققا قوبۇل قىلدى ۋە ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا خوتەن بىلەن قەشقەردىكى ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ كەلگۈسى خەلىپە ۋەكىلى قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ھەققىدە ئېرىشانىنامە بەردى. «موللا قاسىم خەلىپىمۇ بارلىق تەۋەلىكى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىلەن بىللە ئۇ زاتقا ئېتىقاد قىلىپ مۇرىت بولدى. موللا ئىبنى يۈسۈپمۇ خوتەندىن مۇرىت، مۇخلىس ۋە ئېتىقادلىق كىشىلىرى بىلەن كېلىپ، ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ بوسۇغىسىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر بولدى. ھەزرىتى ئەزىزلەر ئۇ ئىككى ئۇلۇغ خەلىپە ھەققىدە دۇئايى خەير قىلىشتى. قەشقەرلىقلارمۇ بۇ ئۇلۇغلارنى بىر كۆرۈپلا بويسۇنۇشتى.»[1] خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان

---

① شاھ مەممۇت چوراس: «تارىخى رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 9 - ئاي نەشرى، 30 -، 31 - بەتلەر.

خەلىپىلىرىنى باشلاپ خوتەن مەۋزەئىدە بىر مەزگىل تۇرۇپ، خوتەن ئەھلىنى ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە باشلىغاندىن كېيىن ئۇشتۇر خەلىپىنى ئىلىپ، دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە كەلدى.

بىراق، بۇ چاغدا دارۇلسەلتەنەت يەكەندە مۇھەممەت ۋەلى سوپى باشچىلىقىدىكى ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. ئۇۋەيسىيە — سابىق شەيخۇلئىسلام مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان بىر سۇلۇكىنىڭ نامى ئىدى. بۇ سۇلۇكمۇ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى خىلمۇ خىل نامىلاردا ھەربىكەت ئىلىپ بېرىۋاتقان نۇرغۇن سۇلۇكلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئىدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان مۇھەممەت ۋەلى سوپىغا قول بەرگەنلىكتىن، تەبئىي يوسۇندا مۇشۇ سۇلۇكتە بەندىچىلىك قىلاتتى. ئۇ بىر ئىخلاسمەن مۇسۇلمان پادىشاھ بولۇش سۈپىتى بىلەن، پۈتۈن سەئىدىيە ھۇدۇتلۇقى ئىچىدە ئاتىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان بىلەن بۇۋىسى سۇلتان سەئىدخانلار تۇزگەن ھەر خىل مەملىكەتدارچىلىق قائىدە ـ تۈزۈملىرىنىڭ كەمكۈتىسىز ئىجرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، مەملىكەتنى تۇزۇپ، ئەلدە مۇمىنچىلىك، مەمۇرچىلىك بەرپا قىلغانىدى. ئۇ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا قىلچىلىكمۇ خاتالىق ئۆتكۈزمىگەن، ئادالەت بىلەن ئىش كۆرىدىغان پادىشاھ بولغانلىقتىن، «شۇ چاغلاردا مەككە مۇئەززىمدە ئابدۇكەرىم ئادىلىنىڭ سالامەتلىكىنى ئۇچۇن ھەر نامازدىن كېيىن دۇئا قىلىناتتى...»①

خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان يەكەن دىيارىغا كېلىپ، قارا ھەججاج دېگەن يەردە تۇرۇپ سۇلۇك تەرغىباتى

---

① شاھ مەھمۇت چوراس: «تارىخى رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»). قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1998 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى، 26ـ، 27ـ بەتلەر.

يۇرگۇزدى. بىراق، بۇ يەردە ئىش قەشقەر بىلەن خوتەن مەۋزەئىسىدەك ئۇنداق ئاسانغا توختىمىدى...

بىر كۈنى، ساراي ۋەزىرى مىرزا سانقىن ئىشكئاغا شاھنشىنغا كىرىپ، سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا:

— پۇشتىپاناھىمغا شان ـ شەرەپلەر بولغاي! — دەپ تەزىم قىلدى، ئاندىن خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان ھەققىدە مۇنداق بىر خەۋەرنى ئۇنىڭغا يەتكۈزدى:

— ئۆزىنى «ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان» دەپ ئاتىۋالغان ئەزىزلەر پەيدا بوپتۇ. ئۇ: «پەيغەمبەرلەردىن قالسا، ئۇچ خىل ئادەمنىڭ مەرتىۋىسى ئوخشاشتۇر. بىرىنچى، قۇتبىل ئەقتابلار، ئۇلار غەۋس دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، يۈقىرى دەرىجىلىك شەھىدلەر؛ ئۈچىنچى، ئادىل پادىشاھلاردۇر! قىيامەت مەھشەر كۈنى، ئاللا ھەق سۇبھانەھۇ ۋەتەئالا بەندىلىرىدىن ئىماندىن ھېساب ئېلىپ بولغاندىن كېيىنلا، ئادالەتتىن ھېساب ئالىدۇ!» دەپ يۇرگۇدەكمىش.①

— خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان! — دەپ خىتاب قىلدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ھاياجان ئىلكىدە جانلىنىپ، — ئۇ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىمامى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلىغۇ؟! بىز ئۇ ئەزىزنىڭ بۇ دىيارىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغانلىقىدىن نېمىشكە بۇرۇنراق خەۋەر تاپمىدۇق ـ ھە؟! جانابى مىرزا، دەرھال مەۋكەبكە خەۋەر قىلىڭ، بىز دەرھال ئۇلار تامان بارغايمىز ۋە ئۇل ئەزىزلەرنىڭ جەندە ـ كۇلاھىدىكى مۇبارەك چاڭ ـ توزانلارنى كۆزىمىزگە سۈرتكەيمىز!

① شاھ مەھمۇت جوراس: «تارىخ رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى، 27ـ بەت.

— باش ئوستىگە، ھەزرىتى شاھى ئادىل! — دەپ قوللۇق بىلدۇردى مىرزا ساتقىن ئىشكئاغا ئىككى پۇكلىنىپ تۇرۇپ.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان پۇتۇن مەۋكەبنى باشلاپ قارا ھەججاج خانىقاسىغا يېتىپ كەلدى. . .

بۇ چاغدا ئىسھاق خوجا خىلۋەت ئۆيدە ئىبادەت قىلىۋاتقانىدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر «ھەزرىتى ئەزىزلەرگە يەتكۈزۈلدى. ھەزرىتى ئەزىزلەر خانىنىڭ ئالدىغا چىقىشنى لازىم تاپقان بولسىمۇ ئەمما خەلىپىلەر: ‹ئابدۇكەرىم خان بولسا سەھرالىق بىر موغۇل، سەل كېچىكىپ ئىستىقبال قىلغانلىقلىرى ياخشىمىكىن› دېيىشىپ، ئۇنى توسۇپ قويۇشتى. شۇ سەۋەبتىن ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ خانىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىشى كەينىگە سوزۇلۇپ كەتتى. ئابدۇكەرىم خان بىلەن ۋەزىر ئەزەم خوجا ئەبەيدۇللالار ئۇۋەيسىيەسۇلۇكىنىڭ پىرى مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ مۇرتلىرى ئىدى. شۇ سەۋەبلىك، خانىنىڭ خاتىرىسىگە بۇ ئىش تولىمۇ ئېغىر كەلدى. خوجا ئەبەيدۇللا كۆرەلمەستىن: ‹بىز ھازىر ئوردىغا قايتىپ كېتەيلى!› دېۋىدى، خانىمۇ ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە قوشۇلدى ـ دە، مەۋكەبنى باشلاپ ئوردىغا قايتىشتى. شۇ سەۋەبتىن خان بىلەن ئەزىزلەر ئارىسىدا سوغۇقچىلىق پەيدا بولدى. . . »①

گەرچە، مۇشۇ تاپتا خوجا ئىسھاق خۇددى ئۆز ئۇۋلايمەن، دەپ كۆپ يىللاردىن بېرى جىرالار ئارىسىدا ئوۋنى تولا ئىزلەپ ئاخىر ئۇنى تېپىشتىن ئۇمىدىنى ئۈزگەن ئەمما بۇلدۇقلاپ تۇرغان

① شاھ مەھمۇت جوراس: «تارىخى رەشىدى، زەيلى» (سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى، 31 ـ بەت.

بۇلاقنىڭ قىرغىقىدا تېخى شامال ئۆچۈرۈشكە ئۇلگۈرمىگەن ئوۋ ئىزىنى ھەتتا ئوۋۇنىڭ ئۆزىنى كۆرۈپ قالغان بىتەلەي ئوۋچىدەك، سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبىنى ئۆزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىشكە مۇۋاپىق بولالىغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ بىر دەمدىلا چاتقاللىقنىڭ ئارىسىدىن ئاۋاز چىقارماستىن شىپىدە ئۆتۈپ كەتكەن ئوۋۇنىڭ شولىسىنىلا كۆرەلىگەن ئوۋچىدەك، سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ قەدەم تېۋىشىنىلا ئاڭلىيالىدى، ئەمما ئۇنىڭ دىدارىنى كۆرەلمىدى!

ئۇۋۇەيسىيە سۇلۇكىدىكى مۇھەممەت ۋەلى سوپى بىلەن ئىشقىيە مۇلۇكىنىڭ ئىشانكالانى مۇھەممەتئىمىن خوجىلار بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىشنى ئەلۋەتتە ئۇنتۇپ قېلىشمىدى. ئۇلار پىتنە - پاسات تارقىتىش، ئاربىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بىلەن ئىسھاق خوجا ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئاشۇ قېتىملىق كۆڭۈلسىزلىك ۋەقەسىدىن قېرىق كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ۋەزىر ئەزەم خوجا ئەبەيدۇللا سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ پەرمانى بويىچە قېرىلار مېھمانخانا پاكار بىر قىرچاڭغۇ ئاتنى ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن ئىگەر - جابدۇقلىرى بىلەن يېتىلەپ كېلىپ، ئىسھاق خوجىغا تاپشۇردى ۋە ئۇنىڭغا دەرھال يەكەندىن نەمەنگانغا قايتىشنى بۇيرۇدى...

بىراق، سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بىلەن ئىسھاق خوجا ئوتتۇرىسىغا چۈشكەن بۇ سوغۇقچىلىق كېيىنكى دەۋرلەدە پۈتۈن سەئىدىيە مەملىكىتىنى ئىچىدىن يەپ تۈگىتىدىغان مىتىگە ئايلىنىپ قالدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنگەن ئىسھاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ياندىماچىلىرى بولسا كېيىنكى چاغلاردا سەئىدىيە مەملىكىتىدە يۈز بەرگەن بىر قاتار قانلىق زور سىياسىي قاتىللىقلارنىڭ باش پىلانلىغۇچىلىرى

بولۇپ قالدى...

* * *

— ئى ئىبراھىم سۇلتان، سەن قاچان ئۆز لەۋزىڭدە تۇرغانمىدىڭ؟ — دەپ تەنە قىلدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۇنىڭغا، — مۇشۇ يىللاردىن بېرى، سەن ئۆزۈڭنىڭ سەئىدىيە سەلتەنىتىگە قانچە قېتىملاپ خىيانەت قىلغانلىقىڭنى بىر ئەسلەپ باققىنچۇ؟ قاچانكى، سېنىڭ ئەفھالىڭ گۇناھ ۋە ئىسيان بىلەن يامانلاشقاندىن بېرى قارا يۈز بولدۇڭ. جەننەت ماكان ئاتىمىز ساڭا قەشقەرنى ئوڭچە سوراپ جۇڭغۇرۇشۇڭغا بۇيرۇپ بېرىپ، سېنى بۇيۇك مەرتىۋىلەرگە ئىگە قىلغان بولسىمۇ ئەما سېنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىڭ تەرەققىي قىلىپ ئاخىر جىنايەت - مەردۇدلۇققا بېرىپ يەتتى. ئى قارا يۈز شاھزادە، بىلەمسەن، بۇيۇك تەڭرى ئىنسانىيەتنىڭ ئاتىسى ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنى يارانقاندا، ئۇنى شۇ قەدەر ساپ ۋە پاك، بىغۇبار قىلىپ يارانتىكى، ئۇنىڭ لەقەمىنىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ سەپىيۇللاھ — تەڭرىنىڭ ئەلچىسى، دەپ ئاتىغانىدى. ئۇنىڭ بېشىغا ھىدايەت تاجىسىنىمۇ بىللە كىيگۈزۈپ قويغان ھەتتا بۇ تاجىغا يەنە تېخى نۇبۇۋەت — پەيغەمبەرلىك گۆھىرىنىمۇ تىكىپ قويغانىدى. بىراق، قاچانكى ئىسيان مەردۇدلۇق ئوتى دۈت ئېلىپ، ئۇنىڭ تەمەننا دېمىغىدىن تۇتۇن چىقىرىۋىدى، تەڭرى ئۇنىڭ كۆكسىگە رەددىيە پەنجىسىنى ئۇرۇپ، جەننەت بېغىدىن قوغلاپ چىقاردى. ئاخىردا، ئۇنىڭ نېسىۋىسى يۈزلىگەن خىجالەتچىلىكلەردىن ئىبارەت بولدى. «ئەگەر بۇرادىرىڭ ساڭا خىيانەت قىلغان بولسا قەلبىڭ دەپتىرىدىن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئۆچۈرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ھېيلە - مىكرىدىن ساقلان» دەپ ھەزرىتى شاھ ئاتام ناھايىتى تىوغرا ئېيتقانىكەن. مەن سېنى

قان - قېرىنداش دەپ، باشقىلارنىڭ سېنىڭ ئۇستۇڭدىكى تۇرلۇك شىكايەتلىرىنى «پىتنە - پاساتتۇر» دەپ ئويلاپ قاپتىمەن. ئاتام مېنى ئاقسۇ ھۆدۈتلۇقىغا نايىب قىلىپ تەينىلىگەندە، مەن بارغىلى ئۇنىمىسام، سەن: «ئابدۇكەرىم خان تېخى باشقا داغدۇغىلارنى قىلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ يامان خىيالى بار» دەپ، ماڭا بوھتان چاپلىدىڭ؛ ئاتام مېنى تەخت ۋارىسى — ۋەلىئەھدىلىككە بېكىتىپ، «مېنىڭدىن كېيىن ئابدۇلكەرىم خان تەختتە ئولتۇرسۇن» دېسە، سەن ئوردىدىكى قارا نىيەتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، تەختنى مېنىڭدىن تارتىۋېلىشقا ئۇرۇندۇڭ؛ سەن ناھەق قان تۆكۈش قەستىگە چۈشۈپ، ھەزرىتى ئاتامدىن پەرزەنتلىك مېھرىڭنى ئۈزدۈڭ ۋە بىر قورساق قېرىنداشىڭ بولغان ئاكاڭ — ماڭا زۇلۇم - جاپا قىلىشنى تېزلەتتىڭ. ئاتا مېھرىنى ۋە قېرىنداشلىق مېھرىنى دۇنيانىڭ پۈچەك پۇلىغا ئەرزىمەيدىغان مېھرىگە سېتىپ، جىنايەت پۈرسىتىنى زارىقىپ كۈتتۈڭ؛ بىگۇناھ زاھىد مىرزا زېرەك دەرۋىشنىڭ بېشىغا مىڭبىر ئازابلارنى سېلىپ، ۋەھشىيلەرچە قىينىپ ئۆلتۈردۈڭ؛ ئاخىر مېنىڭ ھەم سېنىڭ ئۆز ئاتىمىز بولغان ھەزرىتى سۇلتان ئابدۇرەشىدخان شاھى ئەزەمگە زەھەرلىك قول سېلىشقا جۈرئەت قىلىپ، ئۇنىڭ ھاياتلىق شامىنىڭ ۋاقتىسىز ئۆچۈشىگە زامىن بولدۇڭ! بۇ جىنايەتلەرنى كەچۈرۈش مۇمكىنمۇ؟!

— مېنى لەنىتى بارلاس ئەمىرلىرى ئازدۇرغان، — دەپ تېنىۋالدى سوپى سۇلتان مۇتتەھەملىك بىلەن، — راست، سىز دېگەن ئاشۇ گۇناھى كىبىرلەرگە پېتىپ، ھەر ئىككىلا ئالەملىك قارا يۈز، دەيۈز گۇناھكار بولدۇم. لېكىن، ھەزرىتى شاھ ئاتامنى مەن ئەمەس، بەلكى مىر ئەنۋار سوپى بىلەن موللا مەھمۇت سوپى ئىككىسى بىرلىشىپ ئۆلتۈردى!

ئۇنىڭ ئۆز جىنايىتىدىن تېنىۋالغانلىقىنى كۆرگەن سۇلتان

ئابدۇكەرىم خان قاتتىق غەزەپلەندى ۋە:

— يالغان! — دەپ ۋارقىرىدى، — مىرزا ئەنۋار بىلەن موللا مەھمۇتلار سېنىڭ كۆرسەتمەڭ بويىچە قاتتىق قىينىن - قىستاقلارغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. لېكىن، يەكەن ھاكىمى مەھمۇت بارلاس بىلەن خوتەن ھاكىمى ئەھمەت بارلاسلارغا بۇ ئىككى قاتىلنى بويىي بىلەن تەڭ ئالتۇنغا سېتىۋېلىش ھەققىدە كۆرسەتمە بەرگەن كىم، سەن ئەمەسمۇ؟ سېنى ئۇلار بىلەن دوست قىلغان نەرسە — ئىچىڭدە قۇتراپ تۇرىدىغان كۆڭلى قارىلىق، نادانلىق ۋە ھەسەتخورلۇق ئەمەسمۇ؟ بۇ ئىللەتلەر ساڭا ھەزرىتى ئاتىمىز سۇلتان ئابدۇرەشىدخاندىن مىراس قالغان ئەمەس. بەلكى ئاشۇلاردىن خۇددى ساقايماس تائۇن كېسىللىكىدەك ساڭا يۇققان ئەمەسمۇ؟ ئاتىمىز مەرد، باھادىر، ئاق كۆڭۈل، ھىممەتلىك، ئالتۇنغا تېگىشكۈسىز ياخشى ئادەم ئىدى. سېنىڭدەكى ھەسەتخورلۇق سېنى ئەتراپىڭنى ئورىۋالغان ئىبلىسلارنىڭ قۇلىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. سەن دائىما مېنى كۆزگە ئىلمايلا كەلدىڭ. مەن تەخت ۋارىسى بولۇۋېدىم، سېنىڭ كۆزۈڭ ھەسەت ئوتىدىن قىزاردى. خۇددى مىرزا زېرەك دەرۋىش ئېيتقاندەك، باتىنىڭمۇ ئەسلىدە كور ئىدى، ئەمدى زاھىرەن كۆزۈڭمۇ كور بولسۇن! . . . مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا!

— لەببەي ھەزرىتى شاھى ئادىل!

— مۇنىڭ كۆزى ئويۇپ تاشلىنىپ، ھەسەتتىن قىزارغان ئىككى كۆزى كۆرمەس قىلىپ تاشلانسۇن!

مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا قۇرۇقچىي نۆكەرلەرگە قول شىلتىدى:

— تۇتۇڭلار بۇ ئاتا قاتىلى ناكەسنى!

— ياق، ياق كۆزۈمنى كور قىلغاندىن كۆرە، ئۆلتۈرۈپلاۋېتىڭلار مېنى! — دەپ سوپى سۇلتان ۋارقىراپ ئارقىسىغا داجىدى.

قورۇقچى نۆكەرلەر ئىككى قولىدىن مەھكەم تۇتقىنىچە ئۇنى شاھنىشىندىن تالاغا سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بىر دەمدىن كېشىلەر كۆز ئويىدىغان كۇمۇش قوشۇقلار كۆتۈرۈپ ئاقساراينىڭ ئاستىدىكى قىيناقخانىلارنىڭ بىرىگە كېتىۋاتقان باش جاللاتنى كۆرۈشتى. ئۇزاق ئۆتمەي ئاقساراينىڭ ئاستىدىكى پەنجىرىدىن سوپى سۇلتاننىڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماي قاتتىق چىرقىراپ يىغلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى:

— ئا... ئا ... ئا! ۋاي، مەن چىدىيالمىدىم، رەھىم قىلىڭلار ماڭا! رەھىم .... ئى نائىنساپلار، بولدى قىلىڭلار دەيمەن، بولدى!...

— ئۆزۈڭ نائىنساپ، — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى يەر تېگىدىن. بۇ مىرزا سانقىن ئىشكىئاغىنىڭ ئاۋازى ئىدى، — ھەي ناكەس، ئىنساپسىز بولمىساڭ ئۆز ئاتاڭنى ئۆلتۈرەرمىدىڭ؟ ئۇلۇغلارنىڭ: «كىمكى ئەلدىن ئىنساپ تەلەپ قىلىپ، ئۆزى ئىنساب قىلمىسا، ئۇ مۇتلەق نائىنساپتۇر!» دېگەنلىكىنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ!...

سوپى سۇلتان قاتتىق ئاغرىق ئازابى ئىچىدە بەش - ئالتە قېتىم قايتا - قايتا ئېچىنىشلىق چىرقىرىدى - دە، ئاندىن بىراقلا ئاۋازى ئۆچۈپ، جىمىدى...

سوپى سۇلتان كۆزىنى ئاللا تائاللا تەرىپىدىن ئىنسانغا تەقدىم قىلىنغان ئالىي نېمەت ئىكەنلىكىنى كور قىلىنغاندىن كېيىن ئاندىن ھېس قىلدى! ئۇ چوڭقۇر ئۆكۈنۈش ۋە قاتتىق پۇشايمان ئىلكىدە ئۆز گۇناھلىرىغا تۆۋە قىلىشقا باشلىدى. بىراق، بۇ چاغدا خىش قېلىپىدىن كۆچكەن — كېچىككەنىدى!

مىڭ پۇشايمان قىلغان بىلەنمۇ چىققان كۆز ھەرگىز ئورنىغا كەلمەيتتى!①

شۇنداق، كىشىلەر مەھرۇم قىلىنغاندىلا، مەھرۇم بولغان نەرسىنىڭ قىممىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى ئاندىن ھېس قىلىشىدۇ! بىراق، تومۇقاپ قالغان ئادەمنىڭ خۇشپۇراق گۈلدىن بەھرە ئالالمىغىنىدەك، ئەخمەق، دۆت ئادەملەر بۇنداق ھېكمەتتىن بەسىي لەززەت تاپالىسۇنمۇ؟!

* * *

سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ ئەلچىلىرى مۇغۇلىستان پادىشاھى شاھ خانىنىڭ ھوزۇرىغا ئالدىراش يېتىپ كېلىشتى. بۇ چاغدا شاھ خان دۇبۇلغا - ساۋۇتلىرىنى يەشمەستىن سۇرلۇك قىياپەتتە ئۆز ئوتاغىدا ئولتۇرغانىدى. بارچە پالۋانلىرىمۇ خانىنىڭ ئىككى تەرىپىدە سەپ تارتىپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. ئەلچىلەر ئالىي دەرگاھىغا كىرىپ، سالام - تەزىم رەسمىيەتلىرىنى تولۇق ئادا كەلتۈرۈپ، تارتۇق - پېشكەشلىرىنى قىلىشتى. شاھ خان ئۇلارغا جايى پاراغەت ئاتا قىلىپ، لايىقىدا ئورۇن كۆرسەتتى. ئەلچىلەر مەدھىيە، ھەمدۇ - سانادىن كېيىن سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ مەكتۇبىنى شاھ خانغا سۇندى. شاھ خان مەكتۇبنى قولىغا ئېلىپ كۆز يۈگۈرتتى:

«ئەي ئالىي مەرتىۋىلىك ئۇلۇغ پادىشاھىي ئالەم! ئەي

---

① سوپى سۇلتانىنىڭ كۆزى كور بولغانلىقى ھەققىدە شاھ مەھمۇت جوراس ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق مەلۇمات بەرگەنىدى: «... مازارىنىڭ ئالدىنى نىشان قىلىپ ئوق ئېتىپ ئويناپمىز، دەپ سۇلتان ئېتىنى چاپتۇرۇپ بېرىپ ئوق ئاتتى. قازاھى ئىلاھى يېتىپ، مىنگەن ئېتىنىڭ تۇيىقىدىن چاچراپ چىققان ئۇششاق تاشلار سەكرەپ چىقىپ، ئۇنىڭ كۆزىگە كىردى. كۆزى ئاغرىشقا باشلىدى. سوپى سۇلتاننىڭ چىرايلىق قوي كۆزى ئاخىر كۆرمەس بولدى... بىر يىلدىن كېيىن ئۇ ئۆلۈپ كەتتى...» بۇ ھەقتە «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 9 ئاي نەشرى، 38-، 42-بەتلەرگە قارالسۇن.

هاجەتمەنلەرنىڭ قىبلىسى، ئالەمنىڭ يەككە - يېگانىسى بولغان موغۇلستان پادىشاھى شاھى جاھان ئالەم، — دەپ يېزىلغانىدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاندىن كەلگەن بۇ مەكتۇپتا، — ئۆمرىڭىز ئۇزۇن، دۆلەتلىرىڭىز زىيادە بولسۇن. ناداڭ ئىنىمىز مۇھەممەت خان خۇدانىڭ تەقدىرى ۋە شەيتان لەئىنىنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن سىزگە بەھۆرمەتلىك ۋە ئاداۋەت ئەيلەپ، باشتوڭلۇق بىلەن سۆيۈملۈك قىزىڭىز خوپ نىگار خېنىمنى سىزدىن جۇدا قىلماقچى بوپتۇ. ئىنىمىز مۇھەممەت خانىنىڭ بۇ ناشايان قىلمىشلىرىدىن تولىمۇ ئۇياتلىق ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدۇق ۋە ھەددىدىن تاشقىرى خجىل بولدۇق. ئەمدى پۇشايمانلىقنىڭ دېغىنى ئىزھار قىلىپ زادى تۇگىتەلمەيمىز. گەرچە سىزنىڭ دەرگاھىڭىزدا قارا يۈز بولغان بولساقمۇ، ئۇل مۇھەممەت خان بىزگە نىسبەتەن پەزەنتلىرىمىزنىڭ ئورنىدا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، بىز تەرەپكە ئەۋەتكەيسىز. شۇنداق قىلسىڭىز ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت دېغى ئەلۋەتتە يۇيۇلۇپ كېتىۋر. ئۇنىڭ گۇناھى بەرھەق ئېغىر بولسىمۇ، بۇنىڭغا ئونىڭ ياشلىق بەڭۇاشلىقى ۋە نادانلىقى سەۋەبچى بولغان. ھېلىمۇ ئۇنىڭغا مەرھەممەت نەزەرىڭىزنى ئايىمىغايسىز. بۇ تەتۇر ئايلىنىدىغان پەلەكنىڭ ئىشى گاھى كۈلكىلىك، گاھى قەدىرلىكتۇر. . . »①

ھۆرمەتلىك كىتابخان، موغۇلستان پادىشاھى شاھ خان قانداق قىلىپ ئاقسۇ نايىبى بولغان شاھزادە مۇھەممەت خانىنى تۇتۇۋالغانلىقى ۋە ئۇنىڭغا سۇلتان ئابدۇكەرىم خان نامە يېزىپ ئىنىسى مۇھەممەت خانىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، شاھ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شاھ مەھمۇت چوراس يازغان «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار») غا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 9 - ئاي نەشرى، 44 - بەت.

خان قانداق جاۋاب بەرگەنلىكىنى بىلىش ئۈچۈن گەپنى يەنىلا سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمدارى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاندىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئاتىسى ئابدۇرەشىدخاننىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتىگە بىنائەن، مەملىكەتتە ئادالەت بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىشقا تىرىشتى. ئۇ خالايىقنىڭ دەردىنگە شۇنداق داۋا قىلدىكى، «كىشىنىڭ قېنىنى ناھەق تۆككەنلەرنىڭ بوينىنى كەستى. باشقىلارنىڭ قولىنى كەسكەنلەرنىڭ قولىنى كەستۇردى. ئاجىز، بىچارىلەرگە رەھىمدىللىك كۆرسەتتىم، زۇلۇم چەككەنلەرنىڭ دەردىگە ئىنتىقامىنى ئېلىپ بەردى. زالىملارنى قارا يەرگە پەس قىلدى. جاپا قىلغۇچىلارنى جاپا چەككۈچىلەرنىڭ كۆزى ئالدىدا خارۇ - زار قىلىپ، ئادالەت ئاساسىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى.»

ئۇ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولغاندىن كېيىن بىر ئادەتنى ئۆزىگە شەكىللەندۇردىكى: «ھەر ھەپتىدە ئىككى كۈن ئادالەت زەنجىرىنى بېلىگە باغلاپ، ئاۋامنىڭ يۈكىنى كۆتۈرىدىغان قازى - مۇپتىلارنى يىغىپ، مەملىكەتتىكى بارلىق كاتتىباشلارنى قاتناشتۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەرز - دادلىرىنى ئاڭلايتتى. زۇلۇمغا ئۇچرىغان بىچارە - پەقىرلەر سۇلتانغا بىۋاستە ئۆز ئەھۋالىنى مەلۇم قىلاتتى. شىكايەت قىلغۇچىنىڭ مەسىلىسى ئەگەر شەرىئەت ئەھكاملىرى بويىچە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولسا، قازى - مۇپتىلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا بۇيرۇپ بېرىلەتتى؛ ئەگەر سىياسەت بويىچە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولسا، كاتتىباشلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا بۇيرۇلاتتى. خوجا ئەبەيدۇللا ۋەزىر ئەزەم، ئەمىر فىروزە مىرزا بارلاس، ئەمىر مىرزا مۇھەممەت يەتقۇپ دوغلات، مىرزا سانقىن ئىشكئاغالار سوراپ بىر تەرەپ قىلاتتى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان

بولسا قۇلاق سېلىپ ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.» قىلچىلىكمۇ خاتا قىلماي ئادالەت بىلەن ئىش قىلىناتتى. «شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ شۇ دەۋردىكى پادىشاھلارنىڭ كۆزى ۋە خۇلاسىسى بولۇپ قالدى. چۈنكى، ئۇ دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك سالىھ پادىشاھ، دۇنيا قوغلاشمايدىغان زاھىد ھۆكۈمدار، ھالال ئىش قىلىدىغان خۇداكۆي تەخت ساھىبى ئىدى.»[1] ئۇ ئادەتتە: «پادىشاھنىڭ ھۆرمىتى ئۈنىڭ ھەيۋەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرى بىلەن ئەمەس بەلكى ئادىللىقى بىلەن بەرپا بولغان. شۇڭا، ئۇنىڭ ھۆرمىتى ئادالەت بىلەن تۇرلىدۇ؛ زۇلۇم بىلەن بۇزۇلىدۇ. پادىشاھنىڭ شانۇ ـ شەۋكىتى بىناسىنىڭ ھۇلى ئادالەتتۇر!» دېگەننى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. شۇ چاغلاردا سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ نامى خوتبىلاردا: «شاھى ئادىلى ئەزەم» دەپ ئوقۇلۇپ، ئىراق ـ يېقىنلاردا مەشھۇر بولغانىدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۆزىنىڭ جەننەتپاناھ بوۋىسى ھەزرىتى سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئەدەب ـ ئەخلاق ھەققىدە ئېيتقان مۇنۇ سۆزىنى ئېسىدە مەھكەم ساقلىغانىدى: «. . . بەدئەخلاقلىق ـ بەدبەختلىكتۇر، ـــ دېگەنىدى بوۋىسى، ـــ جىمىكى رەئەييەتنى ئەخلاققا چاقىرماق، كۆندۈرمەك ـ ئىمانىنىڭ جۇملىسىدىندۇر، ئەمىر ۋاجىپتۇر. . . بەد ئەخلاق بەدرەكلەرنى ئەدەبلىمەك، توسماق، تۆۋە قىلدۇرماق شاھلار، بەگ ـ سىپاھلار، شەرىئەت ۋە ئەھلى جامائەت پېشۋالىرى ئۇچۇن تەخىرسىز زۆرۇرىيەتلەر جۇملىسىدىندۇر. . .»[2]

ـــ قەيەردە ئەدەب ـ ئەخلاق، شەرمى ـ ھايا، نوموس دىيانەت بولمىسا، ياكى بۇزۇلغان بولسا، ـــ دەيتتى ھەمىشە سۇلتان

---

① شاھ مەھمۇد چوراس: «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»). قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل 9 ـ ئاي نەشرى، 26 ـ بەت.

② مولا مۇھەممەت ھۇسەين كۆچارى، مولا توختى خەلپەت قەشقەرى: «تەزكىرەئى پىريارىان. ئەزىزانلار تەسىپلىرى»، قولىزما.

ئابدۇكەرىم خان، — يەنى، ئادەملەرنىڭ خۇي - پەيلى، نىيەت - ئەقھالى، مىجەز - كەيپىيات، چىراي - قىياپەتلىرىدە غەيرىيلىك ۋە بۇزۇلۇش ئالامەتلىرى ئاشكارا ئۆرلەپ تۇرسا، ئۇ ھالدا شۇ يەرنىڭ، شۇ ئەلنىڭ بەخت - ئىقبالى، رىزىق - ھالاۋىتى، مىللىي شۆھرىتى زەبۇنلۇققا بۇرالغاي. بۇ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ مىللىي پاكلىقىغا ۋە مىللىي ئىستىقبالىغا ئۇسۇپ كىرگەن نەسلىك بولۇر. شۇڭا، كىمەرسىكىم، ئۇنى تەقدىرىمىزگە، تارىخىمىزغا، نەسلى - ئەۋلادىمىزغا نىسبەتەن زىيانلىق بىخ، قان بۇزۇلۇشنىڭ، مىللىيەت ئېڭىنىڭ يوقىلىشىنىڭ باشلىنىشى، دەپ بىلمەكلىك زۆرۈردۇر![1]

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان تۇرلۇك مەزھەب - سۇلۇك جېدەل - ماجىرالىرنىڭ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تىنچ - ئاسايىشلىقىغا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىدىغان زىيانلىق تەرەپلىرىنى سەزگەن ئاقىل ئۇيغۇر پادىشاھى ئىدى. شۇڭا، ئىسھاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيىدە «خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشان» نامى بىلەن «تەرىقىتى ئىسھاقىيە» سۇلۇكىنىڭ پائالىيىتىنى ئاشكارا قانات يايدۇرغان چاغدىلا، پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىگە چەك قويغان ۋە ئۇنى سەئىدىيە مەملىكىتىدىن چىقىپ كېتىشىنى بۇيرۇغاندى.

مەۋكەبتىكى قابىلىيەتلىك ۋەزىر خوجا ئەبەيدۇللا سۇلتاننىڭ ئاكتىپ قوللۇغۇچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ مۇلكىي قەشقەرىيىدە مەيدانغا كەلگەن كۆپ مەنبەلىك، كۆپ سۇلۇكلۇك، كۆپ پىرلىق نەقشىبەندىيە (ئاساسەن، مەخدۇم ئەزەم) تەرىقىتىنى چەكلەپ، ئۇۋەيسىيە تەرىقىتىنى ھىمايە قىلاتتى. بۇ تەرىقەت سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى، سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرەشىدخانلارغا ئۇستاز بولغان مەرھۇم

---

① «تەزكىرەئى پىرياران. ئەزىزانلار تەسىنپلىرى»، قولىيازما.

مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان تەرىقەت ئىدى. بۇ تەرىقەتنىڭ ھازىرقى داھىيسى مۇھەممەت ۋەلى سوپى بولۇپ، ئۇ ھەم سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭمۇ، ھەم ۋەزىر ئەزەم خوجا ئەبەيدۇللانىڭمۇ ئۇستازى ئىدى.

بىر قېتىم، جۇمە نامىزىدا ۋەزىر ئەزەم خوجا ئەبەيدۇللانىڭ ئىمامىلىق قىلىشىغاتوغرا كېلىپ قالدى.

— ئەھلى جامائەت، — دېدى جۇمە خۇتبىسىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئۇ ئەھلى ناماز خانلارغا، — ئەزىز خاقانىمىز گۇفتار جۇلۇس ئابدۇكەرىم خان ئىبنى ئابدۇرەشىدخان غازى ئىبنى سۇلتان سەئىدخان ئەنەرۇللاھۇ بۇرھانەھۇم خاقانلىق ئۆمرىدە كىبىر - مەغرۇرلۇق تەمەننا ئەھلىنى، ئەدەب - ئەخلاقى ناچار، دىيانەتسىز، ئار - نومۇس مەۋقەئى سۇيۇق، خىيالى تۇتروقسىز، ناكەستە كىشىلەرنى، غىدايماقتا ھەۋەسلەنگەنلەرنى، ھاكاۋۇر ئۆلىما، چېقىمچى ئەللامەلەرنى، زالىم ۋەزىر، مۇتىھەم سىپاھلارنى، نادان ئەمەلدار، رىياكار ۋەزخان، ھەسەتخور ئىشانلارنى، لەشكەرلىك جاپاسىدىن قاچىدىغان سەركەردىلەرنى، ھايانكەش سودىگەرلەرنى، تادان غىنىيلەرنى، بىكار تەلەت كەسپىي تېجىمەللەرنى، ساختىپەز ھۆنەرۋەنلەرنى، دىيانەتسىز خوتۇنلارنى، غورۇرسىز نوقانچىلارنى ئەخلاققا چاقىرىپ ۋە باشلاپ تۇرماقنى خانلىقنىڭ كەسپىي سىياسىتى قىلىپ تۇتقانىدىلەر، ئەخلاقسىزلىق قىلغان بەد پېئىل كىشىلەرنى ئەدەبلەپ تورۇشقا دائىم ئەمىر قىلىپ تۇرغانىدىلەر. ئۆزىگە گۈزەل شەرمىي ھايالىق بولماقلىقنى، ئىنساپ - توغرىلىقنى، شەپقەت - شاپائەتنى، ئىنسانىي مېھىربانلىقنى ۋە ئىنسانىي ئادالەتنى ئەخلاق - ئەردەم قىلغان بارلىق ئەل سۆيەر ھۆكۈمدار - يارەنلەرنى، ئەخلاقنى مۇرات - مەقسەت قىلغان ھەممە پۇقرائى - پەقىر، ئەھلى جامائەتنى مۇرات مەقسەتلىرىگە يەتكۈزمەككە ئىپادە - ئىشارە قىلغانىدىلەر، جىمىكى خانلىق

مۇلازىم - ئەربابلىرىدىن، رەئىيە - پۇقرادىن بەدئەخلاقلىقنى كەسپىي نىيەت قىلغان، ھارامليق، نىجىسلىق خۇي - پەيلىدىن يانمايدىغان خۇمسى - بەدرەكلەرنى يەكلەشنى، توسۇشنى، دەككىلەشنى، ئۇلارغا يان باسماسلىقنى تەلەپ قىلىدىلەر ۋە ئۇنداقلارنى سەئىدىيە جەمئىيىتى ئۇچۇن زىيانلىق قەبىھى ئىنسانلار قاتاردا ھەرگىزمۇ ئاياپ ئولتۇرماستىن جازالاشنى ئەمر قىلدىلەر!...[1]

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق.

مۇھەممەت خان سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى بولۇپ، ئابدۇلەتىپ سۇلتان قازاغا ئۇچرىغاندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇرەشىدخان ئۇنى ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىغا نايىب قىلىپ تەينىلىگەنىدى. بۇچاغدا كۇچا دىيارى موغۇلىستان خانى مەنسۇر خاننىڭ ئوغلى شاھ خاننىڭ قولىدا ئىدى.

مۇھەممەت خان كىچىكىدىن شاللاق، باشباشتاق چوڭ بولۇپ قالغان شاھزادە ئىدى. ئۇنىڭ ئاقسۇ شەھىرىدىكى ئوردىسىدا ئۇتكۇزۇلگەن بىر بەزمىسىدە، موغۇلىستان ھۆكۇمدارلىرى شاھ خاننىڭ قىزى خوپ نىگار خېنىمنىڭ گۇزەللىكى ھەققىدە پاراڭ بولۇپ قالدى.

— ئۇ قىز دىلبەرلىكتە جانلارتىڭ راھىتى بولسا، گۇزەللىكتە جاھاننىڭ ئاپتىپىدۇر، — دەپ ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلغىلى تۇردى مۇھەممەت خاننىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى بولغان مىرمەھدى شاھ، — ئۇ قىزنىڭ لەۋلىرى شېكەردىن پۇتكەندەك شېرىن سۆزلۇك، سەرۋى بويلىرى گويا تاۋۇس قۇشتەك، ئۇنىڭ رۇخسارىنى كۆرگەندە، پەرىزاتلارمۇ ھەيرەت ئىلكىدە بارمىقىنى چىشلىشىدۇ. ئۇ ئادەمزات ئارىسىدىن چىققان سۇمبۇل چاچلىق،

[1] مولا مۇھەممەت مۇسەيىن كۆچارى، مولا توختى خەلپەت قەشقەرى: «تەزكىرەئى ھەر ياران». تەزىرلىلار تەسنىپلىرى»، قولىزما.

قەلەم قاش، ئاي يۈزلۈك، قارا كۆزلۈك، سەدەپ چىشلىق، ئىپار هىدىلىق بىر نازىنىن پەرىدۇر. مەن يەتتە ئىقلىمنى ئايلىنىپ چىققان، پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستان مەۋزەئىنى كەزگەن ئەمما ئۇنىڭدەك گۈزەل مەشۇقنى كۆرمىگەن. بەلكى مەندىن باشقا هېچكىمۇ كۆرمىگەندۇر. ئۇنىڭ داڭق - تۆھسىپلىرىنى يۈز كۈن توختىماي سۆزلىسەممۇ مۈكىدىن بىرىنى ئىپادىلەپ تۈگىتەلمەيمەن!...

مىرمەھدى شاھ خوپ نىگار خېنىمنى شۇنچىلىكلا ماختاپ قويۇۋېدى، ئىشق لەشكەرلىرى مەي - شارابىنىڭ تەسىرىدىن بېشى ئايلانغان مۇھەممەت خانغا تەرەپتىن هۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ كۆڭۈل مەملىكىتىنى ئىشغال قىلىشتى. بەگباش شاھزادىنىڭ سەۋر - تاقىتى چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ، ئىختىيارلىق تىزگىنى قولىدىن كەتتى.

— ئەي مىرمەھدى شاھ، — دېدى مۇھەممەت خان مەس كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ تۇرۇپ، — جانىم خامىنىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپ، كۆڭۈل بېغىمنى غەمخانىغا ئايلاندۇردۇڭ. ئەلھال، بۇ مەنسەپ تاجىلىرىم ۋە هەشەم - سەلتەنەتلىرىمنىڭ هېچقايسىسى كۆزۈمگە كۆرۈنمەيۋاتىدۇ. ئەمدى مەن قانداق قىلىشىم كېرەك؟

— ئاڭلىسام، — دېدى مىرمەھدى شاھمۇ كەيپىچىلىكتە، — شاھ خانىنىڭ قىزى هازىر كۇچانىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى قىزىلقاغا دېگەن قەلئەدە چۈشكۈن قىلغان ئىمىش، تاماشا قىلىپ باغ - گۈلىستان ئايلىنار ئىمىش. ئۇ قىزنىڭ قىرىق قىز مەھرىمى، ئاران يۈز لەشكىرى بار ئىمىش. مۇبادا، شاھزادە ئالىيلىرى خالىسا، دەرهال ئۇ يەرگە باسقىن قىلىپ، ئۇل دىلبەرنى بۇگۈنلا ئولجا ئېلىپ قايتۇرۇپ كېلەيلى. ئۇ چاغدا سىز ئۇسال بېغىدىن شاتلىق مېۋىسىنى خالىغىنىڭىزچە ئۈزەلەيسىز، ۋاقىت غەنىيمەت!

مىر مەھدى شاھنىڭ كەيپىچىلىكتە بەرگەن بۇ قىلغىنىر مەسلىھەتى نادان، باشباشتاق ۋە تەكەببۇر مۇھەممەت خانغا بەكمۇ ياراپ كەتتى - دە، ھېچبىر ئويلىنىپ ئولتۇرماستىنلا بۇ مەسلىھەتنى قوبۇل قىلدى ۋە كۇچار تەرەپكە جىددىي لەشكەر تارتىپ بېرىپ، باسقىن قىلىشقا پەرمان چۇشۇردى.

قازاراا، شۇ كېچىسى، ئاقسۇ نائىبى مۇھەممەت خان دارۇلسەلتەنەت يەكەندىكى ئاكىسى سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا مەلۇم قىلىپمۇ قويماستىن، بەشيۇز لەشكەرنى كۇچا تەرەپكە ياشلاپ قارامىلارچە يۇرۇپ كەتتى.

شۇ كۇنلەردە، شاھ خاننىڭ قىزى خوپ نىگار خېنىم ئۆزىنىڭ قىرىق قىز مەھرىمى بىلەن بىللە كۇچانىڭ ئۇستىدىكى چولتاغدا شىكاردا ئىدى. ئۇلار تاغ - جەزىرىلەرنى كېزىپ، بۆرە، يولۋاس، يىلپىز، كېيىكلەرنى ئوۋلاپ يۇرەتتى. بىر كۇنى، توساتتىن بىر كېيىك جىلغا ئارىسىدىن چىقىپ ۋادىغا قاراپ تېز قاچتى. ئۇ ئاجايىپ كېلىشكەن، شامالدىن يۇگۇرۇك بىر كېيىك ئىدى. قىزلار توش - توشتىن قوغلاشقا باشلىدى. ئەمما كېيىك قانداق پەيدا بولغان بولسا، شۇنداق تېز كۆزدىن غايىب بولدى. خوپ نىگار خېنىملار ھېلىقى كېيىكنى قوغلاپ يۇرۇپ، كۇننىڭ قانداق كەچ بولۇپ كەتكىنىنمۇ سېزىشمىدى. ئاخىر ئۇلار بارىگاھقا قايتىشقا مەجبۇر بولۇشتى.

خوپ نىگار خېنىم كۇچا قەلئەسىنىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدىكى قىرىلقاغا دېگەن بىر كىچىك قەلئەگە چۇشكەنىدى. بۇ چاغدا ئاقسۇدىن بەش يۇز لەشكەر باشلاپ كەلگەن مۇھەممەت خان تۇن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ خان قىزى چۇشكۇن قىلغان مۇشۇ قىرىلقاغا قەلئەسىنى مۇھاسىرگە ئېلىۋالدى. خوپ نىگار خېنىم ئۆزىنىڭ قىرىق مەھرىمى ۋە يۇز قوروقچى چېرىكى بىللە قەلئە ئىچىگە قامىلىپ قالدى. بۇگۇن - ئەتە بۇ شەھەر

ئاستىن - ئۇستۇن بولۇپ كېتىدىغان بولدى.
مۇھەممەت خان قەلئەنى قورشۇۋالغاندىن كېيىن ئەتىسى ئەتىگەندە، قورغانغا خەت كىرگۈزۈپ: «خان قىزى خوپ نىگار خېنىم دەرھال قىرىق قىز مەھرىمى بىلەن ئالدىمغا كېلىپ، باش ئېگىپ تۇرغاي. بولمىسا تېگىش قىلىپ، قەلئەنى توپتالاس قىلىۋېتىپ، ئۆزىنى تىرىك تۇتۇپ كەتكەيمەن!» دەپ تەھدىت سالدى.
سەئىدىيە شاھزادىسى مۇھەممەت خانىنىڭ ئۆزىگە مۇناسىۋەتسىزلىك قىلغانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن خان قىزى خوپ نىگار خېنىم قىرىق قىز مەھرىمى بىلەن قورغان ئۈستىدە ئۇنىڭغا قول شىلتىپ تۇرۇپ ۋارقىردى:
— ئى نامەرد، سەن قانچىلىك كىشىنى بولۇشۇڭدىن قەتئىينەزەر، ئەگەر ئار - نومۇسىنى ۋە ئەدەپ - قائىدىنى ئۇنتۇپ ھەددىڭدىن ئاشىدىغان بولساڭ، مەن ھەرگىز يول قويمايمەن! بىلگىن ۋە ئاگاھ بولغىنكى، مېنىڭ نامىمنى شاھ قىزى خوپ نىگار خېنىم، دەيدۇ! مەن گەرچە ئاجىزە بولساممۇ ئەمما شان - شەرەپ ئىگىسى بولغان ئابرۇيلۇق خان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانمەن. ھەر جەھەتتىن خاندانىمىنىڭ نومۇس - ئابرۇيىنى ساقلايدىغان شەرمى - ھايالىق باكىر قىزدۇرمەن! مۇبادا، خىيالىڭدا ماڭا ئېرىشىش ۋە مېنى قولغا چۈشۈرۈش نىيىتىڭ بولسا، ئۇ پۈتۈنلەي خامخىيالدۇر. چۈنكى، ئۇ مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر. بۇنىڭدىن كېيىن ئىككىنچىلەپ مېنىڭ دىدارىمنى كۆرمەن دەپ ئويلىما! جەڭ مەيدانىدا كۆرۈشەيلى، قېنى ئوغۇل بالا - ئەركەك بولىدىغان بولساڭ، مەيدانغا چۈشۈپ، مەن بىلەن يەكمۇ يەك تۇتۇشۇپ باققىن، زەھەر تېمىپ تۇرغان بۇ قىلىچنىڭ تىغىسى ساڭا قانداق جاۋاب بېرىدىكىن، ئىشىنىمەنكى، ئۆزۈڭنى جەھەننەم تەكتىدە كۆرمىسەڭ ھېساب ئەمەس!

خان قىزى سۆزىنى تۈگىتىپلا قورغان تېمى ئۈستىدىن چۈشۈپ كەتتى. بىر كەملەردە قەلئەنىڭ دەرۋازىسى گۈلدۈرلەپ ئېچىلىپ، شەھەر ئىچىدىن ئۈستىگە ئالتۇن ساۋۇت ـ قۇيۇق، بېشىغا ئالتۇن قۇببىلىق دوبۇلغا كىيگەن باھادىر خان قىزى ئات سېلىپ چىقىپ كەلدى. كۈمۈش ساۋۇت دۈبۈلغىلىق قىرىق قىز مەھرىمى بىلەن يۈز قورۇقچى چېرىكمۇ، ئۇنىڭ كەينىدە ئات سېلىپ سەپ تارتىپ قاتار تىزىلىپ چىقتى. جاھاننى يورۇتقۇچى ئايتاپ زەر بايرىقىنى مەيدانغا پەلەككە تاقاشتۇرۇپ تىكتى. خان قىزىنىڭ ۋە ئۇنىڭ قىرىق قىز مەھرىمىنىڭ ئۈستى ـ بېشىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ساۋۇت ـ دۈبۈلغىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى پولات نەيزە ـ ئايپالتىلىرى قۇياش نۇرىدا ۋال ـ ۋۇل قىلىپ پارقىراپ، كۆزنى چاقنىتاتتى.

بۇ چاغدا خان قىزى خوپ نىگار خېنىم ھەممىدن ئاۋۋال مەيدانغا ئات چاپتۇرۇپ كىرىپ، مۇھەممەت خاننى تەلەپ قىلدى:

— مەرد بولساڭ مەن بىلەن جەڭ قىلىشقا كەل! — دەپ يەتمىش ئىككى خىل سىپاھگەرلىك ھۆنىرىنى كۆرسەتتىپ، باھادىرلىقىنى ۋە پالۋانلىقىنى نامايان قىلدى. ئەمما، خان قىزىنىڭ باھادىرلىقىدىن ئەيمەنگەن سەئىدىيە لەشكەرلىرىدىن ھېچكىم مەيدانغا چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

مۇھەممەد خان ئائىلاج بىچارە ھالەتتە تۇرغان لەشكەرلىرىگە:

— بىر ئۇلگۇجە ئات سېلىڭلار! — دەپ پەرمان قىلدى. لەشكەرلەر شاھزادىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن بىراقلا ئات قويۇشتى.

مەيداندا خۇددى ئاچ ئاشقا، يالىڭاچ ئېگىنگە ئۆزىنى ئۇرغاندەك، قۇمۇشلۇقتا ئوت تۇتاشقاندەك، كالا پادىسىغا يولۋاس بىلەن بۆرە چۈشكەندەك قاتتىق جەڭ باشلىنىپ كەتتى! قىزلارنىڭ جۈرئەت ـ شىجائىتىگە كۆپنى كۆرگەن قېرى ئاسمان ـ زېمىنمۇ ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى. بۇ چاغدا

ئاسماندا بىر پارچە قارا بۇلۇت سۈرۈلۈپ كەلدى ـ دە، يەر ـ زېمىن لەرزىگە كەلگەندەك دەرىجىدە قاتتىق ھاۋا گۈلدۈرلەپ، قارا يامغۇر شارقىراپ قۇيۇۋەتتى. شۇ ئەسنادا قايتىش دۇمبىقى چېلىنىپ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ئۆز جايىغا قايتىپ بېرىپ ئارام ئالدى.

ئەتىسى ئەتىگەندە خان قىزى سۈلھى تەلەپ قىلىپ مۇھەممەد خانغا نامە ئەۋەتتى. بىراق، مۇھەممەد خان قىزنىڭ تەلىپىنى قوپاللىق بىلەن رەت قىلدى ۋە كەلگەن ئەلچىگە:

— مەن خوپ نىگارخېنىمنىڭ ئىشتىياقىدا جۇنۇن بولدۇم، — دېدى، — بۇ بايۋاچا ـ تاغ ئېتىكىدە جانۇ ـ دىلىمنى ئۇنىڭ جىگىلدەك چېچىنىڭ سودىسىدا باج ئۈچۈن ئاتاپ قويغانىمەن. شۇڭا خان قىزى ئۆز ئايىغى بىلەن ئالدىمغا يالىڭاياغ كەلسۇن، شۇ چاغدىلا مەن ئۇنىڭغا نىجاتلىق بېرۈرمەن!

مۇھەممەت خاننىڭ بۇ قەتئىي جاۋابىنى ئاڭلاپ، خوپ نىگار خېنىم قاتتىق غەزەپكە كەلگەن بولسىمۇ ئەمما ئۆز تەقدىرىنىڭ خۇددى بۇنىڭدىن مىڭ ئۇچۇر يىل ئىلگىرى مۇشۇ قەلئەدە قازا قىلىپ كەتكەن كۈسەن خاننىڭ ئەتىۋارلىق قىزى جۇۋا مەلىكىسىدەك ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئويلاپ كۆڭلى قاتتىق بۇزۇلدى.

كۈچا — قەدىمكى زاماندا كۈسەن دەپمۇ ئاتىلاتتى. شۇ چاغلاردا بۇ شەھەر بۇددا دىنىغا ئېتقاد قىلىدىغان ئۇيغۇر كۈسەن دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولغانىدى. كۈسەن خاننىڭ بىر ئوغلى ۋە بىر قىزى بار ئىدى. كۈسەن خاننىڭ بۇ ئوغلى كېيىنكى چاغلاردا تاۋغاچتىكى① چاڭئەن② قاتارلىق جايلاردا بۇددا

---

① تاۋغاچ — قەدىمكى زاماندا سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىدىكى مۇلالىلەرنىڭ ئورتاق نامى ئىدى.

② چاڭئەن — ھازىرقى شىئەن شەھىرى.

نوم - بېتىكلىرىدىن تەپسىر ئېيتىپ، تاۋغاچلىقلارنى ھىدايەتكە - مەدەنىيەتكە باشلىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى ئۇچ ئاغىلىق نوم ئاچارى، كۈمرا جىۋا[1] ئىدى؛ قىزى جىۋا مەلىكە دەپ ئاتىلاتتى. بۇ «ئاسمان ئوردىسىدىكى گۈزەل مەلىكە» دېگەنلىك بولاتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، جىۋا مەلىكە تۇغۇلغاندىن كېيىن ئوردا مۇنەججىملىرى پال سېلىپ كۆرۈپ، «مەلىكە ئون تۆت ياشقا كىرگەن كۈنى چوڭ بىر بالا - قازاغا يولۇقىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئادەملەردىن يىراق بىر يەردە ئاشۇ بالا - قازا ئۆتۈپ كەتكەنگە قەدەر ساقلاش كېرەك» دەپتۇ. كۈسەن خانى مەلىكىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ھازىرقى قىزىلقاغا دېگەن يەرگە بىر قەلئە سالدۇرۇپ قەلئە ئىچىگە ئېگىز بىر راۋاق ياسىتىپتۇ ۋە مەلىكىنى ھېچكىمگە كۆرسەتمەي ئاشۇ راۋاقتا بېقىپ چوڭ قىلىپتۇ.

مەلىكە ئون تۆت ياشقا كىرگەن كۈنى خان ئاتىسى بىر سۈەت قىزىرىپ پىشقان ئالما سوغا قىلىپ قىزىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى قۇتلۇقلاپتۇ. خان سوغا قىلغان بىر سېۋەت ئالمىنىڭ ئىچىگە بىر تال چايان كىرىۋالغانىكەن. مەلىكە ئۇنىڭدىن بىخەۋەر قولىنى سۈەتتىكى ئالمىلارغا ئۇزىتىشىغا ھېلىقى چايان ئالمىلارنىڭ ئاستىدىن ئۆمىلەپ چىقىپ، قىزىنىڭ قولىنى چېقىۋاپتۇ. چايان چېقىۋالغان مەلىكە تىن تارتماستىن جان تەسەددۇق قىلىپتۇ.

جىۋا مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇيغۇرلار قىز ئۆلگەن راۋاقنى «قىز قالدى» دەپ ئاتىشىدىغان بوپتۇ. كېيىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، «قىز قالدى» دېگەن ئىسىم «قىزىلقاغا» دەپ ئۆزگىرىپتۇ ۋە ھازىرقى قەلئەنىڭ نامىمۇ شۇ

---

① كۈمرا جىۋا (344 — 413) — كۇچالىق مەشھۇر بۇددىست شاھزادە. ئاتاقلىق ئۇيغۇر تەرجىمانى. ئۇچ ئاغىلىق نوم ئاچارى، قەدىمكى زامانداۋ جۇڭگو بويىچە ئۇچ چوڭ تەرجىمانىنىڭ بىرى بولۇپ شۆرەپ قازانغان.

ئىسىم بىلەن «قىزىلقاغا» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ...

بىراق، خان قىزى خوپ نىگار خېنىم سەۋر - تاقەتلىك ئەمما باھادىر ھەم تەدبىر - پاراسەتلىك قىز بولغاچقا، قازاغا رىزا، بالاغا سەۋر قىلىپ، بېشىمغا كەلگىننى كۆرەرمەن، دەپ ئولتۇرىدىغانلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، مۇھەممەت خانىنىڭ ئارقا تەرىپىگە شەبخۇن ئۇرۇشىنى قارار قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ يۈز قورۇقچى چېرىكىنى قەلئەدىن يوشۇرۇن چىقىرىپ چىغىر يوللار ئارقىلىق مۇھەممەت خانىنىڭ ئارقا سېپىگە ماڭغۇزىۋەتتى ۋە ئۇلار بىلەن ئەتە ئەتىگەندە مۇھەممەت خانغا ئالدى ۋە كەينى تەرەپتىن تەڭ زەربە بېرىشنى پۈتۈشتى.

قۇياش ئاسمان راۋىقىنىڭ دېرىزىسىدىن باش چىقىرىپ، ئۇيقۇدىن يېڭى ئويغانغان كىشىنىڭ مۇنەۋۋەر جامالىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، تاغ ئارقىسىدىن بالقىپ چىقىپ، ئالەمنى نۇرغا تولدۇرۇپ يورۇتقاندا، مۇھەممەت خان سېپىدىن خان قىزىنى جەڭگە ئۇندەپ چىلىۋاتقان جەڭ دۇمبىقىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. خان قىزىمۇ پەرمان بېرىۋېدى، بۇ تەرەپتىن دۆلەت ناغرىسى ياڭراشقاباشلىدى. شۇ ئەسنادا شامال چىقىپ جەڭگاھنى چاڭ - توزاندىن ئېرىغدندى.

مۇھەممەت خان تەرەپتىن بىر پالۋان گۈرزىسىنى مەيدانداجەۋلان قىلدۇرۇپ، پالۋانلىق ئويۇنلىرىنى كۆرسەتتى ۋە كۆرەڭلىك بىلەن بىرمۇنچە ھۈنەرلەرنى نامايان قىلدى. گۈلدۇرماما دەك نەرە تارتىپ، مەردى - مەيدان تەلەپ قىلدى.

خان قىزى خوپ نىگار خېنىم سېپىدىن نىقابلانغان بىر پالۋان ئۇنىڭغا قارشى ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، كەيانى كامانىنى قولىغا ئالدى - دە، بىر ئوق بىلەن قارشى تەرەپنىڭ پالۋىنىنى ئاتتىن يىقىتىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

بۇ چاغدا ھېلىقى نىقابلىق پالۋان يۈزىدىكى نىقابىنى يۇلۇپ ئالدى. ئۇ خوپ نىگار خېنىم ئىدى:

ـ ئەي ئەدەپسىز مۇھەممەت خان، ـ دەپ ۋارقىرىدى، ـ ھېچقانداق نام ـ ئەمەلمۇ بولمىغان بىر چۈپرەندىنى جەڭگە سالغۇچە، مەرد بولساڭ قېنىنى ئۆزۈڭ كەلمەمسەن! بىلەمسەن، مەن كىم؟ مەن موغۇلىستان خاقانى شاھ خانىنىڭ قىزى بولۇرمەن! سەن ئۇل ئالىي پادىشاھنىڭ ئىسىم ـ شەرپىنى ئاڭلاپ باققانمىدىڭ؟! يولنىڭ بوشات! بولمىسا قولۇمدىكى شەمشەرنىڭ زەربىسىگە بىلەن ھالاك بولۇرسەن!

مۇھەممەت خان قىز ياغدۇرۇۋاتقان چەكسىز تەنە ـ مالامەت تاشلىرىغا زادىلا چىدىيالماي قەھىر ـ غەزەپكە كەلدى ـ دە، ئاخىر ئۆزى ئات سېلىپ مەيدانغا چۈشمەكچى بولدى. خان قىزى مۇھەممەت خانىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن قىلچىمۇ ئەندىشە قىلماي، ئون ھەسسە كۆپ لەشكەرگە قىرىق مەھرىمى بىلەن تەنھا ئۆزىنى ئوردى. جەڭ شۇنداق قىزىدىكى، قىز ـ يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق جەڭنى پۈتكۈل يەر يۈزى ناھايىتى ئاز كۆرگەندى. قىرىق قىز سەركەردىسى خان قىزىنىڭ باشلامچىلىقىدا ئۆزلىرىنىڭ ئار ـ نومۇسلىرىنى قوغداش ئۈچۈن نەرە تارتقان پېتى تەڭداشسىز دۈشمەنگە شۇنداق ئېتىلىپ كېلىشتىكى، خۇددى قۇيغا بۆرە تەگكەندەك، قايسى تەرەپكە ئۆزىنى ئورسا شۇ تەرەپنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىنى ئاسمانغا چىقاردى. ئۇلار گاھ تىغ بىلەن مۇھەممەت خان لەشكەرلىرىنىڭ نەچچىسىنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلسا، گاھ زىخقا كاڭاپ ئۆتكۈزگەندەك چىرىكلەرگە نەيزە ئۇراتتى. گاھىدا دۈشمەن سېپى ئارىسىدا قارا بوران چىقىرىپ، پاتپاراق قىلىپ تاشلىشاتتى. شۇ ئەسنادا مۇھەممەت خانىنىڭ ئارقا سېپى بىردىنلا قالايمىقانلىشىپ كەتتى. يۈز مەردانە يىگىت ئات سېلىپ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن

بوراندەك يوپۇرۇلۇپ كەلدى. ئۇلار تۇنۇگۈن كېچە خان قىزى تەرىپىدىن مۇھەممەت خانىنىڭ ئارقا سېپىگە شەبخۇن ئۇرۇشقا ئەۋەتىلگەنلەر ئىدى. ھەل قىلغۇچ پەيتتە، بۇ يىگىتلەرنىڭ ھۇجۇمى بىلەن مۇھەممەت خانىنىڭ پۈتۈن سېپى پاتپاراقلىشىپ، لەشكەرلىرى جەڭ مەيدانىنى تاشلاپ، نەيزىلىرىنى سۆرەشكىنىچە ھەر تەرەپكە قاراپ قېچىشقا باشلىدى. خوپ نىگار خېنىم بۇ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ، قىرىق مەھرىمىنى ئېلىپ، ئات چاپتۇرۇپ كۇچا تەرەپكە چېكىنىپ كېتىشتى!

بۇ چاغدا موغۇلىستان پادىشاھى شاھ خان تېخى ئەمدىلەتىن لەشكەردىن قايتىپ ئوردىسىغا چۈشۈپ تۇرغانىكەن، خان قىزى خوپ نىگار خېنىم قىرىق قىز مەھرىمىنى باشلاپ ئاجايىپ بىسەرەمجان ھالدا يېتىپ كەلدى. شاھ خان قىزىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىدە، خوپ نىگار خېنىمغا قورۇقچىلىق قىلىشقا مەسئۇل بولغان سەردار خانغا:

— مۇھەممەت خان ئاقسۇدىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ بىزنى قورشۇالدى، بىز كېچىدە يۇز ھېيلە بىلەن خان قىزىنى ئاران مۇھاسىرە ئىچىدىن قۇتقۇزۇپ، بۇ يەرگە كېلىۋالدۇق! — دەپ جاۋاب بەردى.

— مۇھەممەت خان قىزىنى ئەسىر ئېلىش يولى بىلەن ئەمىرگە ئالماقچىمىكەن؟ — دېدى بۇ گەپنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن شاھ خان، — ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېغىز ئاچقان بولسا ئۇنىڭغا بەرمەي كىمگە بېرەتتۇق؟ ئۇ مېنىڭ قىزىمنى ئولجا ئالماقچى بولۇپتۇ. مەن ئەمدى ئۇنىڭدىن ئىنتىقام ئالمىغۇچە ھەرگىز بولدى قىلمايمەن!

ئار ـ نوموسىنىڭ تۆكۈلگىنىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن شاھ خان دەرھال ئاقسۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئاقسۇ قەلئەسىنى قورشۇالدى. ئەمما، ئاقسۇ شەھرىنىڭ سېپىلى ئېگىز ھەم قېلىن، مۇستەھكەم بولغاچقا، مۇھەممەت خانىنىڭ

لەشكەرلىرى سېپىلدىن پايدىلىنىپ شاھ خانىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى. شاھ خان ئاقسۇ قەلئەسىنى ئالالماي، نائىلاج لەشكەر چېكىندۈردى.

بىراق، مۇھەممەت خان بۇنى ئاجىزلىقنىڭ ئىپادىسى دەپ بىلىپ، بىر پاھىشە خوتۇننى ياغاچنىڭ ئۇچىغا مەھكەم تېڭىپ، شاھ خانغا دارىتمىلاپ قويال - سەت گەپلەر بىلەن ئىزا - ئاھانەت قىلدى. شاھ خان دەرھال تۇرپان، چالىشتىن[1] لەشكەر يۆتكەپ كېلىپ، ئاقسۇ قەلئەسىنى يېڭىۋاشتىن مۇھاسىرە قىلدى. قەلئە بۇزار چىقىن توپ بىلەن سېپىلنى ئۇدا ئۇچ كۈنگىچە توپقا تۇتۇپ، قەلئەنىڭ ئىھاتىلىرىنى يىمىرىپ تاشلىدى ۋە شەھەر ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ، مۇھەممەت خانىنى ئارىك ئوردىسىغا قامىۋالدى.

مۇھەممەت خانىنىڭ باشباشتاقلىقى بىلەن باشلانغان بۇ ئىش ئاخىردا سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ھۇدۇت - چېگرىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش - قالالماسلىققا بېرىپ تاقىلىدىغان زور ۋەقەگە ئايلاندى!

ئىشنىڭ چىڭىغا چىققانلىقىنى كۆرگەن ئاقسۇ نايىبى مۇھەممەت خان دەرھال مىر مەھدى شاھنى موغۇلىستان پادىشاھى شاھ خانىنىڭ ئالدىغا سۈلھىي تەلەپ قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. قولىغا قۇرئان تۇتقان مىر مەھدى شاھ ئارىك دەرۋازىسىدا شاھ خان بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇھەممەت خانىنىڭ سۈلھىي تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزدى.

شاھ خان:

— خانىنى بۇ ئىشتىن توسمايي، ئەكسىچە قىزىقتۇرغان سەۋەبكار سەن! — دېدى ۋە نۆكەرلىرىگە، — مۇنۇنى سېپىلنىڭ

---

① چالىش — قارا شەھەرنىڭ تارىختىكى نامىلىرىدىن بىرى.

ئەڭ ئېگىز يېرىدىن پەسكە تاشلاڭلار! — دەپ پەرمان بەردى.

مىرمەھدى شاھ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن شاھ خان ئاركقا ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاشقا پەرمان چۈشۈردى. لەشكەرلەرنىڭ چۇقان ـ سادالىرى ئىچىدە شاھزادە — ئاقسۇ نايىبى مۇھەممەت خان ئەتكەسى بىلەن تىرىك قولغا چۈشتى. لەشكەرلەر تۇغنى ئۇنىڭ پۇتىغا باغلاپ شاھ خانىنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ ئېلىپ كەلدى. كونا قائىدە شۇنداق ئىدى.

شاھ خان لەشكەرلىرىگە ئاقسۇنىڭ يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان جەمى ئەركەكلىرىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈشكە پەرمان بەردى. شاھ خانىنىڭ لەشكەرلىرى ئەلنىڭ بېشىغا ھەر خىل ئازابلارنى سېلىپ، ئەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مالىلىرىنى بەيتىمال قىلىۋالغاندىن كېيىن مۇھەممەت خانىنى ئايالى مېھرىنۇش بىكەم بىلەن بىللە بوينىغا شال سېلىپ چالىشقا ھەيدەپ كەتتى. ئۇلار چالىشقا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن خانىنىڭ پەرمانى بويىچە باغراش كۆلىنىڭ ئاخۇنكۆل دېگەن يەردىكى بىر ئارالغا قاماپ قويۇلدى.①

مۇغۇلىستان پادىشاھى شاھ خان سەئىدىيە ھۆكۈمدارى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئەۋەتكەن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، سۇلتاننىڭ ئۆزىمۇ دارۇلسالتەنەت يەكەندىن چالىشقا — شاھ خانىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كەلدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ پەرمانى بويىچە مىرزا سالقىن ئىشكائاغا سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ بىساتىدا بار ئەڭ قىممەت باھادۇر، گۆھەر، بەدەخشان لەئەل ياقۇتلىرىدىن، ئالتۇن بېزەكلىك كىيىملىرىدىن، ئېسىل يېكسار پولىتىدىن سوقۇلغان

① بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شاھ مەھمۇت چوراسنىڭ «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار») دېگەن كىتابىنىڭ 38ـ، 41ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

قىلىچلاردىن، دەستىسىگە قىممەت باھا تاشلاردىن كۆز قويۇلۇپ ياسالغان كەكلىك قېشى، يىلان بېشى يېڭسار پىچاقلىرىدىن موغۇلىستان پادىشاھى شاھ خانغا ئالاھىدە سوۋغا - سالاملارنى تەييارلىغانىدى. ئۇ خان ھۇزۇرىدىكى كۆرۈشۈش مۇراسىمىدا موغۇلىستان پادىشاھىغا بۇ سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشتى.

شاھ خانمۇ سەئىدىيە سۇلتانلىرىنىڭ مېھماندارچىلىقىنى كۆپ كۆرگەن ھۆكۈمدار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ مەرھۇم سەئىدخاننىڭ قېرىندىشى بولغان ئاكىسى مەنسۇر خاننىڭ ئوغلى بولغاچقا، سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا جىيەن تاغا بولاتتى. شۇڭا ئۇرۇدىدىكى كۆرۈشۈش مۇراسىمىدىن كېيىن شاھ خان كاتتا داستىخان تەييارلاتقۇزۇپ، جىيەنى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى قىزغىن كۈتۈۋالدى. چوڭ زىياپەت ئۈچۈن چوڭ قويرۇقلۇق قالماق قويلىرىدىن يەتمىش - سەكسىنى، قولۇن، بوتىلاق ۋە موزايلاردىنمۇ يەتمىش - سەكسىنى سويۇلدى. تاغلاردىن، ئورمان ۋە كۆللەردىن ئوۋلاپ كېلىنگەن غاز، ئۆردەك، كەكلىك، قىرغاۋۇل، كېيىك، مارالالارنىڭ سانى ھەددى - ھېسابسىز ئىدى.

مىرزا سانقىن ئىشكىئاغا سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ قۇلىقىغا بۈگۈنكى بەزمىدە موغۇلىستان پادىشاھى شاھ خان يەنە تۇرسۇق - تولۇملاردا مەي - شاراب، قېمىز - قېتىق تەييارلىغانلىقىنى پىچىرلاپ خەۋەر قىلدى ۋە: «شاھ خان ئىچىملىكسىز زىياپەتنى زىياپەت ئورنىدا كۆرمەيدۇ!» دېدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئەزەلدىن ئىچىملىك ۋە مەي - شاراب دېگەنلەرنى تولىمۇ يامان كۆرەتتى ۋە ئۆزىمۇ قەتئىي ئىچمەيتتى. بىراق، ھازىر ئۇنىڭ كۆڭلىدە سىغماي تۇرغان خۇشاللىق بىلەن بىللەن موغۇلىستان پادىشاھى شاھ خاننىڭ سەئىدىيە مەملىكىتى بىلە بولغان دۇشمەنلىك مۇناسىۋەتلىرىگە بىرىپ تاقىلىندىغان بىر

تۇرلۇك غەشلىك ۋە چىگىشلىك بار ئىدى. نادان شاھزادە مۇھەممەت خانىنىڭ بەكۆڭلىنى بىلەن يۇز بەرگەن كۆڭۈلسىز ۋەقەلەر نەتىجىسىدە تېخىمۇ زورىيىشىغا باشلىغان بۇ خەۋپنى بۇگۈن پەقەت مەي ـ شارابنىڭ كۈچى بىلەنلا تارقىتىش مۇمكىنەك كۆرۈنەتتى.

قائىدە بويىچە مەي ـ شاراب بىر قېتىم ئايلانغاندىن كېيىن سۇلتان ئابدۇكەرىم خان قولىغا لىق شاراب قۇيۇلغان جامنى ئېلىپ تۇرۇپ:

— ھۆرمەتلىك خان! — دېدى شاھ خانغا، — جىيەن ئىنىڭىز مۇھەممەت خان ياش باشتۇڭ ۋە نادان بولغاچقا، سىز ۋە قېرىنىڭىز ئالدىدا گۇناھكار بولۇپ قالدى. گۇناھكارلىق ھەم ئەيىبلىرىنى ئەپۇ قىلىشىڭىزنى سورايمەن، مەرھەمەت ـ شەپقىتىڭىزدىن بىزلەرنى ئۈمىدسىز قويمىغايسىز!

بۇ چاغدا زىياپەت سورۇنىدا مۇھەممەت خانمۇ بار ئىدى. ئەمما ئۇ ئولتۇرۇشقا پېتىنالماستىن ئۆرە تۇرغانىدى.

شاھ خان شاھزادە مۇھەممەت خانغا قاراپ:

— تۇغقىنىمىز سۇلتان ئابدۇكەرىم خان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ يۈزىنى قىلمىغان بولساڭ، قىزىمغا قىلغان تۇرلۇك ئەدەپسىزلىكلىرىڭنىڭ ھېسابىغا سېنى دارغا ئاسقان بولاتتىڭ. بوپتۇ، گۇناھىڭدىن كېچەي! قېنى ماۋۇ جايدا ئولتۇر! — دېدى ۋە ئۇنىڭغا تۆۋەن تەرەپتىن ئورۇن كۆرسەتتى. مۇھەممەت خان ئەدەب يۈزىسىدىن ئولتۇرۇشقا ئۇنمىدى. شاھ خان كەينى ـ كەينىدىن ئۈچ نۆۋەت ئولتۇرۇشقا پەرمان قىلغاندىن كېيىن ئۇ:

— پەرمان ئەدەبتىن ئۇستۇن تۇرىدۇ! — دەپ ئەدەپ بىلەن كېلىپ، خان كۆرسەتكەن يەرگە ئولتۇردى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان شاھ خانىنىڭ ئىنىسى شاھزادە مۇھەممەت خاننى كەچۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆڭلى تەسكىن تاپقاندەك بولدى...

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان شاھزادە مۇھەممەت خاننىڭ چالبشتىن قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنى قەشقەرگە نايىب قىلىپ بەلگىلىدى.

ئۇ قەشقەرگە يولغا چىقىدىغان كۈنى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان تاكى دارۇلسەلتەنەت يەكەنتىكى چېگرىسىغچە ئۇزىتىپ بىللە كەلدى. ئاخىر كۆز قىيالماسلىق ئىچىدە ئىنىسى بىلەن خوشلاشتى ۋە:

— ئى ھۆرمەتلىك قەدىردان ئىنىم، بىلەمسىز! — دېدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بىر پەس سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن، — ھەر قانداق بىر ئادەمگە ئۆزىنىڭ خوي - پەيلىدىن پايدا ياكى زىيان يېتىدۇ. تەمەخورلۇق بىلەن شۇكۇر - قانائەت شۇ ئادەمگە ياكى خارلىق ياكى ئىززەت - شاراپەت كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنىڭ نېمىلىكىنى بىلەمسىز؟ بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بەزى كىشىلەر ئەقىل - ئىدراكنى ئۆزىگە يولباشچى قىلىپ، ياخشى - ياماننى پەرقلەندۈرەلىگەنلىكتىن ۋە پايدىلىق ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا بەل باغلاپ تىرىشچانلىق كۆرسەتمىش ئارقىلىق مەنپەئەت تاپقانلىقتىن، ھەر ئىككىلا ئالەمدە ئەزىز ۋە ئۇلۇغۋار مەرتىۋىلەرگە ئېرىشىدۇ. لېكىن، بۇنداق قىلىش نەپسانىيەتكە ناھايىتى قىيىن كېلىدۇ. چۈنكى، پۈتۈن جانلىقلارنىڭ نەپسانىيىتى ئاسان ۋە راھەت ئىشقا خۇشتار كېلىدۇ. كىشى ئەگەر ئۆز نەپسىنىڭ مۇرادىنىلا ھاسىل قىلىمەن، دەيدىغان بولسا، چوقۇم باشقىلارغا زىيان سېلىپ، ئۇلارنى مۇراد ۋە مەنپەئەتتىن مەھرۇم قىلىدۇ. مەسىلەن، سىزنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىڭىز مانا شۇ ئىشلار جۇملىسىدىندۇر! سىز ئۆز نەپسىڭىزنىڭ مۇرادىنى ھاسىل قىلماق بولۇپ، شاھ خان بىلەن ئاداۋەتلىشىپ جەڭ مەيدانلىرىنى تۇزگەندىڭىز، شۇ چاغدا ئالەم شۇ دەرىجىدە بۇزۇلدىكى، ئۇنى شەرھلەپ بولماق زادىلا مۇمكىن بولماي

قالدى.

— قازاراا، بۇ جەڭدە شاھ خان ئۇستىگۈزدىن نۇسرەت قازىنىپ، شەھەرنىڭ زىنى پەتھى قىلدى. ئوردىنىڭ ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ، ئۆزىنىڭ زىنى تۇنقۇن ئەيلىدى. ئاندىن پۇقرالارغا ئاداۋەت قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ئەلنى قىرغىن قىلدى. نەتىجىدە جەبرى - زۇلۇم دېڭىزى قەھر - غەزەپ قاينامىلىرىنى ھاسىل قىلدى، ئاتا ئوغۇلدىن، ئانا قىزىدىن خەۋەر ئالالماي پەريات چەكتى. ھاياتلىق بىناسىنى ئەجەل ماتەملىرى تەۋرىتىشكە باشلىدى. ھېچىيەردە تىنچ، ئامانلىق قالمىدى.

— شۇنداق، ئى ھۆرمەتلىك كۆيۈمچان ئاغا، — دېدى ئاكسىنىڭ سەمىمىي نەسىھەتلىرىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن شاھزادە مۇھەممەت خان، — ئۆزۈمنىڭ ئەقىلسىزلىكىمدىن يىگىتلىك ۋەسۋەسىگە بەنت بولۇپ، ئۇل سەۋدالاردا بالادامىغا گىرىپتار بولدۇم. مېنىڭ سەۋەبىم بىلەن پۇتۇن ۋىلايەت ئۇرۇش ئوتىدا خاراب بولدى، شاھ خانىنىڭ نومۇس قەلئەسىدىن تۆشۈك ئېچىپ، ئۇنى چەكسىز ئۇياتقا قالدۇرۇپ، پاك سەدەپ ئىچىدە پەرۋىش قىلغان بەختىيار گۈھىرىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە قەست قىلدىم. ئاخىر ھەرلەھزىدە بىر ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان پەلەكنىڭ ھادىسىلىرى ئۆزىنىڭ ھەر خىل نەيرەڭلىرى بىلەن مېنىڭدەك بىر غاپىل پادىشاھزادىنى شاھ خان قولىغا گىرىپتار قىلدى. ئى قەدىردان ئاكا، مەن نادان ئىنتىگىز ئەقىلسىزلىكىمدىن خاتا تەدبىر قىلىپتۇرمەن. مەن تېخى ئۇنى قولۇمغا كىرگۈزمەي تۇرۇپ، ئۆزۈم زەنجىرگە گىرىپتار بولدۇم! شۇندىلا كۆزۈم غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، بالا - قازانىڭ ئۈكۈزنىنى ئۆزۈمنىڭ مەئىشەت خامىنىغا باغلىغانلىقىمنى، پالتىنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆز پۇتۇمغا چاپقانلىقىمنى، تولىمۇ سادىدىلىق بىلەن دارىنىڭ ئاستىغا ئۆز پۇتۇم بىلەن كەلگەنلىكىمنى بىلدىم. بۇ خىيالىنىڭ خاملىقىدىن ئىكەن، دەپ پۇشايمان ئىلكىدە كۆرمىڭ

ئەپسۇس ۋە نادامەت قىلغان بولساممۇ قىلچە پايدا قىلمىدى.
— شۇنداق، ناھايىتى ئوبدان گەپ قىلدىڭىز، ئى ھۆرمەتلىك قەدىردان ئىنىم، — دەپ خۇشال بولدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئىنىسى مۇھەممەت خانىنىڭ ئۆز ئەينىنى تونىغانلىقىنى كۆرۈپ، — ياش ئادەملەر خاتالىق سادىر قىلسا ئاللا تائالالامۇ كەچۈرىدۇ. بۇنىڭغا كۆپ قايغۇرۇپ ئىزتىراپ بولۇپ كەتمەڭ. ئى ئىنىم، بىلەمسىز؟ بۇ دۇنيا نۇرلۇق ھەم قاباھاتلىكتۇر، ھەم چۆل ۋە ئاۋاتتۇر. ئۇ گويا سېھرىگەرنىڭ تۇتۇرۇقسىز خىيالغىلا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭغا گېرىپتار بولغان كىشىلەر نادامەتتىن باشقا ھوسۇل ئالالمايدۇ. شۇڭا، ياش ئادەملەر بۇ رەڭۋاز دۇنياغا ئالدانماي، غەپلەت ئۇيقۇسىنى ئۇخلاۋەرمەي، ئۆزىنىڭ روھىي كامالىتىگە يېتىش ئۈچۈن تىرىشىشى لازىم!...
ئاغا - ئىنى ئىككىيلەن قان - قېرىنداشلىقنىڭ مۇشۇنداق شېرىن ۋە سەمىمىي تۇيغۇسى ئىچىدە بىر - بىرى بىلەن خوشلاشتى...

* * *

ئىسھاق خوجا بىلەن ئۇشتۇر خەلىپە پەرمان بويىچە سەئىدىيە مەملىكىتىدىن چىقىپ كەتمەكچى بولۇپ، يەكەن دىيارىدىن ئايرىلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇ دىيارىدا شاھ خان بىلەن مۇھەممەت خان ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولۇۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىلار بۇ پاراكەندىچىلىكتىن پايدىلىنىپ ئاقسۇ دىيارىغا قېچىپ كېلىشتى ۋە ئايكۆل مەۋلانەمدىكى بىر تاشلاندۇق گۇمبەزنى ماكان تۇتۇپ بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتىرىپ يوشۇرۇنۇپ ئېلىشتى.

* * *

بىر كۈنى ئىسھاق خوجا ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ باشلاپ ئايكۆلىنىڭ قازنىسى خوجا ئابدۇرەھىم بەگنىڭ ئۆيىگە كەلدى. ئۇلار سەينادا ئۇزمە دەرىخىنىڭ سايىسىدە ئولتۇرغان ئابدۇرەھىم قازىبەگكە سالام قىلدى. بۇ چاغدا قازىبەگ تەسبىھ ئوقۇۋاتقانلىقتىن ئۇلارنى ئادەتتىكى دەرۋىش بولسا كېرەك، دەپ سالىمغا بېشىنى ئېگىپ قويۇش بىلەنلا كۆپايىلەندى.

خوجا ئىسھاق:

— ئى غاپىل بەندە، سالام قىلماق سۇننەتتۇر، جاۋاب بەرمەك پەرھىزدۇر. مەن سۇننەتنى ئادا قىلدىم. سىز نېمىشكە پەرھىزنى تەرك ئەتتىڭىز؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

— ئەي دەرۋىش، — دېدى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ ئۇنىڭغا جاۋابەن، — مەن شۇكۇر ئېيتماققا مەشغۇل ئىدىم. شۇڭا سالىمىڭىزنىڭ جاۋابىدىن غاپىل بولۇپتۇرمەن.

— كىمگە شۇكۇر ئېيتۇرسىز؟

— ئەلۋەتتە نېمەت بەرگۈچى ئاللاغا شۇكۇر ئېيتۇرمەن ـ دە!

— ئى غاپىل بەندە، — دېدى خوجا ئىسھاق كۈلۈپ تۇرۇپ، — سىز شۇكۇر ئېيتىشنىڭ يولىنى بىلمەيدىكەنسىز. شۇكۇر دېگەن ئاللا تائالا بەرگەن نېمەتنىڭ ۋە لۇتفۇ مەرھەمەتنىڭ باراۋىرىدە بولسا مەقبۇل بولۇر. شۇڭا يۈرت چوڭلىرى ئۈچۈن ئۆزىگە مۇناسىپ شۇكۇر قىلماقلىق لازىمدۇر.

خوجا ئىسھاقنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ:

— ئى دەرۋىش، ئۇنداق بولسا شۇكۇرنىڭ يوللىرى نېمىدۇر؟ — دەپ سورىۋېدى. خوجا ئىسھاق دەرھال:

— شۇكۇرنىڭ يوللىرى تولىمۇ كۆپتۇر، — دەپ جاۋاب بەردى، — بىلمىدىمكى، سىز قايسىسىنى بىلىشنى خالايدىكەنسىز كىن؟

— بىز خوجالىق، بەگلىك ۋە قازىلىقنى ئارزۇ قىلمىز. شۇڭا سىز يۇرتدارچىلىققا ياتىدىغان شۇكۇرلەر يولىدىن سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز...

— تولا ئوبدان، يۇرتدارچىلىق شۇكۇرنىڭ يولى جەمئىي ئون جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالۇر.

— ئۇ ئون جەھەت قايسىلاردۇر؟

— ئى غاپىل بەندە، ئالدىرىمسىغايسىز؛ مەن تۆۋەندە بۇ ئون جەھەتنى بىر - بىرلەپ چۈشەندۈرگەيمەن. بىراق، سىز مېنىڭ كىم ئىكەنلىكىمنى يا بىلىسىز، يا بىلمەيسىز...

— مەن پەقەت سىزنىڭ ئايكۆل مەۋلانەمنى ماكان ئەيلىگەن بىر دەرۋىش ئىكەنلىكىڭىزنىلا بىلىمەن...

— سىز مېنىڭ ئادەتتىكى دەرۋىش ئىكەنلىكىمنى بىلىسىز ۋە ئەما مېنىڭ مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ «خاسۇل - خاس، مۇئتەقدۇل — ئىخلاس»[1] مۇرشىدى — خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىكەنلىكىمنى بىلمەيدىكەنسىز! شۇڭا مەن سىزنى ئۈچ قېتىم ئۇدا «غاپىل بەندە» دەپ ئاتىدىم. سىزنىڭ مېنى تونۇمايۋاتقانلىقىڭىزغا سەۋر قىلىپ تۇرماقتىمەن. چۈنكى، سەۋر غايەت ياخشى ۋە مەرغۇپ سۈپەتتۇر. شۇڭا، ئاللا تائالا تەرىپىدىن قۇرئاندا: «سەۋر قىلغۇچىلارنىڭ ئەجرى ھەددى - ھىسابسىزدۇر. يەنە سەۋر قىلغۇچىلارغا بۇ ئالەمدە ھەددى - ھىسابسىز ئىنئام ئاتا قىلىمەن. ئاخىرەتتىمۇ ھەم شۇنداق» دېگەن ئايەت نازىل قىلىنغان.

بۇ چاغدا خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگنىڭ كۆزلىرى تىنىپ

---

① «ئەك يېقىن، ئەك ئىشەنچلىك» دېگەن مەنىدە.

جىم تۇرغان بۇلاقنىڭ كۆزىدەك ھەيرانلىق ئىلكىدە قېتىپ قالغانىدى.

— بىز ئايكۆل مەۋلانەمنىڭ تۇغ ـ شەددىلىرىنى قېقىپ، ئۇنىڭ مۇبارەك توپىسىنى كۆزىمىزگە سۈرتۈش ئۈچۈن نەمەنگاندىن كەلگەن ئەزىزلەرمىز، — دېدى ئىسھاق خوجا، — مەن قۇش توغراقنىڭ ئوتتۇرىسىدا ساقمۇ ساق قىرىق كۈن ئېھتىكاپتا ئولتۇردۇم. قىرىق بىرىنچى كۈنى سەھەردە، ھەزرىتى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ مۇبارەك روھىناتلىرى كۆز ئالدىمدا ئايان بولدىلەر. ئۇ ماڭا ئېيتىلەركى: «ئى ئىسھاق ۋەلىيۇللا، خۇش كەپسىز. ئاقسۇ قەۋمى ئېتىقادى سۇس، ئىرادىسى ئاجىز، مىجەزى پاراكەندە، ئۆزى چېچىلاڭغۇ، تەپرىقىچى ئولۇستۇر. شۇڭا سىز ئەزىزلەرنى تونۇشمىدى ھەم ئۇلۇغ بىلىشمىدى. بۇ قىسمەتكە ھەم سەبر قىلماق ھەم شۇكۇر قىلماق بار. بىز ئۈچ، ئاقسۇ، كۇچا، چالىش ۋە تۇرپان ـ قۇمۇل ھودۇتلۇقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنىڭ سەججاد نەشىنلىكىنى[1] نەزىر ـ نىياز قىلىپ سىزگە بەردۇق. بىزنىڭ بالىلار خوجا، دەرۋىش، بەگ، قازى بولۇشنى ئارزۇ قىلغان بولسا، بەگلىك ئۇلارغا، مېغىزى سىزگە بولسۇن، ئامىن!»[2] دېدى ـ دە، غايىپ بولدى.

— ئى مەسنەد شەرىئەت ۋە مەسنەد تەرىقەتنىڭ ئەزىزى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا، — دەپ خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ خوجا ئىسھاقنىڭ ئايىقىغا يېقىلدى، — بىز غاپىل بولۇپتۇق. سىز ئەسلىدە تولا قابىل زات ئىكەنسىز، بىزلەر نادانلىقىمىزدىن بىلمەپتۇق. كەچۈرگەيسىز! گۇمراھ ۋە كور بولغان بىزلەرگە نۇرى زىيا ئاتا قىلۇرسىز!

— ئىنشائاللا، — دېدى خوجا ئىسھاق كۈلۈمسىرەپ، —

① سەججاد نەشىن — سەجدىگاھدا تۇرغۇچى.
② «تەزكىرەئى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا»، قولىيازما.

ئی قازىبەگ جاناىلىرى، بىلەمسىز؟ ئاينىڭ ئەتراپىدا يۇرگەن يۇلتۇزلار گۇزەل كۆرۈنگەندەك، قاراڭغۇ تۇندە گەرچە ئاينىڭ نۇرى بولمىسىمۇ، يۇلتۇزنىڭ يورۇقلۇقى يول كۆرسەتكەندەك بىز ئەزىزلەرمۇ دىن — سۇلۇق يولغا روشەنلىك بەرگۈچىلەرمىز. زۇلمەت دۇنياسىدا جاھالەت كىمسىنى سۈرۈپ گۇمراھلىق گىردابىغا مۇپتىلا بولۇپ، ھەق يولنى يىتتۇرگەن سىلەردەك ئادەملەرنى «ساھابىلەر يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ. ئۇلارغا ئەگىشىڭلار ۋە ئۇلارنىڭ يولىدا مېڭىڭلار» دېگەن ھەدىسىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن نىجادلىق ساھىلىگە چىقارغايمىز ۋە سىلەردەك ئازغۇنلارغا ھىدايەت يولىنى كۆرسىتىپ، مەرىپەت كەئىبىسىگە يەتكۈزگەيمىز!

ئۇنىڭ بۇ دەبدەبىلىك سۆزلىرىنى ئاڭلىغان خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ:

— ئۇنداق بولسا شۇكۇرنىڭ ئون جەھەتتىكى ئىپادىلىرىنى ماڭا بايان قىلىپ بەرسىڭىز، — دەپ ئىلتىماس قىلدى تەقەززالىق بىلەن.

— بۇ ئون جەھەتتىكى شۇكۇرلەر: پادىشاھلىق شۇكۇرسى، يۇرتدارچىلىق شۇكۇرسى، پەرمانبەردارلىق شۇكۇرسى، ئۇلۇغلۇق شۇكۇرسى، قۇدرەت شۇكۇرسى، سەدىقە - ئىسھان شۇكۇرسى، سىھھەت شۇكۇرسى، خىزمەت شۇكۇرسى، مۇلۇك - مەنزىل شۇكۇرسى ۋە سەۋر - تاقەت شۇكۇرسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سەۋر - تاقەت شۇكۇرسى شۇكۇرلەرنىڭ ئەڭ ئەلاسىدۇر.

— ئى ئەزىز، بۇ ئون جەھەتتىكى شۇكۇرلەر ھەققىدە ماڭا مۇپەسسەل مەسائىل‌مەرۇپ قىلىپ بەرگەن بولسىڭىز؟

— ياخشى گەپ، — دېدى خوجا ئىسھاق كۇلۇپ تۇرۇپ، — پادىشاھلىق شۇكۇرسى — ھەممە ئەھلى ئالەم ۋە ئەۋلادى ئادەملەرگە ئەدىل - ئىھسان قىلماق؛ يۇرتدارچىلىق

شۇكۇرسى — رەئىيىەت مۇلكىدىن ھېچنېمە تەمە قىلماسلىق؛ پەرمانبەردارلىق شۇكۇرسى — پەرمانىنى مەقبۇل تۇتقان خالايىقلارنىڭ تۇز - ھەققىنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلماق؛ ئۇلۇغلۇق شۇكۇرسى — خارلىق - زەبۇنلۇق تۇپرىقىغا يىقىلغانلارغا رەھىم - شەپقەت قىلماق؛ قۇدرەت شۇكۇرسى — ئاجىز، بىقۇۋۇل، زەئىپلەرگە رەنجۇ - ئەلەم يەتكۈزمەكتىن قول يىغماق؛ سەدىقە - ئېھسان شۇكۇرسى — ئەزىزلەرگە سەدىقە بەرمەك؛ سىھھەت شۇكۇرسى — زۇلۇم رەنجىدىن دىلنى شىكەستىلەنگەنلەرگە ئادالەت دورىسى بىلەن شىپا بەرمەك؛ خىزمەت شۇكۇرسى — قەدەم جايلار، مۇقەددەس مازالار، قۇتبىخانىلار، ۋە مەنزىل - تۇنەكخانىلارنى لەشكەر ۋە سىپاھلارنىڭ خاراب قىلىۋېتىشنى مەنئىي قىلىش؛ سەۋر - تاقەت شۇكۇرسى — غەزەپ ئوتى شۇلا ئۇرغاندا، سەۋر - تاقەت قىلماق، سۇلۇك - تەرىقەت ۋە پىر - ئەقتابلار ئاسايىشلىقىنى ئۆز ئاسايىشىدىن ئىلگىرى قويماقنى كۆرسىتۇر. بۇ شۇكۇرلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئەلاسىدۇر!

— ھەسسىنات، ئى خاسۇل - خاس، مۇئتەقدۇل - ئىخلاس! — دەپ خىتاپ قىلدى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ ھاياجىنىنى باسالماستىن، — مەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە سىز — ئەزىزگە ئىرادەت قىلۇرمەن ھەم پۇقرالىرىمنىمۇ ماڭا ئەگىشىپ سىزگە ئىرادەت قىلدۇرىمەن!

بۇ چاغدا خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگنىڭ سەيناسىغا: «نەمەنگاندىن كەلگەن ئەۋلىيانى كۆرىمىز» دەپ يىغلىغان ئادەملەر سانجاق - سانجاق ئۆرە تۇرۇشۇپ كېتىشكەنىدى.

— ئى خالايىقلار، — دەپ ۋازقىرىدى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ ئۇلارغا، — نەمەنگاندىن كەلگەن ھەزرىتى ئەزىز ئىشان خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا تولا قابىل ئۇلۇغ زات ئىكەن. مەن بۇ زات بىلەن ھەمسۆھبەت - مولاقەت قىلدىم. شۇنى

بىلدىمكى، بۇ ئۇلۇغ زاتنى ھەزرىتى ئايكۆل مەۋلانەم بىزلەرنى ھىدايەتكە باشلاش ئۈچۈن ئاتايىتەن نەمەنگاندىن چىلاپ ئېلىپ كەپتۇ ۋە سىزلەرنى «بۇ ئەۋلىياغا ئىرادەت قىلغايسىزلەر، نەزىر - نىيازىڭلارنى بۇ ئۇلۇغ ئەۋلىياغا، بۇ زاتى شېرىفكە بەرگەيسىزلەر!» دەپ چۈشتە ئايان بولۇپتىلەر.

بۇ چاغدا سەيناغا يىغىلغان ئادەملەر ئاڭسىدا غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى.

— ئى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ، — دەپ چۇقان كۆتۈردى توپنىڭ ئاڭسىدىن بىرەيلەن، — بىزلەر بىر بۇزرۇكۋار پىرىمىز ھەزرىتى ئايكۆل مەۋلانەمدىن باشقىسىنى بىلمەيمىز. بۇل تېجىمەلىنىڭ زاتى شەرىفىنى بىزلەر بىلمىسەك، ئۇنىڭغا قانداق ئىرادەت قىلغايمىز؟!

— قاۋۇل توقا ھەق گەپ قىلدى، — دەپ ۋارقىرىدى توپنىڭ ئاڭسىدىن يەنە بىرەيلەن، — نەمەنگان تەرەپتىن كىملا كەلسە «بىز خوجا»، «بىز ئەزىزلەر» دەيىشىدىكەن. خۇددى «خوجا»، «ئەزىز» مەرتىۋىسى شۇلارنىڭ پېشانىسىگە مۆھۈرلەنگەندەك!

بۇ چاغدا ئۇشتۇر خەلىپە ئېيتىلىپ بارغانچە قولىدىكى سوتىسى بىلەن ھىلىقى ئۆكتىچى ئادەمنىڭ كاللا - باشلىرىغا ئۇرۇپ - دۇمبالاپ كەتتى.

— ئى ئاقسۇ ئەھلى، — دەدى ئىسھاق خوجىمۇئۇلارغا قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ، — بىز سىلەرنىڭ قايسى دىن، قايسى مەزھەپ، قايسى ئولۇس - مىللەت ئىكەنلىكىڭلارنى بىلمەيمىز. سىلەر يا روزا تۇتمايدىكەنسىزلەر، ۋە ياكى ئەزىزلەرگە خەير - ئېھسان قىلىشنى بىلمەيدىكەنسىزلەر؛ كاپىرمىكىن، دېسەك، ئىمان ئېيتىدىكەنسىزلەر. مۇسۇلمانچە كېيىنىپ يۈرۈشىدىكەنسىزلەر. شۇڭا بىز ئەزىزلەر نەمەنگاندەك يەرلەردىن يولىنى يىراق كۆرمەي مۇشۇ يەردە جايدار، ۋەتەندار بولۇپ،

سىزلەرنى مۇسۇلمانچىلىق مۇلۇك - تەرىقەت قائىدىلىرىگە دالالەت قىلايلى دېدۇق. ئەگەر سىزلەر دەۋىتىمىزگە كىرسەڭلار، قېنى ھەممىمىز دۇئا قىلايلى، قولۇڭلارنى ئېگىز كۆتۈرۈڭلار، كۆزۈڭلەر ئېچىلسۇن، قۇلىقىڭلار تۇزەلسۇن! قاچانكى دەۋىتىمىزگە كىرمىسىڭلەر نەپسانىيەتلىك، غاپىللىق قىلىشىپ، بىزدەك ئۇلۇغ ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنى ئۇنتۇپ، تونىماي، بىخارامان، بەدمەزھەپ بولۇشىدىكەنسىزلەر، سىزلەرنى ئاللاتائالا ۋە ئەۋلىيالار دۇئايىبەد قىلىپ تاشلايدۇ!

— ئەي پاراكەندە، ئەخمەق ئادەم، — دېدى ئۇشتۇر خەلىپە ھېلى چۇقان كۆتۈرگەن يەنە بىر ئاقسۇلۇققا دوق قىلىپ، — سەن بولساڭ پەقەرلەرنىڭ پەقىرى، مىسكىنلەرنىڭ مىسكىنىسەن. ئىجارە ھەققى تۆلىيەلمىگەنلىكىڭ ئۈچۈن خانىقادا يېتىپ، مازاردا ئۇخلاپ كىشىلەرنىڭ خەير - سەدىقە قىلىپ بەرگەن ئاش - تامىقى بىلەن جان ساقلاپ يۈرۈپسەن. خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا قەددىسەھۇ ھەزرىتى ئىشان خوجام سېنىڭ بۇ ئەھۋالىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، ساڭا پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن، بۇل تامان كېلىپتۇ. بىلەمسەن، ئۇ جەننەتپاناھ نەقشىبەندى پىرىمىز مەخدۇم ئەزەم تەرىپىدىن سەنلەرنى ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە باشلاش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن. سېنىڭ بۇ دەۋايىڭ ھەقىقەتەن سارائىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. سەن كەبى ئابرۇيسىز، تېگى - تەكتىڭ نامەلۇم بولغان بىر ئادەم ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ ئۇلۇغ سۈپەتلىرىنى نەدىن بىلۈرسەن؟!

— ئى ئەھلى تەقۋادارلار، — دېدى ئىسھاق خوجا، — بىزگە ئاللا تائالا ھەر ئىككىلا ئالەملىك زېرەكلىك، دانالىق خىسلىتىنى ئاتا قىلغاندۇر! قادىر ئاللاھ بىزلەرنى بىر دۇئا بىلەن ھۇرۇپلا ئاسمان - زېمىننى زىلزىلىگە سالالايدىغان، بىر قارغىش بىلەن ئادەمنى جىن - ئالۋاستىغا، جىن - ئالۋاستىنى ئادەمگە سۆرىتى مۇبەددەل قىلىپ تاشلايدىغان

ئالەمشۇمۇل سېھرىي ھېكمەتلەرگە مۇئەككەل قىلغاندۇر. قادىر ئاللا بىزگە ئەگەشمىگەن، بىزگە ئىشەنمىگەن ۋە بىزگە شەك كەلتۈرگەن ھەر قانداق مۇسۇلمانىنى — گەرچە ئۇ پاك مۇسۇلمان بولغان تەقدىردىمۇ — ئەھلى دەۋزىخىيلىككە بەدگەردە قىلىپ تاشلىيالايدىغان قۇدرەت ـ قۇۋۋەتنى ئاتا قىلغاندۇر! شۇڭا بىز ئەزىزلەر شۇنداق ئادەملەرمىزكى، سىز ئەھلى مۇسۇلمانلار بىزلەرنىڭ نەزەرلىرىمىزدىن ئۆتۈپ تۇرۇشكىزلار، بىزلەردىن دۇئا ئىلىپ، بىزلەرنىڭ سېھرىي كارامەتلىرىمىزگە تەن بېرىشكىزلار شەرت بولغان ئولۇغلاردىنداۇرمىز!

بۇ چاغدا ئايكۆلنىڭ قازىبېگى خوجا ئابدۇرەھىم بەگ خالايىققا قاراپ قولىنى كۆتۈردى:

— ئى مۇسۇلمانلار، قاچانكى بىز قازى بولدۇق، گويا ئالوده[1] بولدۇق. ئەلھال، بىز ئەمدى ئىرادەت ھۆددىسىدىن چىقالماسمىز. چۈنكى، ئەمدى بىزگە ئېتىقاد قىلىپ بولماس. شۇڭا ئەمدى مەن سەججادۇ بېھىشىنلىقتىنى بۇ ھەزرىتى ئەزىزگە بەخش قىلۇرمەن. بۇزرۇكۋار بابام ئايكۆل مەۋلانەمنىڭ رايى ھەم شۇنداق تۇرۇر. ئايكۆل مەۋلانەمنىڭ سەججاد نەشىنلىكى ئەمدى بىزدىن ئۇلارغا قالدى. مەنمۇ بۇ ئەزىزغا ئىرادەت قىلۇرمەن، ئامىن!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا ئىككى قولىنى دۇئاغا ئېچىز كۆتۈردى، بۇ چاغدا قۇمباشلىق مولىلا ئابدۇرازاق مۇپتىمۇ خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگكە ئەگىشىپ قوللىرىنى دۇئاغا ئېچىز كۆتۈردى.

قالغان خالايىقمۇ بۇ ئىككىسىنىڭ ئىرادەت قىلغانلىقىنى كۆرۈپ:

— ھەزرەتلەر ئىرادەت قىلغان بولسا، بىزلەرگىمۇ نېمە

---

① ئالوده — بولغانغان، پاسكىنا بولغان.

ئامال؟ ئەمسە بىزلەرمۇ ئىرادەت قىلدۇق! — دېيىشىپ بىردىن، ئىككىدىن. . . قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈشتى، ئاخىردا سەينادىكىلەرنىڭ ھەممىسى قوللىرىنى دۇئاغا ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ ئىرادەت قىلىشتى. . .

نەزمە

ئاي كەتتى ئېگىزلەپ، بىزلەر پەس قالدۇق،
خەق ھوشىغا كەلدى لېكىن بىز مەست بولدۇق.
ئەي جانۇجاھان، كېيىن كېلەر بولغىنىنى،
سەن سۆزلىمە، چۈن ھېچنېمە بىلمەس بولدۇق.

— . . جالالىدىن رومى

ئون تۆتىنچى باب

نامازغا كۈندىكى قاتناللىق

«بەختىيار كىشىلەر ئۆز قىلمىشلىرى كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ئۈلگە بولۇشتىن بۇرۇنلا، ئۆتمۈشتىكى ئەجدادلارنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرىدىن ساۋاق ئالىدۇ. ئۇغرىلارمۇ قولىنى قىسقارتىۋەتمىگۈچە[1]، قولىنى قىسقارتىۋەتمەيدۇ.»

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1563 - يىلى (توڭگۈز يىلى) 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى يەكشەنبە سەھەر، يەنى قەمەرىيە كالىنداري بويىچە زۇلھەججىنىڭ ئونىنچى كۈنى سۇبھى. بامدات ۋاقتى يېقىنلىشىپ قالغانىدى. سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ دارۇلسەلتەنەتى يەكەندىكى خانلىق جامەسىنىڭ ئېگىز پەشتاقلىرىنىڭ بىرىدە، مەزىنىنىڭ كىشىلەرنى بامدات نامىزىغا چاقىرىپ سوزۇپ ئېيتقان ئەزان ئاۋازى شەھەر ئاسمىنى ئۇستىدە ياڭرىماقتا ئىدى: «ئاللاھۇ

① ئىسلام شەرئىتىنىڭ قانۇنى بويىچە ئوغرىلىق قىلغۇچىلارنىڭ قولى كېسىلىدۇ.

ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر، ئەشھەدۇئەنلائىلاھە ئىللەللاھ، ئەشھەدۇئەنلائىلاھە ئىللەللاھ، ئەشھەدۇئەننە مۇھەممەدىن رەسۇلىللاھ، ئەشھەدۇئەننە مۇھەممەدىن رەسۇلىللاھ، ھەييەئەلەسسەلا، ھەييەئەلەسسەلا، ھەييە ئەللالفەللاھ، ھەييە ئەلەلفەللاھ، ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر، لائىلاھە ئىللەللاھ!»

— مەزىنىڭ مۇسۇلمانلارنى نامازغا كېچىكمەسلىككە ئۇندەپ ئېيتقان ئەزان ئاۋازى بىلەن تەڭ ئويغانغان نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىشانكالانى مۇھەممەتئىمىن خوجا تەرەت ئالماقچى بولۇپ ئورنىدىن تۇردى.

ئۇ سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ پەرمانى بويىچە بۇگۇنكى خانلىق جامەسىدە ئۆتۈلىدىغان ئون مىڭ كىشىلىك قۇربان ھېيت نامىزىغا ئىمام‌لىق قىلماقچى ئىدى.

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ بۇلۇڭ تەرەپتە ياتقان ئىنىسى ئىسھاق خوجىغا قاراپ قويدى. غۇۋا ئۆينىڭ بۇلۇڭىغا تېقىلىۋالغان ئىسھاق خوجا شەيخلىق جەندىسىگە چۈركىنىپ، تۆگۈلۈپ ياتاتتى. ئۇ بەلكىم مەزىنىڭ ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلىمىغان بولسا كېرەك.

— ئى مۆھتەرەم ئىنىم خوجا ئىسھاق! — دەپ ئاستا چاقىردى ئۇنى، — تۇرۇڭ، بامدات ۋاقتى بولۇپ قالدى، تەرەت ئالايلى، بولمىسا نامازغا كېچىكىپ قالىسىز جۇمۇ!

بۇلۇڭدا شەيخلىق جەندىسىگە چۈركىنىپ ياتقان ئىنىسى ئىسھاق خوجا قىمىرلاپ قويدى - يۇ، ئەمما جاۋاب بەرمىدى. ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا ئۇنىڭ بىلەن كارى بولماي ئورنىدىن قوپۇپ تەرەت ئېلىش ئۈچۈن تالادىكى ئەۋرەز بويىغا قاراپ ماڭماقچى بولۇپ تۇرۇۋېدى، خانىنىڭ ئىشىكىنىڭ تاراقلاپ ئېچىلغىنىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى. بوسۇغىدا ئۇستىگە ئۇزۇن قارا چاپان، بېشىغا قارا تاقىي كىيگەن گەۋدىلىك بىر ئادەم پەيدا

بولدى. سەھەرنىڭ غۇۋا يورۇقىدا ئىشانكالانىڭ كۆزىگە ئۇنىڭ پاناق بۇرۇنلۇق خۇنۇك بەشرىسى بىلەن قارا تاقىيلىق يوغان بېشى خۇددى قارا قۇزغۇندەك كۆرۈنۈپ كەتتى. شۇ ئەسنادا، ئۇنىڭ كەينىدە يەنە بىر ئادەمنىڭ سايىسى غىل-پال كۆرۈنۈپ قالدى.

— ئۇشتۇر خەلىپە؟! — ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا ئۇنىڭ بىمەھەل ۋاقىتتا ئاغا - ئىنى يانقان قۇتبىخانىغا ئىلتىپاتسىزلا ئوسۇپ كىرگەنلىكىگە ھەيران قالغاندى، — خەلىپەم، ھارمىغايسىز، خوجىكىز تېخى ئويغانمىدى.

ئىشانكالان ئىستىھزا بىلەن كۈلۈمسىرەپ بۇلۇڭ تەرەپنى ئىملىدى. بىراق، ئۇشتۇر خەلىپە خوجىسى بىلەن كارى بولماستىن ئۇدۇل كەلگىنىچە ئىشانكالانىڭ ياقىسىغا ئېسىلدى. ئۇ نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي تېكىرقاپ تۇرۇپ قالدى. دەل شۇ پەيتتە ئىشىك يەنە تاراقلاپ ئېچىلىپ ئۇيگە يەنە بىرسىگال سوپى ئېتىلىپ كىردى - دە، ئىشانكالانغا تاشلاندى...

— خوجا ئىسھاق، قېنى سىز — ھوي! بۇ مەلئونلار زادى نېمە قىلماقچى! — دەپ ۋازقىردى ئىشانكالان ۋە دەرھال كەينىگە قارىدى. ئىنىسى ئۆينىڭ غۇۋا بۇلۇڭىدا جەندىسىگە پۈركىنىپ قوزا ئويقۇسىنى ئۇخلىماقتا ئىدى. گۇلدۇر - تاراق ۋەستىدىن پۈتۈن قۇتبىخانا تىترەپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ ئەمما ئۇ قىلچىمۇ چاتىقى بولماستىن ئويقۇسىنى بەخىرامان ئۇخلاۋەردى. ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن ھېلىقى سىگال سوپى ئىشانكالانىڭ قوللىرىنى كەينىگە قايرىپ، ياقىسىدىن تۇتقىنىچە قۇتبىخانىنىڭ سەيناسىغا سۆرەپ چىقتى.

قاتتىق ھاقارەت ھېس قىلغان ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا غەزەپ تۇيغۇسىدا خۇددى بەزگەك بولۇپ قالغان ئادەمدەك جالاقلاپ تىترەپ كەتتى: «يا پەرۋەردىگارىم! خۇددى قۇربانلىق قوينى سۆرىگەندەك سۆرەيدىغۇ مېنى؟! مەن بۇلارغا نېمە گۇناھ قىلغان بولغىيتتىم؟...» ئاخىر ئۇ پۈتۈن كۈچىنى يىغىپ

تۇرۇپ قاتتىق ۋارقىرىدى:

— قويۇۋەت مېنى، قويۇۋېتىش! مەن كىم، بىلمەمسەن؟! مەن ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا بولۇرمەن! ھەي، مۇسۇلمانلار، ھەي ئەھلى مۇرتلىرىم، قېنى سىلەر؟ ئادەم بارمۇ؟! قۇتقۇزۇڭلار! ئادەم...

كۆچلۈك بىر قول ھەلقۇمىدىن ئامبۇرەك قاتتىق قىسىپ، ئۇنى داۋاملىق سۆزلەتكىلى قويمىدى.

ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن ھېلىقى سىگال سوپى مۇھەممەتئىمىن ئىشاننى ياقىسىدىن تۇتۇپ سۆرىگىنىچە سەينادىكى ئەۋرەزنىڭ قىرىغا ئېلىپ كېلىشتى.

ئۇ يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاياغ تاۋىشىنى ئىشتىپ، دەرھال كۆزىنى ئېچىپ ئۆزىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن تىكىلىپ تۇرغان ئىنىسى ئىسھاق خوجىنى كۆردى.

— ئى خوجا ئىسھاق، — دەپ بىچارىلەرچە نالە قىلدى ئۇ، — بۇ نېمە ۋەھشىيەتتۇر؟!

— بۇنىڭ نېمە ۋەھشىيەت ئىكەنلىكىنى تېخىچە بىلمىدىڭمۇ؟ — دەپ تەئەددى قىلدى ئىسھاق خوجا، — ئىنتىقام خەنجىرى سوياۋ ھەلقۇمىڭغا تەڭلەنگەندىمۇ بۇنىڭ نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن بولساڭ، ئاتام ئىشانكالانلىق ئېرىشاتنامىسىنى ساڭا بىكارغا بېرىپتۇ — دە!

— ئى خوجا ئىسھاق، سېنىڭ بىلەن بىز ئىككىمىز بىر ئاتىنىڭ پۇشتىدىن تامغانلارغۇ؟ ماڭا رەھىم قىل، ئى مۇرۇۋۋەتلىك ئىنىم، ماڭا ئىچىڭ ئاغرىسۇن، مېنى ئۆز ئەجىلىم بىلەن ئۆلگىلى قوي! ماڭا نېمىشقا بۇنداق ئۆچمەنلىك قىلۇرسەن؟

ئاچچىق نالە قىلۋاتقان ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا تىپىرلاپ كەتتى. ئۇ ھەر قېتىم يۇلقۇنغانسېرى، ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن ھېلىقى سىگال سوپى ئۇنى يەرگە تېخىمۇ قاتتىق نىقتاپ

باساتتى.

— ئى مەلئۇن! ئاتىمىز مەخدۇم ئەزەم ئىشانكالانلىق ئېرىشاتنامىسىنى تەنتەنىلىك قول بېرىش مۇراسىمىدە ماڭا بەرگەن ئەمەسمىدى؟ نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ سۇلۇك ئۇدۇمى بويىچە سەن تەڭرىگە تەۋەككۇل قىلىپ، پىرىڭ بولغان ماڭا ئەگىشىشىڭ، مەن قاياققا باشلىسام، سەنمۇ شۇ ياققا قاراپ مېڭىشىڭ، مەن نېمە ئىش قىلسام، سەنمۇ ئوخشاشلا شۇ ئىشنى قىلىشىڭ كېرەك ئىدىغۇ؟ بىز مەخدۇم ئەزەم تەرىقىتىنى بۇ زېمىندا جارى قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلمىغانمىدۇق؟ ئى خوجا ئىسھاق، قارا، قىسمەت نەقەدەر ئاجايىپ نەرسە ـ ھە؟ ئۆز ۋاقتىدا بۇزرۇكۋار پەدەرىمىز مۇشۇ زېمىندا خوجا مۇھەممەت شېرىپ تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن شەرمىسار قىلىنىپ، مۇلكىي قەشقەرىيىدىن قوغلانغانىدى. ئاخىر ئۇ مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتەلمەي، ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئېلىپ مەھشەرگاھقا كەتتى. مانا ئەمدى يەنە مۇشۇ زېمىندا تەقدىر ھۇما قۇشى مېنىڭ بېشىمغا سايە چۈشۈرۈپ تۇرۇپتۇ. خۇددى باراڭدىكى بىر ساپ ئۆزۈمنى ئۈزۈۋالغاندەك ھېچبىر كۈچ سەرپ قىلماستىنلا يەنە مۇشۇ زېمىندا مەقسەت چىمەنىدىن مۇراد گۈلىنى ئۆزۈشكە جۈرئەت قىلىۋاتقان چاغدا، سەن بىلەن بىز ھەمنەپەس، قەلبداش، تەقدىرداش بولۇشىمىز كېرەك ئىدىغۇ؟ سەن ئۆملۈك بار يەردە مۇڭەپپەقىيەتمۇ بولىدۇ، دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ؟ ئېسىت، تەرىقەت ـ سۇلۇك ئىچىدە سېنىڭدەك ۋاپاسىزغا نومۇس! ئىشانلىق لىباسىڭغا، داستار ـ سەللەڭگە نومۇس! قېرىنداشلىق مېھرىگە، تەرىقەت ـ سۇلۇك يولىغا يۈز مىڭلارچە نامەردلىكلەرنى تۆھپە قىلدىڭ! مەن ئەركەك، دەپ ۋاپا لاپىنى ئۇرغان بىلەنلا ئەر بولۇپ قالامدۇ؟ سېنىڭدەك بىۋاپا قېرىنداشتىن ۋاپادار ئىشت ياخشى ئەمەسمۇ؟

ئىسھاق خوجا ئۇشتۇر خەلىپىگە قولىنى ئۆزىنىڭ

كېكىرتكىگە سۇروپ تۇروپ، ئۇنى ئىتتىك بوغۇزلا، دەپ ئىشارەت قىلدى.

بۇ چاغدا، مۇھەممەتئىمىن خوجا ئىنىسىغا زارلىنىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرمەسلىكنى ئىلتىجا قىلىۋېدى. ئىسھاق خوجا ئۇنىڭ زارىغا پىسەنتمۇ قىلمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەتئىمىن خوجا تەقدىرگە تەن بېرىپ، ئىسھاق خوجىغا يالۋۇرۇشتىن توختىدى ۋە سارايلارچە قاقاقلاپ ئاچچىق كۈلۈشكە باشلىدى.

ئۇنىڭ كۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئىسھاق خوجا:

— ئەي خوجا مۇھەممەتئىمىن، ئۆلۈم ئالدىدا كۈلىسەنغۇ؟ بۇ كۈلىدىغان يېر ئەمەس، — دەپ دوق قىلدى ئۇنىڭغا، — جېنىڭ سۈيام ھەلقۇمىڭغا كېلىپ قالدى. تۆۋە قىلماي سەن تېخى كۈلۈپ ناله قىلۇرسەن.

— ۋاقتىكى، بىر ئىش يادىمغا كېلىپ كۈلۈرمەن، — دېدى مۇھەممەتئىمىن خوجا ھاسىراپ، — مەخدۇم ئەزەمنىڭ پۇشتىدىن تامغاندا، دەسلەپتە مەن يالغۇز ئىدىم. كېيىن سەن تۇغۇلدۇڭ. مەن سېنى كۆرۈپ تېخى: «باربكاللا، مېنىڭ مۇشۇنداق ھەببە ئىنىم تۇرسا، بىگانىلەر ئالدىدا ھەرگىز تىز پۈكمەسمەن. خەلقى ئالەم ماڭا قارشى دۇشمەن بولغان تەقدىردىمۇ، شۇ باھادىر قولدىشىم تۇرغان يەردە قىلچىمۇ ئەندىشەم يوقتۇر!» دەپ، ئۆزۈمگە تەمەننا قويۇپتۇرمەن. ئامما، لەنىتى دوزاخ يۈتقۇر مەخدۇم ئەزەم سېنى ماڭا دۇشمەن قىلىپ تاپقانىكەن. خۇداغا سېغىنماي، سېنى كۆرۈپ تەمەننا قىلغىنىم ئۈچۈن ئۇشبۇ قىسمەتنى كۆرۈپ تۇرۇپتىمەن. تاغدەك ئىشەنگەن ئىنىمنىڭ قولىدا ئۆلىدىغانلىقىمنى ئويلاپ، قىسمەتنىڭ بۇ ھۆكۈمىگە كۈلۈۋاتىمەن!

— ئى خوجا مۇھەممەتئىمىن، بىلەمسەن، — دەپ سوغۇق كۈلدى ئىسھاق خوجا، — سېنىڭكى ئىشانلىق كىبىرىسى،

موللىلىق رەشىكى، مەسىنەد[1]لىك تەمەنناسىى ۋە ئۇلۇغلۇق مەغرۇرلۇقى ئاخىر سېنى مۇشۇ قىسمەتكە دۇچار قىلدى. تەقدىرنىڭ نەسىمى[2] ساڭا ئاخىر ئۆز قۇدرىتىنى كۆرسەتتى. ئىسھاق خوجا سۆزىنى توگىتىپلا قولىنى سىلكىدى، بۇ چاغدا ئۇشتۇر خەلىپە بىر قولىدا مۇھەممەتئىمىن خوجىنىڭ ئاپئاق ساقىلىنى قاماللاپ تۇتۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى كەينىگە قايرىدى ـ دە، يەنە بىر قولىدىكى پىچاقنى ئۇنىڭ ھەلقۇمىغا سۇرمەكچى بولۇپ ئاپاردى.

ئەجەل ھەلقۇمىنىڭ ھاياتلىق كىكىرتىكىگە چاڭگال سالغانلىقىنى كۆرگەن مۇھەممەتئىمىن خوجا ئۆزىنىڭ ئاخىرقى سانىاقلىق مىنۇتلىرى يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزدى ـ دە، ئادەمنىڭ ئىچى سىرىلغۇدەك يىغلاپ، ناله ـ پەريات كۆتۈردى:

— ئى ئەرش كۇرسى، لەۋھى قەلەمنىڭ جۇملەمالا ـ ئىكىلىرى ئاگاھ بولۇڭلار كى، پەرزەنتىم خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ مېنىڭ ھەببىمدۇر. ئۇ ماڭا ئاشقى ـ سادىقتۇر. ئاللاتائالا جىمى ئاشىقلارغا بۇ دۇنيادا دەرد ـ ئەلەم، رەنجۇ ـ مۇشەققەت، ھىجران ـ كۇلپەتنى تەقدىر ـ قىسمەت قىلغاندۇر! ئاشىقلارغا پىراقسىز ۋىسال نېسىپ بولماس، ئۇل لەنىتى خوجا ئىسھاق مېنى ناھەق ئۆلتۇرۇۋاتىدۇ! ئەگەر ئوغلۇم مۇھەممەت يۇسۇپ خوجا بۇ زېمىنغا كەلسە، مېنىڭدىن ئۇنىڭغا يۇز مىڭ سالام ئېيتىڭلار. ئۇ مېنىڭ بىر تېمىم قېنىمنىڭ ئورنىغا بۇل مۇناپىق ئىسھاقنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مىڭ تېمىم قېنىنى ئالغاي! ئەگەر قىساس ئالمىسا، قىيام ـ قىيامەت كۇنى مېنىڭ تۆمۇر تىرنىقىم ئوغلۇم مۇھەممەت يۇسۇپنىڭ ياقىسىدا بولغاي! سۆزۈم... مۇھەممەتئىمىن خوجىنىڭ سۆزى تېخى توگىمەي تۇراتتى. ئۇشتۇر خەلىپە قولىدىكى پىچاقنى ھەلقۇمىغا بىر سۇرۇپلا ئۇنىڭ

① مەسنەد — يۇكسەك دەرىجە.
② نەسىم — شامال.

كېكىرتىكتىنى ئۇرۇپ تاشلىدى. مۇھەممەتئىمىن خوجىنىڭ بوغۇزىدىن چاچراپ چىققان قان بىر دەمدىلا ئەۋرەزنىڭ ئەتراپىنى بويىاپ تاشلىدى ۋە ئەۋرەزنىڭ ئىچىگە شارقىراپ ئاققىلى باشلىدى. . .

ھۆرمەتلىك كىتابخان، ئىسھاق خوجا ئاكىسى ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا بىلەن قانداق ئۇچراشتى ۋە قۇربان ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە مۇھەممەتئىمىن خوجا نېمىشكە ئىسھاق خوجا تەرىپىدىن قۇتىبخانە ئىچىدىكى ئەۋرەز ياقىسىدا بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈلدى؟ بۇ ئىشلارنى چۈشىنىش ئۈچۈن گەپنى يەنىلا ئىسھاق خوجىنىڭ ئاقسۇدىكى ئاپكۆل مەۋلانەمدە «سەججادۇ بېھىشىن» بولغانلىقىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

* * *

— ئى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ، بىلەمسەن، — دېدى ئىسھاق خوجا بىر پەس سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، — خۇداغا مىڭ قەتىرە شۈكۈركى، بەخت ـ تەلەي يۈلتۈزۈڭ گۈناھى ـ مەردۇلۇق چەمبىرىكىدىن چىقىپ، ھىجران ـ ئادالەتنىڭ ئىنتىھاسىغا بىرىپ يەتتى، تەقدىر ـ ئىقبالىڭ ياخشى تەرەپكە قاراپ يۈزلەندى. ئەمدى ئۇمىد كۆچىتىڭ ۋىسال مېۋىسىگە تولۇر!

ئىسھاق خوجىنىڭ سۆزىنى چۈشىنەلمىگەن خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ:

— ئى ئاپتاپپەرسلەرنىڭ قىبلىسى سەججادۇ بېھىشىن ئىسھاق خوجا ئەزىزان، — دېدى ئۇ، — ئاللاتائاللا دانادۇر. مەن نادان بىخەۋەرلىك ئالەمدىن بۆلەك ھېچنېمىدىن خەۋەر ئالالمىدىم. تەجرىبىلىك بۇزرۇكلەر: «كىمكى بىرەر چىگىش

ئىشقا يولۇقسا ۋە ئۇنى يېشىشنىڭ تەدبىرى ـ ئىلاجىنى قىلالمىسا، كامىل ـ كارامەت ۋە تەدبىر ـ پاراسەت ئىگىسىگە ئىلتىجا قىلسۇن ۋە ئۇ ئىشنىڭ ئىلاجىنى شۇ كىشىدىن تەلەپ قىلسۇن ۋە زارى بىلەن ئۇ كىشىدىن دۇئا ئېلىپ، تەلەپ ۋادىسىغا قەدەم قويسۇن!» دېگەن. شۇڭا بۇ ئىشنىڭ جاۋابىنى بىر ئۆزىگىزلا بىلۈرسىز!

— ئى خوجا ئابدۇرەھىم، تونۇمىغان بولساڭ ئەقىل كۆزۈڭنى ئېچىپ تونۇۋال! تەكرىتائالا ئاسمان ـ زېمىننى تۇۋرۇكسىز ۋە تاناپسىز تۇرغۇزۇپتۇ. ئاپتاپ قەندىلىنى ھەر سۇبھى ياغ ـ پىلىكسىز يورۇتۇپ، قاراڭغۇ زۇلمەت كېچىسىنى روشەن قىپتۇ. تامام مېۋىلەرگە، يەردىن چىققان بۇستانلارغا ئۇنىڭ نۇرى ـ زىياسىدىن رەڭ ۋە لەززەت بېرىپتۇ. شۇڭا بىر كىشىنىڭ ئەزىز ياكى خار ۋە باي ياكى گادای بولۇشى ھەرگىزمۇ تەقدىرنىڭ قىسمىتىسىز بولماس!

— ئى ھەزرىتى سەججادۇ بېھىشىن، — دېدى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ ئىسھاق خوجىغا، — سىز ئەزىزنىڭ بۇ شېئىرنى ـ سۇخەن سۆزىگىزنى ئاڭلاپ، يۈرەكلىرىمىز كۆيۈپ، بېغىرلىرىمىز كاۋاپ بولدى. كۆز ياشلىرىمىز مۆلدۈردەك تۆكۈلدى. قېنى سىز مولا ئابدۇرازاق! ئۇل ھەزرىتىمىزنىڭ مۇبارەك پېشىنى كۆزىمىزگە سۈرتەيلۇق. شۇنىڭدىن كۆزىمىز تېخىمۇ روشەنلەشسە ئەجەب ئەمەس!

بۇ چاغدا ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان قۇمباشلىق مولا ئابدۇرازاق مۇپتى باشلىق بىر گۇرۇھ ئاقسۇ ئەھلى گۇرىدە ئولتۇشۇپ كېلىپ ئىسھاق خوجىنىڭ ئايىغى ئاستىغا يىقىلىشتى.

— ئى ھەزرىتى ئەزىز، — دېدى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ، — بىزلەرنىڭ ئۆزلىرىگە بىر ھاجىتىمىز بارىدۇر. ئەگەر بۇ ھاجىتىمىزنى راۋا ئەيلىسىلە، بىزلەرنىڭ بېشىمىز ئاسمانغا يەتكەن بولاتتى. ئۆزلىرىدىن رۇخسەت بولسا بۇ

هاجىتىمىزنى ئېيتساق؟

— مۇزىت ـ مۇرشىدلارنىڭ هاجىتىنى راۋان ئەيلىمەك مەڭگۇ ساۋابى كەتمەيدىغان خاسىيەتلىك ئىشتۇر. قېنى، ئېيتىپ باققىن ئى خوجا ئابدۇرەهىم قازىبەگ!

— بۇ ۋاپاسىز دۇنيانىڭ جىمى راهەت ـ پاراغىتىدىن، مەشئەت ـ رەهمىتىدىن ۋە يۇرتدارچىلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن رەنجۇ ـ مالامىتىدىن يىراقلاپ قول ئۈزۈپ، سىز ئەزىزنىڭ مۇبارەك ئېهتىكاپىڭىزنى ئۆزۈمگە ئاستانە تۇتسام دەيمەن. ئەگەر ئۆلۈم ئامان بەرسە تاكى يۇز يىلغىچە سىز ئەزىزگە قۇل —ئاشىيان بولسام!

— ئىنشائاللا، ئى خوجا ئابدۇرەهىم قازىبەگ، دېگىنىڭدەك بولسۇن، بىراق، — دېدى ئىسهاق خوجا كۈلۈپ كېتىپ، — سەن بۇ يۇرتنىڭ قازىبەگى، يۇرتدارچىلىقىنىڭ دەستىگىرىسەن! بىزگە هەرگىز ئوخشىماسسەن! بىز دەرۋىشلەرمىز. چارىسىز ۋەتىنىمىزدىن ئايرىلىپ، جاهان نېمەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، مەهرۇملۇق زەهىرىنى يەتكۈچە ئىچىپ، تەنهالىق يولىغا قەدەم قويۇپ، جاهان مەملىكەتلىرىنى كېزىپ تېجىمەل بولۇپ يۈرۈپتىمىز. ئەلهال، تەرىقەت ـ سۇلۇك يولىدا هېسابسىز هىجران ۋە جەبىر ـ زۇلۇملارنى چېكىپ، چەكسىز هەيرانلىق دېڭىزىدا ئۈزۈپ، هېچبىر ماكاندا تىنچلىق ـ ئاسايىشلىق تاپالمىدۇق. جاهانىڭ دەردۇ ئەلەملىرى بىلەن، جان ـ ئۆمۈرنىڭ غۇبارلىرى بىلەن تۇپراق كەبى سورۇلدۇق! شۇنداقتىمۇ، يەنە سەۋر قىلىپ كەلمەكتىمىز. شۇڭا سەنمۇ سەۋر قىلغايسەن ئى خوجا ئابدۇرەهىم، سەۋر ـ تاقىتىڭ، قانائەت ـ مەتانىتىڭ شۇنچىلىكمۇ؟ مەن ساڭا سەۋر قىلىش هەققىدە تەنبىه بەرمىگەنمىدىم؟ مەن تەرىقەت هىجرانىغا ئوتتۇز يىل سەۋر قىلدىم. سەنمۇ سەۋر قىلغايسەن.

بۇ چاغدا خوجا ئابدۇرەهىم قازىبەگ ئۆزىنى ئىسهاق

خوجىنىڭ ئايىغىغا تاشلىدى ۋە:

— ئەزىزلەرنىڭ ئىلتىپاتى بىزدەك نادانلارغا ھەقىقىي شەپقەت ۋە مەرھەمەتتۇر! — دېدى ئۇ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەستىن.

— ئى خوجا ئابدۇرەھىم، — دېدى ئىسھاق خوجا ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇپ، — ئۇل ئاقسۇ زېمىنى ئاللانىڭ مۇبارەك نەزەرى چۈشكەن غازىيانە زېمىن ئىكەن. بىزلەر ئايكۆل مەۋلانەم بۇزرۇگاھىغا قەدەم بېسىپ، ئېھتىكاپتا ئولتۇرغاندىن بۇيان، كۆپ قېتىم ماڭا چۈشۈمدە ئايان بولدىلەركى، مۇھەممەت مۇستەفا رەسۇلىللا سەللەللاھۇ ۋەسەللەمنىڭ ساھابىلىرىدىن ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجا ئاقسۇ زېمىنىدا ئىسلام ئاچقانمەن دەپ، كۈپپار قەھقەھ جادۇ بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، مۇشۇ بېشىبىرتق[1] دېگەن يەردە شەھىد بولغانىكەن. ئۇل ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجام يۈكسەك ھىممەتلىك، ئارسلان تەبىئەتلىك، ئاپتاپ مەسەللىك، قاپقارا ساقاللىق، سەرۋى قامەتلىك بىر باھادىر ئىكەن.

ئۇ ئاقسۇ زېمىنىدا ئىسلام ئاچقاندا، بېشىبىرقتا ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن كۈپپار قەھقەھ جادۇ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئاشۇ قېتىملىق جەڭدە ئۇ ئالتۇندىن ساۋۇت، دۇبۇلغا كىيگەن، بېلىگە ئالماس كۆزلۈك كەمەر باغلىغان، ئالتۇن زەنجىرىنى قولىغا ئېلىپ، قوش ئالماس قىلىچىنى بىلىگە ئېسىپ، رەڭگى - روھىدىن ۋەھشىيەت ياغدۇرۇپ، قولىدا ئالتە قىرلىق گۈرزىنى ئويناتتىپ، «لەھەۋلە ۋەلە قۇۋۋەتە ئىللە بىللە ھىل - ئەلىيۇل ئەزىم!»[2] دەپ ۋارقىرىغىنىچە، غەزەپ ۋە ھەيۋەت بىلەن قەھقەھ جادۇنىڭ سېپىگە ئات سېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ شۇ تاپتىكى ۋۇجۇدىدىن كۆزۈمگە خۇددى جامالى بەكامال ھەزرىتى ئەمرۇل مۇئمىنىن ئىمام مۇتتەقىن ئەسەدۇللاھ ئەل

① ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىگە تەۋە بىر جايىنىڭ ئىسمى.

② «ماڭا پەقەت يۈيۈك ئاللا كۈچ - قۇۋۋەت ۋە ياردەم بېرەلەيدۇ!»

غالىب ئەلى ئىبىن ئەبۇ تالىپ كەرەمۇللاھ ۋەجھۇ گۈزىدىن تىرىلىپ قوپقاندەك كۆزۈنۈپ كەتتى. ئۇ بىر ئۆزى تەنھا قولىدىكى ئالتە قىرلىق گۈرزىنى بىلەن سان - ساناقسىز كۇپپارلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ تەڭداشسىز باھادىرلىقىغا يارلىق دېۋە - پەرىلەرمۇ ھەيران بولۇپ قاراشتى. ئىسلام لەشكەرلىرى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كۇپپارلارغا ئېتىلدى. گويا شىركالىغا چاپقاندەك، قۇمۇشقا ئوت تۇتاشقاندەك، مەستلەر شارابقا مەيىل قىلغاندەك، ساراڭلار ئاغزىغا كەلگىنىنى سۆزلىگەندەك جەڭ بولۇپ، ئوقيا - شەمشەرلەرنىڭ ئاۋازى ۋە كۇپپارلارنىڭ قىيا - چىيالىرى، ياردارلارنىڭ ناله - زارلىرى كۆكتېكى يەتتىنچى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. كۇپپارلارنىڭ قانلىرى يەردە ئېرىق بولۇپ ئاقتى. ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ نەيزىسىگە دۇچ كەلگەن كۇپپارنىڭ كېيىملىرى لاله رەڭدە بۇيىلىپ جان بېرەتتى. نەيزىلەر ئۇلارنىڭ يۈرەك - بېغىرلىرىنى خۇددى كاۋاپ زىقىدەك تېشىپ ئۆتسە، خەنجەرلەر كۇپپارلارنى خۇددى ھەرە چاققاندەك بىئارام قىلىپ، تەنلىرىدىن يوچۇقلارنى ئاچاتتى. بىراق قەھقەھ جادۇنىڭ كۇپپار لەشكەرلىرى بىرى ئۆلسە، مىڭى تىرىلىپ، خۇددى توپان سۇيىدەك توختىماستىن دەۋرەپ بېسىپ كېلىۋەردى. ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجام ئىككى قولىغا قوش قىلىچ ئېلىپ، كۇپپار قەھقەھ جادۇنىڭ لەشكەرلىرىنى قىرىپ زادى توختىمىدى. ئۇنىڭ ئەتراپىدا كۇپپارلارنىڭ ئۆلۈكلىرىدىن تاغلار ياسالدى. كۇن چۈش بولدى، قۇياش زېمىننى تونۇرەدەك قىزىتىۋەتكەندى. ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجام قانچە غەيرەت قىلسىمۇ، ئۇنى ئۇسسۇزلۇق، ئاچلىق قىينىۋاتاتتى. ئاخىر ئۇنىڭ قولىدىكى قۇش قىلىچ ئارقىمۇ - ئارقىدىن سۇنۇپ كەتتى! قەھقەھ جادۇنىڭ كۇپپار لەشكەرلىرى ئۇنىڭغا بىراقلا يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى. ئۇ دەرھال ياسىنى كېرىپلا ئارقىمۇ ئارقا ئوق ئۇزۇشكە باشلىدى. ئاخىر ئۇ ئوقلىرىنمۇ

ئېتىپ بولدى! ئاندىن قولىغا ئالتۇن زەنجىرىنى ئېلىپ ئويىنىتىشقا باشلىدى. ئالتۇن زەنجىرمۇ ئۆزۈلۈپ پارە - پارە بولدى. شۇ ئەسنادا، قەھقەھ جادۇ قولىدىكى قىلىچى بىلەن ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجامنىڭ ئوڭ بىلىكىنى چېپىپ تاشلىدى. قاتتىق يارىلانغان بۇ ئىسلام باھادىرى بارا بارا ماغدۇرسىزلىنىپ، ھالىدىن كېتىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ سۇسلاشقىنىنى كۆرگەن كۈپپار قەھقەھ جادۇ ئارقىسىدىن كېلىپلا بوينىغا تىغ ئۇردى. ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجامنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولدى! بۇ چاغدا ئاسماندىن جىبرائىل ئەلەيھىسسالام چۈشۈپ، ئۇل ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجامنىڭ بېشىنى يەردىن ئېلىپ پاكىز سۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن تېنىگە تېكتى ۋە ئۇنى كېپەنلەپ، شۇ جايىنىڭ ئۆزىگە يەرلىكتە قويدى. ئاندىن ماڭا بىر قاراپ قويۇپ، مۇئىراجغا چىقىپ كەتتى... ئويغانسام، بۇ چۈشۈم ئىكەن. دېمەك، بېشىئىبرەتتىكى بۇ مازار ئاشۇ ئىسلام باھادىرى ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجامنىڭ مۇبارەك ئاستانىسى ئىكەن.

— ئى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ، بىلەمسىز؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن بايا تىن گەپكە ئارىلاشماي بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ئۇشتۇر خەلىپە، — ھەزرىتى ئىسھاق خوجامنىڭ چۈشىگە ئايان بولغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاللادىن كەلگەن ۋەھىيدۇر. بىزنىڭ پىرىمىزنىڭ خىسلىتى كارامەتلىرى شۇدۇركى، خۇددى پەيغەمبەر خىزىر ئەلەيھىسسالام ئالەمنى كېزىپ ئابىھايات تاپقاندەك، بىزنىڭ ھەزرىتى ئىسھاق پىرىمىزمۇ ئۇل غازىيانە زېمىنىنى تاپتى! ئۇل ھەزرىتى ساھابە غازىلارنىڭ مۇبارەك تۇپراقلىرىنى سىزغاپىل بەندىلەرگە مۇبارەك نەزەرلىرى بىلەن ئاشكارىلاپ بەردى. ئەمدى، بۇنىڭدىن كېيىن سىز ئاقسۇ ئەھلى ئۇل ئۇلۇغ ئەزىزىنىڭ قولىنى مەھكەم تۇتىسىڭىزلار بولۇر!

— ۋاھەرىخ! — دەپ بۇقۇلداپ يىغلاپ كەتتى خوجا

ئابدۇرەھىم قازىبەگ، ئۇ بۇ چاغدا قاتتىق تەسىرلىنىپ كەتكەنىدى، — ئۇل ھەزرىتى، پىرىمىزنى نېمىشقا بالدۇرراق تونىمىغاندۇرمىز؟ نېمىشقا بالدۇرراق ئەگەشمىگەندۇرمىز؟! ئىسىت، تۇمەنمىكى ئىسىت! سەرسانە ـ سەرگەردانچىلىقتا ئۆتكۈزگەن ئۆمرىمىزگە پۇشايمان قىلماقتىمىز! ئىنشائاللا، ئىنشائاللا، شۇنداق بىر ئۇلۇغ ئەزىزنى بىزگە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئۇلۇغ ئاللاغا ئەتە ـ ئاخشاملارنىكى ھەممىسىدە شۈكۈر قىلغايمىز، ھەمدۇ ـ سانالارنى ئوقۇغايمىز!

— ئى خوجا ئابدۇرەھىم، — دېدى ئىسھاق خوجا ئۇنى بەزلەپ تۇرۇپ، — كۆزىڭىزنى سۈرتۈڭ، ئۆل غازىيانە ئاقسۇنىكى زىمىنىنى ئەزىزلىمەك كېرەك. بۇنىكى ئۇچۇن بۇ يەرگە خانىقا ـ قەدەم جاي ئەھيا قىلدۇرۇپ، ئەھلى ئاقسۇلىقلارنى كېچەيۇ كۈندۈز تائەت ـ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولۇشقا دالالەت قىلمىقىڭىز لازىمدۇر. ئى ھۆرمەتلىك خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ، دەرھال بۇ مۇبارەك مازار، قەدەم جايلارغا تەۋە ۋەخپە ـ تەمراتلارنى توختىتىپ، سۇ ئەپكەلدۇرۇپ، چىراغلىرىنى ياندۇرۇپ، داشلىرىنى قاينىتىپ، سۇمرە[1]لىرىنى يورۇتۇپ ئولتۇرغايسىز! ئەگەر جىمى خەلقىئالەم بۇ مۇبارەك «ئىمام پەتتال غازى خوجام مازىرى» غا دەپ روزى ـ نىياز قىلسا، چوقۇم مەقبۇل بولۇر!

— قوللۇق، — دەپ ئىبھتىرام بىلدۇردى خوجا ئابدۇرەھىم قازىبەگ قوللىرىنى قوشتۇرۇپ تۇرۇپ، — ئى كۆزىمىزنىكى نۇرى، تېنىمىزنىكى قۇۋۋىتى، جاندىن ئەزىز ھەزرىتى ئىسھاق خوجا ئەزەم! ئەمرىڭىزنى دەرھال بەجا كەلتۈرگەيمىز!

ئۇ گېپىنى تۈگىتىپلا يېنىدىكى قۇمباشلىق مولا ئابدۇرازاققا قاراپ:

---

① سۇمرە — بۇتخانا، خانىقا، قەدەم جاي.

— ئى مۇپتى جاناپلىرى، بۇگۈن كۈندىكىدىن كۆپرەك مال ئۆلتۈرۈپ، جىق ئاش قىلدۇرۇڭ. ئايكۆلىنىڭ بەگۈ ـ بېگات باشلىق ئۇلۇغ ـ ئۇششاق جىمى ئەكابىر ـ ئەشرەپلىرى يېتىپ كەلسۇن. بۇ مەجلىستە ھەزرىتى ئۇلۇغ ئىسھاق خوجام بىز ئەھلى ئاقسۇلۇقلارغا تۇغرى يول، تەرىقتى سۆلۈكنى ئېلان قىلۇر. مۇلايىم مىجەزلىك ئۆل ئەزىز شېرىن سۆز ـ مۇقاللار بىلەن پەندى ـ نەسىھەت قىلىپ، مەسائىل ـ مەرۇپ ۋە تەشۋىق ـ تەرغىپ قىلىپ، بىزلەردىكى دىن ۋە سۆلۈككە مۇخالىپ كېسەللەرنى پەندى ـ نەسىھەتنىڭ مەجۇنى شەربىتى ۋە باشقا مەنىۋى دورىلىرى بىلەن داۋالاپ، بىزلەرنىڭ قەساۋەت بېسىپ كەتكەن ئازغۇن قەلبىمىزگە شېپالىق مەلھىمى سۈرتمەكچى. شۇڭا يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ئەھلى جامائەتنىڭ ھەممىسىنى ئايكۆل مەۋلانەم بۇزرۇگاھ مازاردىكى خانىقاغا چەم قىلغايسىز!

— ناھايىتى بەلەن گەپ بولدى، — دېدى ئىسھاق خوجا ئابدۇرەھىم خوجىنىڭ گېپىنى ماقۇللاپ، — ئى خوجا ئابدۇرەھىم غازى خوجامنىڭ بۇ مۇبارەك مازارىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن مۇسۇلمان ساھابىلىرىنىڭ مۇبارەك تەن ـ جەسەتلىرى دەپنە قىلىنغان مازارى شەرىپلەرمۇ بىزنىڭ چۈشىمىزگە ئايان بولدى. شۇڭا بىز بۇ مەجلىستە جىمى ئاقسۇ ئەھلىگە مۇبارەك مازارى شەرىپلەرنىمۇ ئاشكارىلايمىز! . . .

شۇنداق قىلىپ، ئىسھاق خوجا ئاقسۇ ئايكۆل مەۋلانەم بۇزرۇگاھىدىكى ئاشۇ بىر نەچچە قېتىملىق سۆلۈك پائالىيىتىدە ئۆزىنىڭ «مازار ئاشكارىلاش كارامىتى»نى ئىشقا سېلىپ، تونجى قېتىم «ھەزرىتى ئىمام پەتتال غازى خوجام مازىرى»نى ئاشكارىلىغاندىن كېيىن يەنە ئۆز «كارامەت»لىرىنى داۋاملىق

ئىشقا سېلىپ، توغراق مازار①، قوم بۇزرۇگاھ②، قاراقوم بۇزرۇگاھ③، لەڭگەر بۇزرۇگاھ④، ئوردامازار⑤، تاللىق بۇزرۇگاھ⑥، ۋەئەختەم بۇزرۇگاھ⑦ قاتارلىق يەتتە ـ سەككىز مازارنى ئارقىمۇ ـ ئارقىدىن «ئاشكارىلاپ»، ئاقسۇلىقلارنى ھەيران قالدۇردى!

قازارا، ئىسھاق خوجا ئايكۆل مەۋلانە بۇزرۇگاھىدا خوجا جالالىدىن كىتكىنىڭ كېينىكى ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولغان قازىبەگ خوجا ئابدۇرەھىم قاتارلىقلارنىڭ ھمايىسىدە ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقى ۋە ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ جايلارنىڭ سەججادۇ بېھىشتلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئۆزى تەرغىب قىلىۋاتقان سۇلۇك ئۇسۇلىنى رەسمىي يوسۇندا ئۆزىنىڭ نامى بىلەن «ئىسھاقىيە تەرىقىتى» دەپ ئاتاشقا باشلىدى ۋە ئەسلىدىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ سۇلۇك ئۇسۇللىرىنى ئانچە ـ مۇنچە ئىسلاھ قىلىپ، سۇلۇك پائالىيەتلىرىدىكى تۈرلۈك زىكرى ـ سۆھبەتتە ئاشكارا بولۇشنى، جاراڭلىق بولۇشنى ۋە ئەقىداتلارنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ چىقتى. دېمەك «ئاشكارىلىق»، «جاراڭلىق» ۋە «ئاددىيلىق» — كېينىكى چاغلاردا ئىسھاقىيە مەزھىپىنىڭ ئىشانىيە (ئىشقىيە) مەزھىپىدىن پەرقلىنىدىغان ئاساسىي ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى.

* * *

سەئىدىيە سەلتەنەتىدىكى بىر بۆلۈك ئەۋھامپەرەست ئاقسۇكەكلەر (جۇملىدىن بەزى ھۆكۈمدارلار) سەلتەنەتنىڭ

①②③④⑤⑥⑦ —ئاۋات ناھىيىسىدىكى مازارلارنىڭ نامى.

ئىقتىدارىنى تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، يۇرت - ماكانسىز ۋە دەستەكسىز تەرىقەتچىلەر تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە تېگىلغان تۇرلۇك سۇلۇك - تەرىقەت تۇرمۇشىغا ئەڭ دەسلەپتە ئېزىپ قىزىقىشقا باشلىدى. كېيىنچە بولسا بۇنداق تۇرمۇشقا پەيدىنپەي ھەۋەس قىلىشقا، كۆچۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا پەيدىنپەي بۇنداق تەرىقەتچىلىك ئۇسۇل - سۇلۇكلىرىگە مۇقىم ئىخلاس قىلىشقا، ئادەتلىنىشكە باشلىدى. سەئىدىيە مەملىكىتىدە سۇلتان سەئىدخان زامانىدىن باشلاپ تۇرلۇك نەقشىبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنى ئۆزىگە پىر- ئۇستاز تۇتۇش ئادىتى ماۋزائونھەرىكى تۆمۈرىيلەردىن خۇددى يۇقۇملۇق كېسەللىككە ئوخشاش يۇقۇشقا، مودال بولۇشقا باشلىغانىدى. سۇلتان پىر تۇتاتتى؛ شاھزادىلەر پىر تۇتاتتى؛ ئاقسۆڭەكلەر پىر تۇتاتتى؛ يۇرت چوڭلىرىمۇ بىر تۇتاتتى! نىھايەت، دەھرىي ھۆكۈمرانلىق قاتلىمىدىكى بۇنداق پىرچىلىق ھەرىكىتى سەئىدىيە مەملىكىتىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە مىللىي مىراسلىرىنىڭ پۈتۈن ئىجتىمائىي قاتلىمىغا مەنىۋى جەھەتتە پەيدىنپەي قاتتىق ۋە قارامۇلۇق بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، كەسكىن ۋە جاھىللارچە سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى! ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي روھىنى تۈپتىن ۋەيران قىلىپ تاشلاشنى ئەڭ ئالىي ۋە ئەڭ ئاداققىي نىشان قىلغان بۇنداق خىلمۇ خىل «يېڭى تەرىقەتچىلىك»، «سوپىلىق ئەخلاقى»، «سوپىلىق يولى»، «سوپىلىق تېرىكچىلىكى»... قاتارلىق نادانلىق، خۇراپاتلىق ئەقىدىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا سەلبىي - غەيرىي ئۇيغۇر ئالامەتلىرى ھالىتىدە زاھىر بولۇشقا باشلىدى.

سەئىدىيە مەملىكىتىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئېڭىدە شەكىللەنگەن بۇنداق يېڭى «ئىجتىمائىي ئىنسانچىلىق ئېڭى»نى مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شۇ دەۋردىكى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى تاللاشقا دۇچ كېلىشى، يېڭى «دىنىي پەزىلەت» كە كۆچۈشى دېيىشكىمۇ بولاتتى.

شۇ چاغلاردا نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئىشانكالانلىق سالاھىيىتى بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ يەكەن - قەشقەر ھۇدۇتلۇقىدا سۇلۇك پائالىيىتى ئېلىپ بېرىۋاتقان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان داھىيلىقىدىكى «ئىشانىيە سۇلۇكى» ياكى «ئىشقىيە سۇلۇكى» بىلەن ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىنى مەركەز قىلىپ «سەججادۇ بېھىشىن» لىق نامى بىلەن پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىسھاق خوجا داھىيلىقىدىكى «ئىسھاقىيە سۇلۇكى» سەئىدىيە مەملىكىتىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇنداق يېڭى تاللاشقا دۇچ كەلگەنلىكىنىڭ ياكى «يېڭى دىنىي پەزىلەت» كە كۆچۈشىنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى ئىدى. ھالبۇكى، كېيىنكى زامانلاردا «ئىشقىيە سۇلۇكى» دەپ ئاتالغان «ئىشانىيە سۇلۇكى» دىكى خوجا - ئىشانلار تەرغىب قىلغان «خۇدايى ئالتە پاكلىق» ۋە «توققۇزدىن تەرك بولۇش» ئەقىدىلىرى بىلەن «ئىسھاقىيە سۇلۇكى» دىكى خوجا - ئىشانلار تەرغىپ قىلغان «خۇدايى ھەپتە پاكلىق» ۋە «ئوندىن تەرك بولۇش» ئەقىدىلىرى مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ سەئىدىيە مەملىكىتىدە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارغا تاڭغان «تەرىقەت كەشپىياتلىرى» ئىدى!

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، نادانلىق بىلەن خۇراپاتلىق ئۇيغۇر خەلقىنى ئەسىرلەردىن بېرى يىلاندەك چىرمىۋالغان ئىككى چوڭ كۈشەندىگە ئايلاندى!

ئىسھاق خوجا پەرغانىدە يۈز بەرگەن بۇخارالىق چوڭ سوپىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىمتىياز تالىشىش ماجىرالىرىغا ئارىلىشىپ قالغانلىقتىن، بۇخارا ھۆكۈمدارى ئابدۇللا خان تەرىپىدىن «قارشى ئېلىنىمايدىغان ئادەم» دەپ جاكارلاندى ۋەپەرغانىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئانا يۇرتى»

بولغان مۇلكىي قەشقەرىيەگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەر، خوتەن ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا سۇلۇك تەۋرىتىشكە ئۇرۇنغان بولسىمۇ ئەمما بۇ جايلاردىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ ئۇۋەيسىيە سۇلۇكى بىلەن ئىشانىيە سۇلۇكى تەرىپىدىن تەقىپ قىلىنىدى. ئاخىر ئۇ پاراكەندىچىلىك ئىچىدە زادى تىنچىمايۋاتقان ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىغا قېچىپ كەلدى ھەمدە ئاقسۇ، كۇچا، شايار ۋە باي قاتارلىق جايلاردا مازار كەزدىلىك، دەرۋىشلىك بىلەن كۇن ئېلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئاقسۇ نايىبى مۇھەممەت خانىڭ ئېغۋاگەرچىلىكى تۇپەيلىدىن، مۇغۇلىستان ھۆكۇمدارى شاھ خان سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ شەرقىدىكى ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، تېخىمۇ چوڭ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. دەل مۇشۇ مەزگىللەردە، «كۆزلىرىدىن نۇر - زىيا ياغدۇرۇپ، ئاغزىدىن ئوت - ئاتەش چېچىپ، تىللىرىدىن دۇرۇت - دۇئا، قوللىرىدىن تەسۋى چۇشۇرمەي، ئۇلۇغلارنىڭ تۇپراق باشلىرىنى تاشلىماي، بىتاھارەت زېمىنگە دەسسىمەي، دۇنيانىڭ ھەممە مەئىشەت ۋە ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خالىي تۇرۇپ، پەقەتلا مۇمىن بەندىلەرنىڭ ئىككىتلا ئالەملىك غېمىنى يەپ يۇرگەن»[1] ئىسھاق خوجا ئاخىر باش كۆتۈرۈش پۇرسىتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ھېس قىلدى - دە، «مەۋلانە جالالىدىن بۇزرۇگاھدىن بىشارەت بولدىكى، ئاقسۇ ھۇدۇتلۇقىنىڭ سەججادۇ ببەھشىنلىق ئورنى مەۋلانە ئەرشىدىن بۇزرۇگاھنىڭ ئەۋلادى ھەزرىتى ئابدۇرەھىم خوجا قازىبەگدىن بىز ئەزىزلەرگە مۇشەررەپ بولدى!» دەپ دەۋا قىلىپ چىقتى ۋە ئاقسۇ ھەم ئاقسۇنىڭ شەرقىدىكى كۇچا، چالىش، تۇرپان ۋە قۇمۇل قاتارلىق كەڭ جايلارنىڭ «سۇلۇك پىرى»لىق ھوقۇقىنى ئۇڭايلا تارتىۋالدى. ئارقىدىنلا ئۇ «كارامەت كۆرسىتىش» كە — «مازار

① «بۇزرۇگ ئۆلىيا»، قولىيازما.

ئاشكارىلاش» قا باشلىدى! ھالبۇكى، «مازار ئاشكارىلاش» ئۇنىڭ «كەشپىيات كارامەتلىرى» ئىچىدىكى كۇلكىلىك بىر مەزمۇن ئىدى!...

* * *

مىلادى 1562 - يىلى (ئىت يىلى) ئالتۇن كۈز پەسلىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئىدى. ئىسھاق خوجا بۇ ۋاقىتتا قەشقەر ناھىيىسى بولۇپ تۇرغان مۇھەممەت خانىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئۇشتۇر خەلىپىنى ئېلىپ ئاقسۇ ئايكۆل مەۋلانەم بۇزرۇگاھىدىن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتى. شۇ چاغلاردا ئاقسۇ بىلەن قەشقەر ئارىلىقى ئون مەنزىللىك يول ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئالتە قونۇپ، يەتتىنچى كۈنى كەچتە ئاتۇش مەۋزەئىسىنىڭ شەرقىدىكى سوغۇن دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىشتى. مۇھەممەت خانىنىڭ ئادەملىرى ئۇلارنى بۇ يەردە ساقلاپ تۇرغىلى ئۇچ كۈن بولغانىدى. ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ئىسھاق خوجىلار سوغۇندا بىر كۈن توختاپ دەم ئالىدىغان بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قەشقەر ناھىيىلىك مۇھەممەت خانغا يازغان خېتىنى مۇنچاقلار بىلەن بېزەلگەن كەسەگە① سېلىپ، ئاغزىنى بېكىتكەندىن كېيىن نەۋكەرلەردىن بىرىگە بەردى - دە، خەتنى ھايالشماستىلا دەرھال مۇھەممەت خانغا يەتكۈزۈشنى جېكىلىدى...

ئىسھاق خوجىنىڭ خېتى ئەتىسى ئەتىگەندە قەشقەر ناھىيىلىك مۇھەممەت خانىنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلدى.

ئىسھاق خوجىنىڭ ئۆزىگە يازغان خېتىنى ئوقۇۋاتقان مۇھەممەت خانغا ئىسھاق خوجا ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ھەققەتەنمۇ مۇقەددەس بىر دەريادەك تۇيۇلۇۋاتقانىدى. ئەمدى ئۇ بۇ دەريادىن

① كەسە — تېرە - كۈن قاپچۇق.

ئۆتۈش ئۈچۈن بىر يول تېپىش لازىملىقىنى ھېس قىلدى. ھالبۇكى خەتتە بۇ يولنىڭ ئۇزۇن ھەم مۇشەققەتلىكلىكىنى، ئۇنىڭدىن قاتتىق چىدام ۋە سەۋر - تاقەت تەلەپ قىلىنغانىدى. مۇھەممەتئىمىن خان ئويلانغانسېرى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى پىرنىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ئىنتىلىپ تاقەتسىزلەنگەنلىكى ئەمدى يەڭگىلتەكلىك، چاكىنلىق بولۇپ تۇيۇلماقتا ئىدى. خەتنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغانلارنى ئوقۇپ، ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلدى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «... ئەي مەرتىۋىلىك شاھزادە، ھەر كىمنىڭ تەرىقەتكە بولغان ھىممىتى يۇقىرى بولسا ئۇ كىشى خەلقى ئالەم ئارىسىدا ئەزىز ۋە شەرەپلىك بولغۇسى. چۈنكى، ئىنسانىنىڭ ھىممەتلىك بولۇشىنىڭ ئۆزى بىر بايلىق. ساخاۋەتلىك كىشىلەر بۇ بايلىقتىن ھۆرمەت، ئىناۋەت تاپىدۇ. ھىممەتسىز پادىشاھ — سۇلتانلارنىڭ ھۆرمىتى بولمايدۇ. ھېسابسىز خەزىنىگە ئىگە بولغان پادىشاھ — سۇلتان ئەگەر ھىممەتسىز بولسا، ئۇنداق پادىشاھنىڭ ۋە ئۇنداق سۇلتانىنىڭ خەزىنە يىغىشى بىھۇدە مۇشەققەتتىن باشقا ھېچ نەرسە ئەمەس. شۇڭا، بۇنداق ھىممەتسىز كىشىلەر ئۇچۇن ئۇلۇغلار تەرىپىدىن: «ھەي ھىيلىگەر، ساختىپەز كىشىلەر! سىلەر ھىلىگەرلىك بىلەن شۇنچە مال توپلايسىلەر بۇ مال خوتۇنۇڭلارنىڭ كېيىنكى ئىرى ئۇچۇنمۇ، دېگەن ھېكمەتلىك سۆز ئۇدۇم قالغان... بىز «قولىمىزنى سوزساق بوينىغا يېتىدىغان ئادەمگە مەھرەم بولساق» دېگەن ئۇمىددىمىز. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بىزگە بەك يۇقىرىلىق قىلۇر. قولىمىزنى سوزساق، سۇلتانىنىڭ ئېتىكىگە يەتمەس. ئاخىر پادىشاھ - سۇلتانلار ئۆز رەئىيىسىگە نىسبەتەن قول يەتمەس ئېگىزلىكتە تۇرىدۇ. بىز ئەزىزلەرمۇ سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ دىداريغا زار بولۇپ ئۆتتۇققۇ؟ ئۇ دائىم دۆلەت ئىشى بىلەن مەشغۇل. مۇبادا، بۇ ئىشلاردىن بوشاپ، كۆڭلى

تەرىقەتنى تارتىپ قالسا، بىر پادىشاھنى تۆت سۈلۈك[1] بىر - بىرىدىن قىزغىنىپ تالىشىپ كېتىشىدۇ. شاھزادەم ئەنە شۇنداق سۈلۈكلەرنىڭ بىرى بولغان بىزلەرنىڭ سۈلتان ئابدۇكەرىم خاندىن ئەزەلدىن كۆڭلىمىز سۇ ئىچكەن يوق. شۇڭا، كۆڭۈل تارتىمىغان كىشىلەرگە مەھرەم بولۇپ بىللە ئۆتمەك بىزلەر ئۈچۈن دوزاختا كۆيگەن بىلەن ئوخشاش ئەمەسمۇ؟ ئى بەختىيار شاھزادە، ئالدىڭىزدا دۇنيانىڭ ھەممە خۇشاللىقلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن بىر پارلاق ئىستىقبال تۇرۇپتۇ. چۈشۈمگە ئايان بولدىكى، قۇرەيش سۈلتانىنىڭ ئەۋلادى پادىشاھلىققا ئېرىشەلمىگەي. سىزنىڭ ئەۋلادىڭىز پادىشاھ بولغاي! . . .»[2] خەت مۇشۇ يەرگە كەلگەندە بىر نەزمە بىلەن ئاخىرلاشقانىدى. بۇ نەزمە مۇنداق يېزىلغانىدى:

يۈرىكىڭ ئاجىزلىقىدىن چىرايىڭ -
سارغىيىپ قېلىشتىن قېلما ۋەھىمە.
ئىشقا قەدەم قويغىنىڭ، مەشۇقتىن -
مەدەتلەر بولغاي كۆپ، گۇمان ئەيلىمە.[2]

ئىسھاق خوجا ئۆز خېتىدە تىلغا ئالغان قۇرەيش سۈلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ ئاتا بىر، ئانا بۆلەك ئىنىسى ئىدى. ئىسھاق خوجا خوتەن مەۋزەئىدە سۈلۈك تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان چاغلاردا، خوتەن نايىبى بولۇپ تۇرۇۋاتقان قۇرەيش سۈلتان ئۇنىڭغا قول بېرىپ ئېتىقادچى مۇخلىس بولغانىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنىڭ زىيادىلىكىدىن ئىسھاق خوجىدىن: «پىرىمنىڭ

---

① بۇ يەردە ئۇيغۇرىيەسىيە، ئىمام رەببانى، ئىشانىيە ۋە ئىسھاقىيە سۈلۈكلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

② ② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، شاھ مەھمۇت چۇراس يازغان: «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» (« سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار») غا قارالسۇن. قەشقەرئۇيغۇر نەشرىياتى 1989 - يىل 9 - ئاي نەشرى.

كارامىتى زور بولسا ئۆلۈپ كەتكەن ئەھلى ئايالىمنى تىرىلدۈرۈپ بەرسۇن!» دە تەلەپ قىلغاندا، ئىسھاق خوجا تەرىپىدىن رەت قىلىنغانلىقتىن، ئۇنىڭدا پىرغا نىسبەتەن شۇبھە - گۇمان تۇغۇلغان ۋە ئۇنى قوللىمىغاندى. شۇڭا ئىسھاق خوجا ئاخىر خوتەندىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى.

قەشقەر نايىبى مۇھەممەت خانىنىڭ ئىسھاق خوجىغا ئۇنى قەشقەرگە چىللاپ نامە ئەۋەتكەنلىكى ئىساقىيە سۇلۇكىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئاخىرقى ھېسابتا قارار تېپىشىدا ناھايىتى مۇھىم تۈرتكۈلۈك رول ئويناندى.

— نېمە دېگەن بىتەلەي ئادەمەن، — دەپ ئۆزىچە سۆزلەپ كەتتى مۇھەممەت خان ئىسھاق خوجىنىڭ ئۆزىگە يازغان خېتىنى ئوقۇپ بولۇپ خۇرسىنىپ ئۇھ تارتىپ تۇرۇپ، — پىردىن كۆڭلۈم سۇ ئىچمىگەنلىكىنى ھەزرىتى ئەزىزلەر بايقىغانىكەن. ئەپسۇسكى، ئۇ ئەزىز ھازىر ئاقسۇ مەۋزەئىسىدىن مېنى دەپ قەشقەر تامان يولغا چىقىپتۇ. ئۇل ھەزرىتىنى ئەزىزگە قول بەرسەم، ئۆزۈم تېخى كىچىك، بۇنىڭ ئېھدىسىدىن چىقالايمەنمۇ - يوق؟ قول بەرمەي دېسەم ۋاقىت غەنىيمەت! ئىلگىرى ھەزرىتى ئەزىزلەر ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا ئېھتىكابتا ئولتۇرغاندا، تۇزۇككىنە ئېتىبار قىلمىغانىكەنمەن. ئۇ چاغلاردا مەن تېرەمگە سىغماي، ئۆزۈمنى ئاسماندا يۈرگەندەك چاغلايتتىم. مانا ئەمدى يەرگە غولاپ چۈشۈپ كۆزۈم ئېچىلدى. بۇزرۇكلار: «ئاتتىن چۈشكەن ئادەم ئىگەردىنمۇ چۈشۈشى لازىم» دەپتىكەن. مەن ئۇ ئەزىزلەرگە چىن دىلىمدىن ئېتىقاد قىلىشىم كېرەك!...

قەشقەر شەھىرىدىكى باغى ئەمىر بېغىدا ئاسمانغا بوي تارتىپ ئۆسۈشكەن بېھى دەرەخلىرى بار ئىدى. شاخ - شېخىدا سارغىيىپ

پىشقان بېھىلەر كۆز ئاپتېپىدا ئالتۇندەك پارقىراپ كۆزلەرنى قاماشتۇراتتى. ئەنە شۇ بېھى دەرەخلىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئالتۇن رەڭ سىر بىلەن بېزەلگەن تالار[1]دا قەشقەر نايىبى مۇھەممەت خان ئىسھاق خوجا بىلەن قىزغىن سۆھبەتلەشمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ يېنىدا ئۇشتۇر خەلىپىمۇ بار ئىدى.

باغى ئەمىر بېغى ئىنتايىن گۈزەل، ھاۋالىق بىر باغ ئىدى. يۇمشاق يېشىل قۇملار سېپىلگەن تار يوللار باغنىڭ ئىچكىرىسىگىچە سوزۇلغان، يول ياقىسىدىكى ئېرىقلاردا سۇپسۈزۈك بۇلاق سۇيى شىرىلداپ ئېقىپ تۇراتتى. باغى ئەمىر بېغىدىكى ئانار، ئامۇت، شاپتۇل، ئالما، چىلان قاتارلىق تۇرلۇك مېۋىلەر مەي بولۇپ پىشىپ كېتىشكەنىدى.

— ئى سۇلتان، — دەپ سوردى ئىسھاق خوجا قەشقەر نايىبى مۇھەممەت خاندىن، — ئىسىم — شەرىپىڭىز ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستەفا روسۇلىللاھ بىلەن ئىسىمداشقۇ دەيمەن؟

— شۇنداق، ھەزرىتىم، ئەزان توۋلاپ قويۇلغان ئىسمىم مۇھەممەتتۇر! قانداق دەيدىلا؟— دېدى مۇھەممەت خان ئىسھاق خوجىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغىنىنى چۈشەنمەي.

— ھەببەللى، بىزنىڭ بۇ ھۇدۇلۇققا كېلىشىمىزمۇ، — دېدى ئىسھاق خوجا سىرلىق كۈلۈپ تۇرۇپ، — ئاساسەن مۇشۇ ئىسىمنىڭ خاسىيىتى بىلەن بولغان. ئەي بابا مۇھەممەت، ئەيش - ئىشرەتتىن ئۆزىنى تارتمايدىغان خارابتىلارنىڭ كۆزىدەك ھىجران پەردىسى قاپلىغان كۆزىڭىزگە ھىدايەتنىڭ ئاياق - ئىزىنى كۆھلۇل - جەۋاھىر سۈرمىسىدەك تارتىشىڭىز لازىمدۇر! ئى مۇھەممەت، ئەمدى بىكار يۈرۈشكە بولمايدۇ، تىرىشىش لازىم![2] تاجۇ - تەختنى قولىڭىزدا تۇتماقچى

---

① تالار — شىپاڭ.

② شاھ مەھمۇت چوراس: «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1989 — يىل نەشرى. 29 - بەت.

بولىدىكەنسىز، چىڭ تۇرۇشىڭىز كېرەك.

مۇھەممەت خان ئولتۇرغان جايىدا ئىسھاق خوجىغا ئېھتىرام بىلەن تەزىم قىلدى:

— ئىنشائالا، ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ مۇبارەك قوللىرىنى ئېلىشقا مۇشەررەپ بولۇش - مېنىڭ ئەسلى مەقسىتىم ئىدى. بىراق. . .

— سۆزلەڭ، ئى بەختىيار شاھزادە! سورايدىغان سوئالىڭىز بولسىمۇ مەن جاۋاب بېرىشكە تەييارمەن.

— ئەي ئەزىزلەر، — دېدى مۇھەممەت خان بىر پەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، — مېنىڭ شۇنى ئېنىق بىلگۈم كەلدىكى، سىزلەر قايسى يۇرتتىن بولىسىزلەر؟ نەسەب - ھەسەبىڭىز چۇ؟

— ئى مۇھەممەت خان، كۆز ئالدىڭىزدا تۇرغان بۇ ئەزىزنى تېخىچە بىلمىدىڭىزمۇ؟ — دېدى ئۇشتۇر خەلىپە دەرھال سۆز قىستۇرۇپ، — بۇ ئەزىز ئافتاپ بەررات ۋە يېگانە دەۋران بىئافاق ھەزرەتى قۇتبىل ئەقتاب ھەزرەتى خاجە مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئەلەيھىررەھمە ۋە رىزۋانۇر!①

قەشقەر نايىبى مۇھەممەت خان ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىنى چۈشىنەلمەي تەئەججۇپلۇق كۆزلىرى بىلەن ئىسھاق خوجىغا تىكىلىپ قارىدى.

— بىزلەر نەمەنگاندىن كەلگەن ئەزىزلەرمىز، — دەپ چۈشەندۈردى ئۇنىڭغا ئىسھاق خوجا، — ھەسەب - نەسەبىمىز مەخدۇم ئەزەم قەددەسە سىررەھۇ ئارقىلىق ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمگە ئۇلۇشۇر. ئى مۇھەممەت خان، بىلىپ قېلىڭكى، شەجەرەئى جەۋھەرىيە بۇ تۇرۇر: ئاۋۋال ھەزرەتى مۇھەممەت مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھىۋەسەللەم،

① مۇھەممەت سادىق قەشقىرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988- يىل 3 - ئاي نەشرى، 3 - بەت.

ئۇلاردىن بىھەزرەتى ئىمام ئەلى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ، ئۇلاردىن بىھەزرەتى ئىمام ھەسەن، ھەزرەتى ئىمام زەينۇل ئابىددىن، ھەزرەتى ئىمام مۇھەممەت باقىر، ھەزرەتى ئىمام جەئفەر سادىق، ھەزرەتى ئىمام مۇساكازىم، ھەزرەتى ئىمام ئەلى مۇسارىزا، ھەزرەتى ئىمام مۇھەممەت تەقى، ھەزرەتى ئىمام مۇھەممەت نەقى، ھەزرەتى ئىمام ھەسەن ئەسقەرى، ھەزرەتى سەييىد ئابدۇللا، ھەزرەتى مىر ئابدۇللا، ھەزرەتى سەييىد ئەھمەت، ھەزرەتى شاھ ھەسەن، ھەزرىتى شاھ ھۇسەين، ھەزرەتى خوجا مىر جالالىدىن، ھەزرەتى سەييىد بۇرھانىدىن قىلىچ، ھەزرەتى بۇرھانىدىن خال، ھەزرەتى سەييىد جالالىدىن، ھەزرەتى مەخدۇم ئەزەم!

مۇھەممەت خان ئىسھاق خوجا سۆزلەپ بەرگەن بۇ ئۇزۇن شەجەرەنى نەسەپتىن ھېچنېمىنى چۈشىنەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ نەسەب ـ ھەسەبىنىڭ ھەزرەتى رەسۇللاغا تۇتىشىدىغانلىقىنى ئىشىتىپ كۆڭلى ئەمىن تاپتى.

— ئەي ئالىجاناپ ئەزىز كىشى، كەرەم قىلىپ، مېنى كەچۈرگەيسىز، — دېدى مۇھەممەت خان يەرگە قاراپ تۇرۇپ، — مېنىڭ تەرىقەتتىن غاپىل بولۇشۇمدىكى سەۋەب نېمىدۇر؟

— سەۋەبى شۇكى، — دەپ جاۋاب بەردى ئىسھاق خوجا، — سىز مەقسەت مەنزىلىگىزنى ئىزدەيسىزۇ، ئەمما ئۇنىڭغا يېتەلەيدىغان يولنى تاپالماپسىز!

— ئۇنداق بولسا، — دېدى مۇھەممەت خان، — ئى ھەزرەتى ئىزىز، جاۋاپ بېرىڭچۇ، مەقسەت مەنزىلىگە تېز يەتكىلى بولىدىغان يول قايسىدۇر؟ بۇنىڭ ئۈچۈن قانداق ئىشلارنى قىلىش كېرەك؟

— بۇنىڭ ئۈچۈن ناشايان ئىشلاردىن ئۆزىنى چەتكە ئالماق كېرەك، — دەپ جاۋاب بەردى ئىسھاق خوجا، — يەنى يوقلۇق

كۆچىسىغا يۈزلىنىپ، ئۆزىنىڭ بارلىقىنى يوق ئېتىش كېرەك. باي - بەختىيار ۋە كۈچ - قۇدرەتلىك كىشىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، نۇرغۇن ئۇسۇلى سۇلۇكلەر ئارىسىدا ئىسھاقىيە سۇلۇكىمىزلا ئۇلارنىڭ مەقسەت مەنزىلگە يېتىشىدىكى ئەڭ مۇڭاپىق يول ۋە ئەڭ ئەپچىل ئۇسۇلدۇر. باشقا سۇلۇك - ئۇسۇللارمۇ كىشىنى بەربىر مەقسەت مەنزىلگە يەتكۈزىدىغانلىقى ئېنىق. بىراق، ئىسھاقىيە ئەھلىنىڭ بۇ مەنزىلگە تېخىمۇ تېز يېتىپ بېرىش ئېھتىمالى بار. چۈنكى، ئىسھاقىيە سۇلۇكىدە بەندىچىلىك قىلغان كىشىنىڭ مەقسەت ۋېسالىغا يېتىشىدىن ئۈمىد كۆپرەك. دەرۋەقە، تەرىقەت يولىغا كىرمەكچى بولغان باي - بەختىيار ۋە كۈچ - قۇدرەتلىك كىشىلەرنىڭ مىجەز - ئەھۋالى تۆۋەندىكى ئىككى ھالەتتىن خالىي ئەمەس: بىرى، ئۆزىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئۇسۇلى سۇلۇككە كىرگەنلەر؛ يەنە بىرى، مەقسەت مەنزىلىگە يېتىش ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇسۇلى سۇلۇككە ھەقىقىي ئاتىۋەتكەنلەر. ئالدىنقى كىشىلەر مەنمەنلىك ئۈچۈن تەرىقەت سۇلۇكتە بەندىچىلىك قىلىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ھەقىقىي تەرىقەت ئەھلى دېگىلى بولمايدۇ. مەنمەنلىك - ئۇنداقلارنىڭ ۋۇجۇددىكى شەخسىيەتلىكتۇر. مەنمەنلىك - مەقسەت يولىدىكى قاراقچىدۇر. كىشى ئەگەر تەرىقەت بەزمىسىگە داخىل بولاي دېسە، قاراقچىدىن ھوشيار بولمىقى لازىمدۇر. ھالبۇكى، مەنمەنلىك ئۈچۈن ئۇسۇلى سۇلۇكتە بەندىچىلىك قىلغان ئادەم قاراقچى بىلەن ھەمكارلاشقان ئادەمدۇر. شۇڭا، ئۇسۇلى سۇلۇكتە مەقسەت مەنزىلگە يېتىش ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋۋال يوقلۇق مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتۈش لازىم. مەقسەت يولىدىغا ۋۇجۇددىكى مەنمەنلىكنى پىچەلىگەن ئادەملا ئاندىن ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە ھەقىقىي بەندە بولالايدۇ. چۈنكى، ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە ھەقىقىي بەندە بولالىغان ئادەملا مەقسەت يولىدا ئۆزىنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدىنى سەرپ ئېتەلەيدۇ! دېمەك،

ئىسھاقىيە تەرىقىتى بىلەن بىر جان، بىر گەۋدە بولالىغان كىشىنىڭلا مەقسىتى ئىشقا ئاشقان بولىدۇ. بۇ ناھايىتى بۈيۈك مەرتىۋىدۇر!

— ئى ھەزرىتىم، ئېيتىڭچۇ، — دېدى مۇھەممەت خان ئۇنىڭغا، — مەقسەت مەنزىلىگە تېز يېتىشنىڭ يولى ئۆزىنى ئۆسۈلى سۈلۈككە ھەقىقىي يوسۇندا ئاتاش لازىم ئىكەن. ئۇنداق بولسا، سىز دېگەن بۇ ئۆسۈلى سۈلۈكنىڭ زادى پايدىسى نېمىدۇر؟

— ئىسھاق خوجا بۇ سوئالغا مۇنداق جاۋاب بەردى:

— بىز تەرغىپ قىلىۋاتقان بۇ ئۆسۈلى سۈلۈكنىڭ پايدىسى شۇ يەردىكى، ئەگەر كۈچ ۋە قۇدرەت ئىگىسى ئىسھاقىيە سۈلۈكىنى كەسىپ قىلسا، ئۇنىڭغا جىمى جاھان تەۋە بولىدۇ. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەختى ئۇنىڭغا مۇيەسسەر بولىدۇ. ئىسھاقىيە سۈلۈكى گۈللەنسە، پادىشاھلارنىڭ مەملىكىتى ئاۋاتلىشىدۇ، لەشكىرىي ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق تەرتىپكە چۈشىدۇ. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى ئاسان راۋانلىشىدۇ. بۇنداق پادىشاھ چوقۇم ھەر قانداق دۈشمەن ئۈستىدىن غالىپ كېلىدۇ. ئى بەختىيار شاھزادە، ھەزرىتى پىر مەخدۇم ئەزەمنىڭ تەرىقىتىنىڭ بەركاتىدىن ئۇلۇغ بوۋىڭىز سۇلتان سەئىدخان بىلەن ئاتىڭىز سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ مەملىكەتدارچىلىقى گۈللەپ ياشنىغانلىقىنى ئېسىڭىزگە كەلتۈرگەيسىز! سۇلتان ئاتىڭىز رەشىدىل شاھى ئەزەم چۈشۈمگە ئايان بولدىكى، قارىسام، جەننەت ماكان ئاتىڭىز باشتىن ـ ئاخىرغىچە نۇر ـ زىياغا چۆمۈلگەن ھالدا بېھىشتىنىڭ ئىپار ـ ئەنبەر ھىدلىرىغا تولغان گۈلشەندىن ماكان تۇتقان ئىمىش. ئۇ سۈيى خۇددى كۆك ئاسماندەك تىنىق، پۈرىقى ۋە تەمى كەۋسەر سۈيىدەك بىر كۆلىنىڭ بويىدا تۇرغۇدەك. كۆل ياقىسىدا ناھايىتى ھەيۋەت بىر توپ دەرەخ شاھ ئاتىڭىزنىڭ بېشىغا بەئەينى چېدىرىدەك سايە تاشلاپ تۇرغانىكەن. گۈلشەننىڭ

ئۆسۈملۈكلىرى ئىپار - زەپەردىن پۈتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ خۇشپۇرىقى كىيىلمەنلەرنىڭ جىسمىدىن زەئىپلىك ۋە ئاغرىق ئازابىنى يوق قىلار ئىكەن. مەن: «ئى جانابىي رەشىدىل شاھى ئەزەم، پادىشاھلىق دەۋرىگىدە قايسى ئىشنى قىلغانلىقىڭ ئۈچۈن بۇنداق ئالىي ئورۇنغا سازاۋەر بولدۇڭ؟» دەپ سورىسام، شاھ ئانىگىز جاۋاب بەردىكى: «پادىشاھلىق دەۋرىمدە كۆڭلۈم تەرەپكە تەرەپكە مايىل ئىدى. بىر چاغلاردا موغۇلىستان تەرەپكە لەشكەر تارتتىم. يول ئۈستىدە بىر يۇرتقا چۈشۈپ ئارام ئالدۇق. مەن لەشكەرلىرىمگە: «بۇ يۇرت خەلقىنىڭ مەئىشىتى — ئاساينىشلىقىنى خاراب قىلغۇچىلار ياساقتا تارتىلىدۇ!» دەپ پەرمان جاكارلىدىم. ئاخشىمى، كۆڭلۈم تالانى سەيلە قىلىشنى خالاپ قالدى. بارگاھتىن چىقىپ كېلىۋاتسام، بىر ئۆيدىن مەزلۇم كىشىنىڭ ناله - زارى ئاڭلاندى. بېرىپ قارىسام، مېنىڭ لەشكەرلىرىم هېلىقى ئايالنىڭ قوشنىسىنى بۇزۇپ، زورلۇق بىلەن ئىككى تال ئوتۇننى ۋە بىر توۋرا سامسىنى ئاپتۇ. ئاندىن ئۇنىڭ تاماق يەيدىغان بىر يېشىل هىجىر قاچىسىنىمۇ ئېلىۋاپتۇ. مەن ئۇنىڭ ئايالىدىن زورلۇق بىلەن ئېلىۋالغان نەرسىلىرىنى پەرمان بىلەن ئىگىسىگە قايتۇرغۇزدۇم. ئۆزىنى بولسا ياساقتا تارتىپ، دارغا ئاسقۇزدۇم. ئۇزاق ئۆتمەي ئۆزۈمۇ ئۇ بەش كۈنلۈك ئۆتتىنە ئالەمدىن خوشلىشىپ، بۇ مەڭگۈلۈك ئالەمگە قايتىپ كەلدىم. پانىي ئالەمدە مەن تەرىقەتنى تونىمىغانلىقىمدىن گۇناھلىرىم چەكسىز ئىدى. بىراق، باقىي ئالەمدە ئاللاتائالا مېنىڭ هەق سۈلۈكى تەرىقەت يولىدا يۈرگۈزگەن ئاشۇ بىر قېتىملىق غەرەزسىز ئادالەتلىكىم ئۈچۈنلا ماڭا مۇشۇ جەننەت گۈلشەنىنى ئاتا قىلدى. ئىككى تال ئوتۇننىڭ بەدىلى ئۈچۈن بۇ تۇبى دەرىخى،① يېشىل هىجىرنىڭ ئورنىغا بۇ زۇمرەتتەك كۆل، بىر توۋرا

① تۇبى دەرىخى — رىۋايەتلەردە جەننەتتىكى بىر دەرەخنىڭ نامى.

سامان ئۇچۇن بۇ ئىپار - زەپەرزارلىق ماڭا نېسىپ بولدى. ئۇ زالىمنى ياساقتا تارتقانلىقىم ئۇچۇن، ئەبەدىي ھاياتلىققا ئېرىشتىم!» دېمەك، ئى بەختيار شاھزادە، كۆرۈپ تۇرۇپسىزكى، سۇلۇك تەربىەت ئۇچۇن غەرەزسىز قىلىنغان ھەر قانداق بىر ئىش - ھەربىكەت چوقۇم ئۇلۇغ نەتىجە ۋە بۇيۇك مەرتىۋە بىلەن ئاياغلىشىدۇ!

. . .

«شۇنداق قىلىپ، مۇھەممەت خان ئىختىيارسىز ھالدا باشلىرىنى تاپان قىلىپ ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ سۆھبىتىگە راۋان بولدى. ھەزرەتى ئەزىزلەرمۇ ئۇنى مۇرىتلىققا قوبۇل قىلدى.

مۇھەممەت خان ئۇلۇغلار پىرىنىڭ سۆھبىتىگە مۇشەررەپ بولۇپ چىن دىلىدىن ئۇنىڭغا بويسۇندى. ھەزرەتى ئەزىزلەر بۇ ياخشى خىسلەتلىك سۇلتان ھەققىدە كۆپلىگەن ياخشى دۇئالارنى قىلىشتى. . .»[1]

* * *

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بىر تۇڭلاپلا ئويغىنىپ كەتتى، قارىسا چۇشى ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ قارا تەرگە چۆمۈلۈپ كەتكەنلىكىنى سەزدى، ئۇنى قارا باسقانىدى.

ئۇ ئورنىدىن قوپۇپ تۆشەك ئۇستىدە ئولتۇردى ۋە كۆرگەن چۇشىنى ئەسلەشكە باشلىدى:

. . . . ئاسماندا قاناتلىرىنى كەڭ يايغان، بېشى ۋە بوينى ئارسلانغا ئوخشايدىغان، ئادەمگە ئوخشاش ئىككى قولى بار بەھەيۋەت بىر قۇش پەرۋاز قىلىپ يۇرگۇدەك. قۇشنىڭ ئىككى قولىدا يوغان بىر كىتاب بار بولۇپ، ئۇ ئۇچقانچە كېلىپ يوغان

① شاھ مەمۇت چوراس: «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل نەشرى، 30 - بەت.

بىر. دەرەخنىڭ شېخىغا قونۇپتۇ. بىر توپ ئادەملەر قۇشنى تۇتماقچى بولۇپ يۈگۈرۈشۈپ كېلىۋاتقىدەك. ئۇلارنىڭ ئىچىدە سۇلتان ئابدۇكەرىم خانمۇ ئۆزىنى بار دېگىدەك. ئەڭ ئالدىدا يۈگرىشىپ يېتىپ كەلگەن تۆت - بەش ئادەم ۋارقىرىشىپ قوللىرىدىكى كۆپ پۇتاقلىق سوتىلىرىنى پۇلاڭلىتىپ چۇقان كۆتۈرۈشۈپتۇ، ھېلىقى بەھەيۋەت يوغان قۇشنى ھۆركۈتۈپ قويۇپتۇدەك. قۇش ئۇچۇپ كېتىۋېتىپ قولىدىكى ھېلىقى كىتابنى سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ بېشىغا تاشلىۋېتىپتۇ. ئۇ كىتابنى يەردىن ئالاي دېيىشىگە، ھېلىقى تۆت - بەش ئادەم يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ تالىشىپ يۇرۇپ كىتابنى يىرتىۋېتىپتۇ. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۇلارغا: «كىتابنى يىرتماڭلار، كىتابنى يىرتىش گۇناھ بولىدۇ!» دەپ ۋارقىرىسىمۇ، ئۇلار ھېچ ئاڭلىمىغۇدەك ۋە قوللىرىدىكى كۆپ پۇتاقلىق سوتىلىرى بىلەن سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى ئۇرماقچى بولۇپ ھەدەپ دېۋەيلەشكەندە، ئۇ بېشىغا تەگمەكچى بولغان سوتىدىن ئۆزۈمنى قاچۇرمەن، دەپ ۋارقىراپ... ئاخىر ئۇ ئويغىنىپ كەتتى...!

ئۇ كۆرگەن چۈشىنى ئويلاپ، ئاخىر تاڭنىڭ قانداق ئېتىپ كەتكەنلىكىنى سەزمەيلا قالدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئەتىگەنلىك ساراي مۇراسىمىدىن كېيىن مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغىنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قېلىپ، ياشقا ئەمرۇل - ئۇمەرالىرىغا رۇخسەت قىلدى. شاھنىشىن خالىي قالغاندا، ئۇ ئۆزىنىڭ كېچە كۆرگەن چۈشىنى ۋەزىر ئەزەم مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغىغا ياشتىن ئاياغ سۆزلەپ بەردى.

مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا سۇلتانىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ بىردەم ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى - دە، ئاندىن:

— ئى ھەزرىتى شاھ ئادىل، تولىمۇ ياخشى چۈش كۆرۈپسىز، بۇ چۈش خەيرلىكتىن دېرەك بېرىدۇ!— دېدى.

— قانداق دەيسىز، ئى ۋەزىر ئەزەم جانابلىرى؟

— كىتاب ھەقىقەتكە مىسالدۇر. ھالبۇكى، كىتابنىڭ ھېلىقى تۆت كىشى تەرىپىدىن يىرتىپ تاشلانغانلىقى ھەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنغانلىقىنىڭ مىسالىدۇر. يۇگۇرۇشۇپ يۇرۇشكەن ھېلىقى تۆت - بەش كىشى ھازىرقى تۆت سۇلۇكى ئۇسۇلنىڭ بېشارىتىدۇر. ئۇلار پۈشتىپاناھنىڭ چۈشىدە كۆرگەن ھېلىقى كىتابنى يىرتىپ تۆت - بەش بۆلەككە پارچىلىۋەتكەندەك، سەلتەنىتىمىزنىڭ ئاساسى بولغان ئەھلى ئولۇسلارنى تۆت - بەش ئۇسۇلى سۇلۇككە پارچىلاپ تاشلىماقتا. گەرچە ئۇ ئۇسۇلى سۇلۇكلەر بىر يىلتىزدىن — نەقشىبەندىيە تەرىقىتىدىن تۇغۇلغان سۇلۇكلەر بولسىمۇ، ئەمما بىر سۇلۇك بىر توپ خەلقنى باشلاپ، سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ تۈزۈكىنى بىر - بىرلەپ چۈۋۈپ تاشلاشقا ھەرىكەت قىلماقتا. ئۇلار ئەسلىدىكى بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مەنىۋىيىتىنى پارچىلاپ، ئۆز ئىلكىدىكى ئۇسۇلى سۇلۇكنى «تەرىقىتى ھەقىقەت»، «تەرىقىتى مەنىۋىيەت» دەپ بازارغا سېلىشىدۇ. ھالبۇكى، باشقىلارنىڭ قولىدىكى ھەقىقەتنى، مەنىۋىيەتنى ھەرگىز تەن ئېلىشمايدۇ. «مەن ئەلھەق!» دەپ، باشقا ئۇسۇلى سۇلۇكلەرنى چۆكۈرۈشۈپ، تەرىقەت تەپرىقاتچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىشىدۇ! سەئىدىيە مەملىكىتىدىكى تۈرلۈك مەزھەپ سوقۇشلىرى ۋە ئولۇس ئايرىمچىلىقى مانا مۇشۇ سۇلۇك رىقابىتىدىن كېلىپ چىقماقتا! ئى شاھى ئادىل ئەزەم، مۇبادا سەلتەنىتىمىزنىڭ ئاسايىشلىقى مەڭگۈ داۋام قىلسۇن دەيدىغان بولساق، ئاشۇنداق سۇلۇك تەرىقاتچىلىقى تۈپەيلىدىن قۇمدەك چېچىلىشقا باشلىغان سەئىدىيە ئۇيغۇر مەنىۋىيىتىنى بىر ئۇلۇغ مەركىزىي نۇقتا ئەتراپىغا يىغايلا!

— ئىنشائالا، ئى ۋەزىرئەزەم، تولىمۇ پايدىلىق سۆز قىلدىڭىز، — دېدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان قويۇق قارا ساقىلىنى بارماقلىرى بىلەن سىقىمداپ تۇرۇپ، — بىزمۇ بۇ ھەقىقەتنى سەزمەكتىمىز. شۇڭا قۇتلۇق بىر كۈننى تاللاپ،

سۇلۇك رىقابىتىنى ئەڭ كۈچلۈك بولۇۋاتقان دەھمىنى شاھان خانىقاسىدا، ھەر قايسى سۇلۇكلەر ئارا بەس - مۇنازىرە قىلىساقمىكىن، دېگەن ئويدىمىز. بەس - مۇنازىرە ئارقىلىق ھەقىقەت تېخىمۇ ئايدىڭلىشىپ، كىشىلەرنىڭ كۆزى تېخىمۇ روشەنلەشسە ئەجەب ئەمەس!

سۇلتاننىڭ بۇ قارارىنى ماقۇل كۆرگەن مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا دەرھال:

— ئىلاھىم بۇ ئازرۇيىڭنىڭغا يەتكەيسىز، جانابىي شاھى ئادىل ئەزەم ئالىيلىرى، — دېدى، — سەلتەنىتىمىزنىڭ ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىشنى ھەل قىلىشقا بەل باغلاپسىز. مەنۇيەت بابىدا ئەجدادىڭىزنىڭ ھېچبىرى بۇنداق مۇشكۇل، بۇنداق مۇرەككەپ مەقسەتلەرنى ئۆزىگە نىشان قىلغان ئەمەس. سىزدە غايەت زور ئىستېداد ۋە شىجائەت بار. ئىشىنىمەنكى، سىز جەزمەن بۇ قېتىمقى زور بەس - مۇنازىرە ئارقىلىق، ھەر قايسى ئۇسۇلى سۆكتە بىردىن پىرنسىپ پىشىنى تۇتۇپ بەندىچىلىك قىلىشىپ، قۇمدەك چېچىلىشقا باشلىغان خالايىقنى يېڭىباشتىن بىر پۈتۈن سەئىدىيە ئۇيغۇر مەنۇيىتى بايرىقى ئاستىغا توپلاشقا قادىر بولالايسىز. سىزنىڭ بۇ شىجائىتىڭىزگە ھازىر بىزلا ئەمەس، بەلكى كەلگۈسىدىمۇ كىشىلەر مەڭگۈ ئاپىرىن ئوقۇشىدۇ!

مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ خۇشال بولغان سۇلتان ئابدۇكەرىم خان:

— رەھمەت! — دېدى ئەئيانىنىڭ قولىنى مەھكەم قىسىپ تۇرۇپ.

مىلادى 1563 - يىلى 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى. بۇگۈن دارۇلسەلتەنەت يەكەندىكى دەھمى شاھان خانىقاسىدا سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان تۇرلۇك

ئۇسۇلى سۇلۇكتىكىلەرنىڭ بەس - مۇنازىرىسىنىڭ ئۇچىنچى كۈنى ئىدى. بۇگۈنكى بەس - مۇنازىرە ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىدىكىلەر بىلەن ئىشانىيە سۇلۇكىدىكىلەر ئوتتۇرىسىدا بولاتتى.

بۇگۈن — جۈمە ئىدى. دەھمى شاھان خانىقاسىغا يىغىلغان ئون مىڭدىن ئارتۇقراق ئەھلى نامازخانلار ۋاقىتلىق بولسىمۇ سۇلۇك نىزاپەتچىلىكىنى يىغىشتۇرۇپ قويۇشقان هالدا، سولتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ ئىمامىلىقىدا جۈمە نامىزىنى تېچقىنا ئۇقۇشتى. نامازدىن كېيىن ۋەزىر ئەزەم مىرزا ساتقىن ئىشكئاغا بەس - مۇنازىرىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى.

مۇنازىرە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان جاي — دەھمى شاھان خانىقاسىنىڭ مېھرابى ئالدىغا دائىرە شەكلىدە بىر شاھ سوپا قۇرۇلغان، شاھ سوپىسىنىڭ تۆرىدە سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۇچۇن بىر شاھانە ئورۇن تەييارلانغانىدى. شاھ سوپىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن بەس - مۇنازىرىگە چۈشىدىغان ئىشانىيە سۇلۇكىنىڭ ئىشانكالانى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بىلەن ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى مۇھەممەت ۋەلى سوپىسى ئۇچۇن كۇرسىلار قويۇلغانىدى.

بەس - مۇنازىرە باشلانغانلىقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ئىشانكالان خوجا مۇھەممەتئىمىن باشچىلىقىدىكى ئىشانىيە سۇلۇكى بىلەن خوجا مۇھەممەت ۋەلى سوپى باشچىلىقىدىكى ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىدىن ئىبارەت ئىككى سۇلۇكتىكى مۇرشىد-مۇخلىسلار دائىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئورۇن ئېلىشتى. بەس - مۇنازىرىگە سولتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ پەرمانى بويىچە ۋەزىر ئەزەم مىرزا ساتقىن ئىشكئاغا رىياسەتچىلىك قىلدى.

بەس - مۇنازىرە باشلىنىشتىن ئىلگىرى سۆز ئادەت بويىچە سولتان ئابدۇكەرىم خانغا بېرىلدى.

— ئى ئەھلى مۇسۇلمانلار، — دەپ سۆزىنى باشلىدى ئۇ، — مەن سۆزۈمنى هەممىدىن ئاۋۋال بارلىق مۇسۇلمانلار

ئۇچۇن كالامى شەرىف بولۇپ سانسىزدىغان ئاللانىڭ مۇبارەك كالامى — قۇرئان كەرىمدىكى قىرىق توققۇزىنچى سۈرە — «ھىجرەت سۈرىسى» دىن باشلايمەن. ئاللا تائاللا بەندىلىرىگە شۇنداق دېگەنكى: «ئى ئىنسانلار! سىلەرنى بىر ھەقىقەتەن بىر ئەر، بىر ئايالدىن، (ئادەم بىلەن ھاۋادىن ئىبارەت) بىر ئاتا، بىر ئانىدىن ياراتتۇق. ئۆز ئاراتونۇشۇشۇڭلار ئۈچۈن سىلەرنى نۇرغۇن مىللەت ۋە ئورۇق قىلدۇق. ھەقىقەتەن ئەڭ تەقۋادار بولغانلىرىڭلار ئاللانىڭ دەرگاھىدا ئەڭ ھۆرمەتلىك ھېسابلىنىسىلەر (يەنى، كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىدىن ئارتۇق بولۇشى نەسەب بىلەن ئەمەس، تەقۋادارلىق بىلەن بولىدۇ). ئاللا ھەقىقەتەن ھەممىنى بىلگۈچىدۇر، ھەممىدىن خەۋەردارىدۇر.»[1] ئى ئەھلى مۇسۇلمانلار، بۇ ئالەم خۇددى بىز يىغلىغان مۇشۇ دەھمى شاھان خانىقاسىدەكلا ئىككى ئىشكىلىك، تۆت تەرەپلىك بىر بىنادۇر. پەرەز قىلىڭلاركى، تۆت ئادەم تۆت تەرەپتىن مۇشۇ ئىككى ئىشكىلىك بىنانىڭ ئىچىگە كىرمەكچى بولدى، ئەمما بۇ تۆت ئادەم بىر - بىرىنى كۆرەلمىدى. شۇڭا ئۇلار بىر - بىرىنى تەن ئالمىدى. ئەمما ئۇلار بۇ ئىككى ئىشكىتىن كىرىپ خانىقانىڭ ئىچىدە بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىشقا مۇيەسسەر بولدى. ئويلاڭلاركى، خانىقانىڭ ئۇستىنى يېپىپ تۇرغان مۇشۇ گۈمبەز خۇددى مۇشۇ يەردە ئولتۇرغان ھەممىمىز ئۈچۈن باراۋەر بولغاندەك، پەرۋەردىگارمۇ ئاشۇ تۆت كىشى ئۈچۈن باراۋەرغۇ؟ دېمەك، بۇ تۆت كىشىمۇ، مۇشۇ خانىقادا ئولتۇرۇشقان بارلىق ئەھلى مۇسۇلمانلارمۇ گەرچە تەرىقەتتە باشقا - باشقا ئۇسۇلى سۇلۇكتە بەندىچىلىك قىلىشسىمۇ ئەمما خۇددى مۇشۇ خانىقانىڭ ئۇستىنى يېپىپ تۇرغان ئاشۇ گۈمبەزگە ئوخشاش بىر پەرۋەردىگارغا ئىمان ئېيتىشىدۇ ۋە ئېتىقاد قىلىشىدىغۇ؟ بىز

① قۇرئان كەرىم، سۈرە ھىجرەت، 13 - ئايەت.

هەممىز خۇددى ئاللاتائاللا ئېيتقاندەك بىر ئاتا، بىر ئانىدىن ئايرىلىپ بولغانكەنمىز، ئۇ ھالدا ھەممىز بىر تۇغقان پەرزەنتلەرمىز. ئەلھال، نادانلىق، خۇراپاتلىق بىزلەرنىڭ كۆزىمىزنى تۇتەك جاھالەت پەردىسى بولۇپ توسۇپ ئالماقتا. بۇنداق نادانلىق ۋە خۇراپاتلىق ئەلقىمىزنى مەسچىت مۇسۇلمانچىلىقىدىن خانىقا - تۇنەكخانا جەھرى تەلقىنىگە؛ مەدرىسە مۇسۇلمان مائارىپىدىن خانىقا سوپى - ئىشان مائارىپىغا؛ مەسچىت ئىبادىتىنى خانىقا ئىبادىتىگە، ئىمام دۇئا - تىلاۋىتىنى سوپى - ئىشان دۇئا - تىلاۋىتىگە؛ ئاللاغا قىلىدىغان ئىبادەتنى خوجا - ئىشانغا قىلىدىغان ئىبادەتكە؛ پۈتۈن مۇسۇلمانچىلىق ئىمارەت - ئىنشائاتلىرىنى سوپى - ئىشان تۇنەكخانىلىرىغا، ھەمەدان، گۈلەخ، گۈلخان ۋە مازارگاھ ئىنشائاتلىرىغا؛ روھانىي خىزمەتچىلەرنى سوپىي - مۇربت دامىلىرىغا تۇغرىلاپ ئۆزگەرتىپ، دىنىي ئىسلامنىڭ ئەنئەنىۋى ھۆلىنى خاراب قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. بىزنىڭ تارىختىن بۇيانقى مۇسۇلمانچىلىقىمىز مەسچىتلەرنى مەركەز قىلغان مەدرىسە مائارىپى تۈزۈمىدىكى مۇسۇلمانچىلىق ئىدىغۇ؟ دىنىي تۇرمۇشتا ئىسلام ئەھكاملىرى پىششىق بىلىدىغان دىنىي ئۆلىمالارنى شاگىرتلارغا دەرس - ساۋاق بېرىشكە تەكلىپ قىلىش، ھازىر ئىمامغا ئىخلاس قىلىش، مەسچىتتىكى باشقا دىنىي ئىشلارنى ئىمام، خاتىپ، مەزىنىدىن ئىبادەت ئۇچ كىشى باشقۇرۇش، خەلقنىڭ نىكاھ، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن، قۇرئان - تىلاۋەت، دۇئا - تەگبىر، ئۆشرە - زاكات، مىراس - ۋەقپە قاتارلىق ئىشلىرىنى ۋەزىپىسى مۇقىمسىز خەلىپەت، موللا . . . قاتارلىق كەسپىي دىنىي خادىملار بىر تەرەپ قىلىش خەلقىمىز ئارىسىدا تارىختىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت يوسۇنى ئىدىغۇ؟ !

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، ئۆزىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدە بىر - بىرىگە يۆتكەۋەك دەرىجىدە ھومىيىشىپ قارىشىپ

ئولتۇرۇشقان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بىلەن خوجا مۇھەممەت ۋەلى سوپىلارغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئەلھال، تۇرلۇك ئۇسۇلى سۇلۇك نىزالىرى خەلقىمىزنىڭ بۇ ئېسىل مۇسۇلمانچىلىق ئەنئەنىلىرىنى خۇددى كۆيە يەپ ئۆتمىتۇشۇك قىلىۋەتكەن ئەسكى كىگىزدەك ھالەتكە كەلتۇرۇپ قويۇشتى. بىز بۇنىڭغا يەنە داۋاملىق يول قويۇۋېرىشىمىزمۇ؟ ئاسمان رەمىزى بولغان بۇ خانقا گۇمبىزىنىڭ ئاستىدا ئاۋۋال ئاشۇ سوئالغا جاۋاب تاپايلى. دىلىمىزدا نېمە بولغان بولسا، شۇنى ئوچۇق سۆزلەيلى. ئۇسۇلى سۇلۇك ئېتىقادى ھەر خىل بولغان ئەھلى مۇسۇلمانلارنى ئۇيغۇر مەنىۋىيىتى جەھەتتە بىرلەشتۇرۇش يوللىرىنى ئىزدەيلى!

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان سۆزىنى تۇگىتىپ، رىياسەتچىگە: «بەس ـ مۇنازىرىنى ئەمدى باشلىساڭلار بولىدۇ!» دەپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا: «بەس ـ مۇنازىرە باشلاندى!» دەپ ئېلان قىلىدى ۋە سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ ئىجازىتى بىلەن سۆز ھەممىدىن ئاۋۋال ئىشانكالان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانغا بېرىلدى.

خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئورنىدىن قوپۇپ، سۇلتانغا تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن خانىقادىكىلەرگە بىر قۇر تەكشى قاراپ چىقتى، ئاندىن دائىرە ئىچىدە مېڭىپ تۇرۇپ بەس-مۇنازىرىسىنى باشلىدى. ئۇ خۇددى ئادەتتە خانىقادا ئۆز سۇلۇكىدىكىلەرگە مەسائىل ـ مەرۇپ قىلغاندەك بىمالال سۆزلەشكە باشلىدى...

— خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان بالا ـ دە! — دەپ سۇلتان ئابدۇكەرىم خان يېنىدىكى مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغىغا پىچىرلىدى، — لېكىن خۇدايىتائالا ئۇنىڭغا ھاپىزلىق ماھارىتىنى

يەتكۈدەك بىرىپتىكەن! ئۇ شۇنچە كۆپ ھېكايەت ـ رىۋايەتلەرنى، مەسەئىل ـ تەرىپاتلارنى، شۇنچە كۆپ تەھلىل ـ تەلقىنلەرنى يادقا بىلىدىكەن. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئۆزىمۇ بىر قېتىم ۋەز ئېيتتىش ئۈچۈن، تۇن ـ تۇنلەپ كىتاب كۆرۈپ بىدار ئولتۇرۇپ چىقسا كېرەك!

مىرزا سانقىن ئىشكىئاغا سۇلتاننىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى ـ يۇ، ئۈندىمىدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ سۆزىگە داۋاملىق قۇلاق سالدى.

— ئى ئەھلى سۇلۇك مۇرىتلار، بىزگە ئەگەشكەنلەر، قانداق ئادەملەردۇر؟ — دەپ سوردى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان دائىرە ئىچىدە مېڭىپ تۇرۇپ، ئاندىن ئۆزىنىڭ سوئالىغا ئۆزى جاۋاب بەردى، — بۇ ئادەملەر شۇنداق ئادەملەركى، سۇلۇك يولى ئۇلارنى ئۆز دېسە، ھازىرلا ئۆلىدىغان، تىرىل دېسە، ھازىر تىرىلىدىغان ساداقەتمەن خاس مۇرىتلاردۇر. ئۇلار سۇلۇك يولىنىڭ تۈز ھەققىنى ساقلايمەن دەيدىكەن، ئۇ ھالدا ئۇلار شەك ـ شۇبھىسىز پاكلىق بالاغىتى بىلەن سۇلۇك ئىچىدە خۇدايى بەندىچىلىك قىلىشى، ئىخلاسمەنلىك بىلەن مۇتەۋەللىي سوپىزاتلارنىڭ يولى — ئىشقىيە يولىنى جارى قىلدۇرۇشى لازىم. سۇلۇك پىرىنىڭ جەمكى مۇرىتلىرى دۇنيانى قىلچىمۇ دوست تۇتماسلىقى، ئىززەت ـ ئابروينى ئۆزىگە ھەرگىزمۇ ئاشىيان تۇتماسلىقى، تۇرمۇش، تىرىكچىلىكىنى دەپ سودا ـ تىجارەت بىلەن سۇغۇللانماسلىقى، بەلكى قىلچىمۇ ئايانماستىن ئەھلى سۇلۇك پىرى ئۈچۈن ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى ھالاكەتكە باشلايدىغان بولۇشى، خۇدانىڭ ھەر قانداق بالا ـ قازاسىغا كۆكرەك كېرىپ چىقالىشى، دۇنيانىڭ ھەر قانداق پايدا ـ خوۋلىقىدىن زىيان ـ زەخمىتىنى ئەلا كۆرىدىغان بولۇشى، ھەر قانداق ئىنسانىي غۇرۇر ـ شۆھرەتتىن ھايۋانىي دەككە ـ

خورلۇقنى خوپ بىلدىغان بولۇشى لازىم. مۇشۇنداق قىلالىغان سۇلۇك ئەھلىلا بېھىش ساۋابى، كارامىتى پاك بولغان دەرۋىشلەر مەقامىغا يېتەلەيدۇ! ①

«. . . ئىنسانمۇ دەرەخكە ئوخشاش ماددىي يىلتىزلاردىن ئوزۇقلىنىدىغۇ؟ — دېدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپ تۇرۇپ، — دەرۋەقە نەپس بىلەن كۆڭۈل ئىنسانىڭ مەنىۋىيىتىنىڭ دۈشمىنىدۇر. قەدىمكىلەر ئىنسانىڭ مەنىۋىيىتىنى يېپىشقاق ماتاغا ئوخشىتىشقان، ھاياتىڭ پۈتۈن چىرىكىندىلىرى مانا شۇ ماتاغا يېپىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىنسان ئۆز مەنىۋىيىتىنى تېز ـ تېز تازىلاپ تۇرۇشى كېرەك. بىراق، ئىنسان ھايات ـ تىرىكچىلىك قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ مەئىشىتىگە، تەپەككۇرىغا، ھەتتا ئۆي ـ ئوچاقلىق ۋە پەرزەنتلىك بولۇشىغا — ھەممىسىگە كۆڭلىنى باش قىلماي ئىلاجى يوق. ئىنسان مۇھەببەت بىلەن شەپقەتنى، پاراغەت بىلەن بەختنى ئۆزگىلەردىن ئىزدەپ ئاۋارە بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى، مۇھەببەتمۇ، شەپقەتمۇ، پاراغەتمۇ ۋە بەختمۇ پەقەت ئىنسان كۆڭلى ئىشتىراكىدا، ئىنسانىڭ ئۆز پەزىلىتى ۋە ئىجتىھات ـ مېھنەتلىرى ئاساسىدىلا مەيدانغا كېلىدۇ! شۇنداق ئىكەن، ئىنسان نېمە دەپ ئۆزىنىڭ بەخت ـ پاراغىتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئۆزگىلەرنىڭ بەخت ـ پاراغىتىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىكەن؟! نېمە ئۈچۈن ئۆزگىلەرنى دەپ، ئۆزىنى ئۆز قولى بىلەن ھالاك قىلىدىكەن؟! . . .»

سۇلتان ئابدۇكەرىمخان ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە قول ئىشارىتى بىلەن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىنى مەسائىل ـ مەرۇپتىن توختاتتى:

— ئى ھۆرمەتلىك ئىشانكالان خوجا مۇھەممەتئىمىن! —

① مولا مۇھەممەت ھۇسەيىن كۇچارى، موللا توختى خەلپەت قەشقەرى: «تەزكىرەئى ھىدايەت»، قولىيازما.

دېدى ئۇ، — ئۆزىنىڭ بىدئەت تەرغىباتلىرى تۈپەيلىدىن جەننەت ماكان پەدەرىمىز رەشىدىل شاھى ئەزەمنىڭ پەرمانى بىلەن ياستۇقدا كاللىسى ئېلىنغان سەردارئىشان — ئاسىپ ئىشانمۇ خۇددى مۇشۇنداق مەسائىل - مەرۇپ قىلغانىدى. ئەلھال، تەقسىر سىزمۇ ئاشۇنداق ۋەز - نەسىھەتلىرىڭىز ۋە سۈلۈك تەرغىباتلىرىڭىز ئارقىلىق پۈتۈنسۇرۇك ئۇيغۇر خەلقى خۇددى سەردار ئىشان — ئاسىپ ئىشانەك بىر توپ كۆكەمە ئاشىق، بىنومۇس قەلەندەر، تەرسا دىۋانە، تېجىمەل دەرۋىش، ۋەتەنسىز ئابدال، ھاياسىز سوپى، لامىكان ئىشان ۋە دەستەكسىز سۈلۈك پىرلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قارىغۇلارچە ئەگىشىپ ماڭىدىغان، پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ خار - بېئىتىبارلىزىدىن، ئىنسانىي پەزىلەت ۋە تىرىكچىلىك ئوقەتلىرىدىن بىراق بولغان بىقۇۋۇللىرىدىن، قەلبىدە بىرلا پىر - خوجىدىن بۆلەك ئىنسان تايانچىسى بولمايدىغان، نەسىل - نەسەب مۇرادى يوق، مىللەت ئېڭى خۇنۇك، ئىنسانىي ۋىجدانى سۇس، ھەق - ناھەق سېزىمى ئاجىز، شەرمى - ھايانى بىلمەيدىغان، مۇھەببەت - نەپرەتتىن خالىي، ئارزۇ - ئىستەكسىز، كۆپ گۇرۇھلۇق، بىھەمدەم، كۆپ قەۋم، كۆپ سۈلۈك تارقاقلىقىدا يەندىچلىك قىلىشىدىغان قارا قۇرساق، سۇرىتى مۇبەددەل ئادەمزات مۇرىتلار تۈركۈمى قىلىپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇرمەكچىمۇ؟!

سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ بۇ سۆزلىرى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشاننىڭ جان - جېنىدىن ئۆتۈپ كەتكەچكە، ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى:

— ئى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان جانابى ئالىيلىرى، — دەپ چالۋاقىدى، ئۇ ئەقەللىي ئەدەب - قائىدىنىمۇ ئۇنتۇغاندەك قىلاتتى، — مۇرتەد بولۇرسىز! ھەزرەتى سۇلتان بايەزىد دېگەن ئەۋلىيا شۇنداق دېگەنكەنكى، ھەر قانداق ئادەم پىر تۇتسا، خۇدا ئۇنى بەندەم دەيدۇ؛ پىر تۇتمىغان ئادەم خۇدانىڭ رەھمىتىنىڭ

تېشىدا! پىرىنسىپ سېھرى ـ كارامەتلىرى ھەددى ـ ھېسابسىز كى، خۇددى خىزىر ئەلەيھىسسالام ئالەمنى كېزىپ، ئابىھايات نى تاپقاندەك، تىرىكچىلىكتىكى يولىغا ياشلايدىغان ھەرزەتى ئەيسا مەسىھ «سۇف!» دەپ بىر ھورۇپلا ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگەندەك، ھەرزەتى مۇسا ئەلەيھىسسالام مەجمۇتەئىل بەھرەينىگە بېرىپ ھەرزەتى خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇچراشقاندەك، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئالاتائالانى كۆرۈش زاھىر دۇر! چۇنكى، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھىراغاردا ئاللاتائالا بىلەن گەپلەشكەندە، پىرىنسىپ رۇھىي ھەمراھىمۇ پەيغەمبىرىمىز بىلەن بىللە ئاللانىڭ سۆزىنى ئېشىتكەندۇر!①

بۇ چاغدا، خانىقانىڭ ئىچى گۈركىرەپ كەتتى، قارشى سولوكلىكلەر چۇقان كۆتۈرۈشۈپ، خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىڭ سۆزىگە ئېتىراز بىلدۈردى. بايانىن خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى زورغا بېسىپ جىم ئولتۇرغان خوجا مۇھەممەت سوپى سۆزلەشنى تەلەپ قىلىپ قول كۆتۈردى. ۋە رىياسەتچىنىڭ ئىجازىتى بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

ـ ئى شاھى ئادىل ئەزەم، ـ دېدى ئۇ سۆلتان ئابدۇكەرىم خانغا قاراپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، ـ دىنىڭ كاتتىلىرى (ئاللا ئۇلارنىڭ روھلىرىنى پاك قىلغاي!) ئۆزلىرىنى خالىققا كۆتۈرۈشتى. بىراق، ئاشۇ خوجا مۇھەممەتئىمىنىڭ گۇناھىغا لىقىغاتاقەت قىلىپ دۇنيانى بەد بولۇپ كەتمىگەنلىكىگە ھەيرانمەن! چۇنكى، ئۇنىڭ ئىشقىيە تەرىقىتى خەلقىمىزگە ئاپەت، ئۇنىڭ ھەربىر ئېغىز مەسىلىسى ـ مەرۇپلىرى ئەھلى مۇمىنلەرنىڭ ھاياتىغا دەھشەتتۇر! نىھايەت، سىلىنىڭ سەۋرـ

① مولا مۇھەممەت مۇسىيىن كۇچارى، «مولا توختى خەلىپەت قىشقەرى: «تەزكىرەئى ھىدايەت» قولىيازما.

② گۇناھ ـ گەدەنسىز، يوزى قىلىن، شەرمەندە.

تاقەت قىلىپ تۇرغانلىقلىرىغا، سەلتەنەت بابىدىكى قانائەتلىرىگە ۋە ئېتىقاد دەشتىدىكى مەتانەتلىرىگە قايىلدۇرمەن، ئى جانابىي سۇلتان ئابدىكەرىم خان ئالىيلىرى!...

— ئى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان جانابىي ئالىيلىرى، — دەپ ۋازقىرىدى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانمۇ رىياسەتچىنىڭ ئۆزىگە سۆزلەشكە رۇخسەت بەرگەن - بەرمىگەنلىكىگە قارىماستىن، — ئۇ مەلئۇنىڭ سۆزلىرىگە ھەرگىز ئىشەنمەك! چۈنكى، ئۇ يالغانچىلىقتا ئالەمگە مەشھۇردۇر، سۇخەنچىلىكتە ھۆنەرى دۇنياغا پۇزۇندۇر، سېھىر - جادۇسى ھەم باردۇر. بۇنى دەرھال نەزەربەند قىلىپ، ئەدىپىنى بەرمەك ھەق لازىمدۇر، بولمىسا ئەلگە كۆپ مالامەتلەر كۆلتۇرۇر!

— سەن ئۆزۇڭ مەلئۇن! — دەپ ۋازقىرىدى خوجا مۇھەممەت ۋەلى سوپىنىڭ خەلىپىلىرىدىن بىرى دەرھال ئۇنىڭغا رەددىيە بېرىپ تۇرۇپ.

— خوجا مۇھەممەتئىمىن گۇستاخ! مۇرتەد!

— ...!

ئاخىر خانىقا ئىچىدە چوڭ ماجىرا چىقىپ كەتتى. ئادەملەر ئىككى تەرەپ بولۇشۇپلىپ، بىر - بىرىنىڭ ياقىسىنى سىقىشاتتى، تىللىشاتتى، مۇشتلىشاتتى. ساقچىلار قوللىرىدىكى سەبەندىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ماجىرالىشۇاتقانلارنى ئۆرۈپ، جېدەلنى ئاران بېسىقتۇردى. بۇ چاغدا ئاللىقاچان قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەنىدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان شام، نەشە دۇتى قاپلىغان، قوي يېغى سېلىنغان ئىسرىقنىڭ خوشپۇراقلىرىغا ۋە مەينىڭ دىماغىنى مەس قىلغۇچى ئۆتكۈر پۇراقلىرىغا، بىر - بىرى بىلەن جېدەللىشىپ تېخىچە بېسىقماي، ھالىدىن كېتىۋاتقان دەرۋىش، سوپىلارنىڭ بەدىنلىرىدىن كېلىۋاتقان بەدبۇي، ئاچچىق ھەم سېسىق تەر پۇراقلىرىغا تولغان بۇ خانىقادىن چاپسانراق ساپ

هاۋالىق، يۇلتۇزلۇق ئاسمان گۈمبىزىنىڭ ئاستىغا چىققۇسى، ئاشۇ يەردە ساپ هاۋادىن نەپەسلەنگۈسى كەلدى ـ ده، بەس ـ مۇنازىرىنىڭ ئاخىرقى يىغىشتۇرۇشىنى مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغىغا تاشلاپ قويۇپ، خانىقادىن چىقىپ كەتتى. بۇگۈنكى بەس ـ مۇنازىرە مانا مۇشۇنداق كۆڭۈلسىزلىك ئىچىدە ئاياغلاشتى.

كېيىنكى بىر يىل ئىچىدە يەكەندىكى سۇلۇكلەرنىڭ كۈچ ـ نىسبىتىدە ۋەزىيەت ئىشانىيە (ئىشقىيە) سۇلۇكىگە پايدىلىق بولۇپ ئۆزگىرىۋاتاتتى. ئۇۋەيسىيە سۇلۇكى گەرچە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى كەنئەنىۋى ئۇسۇلى سۇلۇك بولۇپ هېسابلانسىمۇ ئەمما هەدەپ كەينىگە چېكىنمەكتە ئىدى. سەردار ئىشان باشلىق يەتتە كىشى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانىنىڭ پەرمانى بويىچە پاستوخدا كاللىسى ئېلىنغاندىن كېيىن ئىمام رەببانى سۇلۇكى قايتا باش كۆتۈرەلمىدى. ئىسھاق خوجا ئۇچ يىل تىرىشىپ يۇرۇپ ئاران قەشقەر مۇزاپىتىگە سىڭىپ كىرىشكە مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ ئەمما ئۇۋەيسىيە سۇلۇكى بىلەن ئىشانىيە سۇلۇكىنىڭ تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇۋاتقان يەكەن ھۇدۇلتۇقىغا تېخىچە سىڭىپ كىرەلمەي، قەشقەر مۇزاپىتىنىڭ پۇرسەت كۈتۈپ يېتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن قەشقەردىن يەكەنگە تەسىرلىك مەكتۇپ يېزىپ ئۇنىڭغا ئەۋەتكەنىدى. «... ھەزرەت ئاكا ـ مېنىڭ ھەققىمدىكى يامان سۆزلەرگە ھەرگىز ئىشەنمەڭ، — دېگەنىدى ئۇ ئاكىسى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانغا يازغان بۇ مەكتۇبىدا، — ئىنىڭىزنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرى بۇزرۇكۇار پەدەرىمىزنىڭ سىزگە ئېرىشاتنامە بىلەن بىللە تاپشۇرغان مەخدۇم ئەزەم تەرىقىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى قولدىن كەلگەن ئىمتىياز ـ مەرتىۋىسىنى

ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قارىتىلغاندۇر. ياخشىلىق قىلغانلىرى بىلمەيدىغان سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ھەقىقاتالانى بىلمەيدىغان، مەخدۇم ئەزەم تەرىقىتىنى تۇنۇمىغان غاپىل موغۇلدۇر. بىراق، قەدىردان ئاكا، مەن ئىنىڭىز ئىسھاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيدىلا بولىدىكەنمەن، خوجا مۇھەممەت ۋەلى سۈپىمۇ، سۇلتان ئابدكەرىم خان مۇغۇلمۇ مەخدۇم ئەزەم تەرىقىتىگە ھەرگىز دەخلى قىلالمايدۇ.

ئىسىلت، بۇزرۇكۋار پەدەرىمىز ماڭا: «بۇ دۇنياىنىڭ پۇچەك پۇلغا ئەرزىمەيدىغان بىر دەقىقىلىك مېھرىنى دەپ، ئۆز بۇرادەرلىرىڭ بىلەن زىددىيەتلەشمىگىن. چۈنكى، بۇ دۇنيا ۋاپاسىزدۇر، دەپ ۋەسىيەت قىلمىغانمىدى؟ مەن ئاتىمىزنىڭ ۋەسىيىتىنى ئېسىمدە تۇتماي، سىز ئاكام بىلەن زىددىيەتلەشتىم. سىز بىلەن مەن بىر دەرەخنىڭ ئىككى شېخى، بىر شاخنىڭ ئىككى بەرگىسى ئىدۇق.

ئى ئاكا، سىزنىڭ پۈتۈن ئەمرىڭىزنى جان - دىلىم بىلەن ئورۇنلىغايمەن. پۈتكۈل ئۇرۇق - جەمەتىڭىزگە شەپقەت ۋە مېھرىبانلىق چىدىرىنى ياپقايمەن. سىزگە ئۆكتە قوپقان، ئاپسىلىق قىلغان ۋەقارشى ئىش تۇتقانلارنىڭ كۆكرىكىگە مېھنەت خەنجىرىنى ئۇرغايمەن. سىزنى خار - زارلىق لېيىغا يېقىتقانلارنىڭ جىگىرىنى زەھەرلىك خەنجىرىم بىلەن سۇغۇرۇۋالغايمەن!..»

قۇتىبخانىيدا يالغۇز ئولتۇرغان خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان

ئىنسى ئىسھاق خوجىنىڭ قەشقەردىن ئۆزىگە قايتىپ يازغان مەكتۇبىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن قولىنى پېشانىسىگە تىرىگىنىچە چوڭقۇر خىيالغا چۆكتى. دەھمى شاھان خانىقاسىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئاشۇ بەس - مۇنازىرىدىن كېيىن ئۇ سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىلتىپاتىنىڭ روشەن سۈسلىشىپ قالغانلىقىنى سەزمەكتە ئىدى. ئىلگىرى زەرەپشان، خالاستان ۋادىسىدا ھەربىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان رەببانىي سۇلۇكىدىكىلەر سەردار ئىشان ئاسىپ ئىشانىنىڭ كاللىسىنىڭ ئېلىنىشى بىلەن پۈتۈنلەي توزۇپ كېتىشكەن ۋە ئىككىنچىلەپ قايتا باش كۆتۈرەلمەس بولۇپ قېلىشقانىدى. بىراق، خوجا مۇھەممەت ۋەلى سوپى باشچىلىقىدىكى ئۇۋەيسىيە سۇلۇكى ھازىر قەشقەر ھۇدۇتلۇقىدا سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ يارىدەمگە ئېرىشىپ، تېز ئۇلغايماقتا ئىدى. ئەمما، خوجا مۇھەممەت ۋەلى سوپى ئىشانىيە سۇلۇكىدىن باشقا يەنە يېقىندا مۇھەممەت خانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ مۇلكىي قەشقەريە زېمىنىدا باش كۆتۈرۈشىگە چىداپ تۇرالارمۇ؟ ئەگەر خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشان ئىشانكالانلىق مەرتۇبىسى بىلەن ئىسھاق خوجىنى يەكەنگە چاقىرتىپ: «مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئوڭچە ئىگىلەيمىز. ئەمما، شەرت شۇكى، ئاكا - ئۇكا ئىككىمىز بىر - بىرىمىزگە ئاسىلىق قىلمايمىز!» دېسە، ئىسھاق خوجا ئەلۋەتتە خۇشال بولىدۇ. بىراق، بۇ خۇشاللىق ئۇزاققا بارماسلىقى مۇمكىن. ئىسھاقىيە سۇلۇكى ئەتە - ئۆگۈن ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىنىڭ تەقىپىدىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ كېتەلىسە، بەلكىم ئۆزىگە رەقىب بولغان يەنە بىر سۇلۇككە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. نىھايەت، ئۇۋەيسىيە سۇلۇكىدەك

خەتەرلىك رەقىب ئالدىدا تۇرغاندا، ئىسھاق خوجا بىلەن ئۇ بىر ئاتىنىڭ — مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغۇللىرى — ئاكا ـ ئۇكىلارغۇ؟ ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا ئۆزىگە يېڭى بىر بالايىئاپەتنى كۆپەيتىشنى خالىمىسا، بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي، ئىسھاق خوجىنى ئۆزىنىڭ تەقىپ سىرتىمقىدىن نېرى قىلماسلىق ۋە تىرنىك چىقارماسلىق كېرەك!

ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا بايامقى چىگىش ئوي ـ خىياللىرىنىڭ ئاخىرىدا شۇ خۇلاسىگە كەلدى ـ ده، ئىسھاق خوجىنى ئۆزىنىڭ يېنىغا — يەكەنگە كېلىشكە چىللاپ خەت يازدى.

نەزمە

قىلمىشىڭدىن زاھىد، ئۇيالمىغىن، ئۇيات!
چۈنكى تىلىك باشقا، باشقىدۇر نىيەت!
ھەم كەكلىك ھەم توزدۇر سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭ،
ئايىغىڭ گاھ چىپار، گاھ قىزىل ئىللەت!

— پۇرياۋەلى

ئون بەشىنچى باب

قايچا خەنجەر تۇتقان كىشى

بەزى ئادەملەر بەختلىك بولۇشقا قادىر ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار باشقىلارنىڭ بەختىگە زامىن بولۇشنى ياخشى كۆرىدۇ!

خاتىرەمدىن

ميلادى 1591 - يىلى (توشقان يىلى)، ئەتىياز.

چوكانتال مەۋسۇمى كىرىپ قالغان بولسا كېرەك. ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالما، نەشپۈت ۋە جىنەستە قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ھەممىسى تەكشى چېچەكلەپ كەتكەنىدى. بۇ يىل پەسىل مەۋسۇمىنىڭ كىرىشى يىللاردىكىدىن سەل بۇرۇن بولغانمۇ - قانداق، ھاۋا بىردىنلا ئىسسىپ كەتكەنىدى. ئاسماندا ئىسقا ئوخشايدىغان ئۇچ - تۆت پارچە ئاق بۇلۇت ئۇزۇپ يۈرەتتى. پەسىل ئەلچىسى بولغان قارلىغاچلار بۇ ئاق بۇلۇتلارغا ئۇششاق قارا بەلگىلەرنى مىخلاپ كۆكتە پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇشۇپ ئۈيناۋاتاتتى. باھارنىڭ سەلكىن شامىلى تال - سۆگەتلەر ۋە توغراقلارنىڭ نوتىلىرىنى يېنىك تەۋرىتىپ، ئەتراپنى قاپلىغان يېشىللىق بىلەن ئۈيناشماقتا ئىدى. ئۆلكىدىكى يېشىللىق

ئاستا ـ ئاستا جاڭگاللىقلارغا، چۆللۈككە كۆچمەكتە ئىدى. بەلكىم بۇ يېشىللىق تېخى يۇمران ھەم ئاجىز بولغاچقا چارچاپ، ھېرىپ كېتىشتىن ئەندىشە قىلغانمۇ ـ قانداق، جاڭگاللىقنىڭ چېتىگە چىققانسېرى يېشىللىق سۇسلىشىپ كېتىۋاتاتتى.

بارچۇقنىڭ① شىمال تەرىپىگە جايلاشقان تاقىر تەكرى تاغلىرى يېراقتىن قارىسىپ كۆرۈنەتتى. تاغ باغرىدا تۇتاش كەتكەن پايانسىز چۆللۈك ۋە جاڭگاللىق تېخى ئەمدىلەتىن كۆكىرىشكە باشلىغانىدى. ياۋا غازلار رەت ـ رەت تىزىلىپ، ناخشا ئېيتىپ تاغ ئارقىسىدىن ئۆلكە تەرەپكە قاراپ ئالدىراش ئۇچۇپ كېتىشىۋاتاتتى. جاڭگاللىقتىكى چىغىر يوللاردا سۇ ئىزدىشىپ ئوقۇر مازار② ھەتتا ئۇلۇغ ئېقىن③ تەرەپلەرگە ئۆتۈپ كەتكەن.

كېيىك، مارال قاتارلىق چۆل ھايۋانلىرى قالدۇرۇپ كېتىشكەن يېڭى ـ يېڭى ئىزلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن ئىدى. بۇگۈن قەمەرىيە كالىندارى بويىچە جامادىيەل ئاخىرىنىڭ باش يەكشەنبە كۈنى ئىدى.④ سۇلتان ئابدۇكەرىم خان دىلىدىكى شىكار ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن دارۇلسەلتەنەت يەكەندىن بارچۇق مەۋزەئىگە ئۆتكىلى بۇگۈن ساقمۇ ساق بىر ھەپتە بولغانىدى. سۇلتان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تۇنۇگۈن چاھار باغ⑤ تەۋەسىدە چۈشكۈن قىلىپ، دەم ئېلىشقاندىن كېيىن بۇگۈن شىكار غەنىيمەتلىرىنى ئىزدەپ ئوقۇر مازار تەرەپكە ئۆتۈشكەنىدى. ئۇلار چاھار باغدىن بۇگۈن ئەتىگەن ناھايىتى سەھەر ماڭغان بولسىمۇ ئەمما ھازىرغىچىلىك كېيىك، مارال قاتارلىق شىكار ھايۋانلىرىنىڭ قارىسىنىمۇ ئۇچراتمىدى. چۈشكە

---

① بارچۇق — ھازىرقى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تارىخىدىكى نامى.
② مارالبېشىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر تاغنىڭ نامى.
③ يەكەن دەرياسىنىڭ تارىخىدىكى نامى.
④ مىلادى 1591 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى.
⑤ چاھار باغ — مارالبېشى ناھىيىسىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى.

يېقىن ئۇلار بەشتوغراق دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىشتى. ۋە سۇلتاننىڭ ئەمرى بويىچە شۇ يەردە ئارام ئالماقچى بولۇشتى. بەشتوغراق ناھايىتى باغجاللاپ ئۆسۈشكەن بىر توپ توغراقنىڭ نامى ئىدى. ئادەتتە ئوۋچىلارمۇ مۇشۇ بەشتوغراق دېگەن يەردە ئارام ئېلىشقاندىن كېيىن ئاندىن شىكارغا ئاتلىنىشاتتى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ پەرمانى بويىچە شىكار ھايۋانلىرىنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئوقۇرمازار تەرەپكە ئىزچىلار ئەۋەتىلدى.

چۈشتىن كېيىن ئىزچىلار تەرەپ - تەرەپتىن يېتىپ كېلىشىپ، ئوقۇرمازار تېغىنىڭ باغرىدىكى بۇلاق ئەتراپىدا شىكار ھايۋانلىرىنىڭ ئىزى ئۈچرىغانلىقىنى خەۋەر قىلىشتى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا بۇ خەۋەر خۇددى كۆچلۈك شارابتەك تەسىر قىلدى. ئۇ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ مەۋكەب بىلەن مۇلازىملىرىغا:

— ئى باھادىرلار، شىكار غەنىيمەتلىرى بىزلەرنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، تەييارمۇ سىلەر؟! — دېۋىدى، ئۇلارمۇ سۇلتانىنىڭ تېتىك ھالىتىدىن تەسىرلەنگەنمۇ قانداق: «پەرمانلىرىغا تەييار ئى شاھى ئادىل جانابىي ئالىلىرى!» دەپ ئۈنلۈك جاۋاب بېرىشتى. بۇ چاغدا، سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئوقيا - ساداقلىرىنى ئېسىپ، قولىغا سالمىنى ئېلىپ، ئاتلىنىشقا تەييار بولۇپ تۇرغانىدى. مۇلازىم سۇلتانىنىڭ چىلانتۇرۇق ئارغىمىقىنى يېتىلەپ ئېلىپ كەلدى. ئۇ ئاتقا ئىرغىپ مىنگەندىن كېيىن: «ئوغلانلار، ئارقامدىن مېڭىڭلار!» دەپ، چىلانتورۇق ئارغامىقىنى چاپتۇرغىنىچە شاھالدەك يۈرۈپ كەتتى. مەۋكەب ۋە مۇلازىملارمۇ سۇلتانىنىڭ ئارقىسىدىن ئاتلىنىپ يۈرۈپ كېتىشتى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خانلار ئىزچىلار كۆرسەتكەن تەرەپكە قاراپ بىر ھازا ماڭغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا بىرەرمۇ كىيىك ياكى بىرەرمۇ مارال ئۇچرىمىدى. ئۇلار يۇقىرى ئۆرلەپ

مېڭىۋەردى. بىر چاغدا، ئالدى تەرەپتە بىر كىيىك پەيدا بولدى. ئۇ توقايلىقتا - يېڭى ئوت يەپ راسا كۆككە تويغان سېمىز بىر كىيىك ئىدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان مەۋكەبكە يېيىلىپ مېڭىكلار، دەپ ئىشارەت قىلدى - دە، ئۆزى شامالغا قارشى مېڭىپ كىيىككە يېقىنلىشىپ كېلىپ، ئوقياسىنى ئالدى ۋە ئوقنى باسقاندىن كېيىن كىرىچنى تارتىپ تۇرۇپ ھېلىقى سېمىز كىيىكنى قارىغا ئالدى. ئۇ كىرىچنى قويۇپ بېرەي دېيىشگە، ھېلىقى كىيىك ئىككى تاقلاپلا قېچىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان كىيىكنىڭ ئارقىسىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ ئوقۇر مازار تېغىنىڭ باغرىدىكى بىر بۇلاق بويىغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە يېڭىدىن كۆكەرگەن ئوت - چۆپ ئەلۋەك ئىدى. قارىۋېدى، ھېلىقى كىيىك شۇ يەردە يۇمران مايسىلارنى يەپ ئوتلاپ يۈرۈپتۇ. بۇ تۈيغۇن كىيىك ئادەمنىڭ قارىسىنى كۆرەر - كۆرمەيلا يەنە قېچىشقا باشلىدى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان چىلانتورۇق ئارغىمىقىنى دۈپتكىنىچە چېكە سوقۇپ كىيىككە يۇز قەدەم ئارلىقچە يېقىنلىشىپ كېلىپ، ئوقياسىنى بىلەن كىيىكنى قارىغا ئالدى ۋە كىرىچنى قويۇۋەتتى. شامالدىن تېز ئۇچقان ئوق تاقلاپ، تاقلاپ ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ قېچىپ كېتىۋاتقان كىيىكنى قوغلاپ يەتتى - دە، ئۇنى تىك موللاق ئانقۇزۇۋەتتى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئوق تېگىپ يەردە يانقان كىيىك قېشىغا ئات چاپتۇرغىنىچە يېتىپ كەلدى. قارىسا، كىيىكنىڭ ئالدى ئىككى پۇتى ئۆزى ئانقان ئوق بىلەن چېتىلىپ بەنت قىلىنىپ قويۇلغاچقا، يۈگۈرەلمەي تىك موللاق ئېتىپ چۈشكەنىكەن. ياردار كىيىك ئۇنىڭغا بىچارىلەرچە قاراپ ياتاتتى. ئۇنىڭ چىرايلىق ئىككى قارا كۆزىدىن تارامىلاپ ياش ئېقىپ چۈشۈۋاتاتتى. سۇلتان ئېتىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، كىيىكنى بۇغۇزلاپ تاشلىدى. بۇ چاغدا ئوقۇر مازار تەرەپتىن بىر بايتال ئاتنىڭ كىشنىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. سۇلتان مىنگەن چىلان

تورۇق ئارغىماق كىشىنىگەن پېتى بايتال تەرەپكە قاراپ چاپتى.
ئېتىنىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، سۇلتان ئابدۇكەرىمخانىڭ سەپرايى قىرىق گەز ئۆزلىدى. ئۇ كېيىكنى سۈيمای تاشلاپ قويۇپ، چىلان تورۇق ئېتىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردى، ئۇ ئۇستىگە قېلىن ئوۋ كىيىمى كىيىۋالغان بولغاچقا، ئېسىسىقتىن تەرلەپ چۆپ-چۆپ سۇ بولۇپ كەتتى. بىر كەملەردە قارىسا، ئېتى يىراقتىكى ئوقۇر مازارنىڭ يېنىدا ئوتلاپ يۈرۈپتۇ. يېنىدا ئۇچىسىغا لىگگىرچاقا ئۇخشايدىغان ياغاچ ئىگەر توقۇلغان، ياغاچتىن ئۇزەڭگە ۋە شوينا قوشقۇن قىلىنغان جىنازە سۈپەت بىر ئورۇق بايتالمۇ بەخىرامان ئوتلاپ يۈرەتتى. بايانتىن كىشىنىگەن مۇشۇ بايتال ئىدى.
سۇلتان ئابدۇكەرىم خان مازارنىڭ يېنىغا كېلىپ، چىلان تورۇق ئارغىمىقىنى قىچقىردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ، مازارنىڭ ئىچىدىن بېشىغا دەرۋىش كۆلاھىنى كىيگەن، ئۇستىگە ئىككى يېرىم باغلىق بوز خامىنى مېھمانلىق تون، كۆڭلەك ۋە تامبال قېلىپ كىيگەن ۋۇجۇك، تەلەتىي سۆرۈن، رەنجى چىراي، بىقۇۋۇەت ۋە بوران كۆشەندىلىك بىر شەيخ چىقىپ كەلدى، ئۇ سۇلتانغا ئىككى پۈكلىنىپ تەزىم قىلدى ۋە ئۇنى قۇتىبخانىغا باشلىدى.
— ئى ھۆرمەتلىك مېھمان، — دەپ سورىدى ھېلىقى كۆرۈمسىز، تەلەتى سۆرۈن شەيخ سۇلتان ئابدۇكەرىمخاندىن، بىر تەرەپتىن چايجۇشتىن بىر ھېجىر داغ سۇنى قويۇپ تۇرۇپ، — نەدىن كېلىۋاتسىز ۋە نەگە بارىۋاتسىز؟
— بىز شىكار ھەۋەسلىرى بىلەن شەھەردىن چىققانلارمىز، — دېدى جاۋابتىن ئۆزىنىڭ ھەقىقىي سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىغۇسى كەلمىگەن سۇلتان ئابدۇكەرىمخان، — ئى ھۆرمەتلىك تەقسىر، ئۆزىڭىز كىم بولۇۋاتسىز؟
— پېقىر مەن مۇشۇ مازارگاھتا ئىستقامەت قىلىپ

تۇرغۇچىمەن، پېقىرنى شەيخ شاھىدخان، دەپ ئاتىشىدۇ، — دېدى ھېلىقى شەيخ.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى ئۆزى تۇتۇشقا پەرمان چۈشۈرگەن ئىسھاقبەگ سۇلۇكنىڭ پىرى خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللا ئىشاننىڭ بىر چاپارمېنىنىڭمۇ ئىسمى خان شاھىدخان دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئېسىگە ئالدى — دە، دەرھال ھۇشيارلاندى:

— ھۆرمەتلىك تەقسىر، سىز خوجا ئىسھاقنىڭ مۇرىتى بولۇپ قالماڭ يەنە؟ — دەپ سوردى ئۇنىڭدىن.

«خوجا ئىسھاق» دېگەن نامنى ئاڭلاپ، ئالدىدا ئولتۇرغان بۇ ئادەمنىڭ ھۆكۈمەت خادىملىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان قىياس قىلىپ بولغان ھېلىقى شەيخ:

— يوغۇسۇ، ھۆرمەتلىك مېھمان، مەن قورايى بوي، شوينا بەل، بىئىسكەت، جانسىز، جىسمانىيى غۇرۇرسىز، بىقۇۋۇەت ۋە بوران كۈشەندىلىك ئاجىز بىر پېقىر ئادەممەن. قانداق قىلىپ پۈتكۈل قەشقەر خەلقىنى ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇرغان بىر تۇغقان ئاكىسى مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالاندەك ھەزرەتلەرنى يوقلۇق ماكانىغا ئۇزاتقان ئىسيانچىغا مۇرىت بولاي؟!

شەيخنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، كۆڭلى تىنىغان سۇلتان ئابدۇكەرىمخان ئۇنىڭدىن يەنىمۇ ئېچىكىرلەپ گەپ سوراۋېرىشنى خالىمىدى. بىراق، ئۇ نەقشىبەندىيە مەزھىپىدىكى ئىشقىبىيە سۇلۇكىدىكىلەر بىلەن ئىسھاقىيە سۇلۇكىدىكىلەرنىڭ مۇشۇ ئون — يىگىرمە يىلدىن بېرى سۇلۇك تەرىقاتچىلىقىنى كەڭ تۈردە ئەۋج ئالدۇرۇپ، مۇلكىي قەشقەريە دەھرىي سەلتەنەتنىڭ ئۇستىدە تۇرىدىغان ئەۋھامچى خوجىلار سەلتەنەتنى قوروشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنى ئويلاپ خورسىنىپ بېشىنى چايقاپ قويدى.

— ئى ھۆرمەتلىك مېھمان، بېشىڭىزغا نېمە دەرد — ئەلەم كەلدى؟ نېمىشقا بۇنداق رەنجۇرىيازەتلەر چېكۈرسىز؟ — دەپ

سوربدی شەیخ خوپسەنلیك قىلىپ تۇرۇپ، — سىز ئادەتتىنكى بىر پۇقرا بولۇپ تۇرۇقلۇق، سەلتەنەتكە تالىق بۇ ئىشلار بىلەن كارىڭىز نېمە؟ بىلەمسىز سۇلۇك ماجىرالىرغا بەسىي تاقابىل تۇرۇپ بولماس!

— بىراق، ئى ھۆرمەتلىك تەقسىر، شۇنى ئۇنتۇپ قالماڭكى، — دېدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان قېرى شەيخىلىك بۇ سۆزىدىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ، — مەرھۇم سۇلتان سەئىدخانىنىڭ بېشىغا چىققان ئەمىر ئەلى تاغايى ئاشۇ مەخدۇم ئەزەمگە قول بەرگەندى؛ سۇلتان ئابدۇرەشىخانىنى زەھەرلەپ ئۇلتۇرگەن مىر ئەنۋار سوپى بىلەن مۇللا مەھمۇت سوپىمۇ خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانىڭ خاس سوپىلىرى ئىدى. خوجا مۇھەممەت ئىشانىنى ھەلقۇم تىغ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھاياتلىق شېمىنى ئۆچۈرگەنمۇ دەل سەئىدىيە سەلتەنىتى تەرىپىدىن تۇتۇش بۇيرۇقى چىقىرىلغان ئىسيانچى سۇلۇك پىرى خوجا ئىسھاق ئىدى!

— ئى ھۆرمەتلىك مېھمان، سىز ئىسھاق خوجامغا نېمانداق ئۆچتۇرسىز؟ — دەپ سوربدى ھېلىقى شەيخ سۇلتان ئابدۇكەرىم خاندىن گەپ ئالماق بولۇپ، — يا ئۆزىڭىز ئىشقىيە سۇلۇكىدە بەندىچىلىك قىلۇرسىزمۇ؟

— ئى ھۆرمەتلىك شەيخ، ئۆزۈم گەرچە ئىشقىيە تەرىقىتىدە بەندىچىلىك قىلمىساممۇ ئەمما تەرىقەت ئىزاپەتچىلىكىنىڭ زىيىنىنى يەتكۈچە تارتقانمەن، — دېدى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان كۆپ ئويلىنىپ تۇرمايلا، — بۇ ئازغۇنلار سەئىدىيە ھۇدۇتلۇقىدا سۇلۇك تەرىقاتچىلىقى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنى نادانلىق ئوچاقلىرىدا كۆيدۇرۇپ، خارلىق زىندانىدا جاھالەت زۇلۇمى بىلەن ئازابلىماقتا. ئالايلۇق، ئىسھاقىيچىلار ئۆزلىرىگە مۇرىت بولغۇچى ساددا، توز كۆڭۈل ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆزلىرىنىڭ ئازغۇن تەلىماتلىرى بىلەن نادانلىقتا باشلاپ،

جىسمىدىن روھىغچە بولغان بارلىق ۋەجۇ - تەئەللۇقاتى بىلەن ئۆزلىرىگە نىسبەتەن ۋۇجۇدىغا كەلگەن ئۇلار ئىدىيە[1] يۇرۇپ، ئالىدىغانلىكى نەرسە بولسا، ھەر خىل چارە - ئۇسۇللارنى قوللىنىپ يۇلۇپ ئالماقتا. . . ئەلھال، سەھرالىقلاردىن تارتىپ ئوردا مەھكىمىلىرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك ئىسھاقبەيە تەرىقىتىگە مۇرىت بولۇپ كېتىشتى! ئۇلار تاپقان، تۆككەنلىرىنى بۇ ئالدامچى جەللىگۇر ئىسھاقبەيچى سوپىيلارغا دۇئا قىلدۇرۇپ، ئۇلاردىن دۇئا ئېلىپ، ئۆزلىرى بولسا مازار، خانىقا، گۈلەخ، ھەمەدان، غەمخانىلەردە دۇئا تىلاۋەت، خەتمە - ئىستىغپار، يىغا - زار بىلەن ئاخىرەت غېمىدىلا خارۇزار، ۋەيرانە - ھەيرانلىقنى مەزمۇن قىلغان تەركىدۇنيا بولۇشۇپ كۇن كەچۈرمەكتە. . .[2] بىزنىڭ مەدرىسە، خانىقالىرىمىزدا ئەلمىساقتىن بېرى ئىمام ئەزەم سۇننىتىدىكى مەكتەپلەر جارى ئىدى. ئوغۇل يەتتە، قىز بەش يېشىدىلا بۇ مەكتەپلەرگە جېنى خۇدانىڭ، تېنى تۇپراقنىڭ، ئۇستىخىنى ئىگىسىنىڭ دەپ ئوقۇشقا تۇتۇپ بېرىلەتتى. بۇ ئىشتا ھېچكىشىنىڭ ھېچ كىشى بىلەن، پۇقرانىڭ ھۆكۈمەت بىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ پۇقرا بىلەن ھېچ دەخلىچىلىكى يوق ئىدى. . . ئوقۇ - ئوقۇتۇش خۇدا ئۈچۈن بولۇر ئىدى. ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۇمىد - ئارزۇسى ھەم مۇددەرسىلەرنىڭ خاھىشى بويىچە، تالىپلار بۇ مەدرىسىلەردىن ئاخىر ئىمامى ئەزەم يولى بىلەن بولغان كەسپىي تىجارەتنىڭ، ھۇنەر - سەنئەتنىڭ، ئادەمگەرچىلىك - جاھانسازلىقنىڭ ۋە خۇدايى بەندىچىلىكنىڭ ھەممە رىسالە، ھالال يوللىرىنى بىلىپ چىقۇر ئىدى. . .

ۋەھالەنكى، ئەزەلدىن ۋاقىپ بولۇپ كەلگەن بۇ ئەنئەنە خوجا

---

① زەرەپشان ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەرلىك شۇۋسى. مەنىسى: «تېمىسقىلاپ، ئىزدەپ. . .» دېگەنلىك بولىدۇ.

② «يەكەن تارىخى»، قولىيازما.

مۇھەممەتئىمىن ئىشان بىلەن خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلى زامانىغا كەلگەندە زۇرۇرى ئىشقىيە ۋە زۆرۈرى ئىسھاقىيە قائىدىسى بولۇپ ئۆزگەرتىلدى. قىزبالىلار ئۆيلەردە پاك بۇۋىلەردىن ئوقۇپ ـ ساۋاق ئېلىپ، ھەر قانداق جىنسىي نامەھرەمگە كۆرۈنمەي، بولغۇسى روزنگارىنىڭ يېرىم خۇدالىقىغا تەن بېرىپ، پىرسىز يۇرمەي، كارامەتلىك بۇۋىلەردىن بولۇپ چىقىدىغان بولدى... ئوغۇللار ئەمدى ئىمام ئەزەم يولىنى ئەمەس، بەلكى مەخدۇم ئەزەم يولىنى تۇتىدىغان، بۇ يولدىن ئايرىلغانلارنىڭ ھەر قانداقى ئىماندىن ئايرىلغانلار، دەپ قارىلىدىغان بولدى...[1]

«ئادەمنى سىنىماقچى بولساڭ، ئالدىدا ماختا!» دېگەن گەپ بار، — دەپ ئويلىدى شەيخ ئۆز ئىچىدە؟ — ئالدىمدىكى بۇ كىشى سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى بولمىسۇن يەنە؟ كىم بىلىدۇ، ئۇ تېخى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان موغۇلمۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولسا... » شەيخ سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا تىكىلىپ قارىدى ۋە:

— يامانلاردىن بىرىنى يوقاتسىڭىز، ئۇنىڭدىنمۇ يامانراقلىرى كېلىدۇ. دەھرىي ھاكىمىيەت بىلەن سۇلۇكى تەرىقەت بىللە تۇرغان چاغدا خىيانەت، ئالدامچىلىق، ئادالەتسىزلىك بولماي مۇمكىن ئەمەس، بىلەمسىز ئى ھۆرمەتلىك مېھمان، شۇنىڭ ئۈچۈن پىقىر مۇنداق ئىزالاردىن جاق تويۇپ، ئۇل پىنھان ماكانىنى ئۆزۈمگە قۇتبى ھەرەم قىلىپ تۇرغانمەن! — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ھۆرمەتلىك تەقسىر، — دېدى شەيخىنىڭ سۆزىنى لازىم تاپقان سۇلتان ئابدۇكەرىم خان، — بۇ سۆزىڭىزغۇ خاتا ئەمەس. ئەسلىدە پادىشاھلىق دەرىجىسى پەيغەمبەرلىك دەرىجىسىگە

① «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت»، قولىزما.

ئاداشتۇر. چۈنكى، پەيغەمبەر شەرىئەتنى بەرپا قىلغۇچى، پادىشاھ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ رۇاجلاندۇرغۇچىدۇر. بۇ ھەقتە ھەدىس شېرىفتە شۇنداق ئېيتىلغانكى: «دىن بىلەن پادىشاھلىق ئىككىزەكتۇر. يەنى قەيەردە دىن مەۋجۇت بولسا، پادىشاھلىق ھەم شۇ يەردە مەۋجۇدتۇر. دىن شەرىئەتكە، پادىشاھلىق بولسا دەھرىي ھاكىمىيەتكە ئىشارەتتۇر.» بىراق، يامانلىقنى كۆپ قىلغانلىقى ئۈچۈن زەھھاكنىڭ① ئىككى مۇرىسىدىن ئىككى يىلان-ئۆسۈپ چىققانكەن. ئەنە شۇنداق يىلانلار ھەر قانداق پادىشاھنىڭ يەلكىسىدىن ئۆسۈپ چىقىشقا ئىنتىزاردۇر. بۇ يىلانلارنىڭ بىرى نادانلىق؛ يەنە بىرى جاھالەتلىك! بىرى زۇلۇمنى ئۆزىگە راۋا كۆرگەن دەھرىي ھاكىمىيەت؛ يەنە بىرى نادانلىقنى، جاھالەتنى ئەۋج ئالدۇرغان سۇلۇكى تەرىقەت! ئەلھال، بىز ئۆز يەلكىمىزدىن ئۆسۈپ چىققاچقى بولغان بۇ يىلانلارنى يوق قىلماقچىمىز!

شەيخ ئۆزى بىلەن سۆزلىشۋاتقان بۇ كىشىنىڭ ھەقىقەتەن سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئىكەنلىكىگە جەزىم قىلدى. ئۆتكەن جۈمە كۈنى مۇخلىسلىرى ئۈنىڭغا سەئىدىيە سەلتەنەتىنىڭ تەخت ساھىبى سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ شىكار ھەۋەسلىرى بىلەن بارچۇق مەۋزەئىسىگە ئۆتكەنلىكىنى خەۋەر قىلغانىدى. بۇ سۈئىقەستچىلەر پىلان بويىچە، سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئوقۇرمازار تېغى تەرەپكە ئۆتكەندە، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۈنىڭغا قول سالماقچى ئىدى. شەيخ شاھىدخان بۇ پۇرسەتنىڭ ئاخىر يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزدى!...

شۇنداق، ئۇزاقتىن بېرى يولى توسۇلۇپ تاشالمايى ياتقان ئېقىنىنىڭ يولى ئازراقلا ئېچىلسا، بىراقلا دەۋرەپ چىقىپ، قىنىغا سىغماي لايى سۆرەپ تېشىپ ئاققاندەك، شەيخنىڭ قەلبىدە

① زەھھاك — «شاھنامە» دىكى سەلبىي شەخس.

ئۇزاقتىن بېرى قىسىلىپ يىلانده‌ك تولغىنىپ ياتقان ئىنتىقام ئېلىش ئويغۇسىمۇ ئەمدى چىقىپ قىنىغا پاتماي سىرتىغا تېپىشكە باشلىدى.

توساتتىن، تالادىن گۈرسىلدىگەن ئاياغ تىۋىشلىرى ئاڭلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىشقان ئاۋازى كەلدى. ئىشىك ئېچىلىپ، ئالدىندا مىرزا ساتقىن ئىشكئاغا، ئۇنىڭ كەينىدىن سۇلتان ئوۋغا چىققاندا كاۋاپچىلىق قىلىدىغان ئوردا ئاشپىزى سېمىز باكاۋۇل كۆرۈندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن سۇلتاننىڭ مەھرەملىرى كىرىپ، ئىشىكنىڭ يېنىدا قاتار ئۆرە تۇرۇشتى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئۇلارنى كۆرۈپ، كۈلۈپ قويدى - ده، ئاندىن مىرزا ساتقىن ئىشكئاغىدىن:

— ھۆرمەتلىك ۋەزىر ئەزەم، مۇھەممەت خانغا ئەۋەتىلگەن چاپارمەن قايتىپ كەلدىمۇ؟ ئۇنىڭ ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق بولۇۋاتىپتۇمۇ؟

— چاپارمەنلەر قايتىپ كېلىشتى. ھەزرىتى شاھى ئادىل! مۇھەممەت خانىنىڭ ئىشلىرى ئوڭۇشلۇق بولۇۋاتىپتۇ. خۇدا خالىسا يېقىندا چۇ، تالاس مەۋزەئىدىن قايتىمەن، دەپتۇدەك، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ.

— خوش، يەنە نېمە گەپلەر بار؟

— بىز قوللىرى جانابى ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى بويىچە ئىسيانچى خان شاھىدخان دېگەن قاتىلنىڭ قاغىلىق تەۋەسىدىن مەكىت - دولان تەۋەسىگە قېچىپ كېلىپ يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتۇق. شۇڭا، جانابى ئالىيلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆزلىرىنىڭ تېزدىن دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە قايتىشلىرىنى سورايمىز!

بۇ گەپنى ئاڭلاپ شەيخىنىڭ يۈرىكى قارت، قىلىپ قالدى - ده، تامدەك تاتىرىپ كەتتى. بىراق، ئۇ تېز ئۆزىنى

تۇتۇۋالدى ۋە ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەندەك قىلىپ گۆشىنى قاراپ تۇردى. ئۇنىڭ چىرايىدا يۇز بەرگەن بۇ ئۆزگىرىشلەرنى ھېچكىم سەزمىدى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان شەيخ بىلەن خوشلىشىپ تالاغا ماڭدى. شەيخمۇ ئۇنى ئۇزاتقان بولۇپ سوڭدىشىپ تالاغا قاراپ ماڭدى.

* * * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان، ئۆزىنى شەيخ شاھىدخان دەپ ئاتىۋالغان بۇ شەيخنىڭ دەل سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بۇنىڭدىن ئون يىل بۇرۇن تۇتۇش بۇيرۇقى چىقارغان خان شاھىدخان دېگەن سوپى ئىكەنلىكىنى ئويلاپمۇ باقمىغان بولغىيتتىڭىز. شۇنداق، بۇ شاھىدخان بىر ۋاقىتلاردا ئىسھاق خوجىنىڭ چاپارمەن خاس مۇرتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن بىللە ئىسھاقبېگ سۇلۇكى ئىچىدە «خاسۇل - خاس، مۇئتەقدۇل - ئىخلاس» مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن مەشھۇر سوپىلارنىڭ بىرى ئىدى. بۇ سۇلۇك پىرىنسىپ «ئەڭ يېقىن، ئەڭ ئىشەنچىلىك مۇخلىسى» دېگەنلىك بولاتتى. بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى، ئىسھاق خوجا ئۇڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، مۇلكىي قەشقەرىيىدىن كېتىشكە مەجبۇر بولغاندا، ئۇ سەئىدىيە سەلتەنەتىدىكى سۇلتان ئابدۇكەرىم خانغا ئوخشاش ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە بويسۇنمايدىغان دەھرىي سۇلتانلارنى جىسمانىي جەھەتتە بىر - بىرلەپ يوق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆزىنىڭ ئاشۇ «خاسۇل - خاس، مۇئتەقدۇل - ئىخلاس» مۇرتلىرى ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن خان شاھىدخان دېگەن سوپىسىغا تاپشۇرغانىدى ۋە بۇ ۋەزىپىنى تىرىشىپ ئورۇنلىسا، ئۇنىڭغا ئىسھاقىيە سۇلۇكىنىڭ خەلىپەتۇل ئىشانلىق مەرتىۋىسىنى بېرىشنى ۋە مال - مۇلۇك ئىنئام

قىلىشنى ۋەدە قىلغانىدى.
ئىسھاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيدە «زۆرۈرى ئىسھاقىيە» ئەقىداتلىرى بويىچە ئەھلى سوپىلىق ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرغاندا، مەزكۇر خان شاھىدخان سوپى ئىلىم ـ مەرىپەتكە قارشى بەزى ھالاكەتلىك ئاممىۋى ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرۇشقا باشچىلىق قىلىپ، خوجىسى ئىسھاق خوجىنىڭ سەئىدىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تەلتۆكۈس ئاممىۋى نادانلىق ۋە مەنىۋى مەغلۇبىيەتچىلىك ئۇلىنى ھازىرلىشىغا ھەسسە قوشقانىدى. ئۇ: «قەلەم تۇتۇش نۇسىبىتى — خاس ئۇلۇغلىرىمىزغىلا مەنسۇپتۇر!» دەپ جار سېلىپ، خەلق ئارىسىدىكى مۇتەۋەزىر نوسەندە ـ قەلەمكەشلەرگە دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلغانىدى. ئەينى زامانىدىكى ئادەم قېلىپىدىن چىققان بۇ ۋەھشىيلىكلەرنىڭ ئەينەن شاھىدـ خاتىرىسى بولغان «بۇرقۇم ئەۋلىيا» دېگەن بىر رىسالىنىڭ «قولىسز نوسەندە» دېگەن قىسمىدا بۇ توغرۇلۇق مۇنداق بىر ۋەقە خاتىرىلەنگەن: «سابىر ئىسپىنھان[1] ئاتلىق بىر مۆمىن كىشى بار ئەردى. ئۇ ئىسھاقىنىڭ پىر تۇتقانىدى. ئالتە يىل مازار كېزىپ، مۇرتلىقتا ئىبادەت قىلىپ، ئۆز كەچۈرمىشلىرىنى قەغەزگە بېيىت قىلىپ پۈتۈپ چىققانىدىلەر. بۇ قىلىق پىرزادىلەرنىڭ كارامەتلىرىدىن خالىي قالالمىدى. زۆرۈرى ئىسھاقىيە ھۆكۈمدارلىرى بۇنى نۇسەندىلىك دېدىلەر. خان شاھىدخان بۇ نۇسەندىنىڭ ئۈچ قولىنى كېسىپ، ئەھلى ئىسلامغا ئىبرەت قىلدىلەر... ئۇ زات: «قەلەم تۇتۇش نۇسىبىتى (قەلەم تۇتۇش ئامىتى) خاس ئۇلۇغلىرىمىزغىلا مەنسۇپتۇر. بۇ ئالەمنىڭ ئىشلىرىغا قەلەم تەۋرەتكەن ھەر قانداق ئەھلى مۇسۇلمانىنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق، يېگىنى زۇقۇم، كىيگىنى كېپەن بولغايلەر!...» دەپ، سابىرنى دۇئايى بەد

[1] ئىسپىنھان — گۈمان ناھىيىسىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى.

قىلىپ قارغاپ، قولىنى نۇسخىدە قىلىۋەتتىلەر. ..»

«كۆزلىرىدىن نۇر ياغدۇرۇپ، ئاغزىدىن ئوت ـ ئاتەش چېچىپ، تىللىرىدىن دۇئا ـ دۇرۇت، قوللىرىدىن تەسۋى چۇشۇرمەي، دۇنيانىڭ ھەممە مەئىشەت ۋە ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خالىي تۇرۇپ، پەقەت مۆمىن بەندىلەرنىڭ ئىككى ئالەملىك غېمىنى يەپ» يۈرگەن بۇ ئىسھاق خوجا ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى شەك ـ شۇبھىسىز ۋە ھەمىشىرىكسىز بىرلا «ۋەلىي» لىك ئورنىنى كاپالەتلەندۇرۇش ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ قولى بىلەن ئۆز ئاكىسى، ئىشقىيە تەرىقىتىنىڭ ئىشانكالانى مۇھەممەتئىمىن خوجىنى ھەلقۇم تېغ قىلىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئىسھاقىيە تەرىقىتىنى ئىشانىيە تەرىقىتىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيە مىقياسىدا بارا ـ بارا «ھەر قانداق ئىنساندىن چوڭ، خۇدادىن كىچىك» بولغان مەشھۇر دىنى زومىگەرگە ئايلاندى.

ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ غەۋس ـ ئارىف قاتلىمىدىكى سوپى ـ ئىشانلار ئىسھاق خوجىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئەڭ ئاخىرىدا سەئىدىيە دەھرىي شەلتەنەتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دارۇلسەلتەنەت يەكەننى مەركەز قىلغان «ئىسھاقىيە خانلىقى» نى تىكلەش ئۈچۈن مۇلكىي قەشقەرىيە ھۇدۇتلۇقىدا مۇرىت توپلاشنى تېزلەتتى ۋە ئىسھاقىيە سۇلۇكىنى ئەبەدىي، ئاخىرقى ۋە مۇتلەق ئۆزگەرمەيدىغان چەكسىز ئۇلۇغ دىنىي ئەقىدات سۈپىتىدە تەرغىپ قىلىشقا باشلىدى. ھالبۇكى، «زۆرۈرى ئىسھاقىيە» ئۇلار تەرىپىدىن دەل مۇشۇنداق ئېھتىياج سەۋەبىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن يېڭى بىر دىنىي ئەقىدات ھېسابلىنىاتتى. «زۆرۈرى ئىسھاقىيە» ئەقىدىتى بويىچە، ئۇلار ئۆز مۇرتلىرى سەئىدىيە مەملىكىتىدە سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ قانۇن ـ ياساقلىرىغا ئەمەل قىلماي، جىنايەت ئۆتكۈزۈپ، گۇناھ سادىر قىلغان بولسا، ئۇلارنى دادخاھ ئالدىدا قوغداپ، جازادىن

قوتۇلدۇرۇپ قالالايدىغان ھەم ئۇلارنى خالىغان چاغدا خالىغان مەقسەت بىلەن خالىغان ئىشقا سالالايدىغان ۋە تەرىقەت بويىچە ياشقۇرالايدىغان مەھەللىۋى مۇتلەق ھۆكۈمرانلاردىن بولۇۋېلىشتى. ئۇلار «زورۇرى ئىسھاقىيە» ئەقىدىتلىرىنى سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ئەنئەنىۋى، ئىجتىمائىي، سىياسىي، دىنىي، قانۇن - مەمۇرىي ۋە ھەربىي تۈزۈم - قائىدىلىرى ئورنىغا دەسسىتىپ، سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتىشقا باشلىدى.

سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي مائارىپ تۈزۈلمىسى ئىسلامىيەت ئىلىملىرىنى ئۆگىتىپ، سەئىدىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتەك ئەنئەنىۋى مائارىپ تۈزۈلمىسى ئىدى. بىراق، ئىسھاقىيچىلەر «زۆرۈرى ئىسھاقىيە ئەقىداتى» بويىچە، ئەنئەنىۋى سەئىدىيە ئۇيغۇر مائارىپىنى شەكلى تەرىقەت، مەزمۇنى تەرىقەت، ئوقۇيدىغىنى تەرىقەت، شۇغۇللىنىدىغىنىمۇ تەرىقەتتىن ئىبارەت بولغان پۈتۈنلەي تەرىقەت جاھالەتچىلىك مائارىپىغا ئۆزگەرتىۋېتىشكە ئۇرۇندى.

مۇلكىي قەشقەرىيىدە بارلىققا كەلگەن ئىشانىيە تەرىقىتى بىلەن ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىن ئىبارەت بۇنداق مەھەللىۋى سۇلۇك تەرىقەتچىلىكى كېيىنكى چاغلاردىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سۇلۇك جاھالەتچىلىكىنىڭ باشلامچىسى سۈپىتىدە سەئىدىيە ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي ئېڭىغا مەجبۇرەن تېڭىلغاندىن بۇيان، داۋاملىق تۇردە جاھالەتنى قورال، نادانلىقنى قورغان قىلىپ، ئىلگىرى جاھالەتلىك ئوتتۇرا ئەسىردە مەرىپەت چىرىغىنى يانداۋۇرۇپ دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ھەيران قالدۇرغان، ئەمدىلىكتە بولسا خوجىلار جاھالەتچىلىكىنىڭ قارا تۇتەكلىرى ئاستىدا ئىڭراپ يېتىشقان ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي مەنئۇيىيەت تۇرمۇشى بىلەن ماددىي تۇرمۇشىغا پەيدىنپەي سېڭىپ كىرىشكە باشلىدى. گەرچە، بۇنداق خوجىلار جاھالەتچىلىكى ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر

دەھرىي ھاكىمىيەتنى بولغان سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ قايتا - قايتا بەرگەن زەربىسىدە ۋاقىتلىق چېكىنگەن بولسىمۇ، ئەمما جاھالەت كۈچلىرى بولغان بۇ قەشقەر خوجىلىرى ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرگەن ئەمەس! ياكى ئۆزلىرىنىڭ سۇلۇك تەرىقىتىنىڭ زاۋاللىق - جاھالەت يولى ئىكەنلىكىنى ئەزەلدىن ئېتىراپ قىلغان ئەمەس. ئۇلار دۇنياۋى مەنپەئەت، دەپى - دۇنيا، ئابرۇي - ئىمتىياز ۋە سۆلەت - ئىناۋەت ئۈچۈن ھەر قانداق ئىپلاسلىقلارنى قىلىشتىن يانماي، ئاخىر ئۇيغۇر خەلقىنى يات مىللەتلەرنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىپ خورلىشىغا، زۇلۇمىغا گىرىپتار قىلدى. «ئۇلار خەلقنى ئالداش ئۈچۈن كوندۇزلىرى جاھالەتنى تەرغىب قىلىپ كىرمىگەن ئۆي، چېقمىغان دۇڭ قالمايتتى. كېچىلىرى قاراڭغۇلۇق قىلىپ يول توسار ئىدى. ئۇلار كىشىلەردىن ياخشىلىق، خوۋلۇق كۆرسە ھەرگىز شۈكۈر - قانائەت قىلماس ئىدى. كۆڭۈللىرىنى رىياكار سوپىلارنىڭ كۆڭلىدەك ناخۇشلۇق قاپلىغان بولۇپ، ۋەج تاپسا، تۆگۈنچەككە تۆگۈشەتتى. ھالبۇكى، ئۇلارنىڭ تۆگۈنچەكلىرىنى ئۆلۈكتىنى يۇيغان كىشىلەردىن باشقا كىشىلەر ئاچالماس، يېشەلمەس ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا يەنە ئۆزلىرىنى «قەلەندەر» دەپ ئاتايدىغانلىرى بار ئىدى. ئۇلار ئادەمىيلىكتىن يىراق، مۇسۇلمانچىلىقتىن خالي بولۇپ، نىجاسەت پۇرايدىغان ئىت - توڭگۇزلار ۋە تاپ يەيدىغان قاغا - قوزغۇنلارمۇ ئۇلاردىن ياخشىراق ئىدى. . . .»①

ئەمدى، باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان قۇتبىخانىدىن چىققاندىن كېيىن چىلان تورۇق ئارغىمىقنى تۇتۇپ تۇرغان مۇلازىمنىڭ قولىدىن

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «مەمبۇبۇل قۇلۇپ» قا (قولىيازما) قارالسۇن.

ئاتىنىڭ تىرىگىنىنى ئالدى ۋە ئاتقا مىنىمەكچى بولۇپ بىر قولى بىلەن ئىگەرنىڭ قۇش بېشىنى تۇتۇپ، سول پۇتىنى ئۆزەڭگىگە قويدى. بۇ چاغدا، ھېلىقى شەيخ ئۇنى ئاتقا يۆلەپ چىقارماقچى بولۇپ كەينىدىن ئىتتىپ كېلىپ، يەرگە ئېگىشتى. يۇ، ئەمما دەرھال رۇسلىنىپ ئوڭ قولىنى ئېگىز كۆتۈردى.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپلا ئۇنىڭ قولىدىكى «جەمۇدخەر» دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى بىسلىق، ئىككى ئۇچلۇق سوغۇق يالتىراۋاتقان قايچا خەنجەرنى كۆردى. قايچىنىڭكىدەك سېپى بار، ئىككى ئۇچى بەدەنگە زەرب بىلەن سانجىلىپ، ئىككى سېپى خۇددى قايچىنىڭ سېپىدەك يارىماق بىلەن قىسىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «جەمۇدخەر» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ دەھشەتلىك خەنجەر ئادەمنىڭ ئىچكى ئەزاسىنى خۇددى كىيىم تىككۈچىنىڭ قايچىسىدەك كېسىپ، قىيمىلاپ، ئادەمنى تىنى تارتقۇزماي ئۆلتۈرەتتى. ئادەتتە پۇلغا يالانغان قاتىللارلا باشقىلارنىڭ رەقىبلىرىنى مۇشۇنداق جەمۇدخەر خەنجىرى بىلەن جەھەننەمگە ئۇزىتىشاتتى. ئۆلتۈرۈلگۈچىنىڭ بېقىنىغا مۇشۇنداق جەمۇدخەر دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى تىغلىق قايچا خەنجەر سانجىلغاندا، بىچارىنىڭ كۆزلىرى چانبىقىدىن چىققۇدەك بولۇپ، قاتتىق قىينىلىپ ئېگىراپ جان بېرەتتى.

ھازىر بايانىن ئۆزىنى قىزغىن كۈتۈۋالغان ئاشۇ قوراي بوي، شوينا بەل، بوران كۈشەندىلىك ۋۇجۇك شەيخمۇ دەل جەمۇدخەر دەپ ئاتىلىدىغان ئاشۇنداق ئىككى بىسلىق، ئىككى ئۇچلۇق قايچا خەنجەرنى كۆتۈرۈۋالغاندى. مۇشۇ تاپتا شەيخنىڭ يۇرىكى قىساس ئوتىدا ئۆرتەنمەكتە ئىدى. كۆزىدىن شەپقەتسىزلىكنىڭ سوغۇق شولىسى چېچىلماقتا ئىدى. ئۇ:

— ئەي بىزنىڭ سۇلۇكسىزنى تەربىيەرەن قىلغان دەھرىي موغۇل، مەن بۈگۈن جان قۇشۇڭنى كۆكرەك قەپىسىدىن چىقىرىپ، ھاۋاغا ئۇچۇرماي قويمايمەن. ئىسھاق ۋەلىيۇللا پىرىم

ئۇچۇن سەندىن ئىنتىقام ئالىمەن. سېنى ئۆلتۈرۈپ، جىگەر قانلىرىڭ بىلەن بۇ زېمىننى مارجانەك قىزارتقايمەن! — دېگىنىچە سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىڭ كۆكرىكىنى چەڭلەپ خەنجەر ئۇردى. سۇلتان ئۇنىڭ ئىككى بىسلىق، ئىككى ئۇچلۇق قايچا خەنجىرىنى توسماقچى بولۇپ، قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈشىگە، قولى تىزگىن بىلەن چىرمىشىپ قېلىپ، ئۇنى ئارقىسىغا ئۆرۈلگىلى قويمىدى. شەيخ قولىدىكى قايچا خەنجىرىنى سۇلتاننىڭ كۆكسىگە زەرب بىلەن ئۇرغاندىن كېيىن بارماقلىرى بىلەن خەنجەرنىڭ ئىككى سېپىنى چىڭ قىسۋېتتى.

قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدا يۇز بەرگەن بۇ تۇيۇقسىز ۋەقەنى كۆرۈپ قېلىشقان مۇلازىملار ئارىسىدا سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىڭ كۆكسىدىن، ئېغىز ـ بۇرۇنلىرىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان قىزىل قانىنى كۆرگەندىن كېيىن قىقاس ـ چۇقان چىقىپ كەتتى. ھەممەيلەن يىغىلىشىپ سۇلتانىنى يەردە ياتقۇزۇشتى. ئۇلار ياقىلىرىنى چاك ئېتىشىپ، يۇزلىرىنى تاتىلىشىپ، چاچلىرىنى يۇلۇشۇپ، ناله ـ زار قىلىشتى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان يەردە ھەدەپ جان تالىشىۋاتاتتى.

يۈرىكىگە زەھەرلىك جەيۇدخەر ئۇرۇلغان بەختسىز سۇلتان بىر ھازادىن كېيىن كۆزىنى ئېچىپ ئۆزىنىڭ ۋەزىر ئەزەم مىرزا سالقىن ئىشكئاغىنىڭ قۇچىقىدا ياتقانلىقىنى كۆردى.

— ئى مېھرىبان ئەئىيانىم، سىلەرنىڭ چاچلىرىڭلارنى يۇلۇپ، ياقاڭلارنى چاك ئېتىشىڭلار بىھۇدىدۇر! — دېدى ئۇ ئىنتايىن زەئىپ ئاۋازدا، ئۇنىڭ ھالىنى بارغانسېرى پەسلەپ كېتىۋاتقاندى، — بىز ئەھلى تەرىقەتچىلەرنىڭ بەدخۇيلۇقىنى تۇپەيلىدىن مۇشۇنداق پەرىشان ۋە زەخمەتلىك بولدۇق. ئىسىت، بىز تولىمۇ نادان ئىكەنمىز! مېنىڭ جېنىمغا ئاشۇ سۇلۇك نىزاپەتچىلىكى زامىن بولدى. ئەسلىدە ئۇلارنىڭ ناپاك نەسلىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇرۇغ ـ ئەۋلادىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇۋەتكەن

بولساق ياخشى بولاتتيكەن. جەننەتپاناھ ئاتام رەشىدىل شاھى ئەزەم ھايات ۋاقتىدا: «ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغنى قالدۇرۇپ قويۇش، يىلاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇخۇمىنى ساقلاپ قېلىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس!» دەپ كۆپ قېتىم ئېيتقانىدى. ھەر بىر كىشى ئانىسىنىڭ قورسىقىدىن چۈشكەندە دىنى ئىسلام بىلەن تۇغۇلسىمۇ ئەمما ئاتا ـ ئانىسى يا ئۇنى جوھۇت قىلىپ چىقىدۇ؛ يا ناسارا قىلىپ چىقىدۇ؛ يا مەجۇسىي قىلىپ چىقىدۇ! دۇشمەن ئۇرغان زەھەرلىك جەمۇدخەرنىڭ زەخمىسى يۈرەككە پاتتى، ئەمدى بولغۇلۇق بولدى. ئى ئەئيانىم، قەدىردان ئىنىم مۇھەممەت خان مەندىن كېيىن سەلتەنەت ساھىبى بولۇپ، سەئىدىيە تەختىگە ئولتۇرغاي، تەرىقەتنى سەلتەنەتنىڭ بېشىغا چىقىرىپ قويغۇچىنىڭ ھال ـ كۈنى خۇددى ماڭا ئوخشاش بولۇر!... مۇھەممەت خان... بۇ... بۇ... قانلىق ئىشتىن... ساۋاق ئال... ئالسۇن!...

سۇلتان ئابدۇكېرىم خاننىڭ سۆزى تېخى تۈگىمەي تۇراتتى، ئوتنىڭ بېشى شىللىققىدە يانغا چۈشۈپ ساڭگىلاپ قالدى. كۆزلىرىدىكى ئوتلۇق شولا ئاستا ـ ئاستا ئۆچۈپ خىرەلىشىشكە باشلىدى.

ئىسىت! بۇ مەككار پەلەك خۇددى بىر رەڭدار ئويۇنچىغا ئوخشايدۇ. بىر پەستىلا يەتمىش ئىككى خىل ئويۇن كۆرسىتىدۇ. ئۇ بەزىدە شامال ئاستىدا، بەزىدە تىخ ـ خەنجەر ئۇستىدە ۋە بەزىدە لەنەتكەردىلەرنىڭ قولىدا ئولتۇرىدۇ. ئۇ بەزىدە سۇلتان ئابدۇكېرىم خاندەك «شاھى ئادىل» دەپ ئاتالغان پازىل پادىشاھ ـ سۇلتانلارغا تەخت ۋە تاج بەرسە، بەزىدە يەنە ئوتنىڭدەك پازىل سۇلتان، ئادىل پادىشاھلارغىمۇ ئەجەل شارابىنى ئىچكۈزۈپ، قارا تۇپراقلار ئارا خارلىق زىندانىغا تاشلايدۇ.

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان جان ئۇزگەندىن كېيىن سۇلتانىنىڭ

خىزمەتچىلىرى دەرھال يوپۇرلۇپ كېلىپ، ھېلىقى سىگال دىۋانە، سەبۇكسار شەيخ — خان شاھىد خانغا تاشلاندى ۋە ئۇنى ئۇرۇپ - چەيلەپ يەردە ياتقۇزۇۋەتتى. بۇ چاغدا، مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا غەزەپلەنگەن مۇلازىملارنىڭ قاتىلىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇلارنى توستى.

— ئەي دوست - يارەنلەر، ئۇنى ئۇرماڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، — بولمىسا ئۇ تاياقنىڭ زەربىسىدە ئۆلۈپ قالىدۇ. سەۋر قىلىڭلار، بۇ قارايۇز پەلەكنىڭ يوسۇنى مانا مۇشۇنداق. بىراق، پەلەك بۇ قانخور زالىمغىمۇ ھېچقاچان مېھرىبانلىق قىلمايدۇ! مۇبادا، مۇھەممەت خان چۇ، تالاس ۋادىسىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تەركە قىلسا، قاتىل بولمىسا، نېمە دەپ جاۋاب بېرىسلەر؟ شۇڭا ئۇنى مۇھەممەت خانىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا قويۇپ بېرەيلى. مۇبادا، مۇھەممەت خان ئاكىسىنىڭ قانداق ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلسە، ئۇ ھالدا بۇ قاتىل ئالچاقنى ھەرگىز بوش قويۇۋەتمەيدۇ! شۇڭا بۇ خاۋارىجنى مۇھەممەت خانىنىڭ ئالدىغا تىرىك پېتى ئاپارغان ياخشى!

خىزمەتچىلەر مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغىنىڭ نەسىھىتىنى ئىشتىپ، قاتىلنى ئۇرۇشتىن توختاشتى. ئاندىن ئۇنىڭ پۇت - قوللىرىنى تۆمۈر كىشەن بىلەن بەنت قىلىپ، كۆشۈك ھارۋىغا سېلىشتى - دە، قەشقەرگە ھايالسىز ئېلىپ مېڭىشتى...

مىرزا ساتقىن ئىشكىئاغا سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ جەستىنى يەردىن ئېلىپ، ئۇلۇغ ئېقىن سۇيىدە سۇغا ئېلىپ كېپەنلىگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئىپار - ئەنبەرلەرنى سېپىپ، ئۇستىگە شاھانە تاۋارلارنى ياپتى. ئاندىن شاھانە تەختە تەييارلاتقۇزۇپ، ئۇستىدە سۇلتاننى ياتقۇزدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شاھانە تاجنى ئېسىپ قويدى. يوپۇقلىرىنى سېرىق ۋە كۆك دىبالاردىن قىلدى. ھەممە سىپاھ - نۆۋكەرلەر سۇلتان

ئابدۇكەرىم خان ئۇچۇن ماتەم تۇتتى. پۇتۇن سەئدىيە مەملىكىتى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ ئۆلۈمىگە ماتەم تۇتتى!

بۇ پاجىئە توغرىسىدىكى شۇ چاغلاردا يېزىلغان «مۇسىبەتنامە» دېگەن بىر رىسالىدە مۇنداق دەپ ئەينەن خاتىرە قالدۇرۇلغانىدى: «... تارىخىي ھىجرىيىنىڭ توققۇز يۈز توقسان توققۇزى، سەرەتان جامادىيەل ئاينىڭ باش يەكشەنبە كۈنى① ئىدى، چاھار باغ دىيارىدا شاھلارنىڭ شاھىسى، ئەزىزلەرنىڭ ئەزىزى، خەلقىئالەمنىڭ پاشپاناھىسى، ۋەتەن تۈپرىقىنىڭ نۇر - زىيائى، جاھان ئىقلىملىرىنىڭ سەردارى ... ھەزرىتى ئۇلۇغخان② تەقدىرى قەستى قازا بىلەن پانى ئالەمدىن باقىي ئالەمگە رىھلەت قىلدىلەر. جۇملەتۇل ئالەم، ئادەمزات، دۇنيا - پەرىزات، مەۋجۇدىزات، بىر ياشاردىن يۈز ياشارغىچە، بۇ زاتى بەركاتىغا تەئزىيە ھازىلىرى بەجا كەلتۇرىدىلەر. بۇ مۇسىبەت ئالىمدىن، ھازىلار زارىدىن قۇياش ئۆز ئەنۋارىنى يوشۇرىدىلەر. شاھنە شەۋكەتلىك ئوردىسى قىرىق كۈنگىچە ماتەم دىيارى بولۇپ، دەريا - دەريا كۆز ياشلىرىنى ھەمرا ئەيلىدىلەر...»③

* * *

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان بارچۇقتا سۈيىقەستكە ئۇچراپ، ۋاقىتسىز قازا قىلىپ، پانىي ئالەمدىن مەڭگۈلۈك سارايغا كۆچكەندە، قەشقەر تايىبى مۇھەممەت خان تېخى چۇ ۋە تالاستا ئىدى. ئۇ يەردىكى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئاخىرلىشىپ ئۇچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن مۇلكىي قەشقەرىيىنگە قايىتتى.

① مىلادى 1591 - يىل 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى.
② ھەزرىتى ئۇلۇغخان — سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ مۇرەمەت ناملىرىدىن بىرى.
③ بۇ «مۇسىبەتنامە» مەكتىتلىك مامۇت ئىسلام جانابلىرىنىڭ قولىدا ساقلانغان.

ئۇ مېھرىبان ئاكىسى، سەئىدىيە سۇلتانىنى ئابدۇكەرىم خانىنىڭ قازا قىلىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، كۆڭلى دەردلىك بولۇپ، كۆزلىرىدىن سەل كەبىي ياشلار ئاقتى. رەھمەتلىك قېرىندىشىنىڭ دەرد - پىراقىدا ئۇ خۇدايىتائالاغا مۇنداق نالە - زار قىلاتتى:

— خۇدايا، خۇداۋەندەكەرىم، ھەممە تاجۇ تەخت ۋە دانىشمەنلىكنى بەندەڭگە بەردىڭ. مەن مۇشۇ تاپتا سەندىن ئۇيالماقتىمەن. چۈنكى، سەن بارلىق يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى كۆرۈپ ۋە بىلىپ تۇرغۇچىسەن. ئەگەر مەن سەندىن قورقمايدىغان بولسام ۋە ئۇياتمىغان بولسام، مۇلكىي قەشقەرنىيە ھۇدۇتلۇقى ئىچىدە مىڭ، مىڭ دارلارنى ياساتقان بولاتتىم. قېرىندىشىمنى ئۆلتۈرگەنلەرنى، جىمىكى تەپرىقاتچى سۇلۇك ئەھلىنىڭ ھەممىسىنى تونقۇزۇپ كېلىپ دارغا ئاستۇرغان بولاتتىم. نىزاپەتچى تەرىقەتچىلەرگە لەنەت، تۆمەنمىڭ لەنەت! ئىسىت - ئىسىت! غەمگۇزار قېرىندىشىم سۇلتان ئابدۇكەرىم خان، ئۆمۈر سەرۇنىڭ ئەجەب ۋاقىتسىز خازان بولدىغۇ؟ ئىسىت، سىنىڭدەك شۇقەدەر ئادىل ۋە ئاقكۆڭۈل تەخت ساھىبى بىگۇناھ ھالدا بىر سىگال دەرۋىشنىڭ قولىدا ئۆلدىغۇ؟! سۇلۇكىنى تەرىقەتچىلەرگە لەنەت! سۇلۇك تەرىقەتچىلەرنىڭ ھەممىسى كۆزۈمگە خۇددى لالما ئىشتەك كۆرۈنىدىغان بولدى!

مۇھەممەت خان ئەنە شۇنداق شۆزلىمەكتە، ئۇنىڭ يۈرەكلىرى دەرت - ئەلەم ئوتىدا پۈچۈلۈنۈپ كۆيمەكتە، كۆز ياشلىرى يامغۇردەك تۆكۈلمەكتە ئىدى! ئۇ ئەكابىر - ئەشرەپ، ئەمرۇل - ئۇمرالىرىنىڭ ھەممىسىنى ئالدىدىن قوغلاپ چىقارغانىدى. ئۇ ئۆزى قان - ياش يىغلاپ ھارمايتتى.

نەۋكەرلەر پۈت - قوللىرى كىشەنلەنگەن قاتىل خان شاھىدخان شەيخنى مۇھەممەت خانىنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ ئېلىپ

كېلىشتى! مۇھەممەت خان ئاكىسى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى ئۆلتۈرگەن بۇ زەھىمسىز قاتىللىق كۆرۈپ، غەزەبلەنگەنلىكىدىن قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتتى.

— ئەي ئىسپلاس مەلئۇن! — دېدى ئۇ قەھر ـ غەزەپ بىلەن، — ھەزرىتى شاھى ئادىلخاننىڭ ھاياتلىق شېمىنى ئۆچۈرۈشكە قانداق پېتىنىدىڭ؟! سەن ياريماس لالما ئىتتىنمۇ پەس، تۆكگۈزدىنمۇ نېجىس نامەرد مەخلۇقكەنسەن! ئى ھەق يولدىن ئازغان تېجىمەل، بىلگىن ۋە ئاگاھ بولغىنكى، سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى نېمە ئۈچۈن ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتساڭ ئېيتتىڭ، بولمىسا مەنمۇ زەھەر تېمىپ تۇرغان جەمۇدخەر بىلەن يۈزەڭ ـ باغرىڭنى قىيما ـ چىيما قىلىپ تاشلىغايمەن! ئۇ چاغدا ئۇزۇڭنى جەھەننەم تەختىدە كۆرگەيسەن!

— ئەي مۇھەممەت خان، — دېدى خان شاھىدخان شەيخ ئۇنىڭدىن قىلچىمۇ ھېيىقماستىن، — سەن بۇ جاھاندا تەرىقەت يولىدا ھەقتائاللاغا مېنىڭدەك ئاشىق بولغان ئىشىق ئەھلىنى كۆرگەنمىدىڭ؟ سۇلۇكى تەرىقەتكە ئاشىق بولۇپمۇ باققانمىدىڭ؟ دەرد كۆرمىگەن سېنىڭدەك ئادەم قانداقمۇ تەرىقەت يولىدا ئاشقىلىق كوچىسىغا كىرگەنلەرنىڭ ھالىغا يەتسۇن؟ ئۆلتۈرەمسەن، چاپامسەن، ئالدىڭدا تۇرۇپتىمەن. ئۆلۈمدىن قورققان بولسام ئىدىم، ھەرگىزمۇ بۇ كوچىغا قەدەم باسمىغان بولاتتىم. چۈنكى، پىرنىڭ تۇزىنى ئاقلاش ئاسان ئەمەس، بۇ قۇربان بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ!

مۇھەممەت خان قاتىلىنىڭ بۇ سۆزلىرىگە زادىلا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى ـ دە، نۆۋكەرنىڭ قولىدىكى قامچىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنى تاكى قولى تالغۇچە قاتتىق ئۇرۇپ كەتتى، ئاندىن:

— ئەي بەدبەخت، مانا بۇ دۇشمەنلىك ئاداۋىتىدۇر. ھازىر ساڭا سۆزلەپ چۈشەندۈرۈشكە ۋاقتىم يوق. سەنلەر نىزاپەتچىلىك قىلىشىپ، سەئىدىيە مەملىكىتىدە دۇشمەنلىك ئۇرۇقىنى

تىكىپ، ئاداۋەت تىكەنلىرىنى ئۆستۈرۈشكەنلىكىڭنى بىلەمسەن؟ سەنلەر ئارسلان بىلەن جەڭ قىلىشتىڭ. ئەمدى ئۆزۈڭنىڭ ئارسلانىڭ ئاغزىغا كىرمىگىنىڭنى كۆر! — دەپ ۋارقىرىدى.

مۇھەممەت خانىڭ قەھرى غەزەپ قامچىسىنى يەپ خىيالا ھەيۋىسى چۈشكەن خان شەھىدخان شەيخ ئەمدى پالۋۇرۇشقا باشلىدى:

— ئى مۇھەممەت خان، رەھىم قىل! سەن ئارسلان بولساڭ، مەن قوزىمەن. سۇلتان ئابدۇكەرىم خان موغۇلنى مەن ئۆز ئىختىيارلىقىم بىلەن ئۆلتۈرمىدىم. بەلكى، ئۇ پىرنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ ئۆلدى. ئى خان، بىلەمسەن؟ بۇ دۇنيا رەنجۇ - مۇشەققەت سارىيىدۇر. ئۇ بىراۋلارنى كەڭلىكتە، بىراۋلارنى تەڭلىكتە تۇتىدۇ. بىراۋلارنى شەۋكەتلىك، بىر ۋاۋلارنى ھاقارەتلىك قىلىدۇ. ئاخىرغا كەلگەندە شاھمۇ، گادايمۇ ئوخشاشلا ئۆلۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. بۇ پانى ئۆتىنلىك ئالەمنىڭ ئادىتى ھەمىشە دەردۇ - رەنجىدىن ئىبارەت! ئۇ بەزىدە زەھەر بېرىدۇ، بەزىدە شېكەر بېرىدۇ. ئەگەر ئۆلسەك ئاخىر بۇ دۇنيادىن كېتۈرمىز! شۇڭا، مېنىڭ بېشىمنى كەسكەندىن ساڭا نېمە پايدا چىقىدۇ؟ مېنى ئۆلتۈرمىگىن، مەن سېنىڭ روھىڭغا قۇل بولاي، ئالتۇنلۇقنى ساقلىغۇچىلارنىڭ چاكىرى بولاي!

ئۇنىڭ تىل ياغلىمىچلىققا تولغان بۇ قۇرۇق - پاقپاق سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، مۇھەممەت خان دەرھال:

— ئەي سۆرۈن تەلەت، سەن خۇدادىن قورقمامسەن؟ — دەپ رەددىيە بەردى ئۇنىڭغا، — سەن بىر تۇغقان قېرىنىدىشىمنى ئۆلتۈرۈپ، مېنى چەكسىز غەم - غۇسسىگە گىرىپتار قىلدىڭ. مېنىڭ قەھر - غەزىپىمنى ئاشۇردۇڭ. ئاغام سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئىقلىمدا تەڭداشسىز شاھى ئولۇغخان ئىدى. ئۇ دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك سالىھ، دۇنيا قوغلاشمايدىغان زاھىد، خۇداغا قۇلچىلىق قىلىدىغان ئابىد، توغرا ئىش قىلىدىغان ئادىل پادىشاھ

ئىدى. سەن نەپرەتلىك چايان ئوغى قەستىلەپ ئۆلتۈردۈڭ. ئەمدى ئىخراز قىلغايسەنكى، سەن بۇ قانلىق قاتىللىنقنى نېمە مەقسەتتىن قىلدىڭ؟ سېنىڭ سۆلتان ئايدۇ كەرىم خان بىلەن زادى نېمە ئۆچ - ئاداۋىتىڭ بار ئىدى؟ مەقسىتىڭ زادى نېمە؟ سېنى بۇنداق ياۋۇز قانخورلۇققا دەۋەت قىلغان زادى كىم؟ بۇگۈن ھەممىسىنى ئېيتىسەن، بولمىسا قولاقلىرىڭنى كېسىپ، چىشلىرىڭنى قومۇرۇپ، كۆزلىرىڭنى ئويۇپ، پەيلىرىڭنى ئامبۇر بىلەن بىر - بىرلەپ سۇغۇرۇۋېلىپ، بېشىڭغا ئىتنىڭ كۈنىنى سالغايمەن!

مۇھەممەت خانىڭ ئۆزىنى زادى بوش قويۇۋەتمەيدىغانلىقىغا كۆزى كەتكەن خان شاھىد خان شەيخ چەكسىز دەرد - ئەلەم ۋە پۇشايمان، ئۆكۈنۈش ئىچىدە خودىدى چالا ئۆلگەن يىلاندەك تولغىنىپ يىغلاپ كەتتى.

خان شاھىدخان شەيخ بىر نەچچە كۈندىن بېرىقى قىيىن قىستاقتىن كېيىن ئاخىر ئۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى سالاھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا مەجبۇر بولدى.

— ئى مۇھەممەت خان، سەن مېنىڭ ئەسلى نەسەب ۋە ھەسەبىمنى بىلمەكچىغۇ؟ — دېدى ئۇ زەئىپ ئاۋازدا، — مەن شەيخ ئەمەس.

— ئۇنداق بولسا سەن نېمە ئىش قىلىدىغان ئادەم؟ ئەزمەڭنى ئەزمەي تېز ئېيت! — دەپ قەھرى قىلدى مۇھەممەت خان خان شاھىدخانغا ئويلىنىۋېلىش پۇرسىتىنى بەرمەستىن.

— ئى مۇھەممەت خان بىلەمسەن؟ پېقىر ئادەتتىكى مۇرىت - مۇرشىد ئەمەسمەن. بىلەمسەن، مەن سېنىڭ بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىل ئىلگىرى قول بەرگەن پىرىڭ خوجا مۇھەممەت ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ خاسۇل - خاس، مۇئتەقىدۇل - ئىخلاس خەلىپىسى - خان شاھىد خان سوپى بولىمەن.

ئۇنىڭ بۇ جاۋابىنى ئاڭلاپ، مۇھەممەت خانىنىڭ بېشىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى: «ئەجەبكى، سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى ئۆلتۈرۈشتە ھەزرىتى ئەزىز، دەپ ئاتالغان ئاشۇ ئىسھاق خوجىنىڭ قولى بولسا — ھە؟!...»

— ھەيران بولۇۋاتامسەن؟ — دېدى خان شاھىدخان سوپى. ئۇ مۇھەممەت خانىنىڭ قەلبىدە ئويلاۋاتقانلىرىنى ئاللىقاچان بىلىۋالغانىدى، — ھەيران بولمىغايسەن. چۈنكى، بۇ ئۆتنىلىك ئالەمنىڭ ئىشى ھەمىشە ھىيلە-مىكىردىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىشلىرى گاھ ئېگىز، گاھ پەستۇر. ئۇ بەزىدە كىشىنى كۆتۈرۈپ بۇلۇتقا يەتكۈزسە، بەزىدە ئۇرۇپ تەھتى ئەسراغا چۈشۈرىدۇ! شۇنداق، ھەزرىتى ئەزىزان پىرىم ئىسھاق ۋەلىيۇللا بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ پەرمانى بويىچە بۇدىياردىن قوغلانغاندىن كېيىن قۇرۇلغان «خاسۇل - خاس، مۇئتەقدۇل - ئىخلاس سوپىلار بۇرادەرلىكى» ئىسھاقىيە سۇلۇكىنى قانۇنسىز دەپ ئېلان قىلغان سۇلتان ئابدۇكەرىم خان موغۇلنى ئۆلتۈرۈشنى ئۇزاقتىن-بېرى پىلانلاپ كەلگەنىدى. مۇشۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسلىق خىلىپە مەسئۇللىرىدىن بولغان پېقىر مەن بۇ مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن خۇددى چاشقاننىڭ ئۇۋىسى ئالدىدا چاشقان ماريلاپ تاڭنى بىدار ئۆتكۈزگەن مۇشۇكتەك سەۋر - چىداملىق بىلەن پۇرسەت كۈتتۈم. ئاخىر قادىر ئاللا ئۇل مۇرتەد موغۇلنىڭ جېنىنى ئوقۇرمازادا ئېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى. چۈنكى، تەڭرىتائالا ئادەمنىڭ ئۆلۈم - كۆرۈمنى ئۆزى بەلگىلەيدۇ. ئۇنى ئۆزگەرتىشنى تىلەپ يىغلىغانلىق خۇدانىڭ ھۆكۈمىگە رازى بولمىغانلىق بولىدۇ!

— ئى مەلئۇن، — دېدى مۇھەممەت خان، — تولا مەمەدانلىق قىلىپ گەپ يورغىلاتماي ئېيتە، سېنىڭدىن بۆلەك بۇ سۇيىقەستچىلەر تەشكىلاتىنىڭ خىلىپە مەسئۇلى بولغانلاردىن يەنە

كىم بار؟

— بۇ سوپىلار مەخپىي بۇرادەرلىكى تەشكىلاتىدا يەنە مولا قاسىم خوتەنى ۋە مولا يۇسۇپ قەشقەرى قاتارلىق ئۇچ - تۆت ئادەم بار.

— سىلەرنىڭ ۋەزىپەڭلەر نېمە؟

— سەئىدىيە مەملىكىتىنى ھۆدۈتلۇقىدا پەۋقۇلئاددە ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، تەرىقىتى ئىسھاقىيگە قارشى چىققان ھەر قانداق ئادەمنى مەيلى چوڭ، مەيلى كىچىك دېمەستىن ھەممىسىنى ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جىسمانىي جەھەتتىن ئەلتۆكۈس يوق قىلىش — بىزنىڭ سوپىلار مەخپىي بۇرادەرلىكى تەشكىلاتىمىزنىڭ ئالىي ۋەزىپىسىدۇر.

— ئۇنداق بولسا مەخپىي تەشكىلاتىڭلارنىڭ ئالىي نىشانى نېمە ئىدى؟!

— پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيە مىقياسىدا ئىسھاقىيە سۇلۇكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى بىردىنبىر سۇلۇكى تەرىقەتكە ئايلاندۇرۇش، ئاندىن پەيدىنپەي دەھرىي ھاكىمىيەتكە سىڭىپ كىرىپ، پۈتۈن دەھرىي ھوقۇق - ئىمتىيازلارنى ئىگىلەش، ئاخىرىدا تەرىقەت بىلەن ھاكىمىيەت بىرلەشتۇرۇلگەن «مەشرۇتىيىتى ئىسھاقىيە» ھاكىمىيىتىنى تىكلەش — بىزنىڭ «خاسۇل - خاس، مۇئتەقىدۇل - ئىخلاس سوپىلار مەخپىي بۇرادەرلىكى» تەشكىلاتىمىزنىڭ ئالىي نىشانىدۇر!

— ئەي نومۇسسىزلار، تەڭرىتائالادىن قورقمىدىڭلارمۇ؟ خەلقتىن ھايا قىلمىدىڭلارمۇ؟ — دېدى ئۇنىڭ بۇ ئىخرارىنى ئاڭلاپ غەزەپلەرنگەن مۇھەممەت خان، — جەننەتپاناھ سۇلتان ئابدۇكەرىم خان سىلەرگە يەر - سۇ، مەرتىۋە - ئىمتىياز دېگەننى ئېشىپ - تېشىپ ياتقۇدەك بەرگەندىغۇ؟ ۋاپاغا مۇشۇنداق جاپامۇ ئەمدى؟ ئى تۆزكور، ئېيتىپ باققىنچۇ، قايسى شەرىئەتتە بىر ھاكىمىيەتنى ئىككى ھۆكۈمدارغا بەرمەك جايىز ئىكەن؟ سىلەر

مۇشۇ ناشايان ئىشلىرىڭلار بىلەن قىيام ـ قىيامەت كۈنى ئاللا تائالانىڭ ئالدىدا نېمە دەپ جاۋاب بېرىسىلەر؟

خان شاھىدخان دەرھال ئۆزىنى مۇھەممەت خانىنىڭ ئايىغى ئاستىغا تاشلىدى:

— ئى مۇھەممەت خان، رەھىم قىلغايسەن، دىلىڭدىكى قەھر ـ غەزەپ ئوتىنى رەھىم ـ شەپقەت، ئەدلۇ ـ ئادالەت سۇيى بىلەن ئۆچۈرگەيسەن، بىلەمسەن، بېشىڭدا ئەجەل قۇزغۇنى پەرۋاز قىلىپ تۇرۇپتۇ. سەن تېخى ئۇنىڭدىن بىخەۋەر سەن! — دەپ زار ـ زار قاقشىدى.

مۇھەممەت خان دەررۇ ھۇشيارلاندى:

— ئېيتە، سەن يەنە نېمىلەرنى بىلۈرسەن؟ — دېدى ئۇنىڭ ياقىسىدىن تۇتۇپ سىلكىشلەپ تۇرۇپ.

— خوجا ئىسھاق بۇنىڭدىن ئۈچ ـ تۆت يىل ئىلگىرى، ئۆزبېك خانى ئابدۇللا خاننى مۇلكىي قەشقەرىيەگە لەشكەر چىقىرىشقا قايىل قىلغانىدى. ئۇزاققا قالماي، ئۆزبېك لەشكەرلىرى مەملىكىتىگە خۇددى ئېقىن سۇدەك دەۋرەپ بېسىپ كىلىدۇ! مۇبادا، مېنى ئۆلتۈرمەي قويۇپ بەرسەڭ، مەن دەرھال ئابدۇللا خانىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ ئۇنى قەشقەر تامان لەشكەر تارتماسلىققا دەۋەت قىلىپ قايىل كەلتۈرۈشۈم مۇمكىن.

— ئى مەلئۇن، سەن تېخى ئۆزبېك ئابدۇللاخاندىن ئۈمىد كۈتۈۋاتامسەن؟ — دېدى مۇھەممەت خان ۋە قەھر ـ غەزەپ بىلەن ئۇنى قاتتىق تەپتى، — سەنلەر ئۆزبېك لەشكەرلىرىنىڭ زورى بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىدە قايتىلاتىن باش كۆتۈرىمىز دەپ ئويلىشامسەن؟! ئۆزبېك خانى ئابدۇللا خانمۇ مېنىڭ ھېسابسىز چېرىكىم بار، شۇلار ماڭا نۇسرەت ئاتا قىلىدۇ، دەپ ئويلامدىكەن؟ گەرچە، ئابدۇللا خانىنىڭ لەشكىرى كۆپ، سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ لەشكەرلىرى ئاز بولسىمۇ ئەمما تەڭرىتائالا غەلىبە ـ نۇسرەتنى ئەزەلدىن لەشكىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە

ئەمەس، بەلكى ئادالەتنىڭ كىمنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىگە قاراپ بېرىپ كەلگەن! ئەگەر بەخت، دۆلەت ئىشى مۇيەسسەر بولىدىغان بولسا، لەشكەرنىڭ ئازلىقى ھېچنېمىگە توسقۇن بولالمايدۇ. ئەمدى، سەن نومۇسسىز قاتىل مۇشۇنداق دېسەم، مېنىڭ ئۆلتۈرمەيدۇ، دەپ ئويلىما، مەن سېنىڭ چوقۇم ياساققا يەتكۈزۈپ، ئاكامنىڭ قان قىساسىنى ئالماي قويمايمەن!.. .

— بىر قوشۇق قېيىمدىن كەچكەيسەن ئى مۇھەممەت خان! — دەپ زار - زار يىغلىدى خان شاھىدخان سوپى، — مېنى ئۆلتۈرگىنىڭدىن نېمە پايدا چىقىدۇ؟ ئۇنىڭدىن كۆرە، مېنى خوجا ئىسھاقنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەيسەن. مەن ئۇ ناكەس خوجىنىڭ نىجىس كاللىسىنى كېسىپ ساڭا تۆھپە سۈپىتىدە تۇتقايمەن! . . . .

مۇھەممەت خان قاتىل جان شاھىد خان سوپىنىڭ قولىدا ئېچىنىشلىق ئۆلتۈرۈلگەن ئاكىسى سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى ئەسلەپ، قېرىنداشلىق مېھرى قايتىلەتىن ئۇرغىدى ۋە غەزەپ بىلەن قاتىلىنى سۆكتى:

— مېنىڭ خان ئاكام ئېچىنىشلىق ئۆلسۇنۇ، ئۇنىڭ ئۆلتۈرگەن سېنىڭدەك مەلئۇن قاتىلنى مەن ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي؟! جاھاندا كىم بۇنداق غەلىتە ئىشنى كۆرۈپتىكەن؟! — دەپ غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى، ئاندىن نۆۋەكەرلىرىگە ئۇنىڭ ئېچىقىپ قوناق بازىرىدا بېشىنى ئېلىپ، ئۆلۈكىنى كەسكەن يارىدا ئېسىپ، يەتتە كۈنگىچە سازايى قىلىشنى بۇيرۇدى. . .

ماۋزا ئۇنىنەھرىدە قۇرۇلغان ئۆزبېكلەر سۇلالىسى بىلەن پەرغانە ۋە قەشقەرىيە - موغۇلىستاندا قۇرۇلغان ئۇيغۇر سەئىدىيە سۇلالىسى شۇ زامانلاردا ئۇتتۇرا ئاسىيادا قوشنا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ھېسابلىناتتى. ئۆزبېكلەر سۇلالىسى ئابدۇللا خاننىڭ زامانىسىغا يېتىپ كەلگەندە كۈچىيىپ ئەتراپقا كېڭەيمچىلىك

قىلىشقا باشلىدى. ئۆزبېكلەر ئەسلىدە سەئىدىيە ئۇيغۇر مەملىكىتىنىڭ زېمىنى بولغان پەرغانە ۋادىسىنىڭ بىر قىسمىنى يۇتۇپ كەتتى. شۇ چاغدىكى سەئىدىيە سۇلتانى ئابدۇكەرىم خان كۆرۈنۈشتە ئۇلار بىلەن مۇرەسسە - مادارا قىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ئەمما پەرغانىنى ئۆزبېكلەرنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن پۈرسەت كۈتمەكتە ئىدى. ئۇ ئابدۇللا خان سەلتەنىتىنى ئانچە كۆزگە ئىلىپ كەتمەيتتى. ھەتتا، ئۇرۇش بولۇپ قالسا يېڭىلىپ قالارمەنمۇ، دېگەننى ئويلاپمۇ قويمايتتى. ھەممىگە ئايانكى، ئىككى يولۋاس بىر - بىرى بىلەن ئېلىشسا، جەزمەن ئۇلارنىڭ ئارسىدىكى ياشراقى غالىپ كېلىدۇ — دە!

پەرغانە بىلەن قەشقەرىيىنى سەئىدىيە سۇلتانلىقىدىن تارتىۋېلىش - ئابدۇللاخاننىڭ ئۇزاقتىن بېرى كۆرۈپ كېلىۋاتقان شېرىن چۈشتى ئىدى. ئۇ پەرغانىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بېسىۋالغاندا، سەئىدىيە سۇلتانلىقىنىڭ دەرھال ئىنكاس قايتۇرمىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنى بىر خىل ئاجىزلىق دەپ ھېسابلىدى. شۇڭا، ئۇ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ، پەرغانە بىلەن قەشقەرىيىنى تارتىۋېلىشنى ئۆزىنىڭ نۆۋەتتىكى كۆنتەرتىپىگە قويدى. بىراق، ئۇ بۇ قارا نىيىتىنى «ئادەتكە مۇۋاپىق» ۋە «قانۇنلۇق» يول بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشتى. ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدە مەھرۇم قىلىنغان تۇرلۇك سۇلۇك ئىمتىيازلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش — دەل ئۇنىڭ بۇ قارا نىيىتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان «ئادەتكە مۇۋاپىق» ۋە «قانۇنلۇق» باھانە ئىدى.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ تۆتىنچى ئوغلى ئىسھاق خوجا بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىل ئىلگىرى بۇخارادىكى سوپىلار نىزاسىغا ئارىلىشىپ قېلىپ، شۇ ۋاقىتتىكى ياش ئابدۇللا خان تەرىپىدىن پەرغانىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان بولسىمۇ ئەمما ئوتتۇز بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە بۇ تېجىمەل دەرۋىش — ئىسھاق خوجا

ئۇنىڭ ئەزىز مېھمىنى سۈپىتىدە قارشى ئېلىندى. ۋە ئۇنىڭغا شاھنشىندە خانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا ئورۇن كۆرسىتىپ بېرىلدى. ھالبۇكى، بۇ ئورۇنغا ئادەتتە ۋەزىر ئەزەم، ئاتالىق مەرتىۋىسىدىكى ئەكابىر - ئەشرەبلەرلا ئولتۇرۇشقا نائىل بولالايتتى!

* * *

مىلادى 1593 - يىل (يىلان يىلى) 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى. ئاللاھكۇ[1] تۆپلىكىگە ئات سېلىپ ئۇچقاندەك چىقىپ كەلگەن ئۆزبېك خانى ئابدۇللا خان ئېتىنىڭ تۇيىقى ئاستىدا ئېزىپ - چەيلەنگەن لالەغۇنچىسىغا قاراپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى، ئاندىن تۆۋەندە كەڭ يېيىلىپ ياتقان چۆرىلىك دالاستا جەڭ قىلىشۇاتقان لەشكەرلەرگە قارىدى.

تىنىق باھار ئاسمىنىنىڭ بىر چېتىدە قەدىمكى قەشقەر قەلئەسىنىڭ ئېگىز سۇۋادان دەرەخلىرى يىراقتىن قارىيىپ غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئابدۇللا خان باشلاپ كەلگەن يۈز مىڭ ئۆزبېك چېرىكى ئاللاھكۇ تۆپلىكىنىڭ ئاستىدىكى چۆرىلىك تۈزلەڭلىكىدە سەئىدىيە سۇلتانى، خاقانى ئەزەم مۇھەممەت-خان قوماندانلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. بۇ يەردىن قەشقەر قەلئەسىگە گەرچە ئاران يېرىم كۈنلۈك مۇساپە قالغان بولسىمۇ ئەمما بۇ يېرىم كۈنلۈك مۇساپىنىڭ ھەر بىر قەدەم ئارىلىقىنى بېسىپ ئۆتۈش ئۇچۇن، ئابدۇللا خانىنىڭ ئۆزبېك چېرىكلىرى ئۇچۇن جانلىرىنى - قانلىرىنى بەدەل قىلىشقا توغرا كېلىشۇاتقانىدى.

ئۆزبېك خانى ئابدۇللاخان يېگانىلىكتىن بىگانىلىق ياخشى

---

① ئاللاھكۇ — قەشقەر توققۇزاق ناھىيىسىدىكى جاي نامى.

دەپ، لەشكەرلىرىنگە بىر يولى مەيدانغا كىرىپ، سەئىدىيە قوشۇنىغا ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە يارلىق قىلدى. خاقانىي ئەزەم مۇھەممەت خان ئۆزبىنىڭ چىرىنغارىنى دۇشمەننىڭ بىرىنغارىغا، ئۆزبىنىڭ بىرىنغارىنى دۇشمەننىڭ چىرىنغارىغا ھۇجۇم قىلىشىغا پەرمان بېرىپ، ئۆزبېك چېرىكلىرىنى سۇرۇپ - توقاي قىلدى. شۇنداق قاتتىق جەڭ بولدىكى، گويا قىيامەت ئاشكارا بولدى، ھەرىكىمنىڭ بېشىغا تىغ ئۇرسا، قەلەمدەك كېسىلىپ يەرگە چۈشەتتى. ھەر كىمنىڭ بېلىگە چاپسا، گەۋدىسى ئىككى بۆلەك بولاتتى. گويا كالا پادىسىغا شىر چۈشكەندەك، قۇمۇشلۇققا ئوت تۇتاشقاندەك جەڭ شۇنداق قىزىپ كەتتىكى، سەھەردىن نامازدىگەرگىچە ئۆزبېك لەشكەرلىرى ئۆرە - تۆپە، ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىشتى. شۇ ئەسنادا ئىككى تەرەپتىن جەڭدىن قايتىش دۇمبىقى چېلىنىپ، ئىككىلا لەشكەر مەيداندىن ئۆزلىرىنىڭ قارارگاھلىرىغا قايتىشتى.

شۇ كۈنى كېچىدە خاقانى ئەزەم مۇھەممەت خاننىڭ بارگاھىدا ھەربىي كېڭەش چاقىرىلدى. بۇ كېڭەشكە ئەمىر كىبىر مىرزا شاھ، قەشقەر نايىبى شاھزادە ئەبۇ سەئىد سۇلتان، ئابدۇرەھىم خان، مىرزا ئەمىر مۇھەممەت بارلاسنىڭ كەنجى ئوغلى تەڭرىبەردى مىرزا ۋە مىرزا شىرىپ ھەسەن بارلاس قاتارلىق كاتتىلار بىلەن ئەمرۇل - ئۇمەرالار قاتناشتى. سۇلتان مۇھەممەت خان ئەتىكى جەڭنى قانداق قىلىش ھەققىدە ئۇلارنىڭ پىكرىنى سورىدى.

— ئەتىمۇ چۆرىلىكتە چىڭ تۇرۇپ ئۇرۇشايلى! — دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى ئەمىر كىبىر مىرزا شاھ، قالغانلارمۇ ئۇنىڭ پىكرىنى لازىم تېپىشتى.

— ئەي مىرزا شاھ جانابلىرى، — دەپ تەئەددى قىلدى تەڭرىبەردى مىرزا ئۇنىڭ بۇ مەسلىھەتىگە قوشۇلماي، —

ئۆزلىرى پۈتۈن سەئىدىيە قوشۇنىغا ئەمىر كەبىر بولۇپ تۇرۇقلۇق، مۇشۇنداق گەپنىمۇ قىلامدىغان! ئوردىنى ۋە شەھەرنى تاشلاپ قويۇپ، ساسلىققا چىقىۋالساق، ئۆزبېكلەر ساسلىقنى بىزگە تاشلاپ بېرىپ شەھەرنى بېسىۋالسا قانداق قىلغۇلۇق؟ ئۆزبېكلەر ماۋۇ ئۇننەھەردىن چۆرىلىكىنىڭ ساسلىقنى تەلەپ قىلغىلى ئەمەس، بەلكى قەشقەرنى كۆزلەپ كېلىشكەن. ئەلھال، مېنىڭچە، توغرا مەسلىھەت شۇكى، خاقانى ئەزەم ھەزرەتلىرى بىر بۆلۈك لەشكەرنى ئېلىپ تۆمۈرچى① دېگەن يەردە بۆكتۇرمە قۇرسۇن؛ ئابدۇرەھىم خان كونچى② مەھەللىسىدە بۆكتۇرمە قۇرسۇن؛ ئەبۇ سەئىد سۇلتان بىلەن بىز شەھەر ئىچىدە قەلئە سېپىلىنى تېرەك قىلىپ تۇرۇپ ئۆز بېكلەر بىلەن ئۇرۇشايلى. شۇنداق بولغاندا، بىر ـ بىرىمىزگە مەدەت بولىدىغان ئۈچ بۇجەك تىرەكنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ ـ دە، ئۆزبېكلەر قايسى تەرەپكە ھۇجۇم قىلسا، قالغان ئىككى تەرەپ ئۇنىڭغا تەڭلا ھەمدەم بولالايدۇ. بىز ھەممىگە قادىر خۇدادىن مەدەت، ياردەم تىلەپ، ئۆزبېك چېرىكلىرىگە تاقابىل تۇرۇپ ئۇرۇشالايمىز!③

مۇھەممەت خان تەكرىبەردى مىرزا كۆرسەتكەن بۇ ئەقىلنى ماقۇل كۆردى ـ دە، ئاخىر ئورتاق مەسلىھەت مۇشۇنىڭغا مەركەزلەشتى.

ئەسلىدە ئۆزبېك خانى ئابدۇللاخان بىر بۆلۈك لەشكىرى بىلەن سەئىدىيە قوشۇنلىرىنى چۆرىلىك ساسلىقىدا بەند قىلىپ تۇرۇپ، ئاساسىي كۈچى بىلەن قەشقەر قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى تارتىۋالماقچى بولغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ بۇ ھىيلىسى ئەقىللىق خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان تەرىپىدىن ئالدۇرۇنلا سېزىۋېلىنىپ، پۈتۈن مۇشەققىتى شامالغا

① ② قەشقەر شەھىرىنىڭ شىرقىدىكى مەھەللىلەرنىڭ نامى.

③ شاھ مەھمۇت جوراس: «تارىخىي رەشىدى: زەيلى» (سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار). قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل 9ـ ئاي 1ـ نەشرى.

سورۇلدى! . . .

ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە، سۇلتان مۇھەممەد خان دەرھال قوشۇنلىرىنى ئاللاھكۇ ئەتراپىدىن قەشقەر شەھىرى ئەتراپىغا چېكىندۈرۈپ كەتتى. سەئىدىيە لەشكەرلىرىنىڭ تۈيۇقسىز چېكىنىشى ـ ئابدۇللا خاندا تېخىمۇ زور ئىشەنچ پەيدا قىلدى. ئۇ: «موغۇل لەشكەرلىرى يۇز ئۆرۈپ قېچىپ كەتتى» دەپ ئويلاپ، قوشۇنلىرىغا پۈتۈن سەپ بويىچە شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى.

ھىجرىيە 1001 ـ يىلى شەبان ئېيىدىكى تۇنجى جۈمە كۈنى[1]، ئابدۇللا خاننىڭ ئۆزبېك چېرىكى قەشقەر شەھىرىگە ئۇمۇمىي ھۇجۇم قوزغىدى، ئوچ مىڭ ئۆزبېك باتۇرى شەھەرنىڭ كۈنپېتىش قوۋۇقى بولغان قۇم دەرۋازىسىنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە ئات چاپتۇرۇشتى. شەھەرنى قوغداۋاتقان سەئىدىيە جەڭچىلىرىمۇ مەردلىك مەيدانىغا قەدەم قويۇپ باسقۇنچىلارغا قارشى تۇرۇپ ئەزىز ۋەتەننى قوغداشتىن ئىبارەت بۇ ھەققانىي ئۇرۇشتا باھادىرلىق ۋە جاسارەت كۆرسەتتى.

ئابدۇللا خان قەلئەنىڭ ئېگىز تاملىرىغا ئۇلارنىمۇ ئېگىز بولغان شوتىلارنى قويدۇردى. قەلئە ھىمايىچىلىرى قەشقەر نايىبى ئەبۇ سەئىد سۇلتان باشلىق ئەمرۇل ـ ئۇمرالارنىڭ رەھبەرلىكىدە سېپىل ئۈستىدىن ئۆزبېك چېرىكلىرىنى ئوق ـ بوران ۋە تاش ـ بوران قىلىپ، كۆپلىرىنى نابۇت قىلىشتى. بىراق، ئابدۇللاخان ئۆزبېك چېرىكلىرىگە چېكىنمەستىن ھۇجۇم قىلىۋېرىشنى بۇيرىدى. ئۆزبېكلەرنىڭ ئۆلە ـ تىرىلىشىگە قارىماستىن قەيسەرلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ شوتىدىن چىقىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن قەلئە ھىمايىچىلەر يۇقىرىدىن چوڭ

① مىلادى 1593 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى. «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» دە: «. . . بەشىنچى كۈنى» دېيىلگەن.

لىم ياغاچلارنى پەسكە دوملىتىشتى. كۆيۈپ تۇرغان ياغلارنى، قاينىاق مومىلارنى شوتىلاردىن چىقىۋاتقانلارنىڭ بېشىدىن شارقىرىتىپ قويۇشتى. قەلئە تېمىنىڭ تۈۋى ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈكلىرى ۋە يارىدار بولغانلارنىڭ گەۋدىلىرى بىلەن تولۇپ كەتتى. يۇقىرىدىن يېغىۋاتقان ئەجەل مۆلدۈرى شوتىدىن يامىشىپ چىقىۋاتقانلارنى خۇددى بوران توك غورىنى تۆككەندەك تۆكۈۋاتقان بولسىمۇ، ھېلىقى ئۇچ مىڭ ئۆزبېك باتۇردىن ئېشىپ قالغان بىر نەچچە يۈز كىشى يەنىلا قىقاس - چۇقان كۆتۈرۈشۈپ سېپىل ئۈستىگە چىقىپ كېلىۋېرىشتى. سېپىل ئۈستىدىكى جەڭدە ئىككىلا تەرەپتىن كۆپ ئادەملەر قىرىلدى. ئۆلۈكلەر سېپىل ئۈگەكلىرىنى ئېتىپ قويغانلىقتىن، تۆۋەنگە ئوق ئېتىش مۇمكىن بولماي قالدى. ئابدۇللا خانىڭ چېرىكى قەلئە ھىمايىچىلىرىغا قارىغاندا سان جەھەتتىن بىر نەچچە ياراۋەر كۆپ ئىدى. شۇڭا، شوتىلاردىن ئارقىمۇ ئارقا چىقىپ كېلىۋېرىشتى.

بۇ چاغدا، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى تۆمۈرچى مەھەللىسى بىلەن كۈنچى مەھەللىسىدە بۆكتۇرمىدە ياتقان خاقانى ئەزەم مۇھەممەت خان ۋە ئابدۇرەھىم خانلار ئەمرۇل - ئۈمەرا مىرزا ھەيدەر جوراس ۋە ئۈنىڭ بىر تۇغقىنى مۇھەممەت ۋەلىبەگلەرنى باشلاپ شەھەرگە قىزىق ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئابدۇللاخانغا ئارقا تەرەپتىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۈنىڭ بىتچىتىنى چىقاردى. سەئىدىيە لەشكەرلىرى ئاتمىش مىڭ ئۆزبېك لەشكەرلىرىنىڭ قورشاۋىنى يېرىپ ئۆتۈپ، قەلئە مۇداپىئەچىلىرى بىلەن غەلىبە سادالىرى ئىچىدە بىرلەشتى. نۇسرەت شامىلى سەئىدىيە قوشۇنى سېپىدە ئەستى.

ئۆزبېكلەر كۈندە جەڭ قىلىپ، كۈندە مەغلۇپ بولىۋەرگەن لىكتىن، ئاخىر قەشقەرنى تارتىۋېلىشقا كۆزى يەتمەي، دەرھال لەشكەر چېكىنىۋردى ۋە دارۇلسەلتەنەت يەكەنگە تېگىش قىلماقچى بولۇپ، بۇغرا قوملۇقى ئارقىلىق يەكەن تەرەپكە راۋان بولۇشتى.

بۇ چاغدا، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ئاساسىي كۇچىنى باشلاپ قەشقەردە ئابدۇللاخان باشچىلىقىدىكى ئۆزبېك چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقاچقا، دارۇلسەلتەنەت يەكەننىي قوغداشقا شەيخۇلئىسلام قازى رىزا، زىياۋىدىن دىۋانە باشچىلىقىدا ئاران ئىككى مىڭ چېرىك قالدۇرۇلغانىدى.

ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن بولغان ئۆزبېك سۇلتان ۋە خوجامقۇلى قوشبېگىلەر شەھەردىكىلەرنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ خەت كىرگۈزۈشتى. بۇ خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «... ئەي يەكەننىڭ قازى رىزا، زىياۋىدىن دىۋانە باشچىلىقىدىكى بارلىق ئۇلۇغ- ئۇششاق ئەكابىر - ئەشرەبلىرى، بىز خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن ئىسھاقىيە تەرىقەتىنىي مەملىكىتىگىلاردا تېخىمۇ ياخشى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن كەلدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن سىلەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىگىلار بىھۇدىدۇر. مۇبادا، بىگۇناھ ئۇلۇپ كەتمەيلىي، دېسەڭلار، دەرھال شەھەرنى ئېچىپ، دەرۋازىنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچلىرىنى بىزگە تاپشۇرغايسىلەر. بىز ھەزرىتى ئەزىزلەرنى سۇلۇك تەرىقەت مەيدانىغا باش قىلىپ تېكلەپ، سىلەردىن بىزگە تۆلەيدىغان باج - خىراجەتنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالغايمىز. مۇبادا، سىلەر بىز قويغان بۇ شەرتلەرگە كۆنۈپ شەھەرنى تاپشۇرساڭلار ۋە باج خىراجەت بېرىشنى قوبۇل كۆرسەڭلار، بىز شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى توختاتقايمىز. چۈنكى، جەڭدىن سۇلھى ئوبداندۇر. باج - خىراجەت بېرىپ سىلەرمۇ مۇشەققەتتىن خالاس بولساڭلار، بىزلەرمۇ ئارام تاپقان بولساق، بىگۇنا خەلقنى ئۆلتۈرمىسەك نېمە دېگەن ياخشى - ھە؟! جاھاندىكى جەڭلەرنىڭ ھەممىسى مال دۇنيا ۋە تاجۇ - تەخت سەۋەبىدىن بولىدىغۇ؟! يەكەنلىكلەرنىڭ قايسىبىرى ئالدىمىزغا چىقىپ بىزنى قارشى ئېلىپ بويسۇنىدىكەن، ئۇنىڭ جېنىنى، مېلى ئامان قالىدۇ. ئەگەر

ئۇنداق قىلمايدىكەن، ئەرلىرى ئۆلتۈرۈلۈپ، خوتۇن، قىزلىرى ئولجا ئېلىنىدۇ! قىلچە رەھىم قىلىنمايدۇ! . . .»

قازى رىزا بىلەن زىياۋىدىن دىۋانىلەر ئۆزبېكلەرنىڭ تەھدىت ۋە ئالدامچىلىق، دوق قىلىش ۋە تىل ياغلىمىچىلىق سۆزلىرى بىلەن تولغان بۇ خېتىنى تاپشۇرۇپ ئېلىشقاندىن كېيىن دەرھال مۇزاكىرىلىشىپ: «ئەتە جۇمە كۈنى ئىكەن، جۇمە نامىزىدىن كېيىن شەھەرنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرساق!» دەپ جاۋاب خەت چىقارتتى.

بۇنىڭ كەينىگە سۆرەش ھېيلىسى ئىكەنلىكىنى سەزمىگەن ئۆزبېك سۇلتانى بىلەن خوجامقۇلى قوشبېگىلەر: «شەھەرنى بىر دوق بىلەنلا ئۇرۇشماستىن ئالىدىغان بولدۇق!» دېيىشىپ، خام تاتامىلارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چاينap لەزەتلىنىپ، خۇش بولۇشۇپ، شەھەرنى قورشاشنى بىر كۈن كېچىكتۈرۈشتى.

دارۇلسەلتەنەت يەكەننىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقىنى ئاڭلىغان سۇلتان مۇھەممەت خان دەرھال قەشقەر نايىبى ئەبۇسەئىد سۇلتان قاتارلىقلارنى ئېلىپ، قىزىلنىڭ يولى بىلەن يەكەنگە لەشكەر باشلاپ كەلدى. يېرىم كېچە بولغان مەھەلدە، خاقانى ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ لەشكەرلىرى يەكەن قەلئەسىگە يېتىپ كەلدى ۋە ناغرا ـ سونايى، داقۇ ـ دۇمباق، كۈسا ـ كارنايى، جەڭگى ـ چاغانە ۋە باشقا پادىشاھلىق سازلىرىنى نەققارىگە كەلتۈرۈپ، داغدۇغا پەيدا قىلدى. ھەممە خالايىق قوللىرىغا ئوتقاش ـ مەشئەل ئالدى، شەھەرنىڭ ئىچى گويا كى كۈندۈزدىكىدەك يورۇق بولۇپ كەتتى. داقا ـ دۇمباقلار شادىيانىگە ئۇرۇلدى. ناغرا ـ سونايلار ھۇزۇرۇمغا چېلىندى. بۇنىڭدىن شەھەر سىرتىدىكى ئۆزبېك چېرىكلىرى ئويغىنىپ سارايسىمە ئىچىدە قالدى. قەلئە ئىچىدە كۆتۈرۈلگەن بۇ ھەشەم ـ كارامەتتىن چۆچۈشۈپ: «نېمە ۋەقە بولدى؟» دېيىشىپ

هاك ـ تاك قىلىشتى.
ئەتىسى تاك سەھەردىلا خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان ئۆزبېكلەرگە قارشى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن دەرھال قوشۇنلىرىنى سەپراس ـ چەپراس قىلىپ، ئەبۇسەئىد سۇلتاننى چىرىنغار قوشۇنغا، ئابدۇرەھىم خاننى بىرىنغار قوشۇنغا، تەڭرىبەردى مىرزىنى ھىراۋۇل قوشۇنغا ئەمىر كىبىر قىلىپ تەينىلەپ، لەشكەرلەرنى ئىنتايىن ئىدىتلىق بىلەن پۇختا تەشكىللىدى. بىراق، ئۆزبېكلەر بۇنىڭدىن بىخەۋەر، تېخىچە قوزا ئۇيقۇسىنى ئوخلىماقتا ئىدى.
قازاراا، ئىككىلا پادىشاھ ئۆز سەپلىرىنى تۈزۈشىنىڭ، تېگىش قىلىشنىڭ پىلانلىرىنى تۈزۈشمەكتە ئىدى. ئابدۇللا خانىنىڭ ئۆزبېك چېرىكلىرى تەرەپتە ئۆزبېك سۇلتان، خوجامقۇلى قوشبېگىلەر ئۆزلىرىنى غالىپلار دەپ ھېسابلاپ، سۇلتان مۇھەممەت خانىنى كۆزگە ئىلىشمىدى. ئەمما، ئۇلار تەقدىرنىڭ بۇ ئىشنى قانداق بىر تەرەپ قىلىدىغانلىقىنى بىلىشمىدى ۋە:
— ئەگەر يەكەنلىكلەر جۇمە نامىزىدىن كېيىن شەھەرنىڭ ئاچقۇچىنى ياخشىلىقچە تاپشۇرسا تاپشۇردى. بولمىسا بىز قىلچىمۇ غەم ـ ئەندىشە قىلماستىنلا سەئىدىيە لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىمىز! — دەيىشىپ، قالتىس ئۇمىدۋارلىق بىلەن خام تامالارنى قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى. ھەممەيلەن دۇبۇلغا، ساۋۇتلارنى كىيىشىپ، جۇمە نامىزىنىڭ تۈگىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشمەكتە ئىدى.
سۇبھى ئاخىر ئۆز جامالىنى كۆرسەتتى. نامازبامداتتىن كېيىن مەشرىقتىن ئالتۇن قۇياش كۆتۈرۈلدى، سەھەر ۋاقتىنىڭ ئالتۇن تۈغى ئاشكارا بولدى. خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان سەئىدىيە جەڭچىلىرىگە ئومۇمىي ھۇجۇمغا ئۆتۈش توغرىسىدا پەرمان بەردى. تەقدىر بۇ لەشكەر دەرياسىنى ئۆزكەشلەتتى، ئۇلارنىڭ شاۋقۇن سۇرەنلىرى پەلەككە يەتتى. سەئىدىيە

پالۋانلىرى نەرە تارتىپ يەر - زېمىننىڭ جىسمىنى تەۋرىتىۋەتتى. ئۇلار خۇددى «زېمىن قاتتىق تەۋرىتىلگەندە»[1] دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى ئايان قىلدى. شەمشەرۋازلار باشتىن - ئاياغقىچە خۇددى پەلەك تۇرکمەنىدەك كۆك تۆمۇر ئىچىگە غەرق بولۇشقانىدى. ئۇلار ئاتلىرىغا مىنىشىپ، ئۇرۇش سېپى تۈزۈش ئۈچۈن مەيدانغا چىقتى. خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ چىرىغار، بىرىنغار ئىككى سېپىنىڭ بىر ئۇچى مەشرىقتە، يەنە بىر ئۇچى مەغرىبتە ئىدى. بۇ سەپلەردە تۇرۇشقان سەئىدىيە ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ ھەممىسى جەڭ ئىشلىرىدا ماھىر ئىدى. ئۇلار خۇددى دوزاختىن خەۋەر ئېلىپ كەلگەن ئەجەل بۇركۇتلىرىدەك ئۆزبېكلەرنىڭ ئۇستىگە ئېتىلىپ كېلىشتى. سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ ھىراۋۇل قوشۇنى خوتەن لەشكىرىدىن تۇرۇلگەنىدى. ئۇلارنىڭ ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرىنىڭ ھەممىسى ئاق رەڭدە بولۇپ ئۆزبېك قوشۇنلىرىنىڭ يېنىدا خۇددى قاراڭغۇ كېچىدە تۇغقان قۇياشتەك كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئوتىغاتلىرى پارقىرىتىلغان تۆمۈردىن بولۇپ، قوشلارنىڭ ئۇزۇن قانىتىدەك ياساپ، دۇبۇلغىلىرى ئۇستىگە خۇددى ھىلال ئايدەك سانچىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ئۇستباشلىرىغا تىغ، نەيزە دېگەنلەر زادىلا ئۆتمەيتتى. جەڭ مەيدانى ئۇلار بىلەن تېخىمۇ زىننەت تاپقانىدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى يولۋاستەك جەسۇر ئىدى. بۇ لەشكەرگە مۇبارەكشاھ ئىنسىملىق بىر سەردار باشچىلىق قىلاتتى. ئۇ يولۋاستەك بېشى ئۇستىدە نۇسرەت ئەلىمىنى تىكلەپ، سىپاھلارنى باشلاپ ئۆزبېكلەرنىڭ سېپىگە بورانداك تېگىش قىلدى. سەئىدىيە ئىلغارلىرىنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىدىن مەڭدەپ قېلىشقان ئۆزبېك چېرىكلىرى دەرھال سەپراس - چەپراس بولۇشۇپ بۇ ئەجەل ھەلقۇمىدىن ئۆزلىرىنى مۇداپىئە قىلىشقا

---

① قۇرئان كەرىم. سۈرە زەلزەلە، 1- ئايەت. 66 - بەت.

ئالدىراش كىرىشتى.

دەھشەتلىك جەڭ چۈشكىنىچە داۋام قىلدى. ئات ۋە ئادەملەرنىڭ ئاياغلىرىدا يانچىلغان تۈپراقلار چاڭ - توزانغا ئايلىنىپ، پەلەككە ئۆرلىدى. ئۇ چاڭ - توزانلار ئىچىدىكى قىلىچ - نەيزىلەر خۇددى دەريادا ئېقىپ كېتىۋاتقان چۈمۈلىلەردەك كۆرۈنەتتى. بۇ چاڭ توزان ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىلىقىدا قارا بۇلۇتلارغا ئوخشاش بىر قەۋەت پەردە ھاسىل قىلىشقانىدى. مىلتىقلارنىڭ ئۈنى ھاۋا گۈلدۈرلىگەندەك، ئۇلارنىڭ ئوتلىرى خۇددى چاقماق چاققاندەك كۆرۈنەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ زۇلۇم كۈلپەت قىلىچلىرىنى قولىغا ئېلىپ، بىر - بىرىگە تېخ تەڭلىشىپ، ئۆلۈم بازىرىنى قىزىتماقچى بولۇشاتتى. زېمىن ئۇلارنىڭ ھەربىكتىدىن لەرزىگە كەلگەنىدى. ئىككى دەريانى لەشكەر مۇشۇنداق مېڭىپ بىر - بىرىگە يېقىنلاشقاندىن كېيىن توختاشتى.

شۇ پەيتتە، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ ئىلغارى مۇبارەكشاھ ئېتىنى چاپتۇرۇپ چاقماقتەك ھەركەت بىلەن جەڭ ھۇنەرلىرىنى كۆرسەتتى. ئۇ ساۋۇت ئۇستىدىن چىنى ماچىن① ماتاسىدىن كېيىم كىيگەن بولۇپ، كىيىمى خۇددى سۇ ئۇستىدىكى يېشىل ئوت - چۆپلەردەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ دۇبۇلغىسى ئۇستىگە سەۋسەن گۈلدەك ئوتتاغات قىستۇرۇلغانىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق سۆلەت - سالاپەت بىلەن مەيدانغا كىرىپ ھەممىدىن ئاۋۋال خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلىۋەتكەندىن كېيىن قارشى تەرەپتىن پالۋان تەلەپ قىلدى:

— ئى قارا چاپاتلىقلار، جېنىڭلاردىن تويغان ئوخشىمامسىلەر؟ بولمىسا، شۇنچىۋالا پول ئازابىنى تارتىپ بۇ

① چىن ماچىن — خوتەن دىيارىنىڭ قەدىمكى نامى.

يەرگە كەلمىگەن بولاتتىكلار! ئەمدى مېنىڭ ئەقھالىمنى، كارۇ - بارىمنى كۆرۈپ باققايسىلەر!

مۇبارەكشاھ سۆزىنى تۈگىتەر - تۈگەتمەستىنلا، ئابدۇللا خان تەرەپتىن بىر قەھرلىك پالۋان ئات چاپتۇرۇپ كەلدى. ئۇ خوجامقۇلى قوشبېگنىڭ مىرزا خىسرەۋ قالۇچى دېگەن پالۋانى ئىدى. ئۇنىڭ دۇبۇلغىسىدىن تاكى ئېتىنىڭ تاقىسىغىچە ھەممە ئەزايى بەدىنى ۋە ئېتى قارا تۆمۈر بىلەن قاپلانغان گويا كى تۆمۈرچىنىڭ قارا كۈيسى ئىچىگە غەرق بولغاندەك ئىدى. ئۇ بوينىغا بەدەخشان قىلىچىنى ئېسىپ، قولىدا تىكەنلىك نەيزىسىنى پىرقىرىتىپ، مەيدانغا شۇ قەدەر ھەيۋەت بىلەن كىردىكى، ئۇنى كۆرگەنلەرنىڭ ھەممىسى «بۇ بىر يىرتقۇچ قاپلانىكەن» دەپ قېلىشتى. مىرزا خىسرەۋ قالۇچى مەيدانغا كىرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن ئابدۇللا خانغا دۇئا قىلىپ، ھاجىتىنى دۇئادا ئىزھار قىلغاندىن كېيىن مۇبارەكشاھ تەرەپكە قاراپ مىلتىقنىڭ ئوقىدەك ئېتىلىپ كەلدى. ئۇلار بىر - بىرىگە شۇنداق چىرماشتىكى، ماھارەت ۋە شىجائەتتە بىر - بىرىدىن ئېشىپ چۈشۈشتى، ئۇلار يەكمۇ يەك ئۇچيۇز ئاتمىش ئالتە نۆۋەت ئېلىشقان بولسىمۇ، بىر - بىرىنىڭ ساۋۇتلىرىغا نەيزە تەگكۈزەلمىدى. ئاخىر، مۇبارەكشاھ ئات چاپقۇزۇپ نەيزىسىنى سۆرىگىنىچە قېچىپ مىرزا خىسراۋ قالۇچىدىن بىر ئاز يىراقلاشتى. ئاندىن كەينىگە ئۆرۈلۈپلا، نەيزىسىنى يىراقتىن توغرىلاپ تۇرۇپ ئۇ يىرتقۇچ قاپلانغا شۇنداق ئاتتىكى، ئۇنىڭ بۇ ماھارىتىگە بۇ پىرقىراۋاتقان پەلەكمۇ ئاپىرىن ئوقىماي تۇرالمىدى. نەيزە تەگكەن مىرزا خىسراۋ قالۇچى ھايالسىز ئاتتىن تىك موللاق ئېتىپ يىقىلدى. مۇبارەكشاھ دەرھال ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ، سۇلتان مۇھەممەت خانغا تۆھپە قىلىپ تۇتتى. خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان ئۇچۇن بۇ پەتھى نۇسرەتنىڭ ياخشى باشلىنىشى بولدى. بەخت - تەلەي ئۆز

جامالتنى سەئىدبيە قوشۇنلىرىنىڭ گۈلبستانىدا كۆرسەتتى. ئۆزبېكلەر يىرىنچى داپقۇر ئېلىشىشتىلا بىر پالۋاندىن ئايرىلىپ قالغاندىن كېيىن يەنە داۋاملىق ئۇرۇش قىلىشقا پېتىنالمىدى. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت خان تەرەپ غەلبە قىلدى. ئۆزبېكلەر بولسا مەغلۇپ بولدى.

شۇ كېچىسى تۈن نىسبىدە، ئۆزبېكلەر جىددىي چېكىنىشكە باشلىدى. ئابدۇللاخان قەشقەر مەملىكىتىگە داخىل بولالماستىن، ئەلەم ۋە پۇشايمان ئىلكىدە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى.

ئۆزبېكلەرنىڭ قاچقانلىقىنى سېزىپ قالغان سەئىدبيە قوشۇنى كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئالاي چۆلىدە يېتىشۇۋېلىپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تېرىپېرەن قىلىپ تاشلىدى. ئۆزبېكلەر مىڭ مۇشەققەتتە سارت داۋىنىدىن ئۆتۈۋالغاچقا، پۈتۈنلەي ھالاك بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ئۆزبېك خانى ئوق سالار① دېگەن يەرگە كەلگەندە، قوشۇنغا توختاشقا پەرمان بەردى ۋە لەشكەر باشلىقلىرىدىن ئۆزبېك سۇلتان بىلەن خوجامقۇلى قوشبېگلەرگە چېرىكلەرنى ئىندىتلاپ بېقىشنى بۇيرۇدى. ئۇلار لەشكەرنى تەركە قىلىپ كۆرگەنىدى، بىر ئوق ئۇچى مىقدارىدىكى ئادىمىنى زىيان تارتقانلىقىنى سېزىشتى. شۇ چاغلاردا بىر پاي ئوقنى تۆت لەك دەپ مۆلچەر قىلىشاتتى. دېمەك، ئۆزبېك خانى ئابدۇللا خان ئىسھاق خوجىنىڭ ھېچبىر ئاساسى بولمىغان تىل يالغىنىما سۆزلىرىگە ئىشىنىپلا قەشقەرنى پەتھى قىلىشقا ئالدىراپ يۇزمىڭ چېرىكنى باشلاپ كەلدى. ئاخىر، قىرىق مىڭ لەشكىرىدىن ئايرىلىپ مەغلۇبىيەت بىلەن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىشقا مەجبۇر

① ھازىرقى ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئوقسالور يېزىسى.

بولدى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ «نۇقۇتنى دەپ، تاۋۇزنى زىيان تارتقان» دەك بىر ئىش بولدى. ئۆزبېك خانى ئابدۇللاخان مۇشۇ قېتىمقى قەشقەر مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن قان قۇسۇپ ئۆلۈپ كەتتى. . . ①

بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشكە نائىل بولغان مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى شاھ مەھمۇت جوراس مۇنداق بىر قەدىمكى مەسەلنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزبېك خانى ئابدۇللاخاننىڭ مۇشەققەتى شامالغا سورۇلغان بۇ ئەخمىقانە ئىشىغا ئىستىھزا قىلىپ كۈلگەنىدى:

— بىر كۈنى بىر ھەرىنىڭ كۆزى، — دېيىلگەنىدى بۇ مەسەلدە، — مىڭ جاپالاردا ئۇۋۇنسىغا دان سۆرەپ كېتىپ بارغان چۈمۈلىگە چۈشۈپ قاپتۇ. ھەرىنىڭ ھاكاۋۇرلۇقى تۈتۈپ چۈمۈلىگە دەپتۇكى:

— ئىي چۈمۈلە! ئۆزۈڭنى بۇنچىلىك جاپاغا سېلىشنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بۇنچىلىك ئازابلىنىشنى ئىختىيار قىلىشىڭدىكى مۇددىئايىڭ نېمە؟ مېنىڭ ھاياتىم، يېيىش - ئىچمىشىمگە قاراپ ئىش قىلساڭ بولمامدۇ؟ پادىشاھلارنىڭ دەستۇرخانىدىكى ھەر قانداق تائام مەنسىز يېيىلمەيدۇ. شامالنى مېنىپ ئۇچمەن، خالىغان يېرىمگە قونىمەن. نەيزەمنى دۇشمەننىڭ يۈرىكىگە سانچىيمەن، نېمىنى كۆڭلۈم تارتسا، شۇنى يەيمەن.

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن شاھ مەھمۇت جوراس يازغان «تارىخى رەشىدى زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار») دېگەن كىتابنىڭ 47 - 54 - بەتلەرگە قارالسۇن؛ يەنە مولالامىر سالىھ قەشقەرنىڭ «قەشقەر تارىخى» («چىڭگىزنامە») دېگەن ئەسىرىنىڭ 119 - 120 - بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ ئىككى كىتاب ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر ئۇيغۇر ناشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىل 9 - ئايدا ۋە 1985 - يىل 8 - ئايدا نەشىر قىلىنغان.

ھەرە يۇقىرىقى گەپلىرىنى دەپ بولۇپ، پەرۋاز قىلىپ ئۇچقىنىچە ئۇدۇل قاسساپنىڭ دۇكىنىغا بېرىپ كاناردىكى ئېسىپ قويۇلغان گۆشكە قونۇپتۇ. قولىدا پىچقىنى تۇتۇپ تۇرغان قاسساپ گۆشكە قونغان ھەرىنى كۆرۈپ پىچاق بىلەن بىرنى ئۇرۇپلا ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتۇ. شۇ يەدە ماڑىشىپ قاراپ تۇرغان چۈمۈلىلەر ھەرىنىڭ پارچىلاپ تاشلانغان ئۆلۈكىنى ئۇۋۇلىرىغا قاراپ سۆرەپ ئېلىپ مېڭىپتۇ...

نەزمە

دەۋراندا كۆپ كۆزدىن ياش راۋان كۆردۈم،
بالا - قازا بولسا، شۇ زامان كۆردۈم،
نۇھقۇ مىڭ يىل ياشاپ كۆردى بىر توپان،
مەن تۇھ بولمىسامۇ، مىڭ توپان كۆردۈم.

— پۇرياۋەلى

ئۇن ئالتىنچى باب

«خەلىپەتۇل خەلىپە» — سۇلتان مۇھەممەدخان

ۋاي ئىسىت، ئەسرى شۆھرەت - ناممىز تېخىچە،
ئاڭلاشقا ئاجىز، سۆزلەشكە راممىز تېخىچە.
ئۆمۈر تۆگەپ بولدى، ناتاممىز تېخىچە،
يۈز قېتىم كۆيۈپ - پىشتۇق لېكىن خاممىز تېخىچە.

— بەدىرىدىن ھىلالى①

ميلادى 1596 - يىلى (مايمۇن يىلى) كۈز پەسلى.

سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان ئاخىر قوش گۈمبەزگە ھەززىتى ئىشان خوجا شادى خوجام پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ بېرىشنى قارار قىلدى...

---

① بەدرىدىن ھىلالى — ئاستراباد لىق. 1470 - يىلى تۇغۇلغان، ئۇ ۋائى بىلەن دەۋرداش. شەرق بەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن سىمالىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ «شاھ ۋە دەرۋىش»، «سەھەتۇل - ئاشىقىن»، «لەيلى ۋە ۋە مەجنۇن» قاتارلىق ئۇچ داستانى ھەم 200 بەيتلىق بىر شېئىر داستانى بار.

ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا بىلەن ئىسھاق خوجا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك سۇلۇك كۆرەشلىرى نەتىجىسىدە، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى نەقشىبەندىيە تەرىقىتى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان زامانىغا كەلگەندە ئاخىر ئۇزۇل - كېسىل پارچىلىنىپ، ئىشانىيە (كېيىنكى چاغلاردا ئىشقىيە دەپ ئاتالدى) مەزھىپى بىلەن ئىسھاقىيە مەزھىپىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇ كېيىنكى چاغلاردا مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ ئىككى - ئۈچ يۈز يىللىق سىياسىي - ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئاخىر سەئىدىيە ئۇيغۇر سۇلالىسىنىڭ مۇنەررەز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان قەشقەر خوجىلىرىنىڭ «ئاقتاغلىقلار مەزھىپى» بىلەن «قارا تاغلىقلار مەزھىپى» دىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇ - قارشى ئىككى چوڭ خوجىلار گۇرۇھىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى!

خوجا مۇھەممەتئىمىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىشانىيە مەزھىپىدىكىلەر ئۇزۇل - كېسىل مەغلۇپ بولۇپ، سىياسىي سەھنىدىن بىر مەزگىل چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىسھاقىيە مەزھىپىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك كېڭىيىشىگە ناھايىتى ياخشى پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىنى كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. دەھرىي سەلتەنىتىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھوقۇقلۇق مۇئەسسەسلىرىدە، ھەر قايسى لەشكەرگاھلاردا، ھاكىمىيەتنىڭ چوڭ - كىچىك ئىدارە - جۇجۇقلىرىدا، ھەتتا سەلتەنەت مەركىزىدە مۇھىم مەنسەپ تۇتقان بەزى ئەمرۇل - ئۇمەرا، بەگۇ - بىگاتلار ئارىسىدا، ھەر قايسى مەسچىت - خانىقالاردا ئىملىق قىلىدىغان ئىسھاقىيچى خوجا

ئىشانلارنىڭ كەينىدا تۇرۇپ ناماز ئوقۇيدىغان مۇئمىنلەر، تۇمەنلىگەن مەسچىت - خانىقا قوۋملىرى ئارىسىدا ئىسھاق خوجىنىڭ ئۇلۇغ ئەۋلىيا، بۈيۈك تەرىقەت پېشۋاسى، دەپ تونۇيدىغانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇلار ئىسھاقبېگىچى خوجا - ئىشانلارغا ھېيىقىشىپ قارىشاتتى ۋە كۆرگەن يېرىدە ئۇلارغا بەيئەت قىلىشىپ ئەگىشەتتى. ئىسھاقبېگ تەرىقىتىنىڭ نوپۇزى ھەممىلا يەردە ئۆزىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇنداق نوپۇزنى كۆرمەسلىككە سېلىش - خۇددى چوغنى كۆرمەي قوغقا دەسسىگەندەك بىر ئىش بولاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سەئىدىيە سەلتەنىتىدىكى ئاشۇ بىر گۇرۇھ ئاقسۆڭەكلەرنى ئىسھاقبېگ تەرىقىتىگە باغلاپ تۇرغان خۇراپىي ئېتىقاد يىپى بۇ نادان كىشىلەرنىڭ خۇددى ئۆزۈچۈكنىڭ يىپىنى قىزىقىدىغان تورنەك چىرمىۋالغاندى. ئەلدە نادانلىق ئەۋج ئېلىشقا باشلىغانىدى. سەئىدىيە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يېلتىزىغا پالتا ئۇرغان جاھالەتلىك، پەسلىك، قاششاقلىق ۋە رەزىللىكلەرنىڭ ھەممىسى ئاشۇ نادانلىقنى ئۆزىگە مەنبە قىلىشقانىدى. شۇنداق، تارىختىن بۇيان جاھاندىكى قارا نىيەتلەرمۇ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا مۇشۇنداق نادانلىقتىن پايدىلىنىپ كەلگەنىدى! ئىسھاق خوجىنمۇ مۇشۇنداق نادانلىقتىن پايدىلىنىشقا بەل باغلىغانىدى! نادانلىق پاتقىقىغا پېتىۋاتقان بۇ ئەلدە ئۆزىچوكنىڭ يىپىشقاق توردەك مۇندان يېقىمسىز خۇراپاتلىق تورىنى يېرتىپ چىقىپ كەتمەك ئۇنداق ئوڭايغا توختىمايتتى، ئەلۋەتتە! ھالبۇكى، دەھرىي سەلتەنەت بىلەن ئىسھاقبېگ تەرىقىتىنىڭ مۇرەسسەلەشتۇرۇشنى ئۇزاقتىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كەلگەن خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خانمۇ بۇنىڭدىن ھەرگىز مۇستەسنا ئەمەس ئىدى!

بىراق، ئىسھاقبېگ تەرىقىتى سەئىدىيە ياشاقلىرىغا ھەرگىز ماس كەلمەيتتى. بۇ نۇقتىنى سۇلتان ئابدۇكەرىم خان تونۇپ

يەتكەنلىكتىن، ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ مۇلكىدە قەشقەرىيە ھۇدۇتلۇقى ئىچىدە مەنئىي قىلغان ۋە خوجا ئىسھاقنى بەلگىلىگەن سۈرۈك ئىچىدە مەملىكەتتىن چىقىپ كېتىشنى بۇيرۇغاندى!

سەئىدىيە ياساقلىرى دەھرىي ھاكىمىيەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن قانۇن - ياساقلار ئىدى. ئىسھاقىيە تەرىقەتلىرى سەئىدىيە ياساقلىرىغا قارىغاندا، روھانىي ئىدارىچىلىققا تېخىمۇ ماس كېلەتتى. چۈنكى، ئىسھاقىيە تەرىقىتى قويۇق دىنىي تۈس ئالغان سوپىلار ئاۋھامچىلىقى ئىدى. ھالبۇكى، سەئىدىيە ياساقلىرى بولسا دەھرىي ھاكىمىيەتنىڭ پۈتۈن سەئىدىيە ئۇيغۇر دۆلىتىنى قانۇن - تۈزۈم بىلەن ئىدارە قىلىشىغا ئاساس بولاتتى ۋە سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ ھۆلىنى چىكتىشتا تېخىمۇ كۈچلۈك جەڭگىۋارلىققا ئىگە ئىدى. بۇ مەنبىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سەئىدىيە مەشرۇتىيتى لەشكىرىي بولغاندىلا، ئاندىن سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتلەندۈرگىلى، مەملىكەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداپ قالغىلى بولاتتى.

ئەمما سەئىدىيە مەشرۇتىيتىنىڭ تەرىقەتىي بولۇشىنى خالايدىغانلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا بىر تالاي ئاساسلىرى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇلۇغلار: «ئوت ئوتۇننى قانداق تېز يەپ تۈگەتسە، تەمە ۋە بايلىقمۇ سوپىنىڭ ئىمانىنى شۇنداق تېز يەپ تۈگىتىدۇ!» دەپ ئېيتىشقانىدى. بۇ مەملىكەتتە ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىن ئۆز ئارزۇسى بويىچە مەنپەئەتلىنىۋاتقان تەمەگەر روھانىيلار، رىياكار مەنسەبدارلار بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دەھرىي ھاكىمىيەتنىكى نەپسانىيەتچىلىك، پاراكورلۇق، خىيانەتچىلىك، ئابرۇيپەرەسلىك ۋە باشقا ناچار ئىستىللار ئاستا - ئاستا سەلتەنەتكە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى ئىچكى قىسىمدىن غاجاپ يەپ تۈگەتمەكتە ئىدى. مەملىكەتتە شەيخۇلئىسلاممۇ دىنىي ھاكىمىيەت ئىدى. باش قازىمۇ ئۆز ئالدىغا ھاكىم ئىدى. ئۇلار شەرىئەت بويىچە ئادەملەرنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىش - زىندانغا سېلىش ھوقۇقى

ببرىلگەن دىنىي پېشۋالار ھېسابلىناتتى. ھالبۇكى، بايلىق — مەرتىۋە ئىشىكتىن كىرسە، ئىمان - ئېتىقاد تۆكۈلۈكتىن چىقىپ كېتىدۇ! ئەسلىدە سەئىدىيە سەلتەنەتىدە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئۇدۇمى بويىچە روھانىيلارغا ھاكىمىيەتمۇ، بايلىقمۇ، مەرتىۋىمۇ بېرىلمەسلىكى كېرەك ئىدى. چۈنكى، دۆلەت ھاكىمىيىتى ئىسلام دىنىدا بولغاندىن كېيىن شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە قىلاتتى. بىراق، ھوقۇق، مەنپەئەت، مەرتىۋە دېگەنلەر بۇ روھانىيلار ئۈچۈن سۇ بىلەن ھاۋادەكلا مۇھىم نەرسىگە ئايلىنىپ قالغانىدى.

سۇلتان مۇھەممەت خان چۇ ۋە تالاس جەڭىدە غەلىبە قۇچۇپ قايتقانلىقتىن «خاقانىي ئەزەم» دەپ ئاتالغانىدى؛ ئەلھال، ئاللاھكۇ بىلەن قەشقەر ئەتراپىدىكى جەڭلەردە تاجاۋۇزچى ئۆزبېكلەرنى تەرىپەن قىلىپ تاشلىغانلىقى ۋە ئۇلارنى يەكەندىن چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغانلىقى ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ، ئۇنى «يېڭىلمەس غالىپ خاقان» دەپ قارايدىغانلار كۆپىيىپ كەتتى. بولۇپمۇ، ئۇنىڭ بىلەن قەشقەرنى ئۆزبېكلەرنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش جېڭىگە بىللە قاتناشقان ئەمرۇل - ئۇمەرالار ۋە سىپاھ - جەڭچىلەر ئۆزبېكلەر ئاتقان ئوقلارنىڭ ئۇنىڭ ساۋۇت - قالقانلىرىغا تېگىپ قاققىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەنىدى. ئۇلار «خاقانىمىز ئىسھاق خوجا نەقشىبەندى پىرىمىزدىن دۇئا ئالغانكەن، شۇڭا ئۇنىڭغا ئوق ئۆتمەيدىكەن!» دېيىشىپ، سۇلتان مۇھەممەتخاننى بالا گەردان① دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشكەنىدى. ئەلۋەتتە، بۇ جەڭلەرگە قاتناشقانلارنىڭ ئارىسىدا ئىسھاقىيە مۇرتلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. سۇلتان مۇھەممەت خان ئۇلارنىڭ قانلىق جەڭلەردە كۆرسەتكەن جانپىدالىقلىرىنى كۆرگەنلىكتىن ئۇلارغا بولغان

① بالاگەردان — بالا - قازادىن قۇتۇلدۇرغۇچى.

هۆرمىتى تېخىمۇ ئاشقانىدى.

«يىلان يىلىدىكى غەلىبە»[1] شەرىپى ئۈچۈن، سۇلتان مۇھەممەت خان دارۇلسەلتەنەت يەكەننىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى ئوردانلىقتا يەتمىش گەز ئېگىزلىكتە بىر مەشھۇر زەپەر دەرۋازىسى ياساتقانىدى. ئارقا - ئارقىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن مۇھاربىي ئۈتۈقلىرىدىن خاقانىي ئەزەم دەپ ئاتالغان بۇ سۇلتان مۇھەممەت خان تېزلا ئېسىنكىرەشكە باشلىغانىدى. ئۇ رەھىمسىزلىك شاھ ئاتىسى سۇلتان ئابدۇرەشىدخانغا: «سۇ بالاسىدىن، ئوت بالاسىدىن، شۆھرەت بالاسىدىن خۇدا ساقلىسۇن!» دېگەن ئىبرەت سۆزىنى تامامەن ئېسىدىن چىقارغانىدى. ئوردىدىكى بەزى خۇشامەتچى - سۆخەنچىلەرمۇ ئۇنى بۇ تۆھپىلىرى بىلەن قوتلۇقلىغان بولۇشۇپ: «ئى ھەزرىتى خاقانىي ئەزەم، بىلەمدىلا، سىلى مىڭ يىلدا[2] بىر قېتىم دۇنياغا كېلىدىغان خەلىپەتۇل خەلىپىدۇرلا! دۇنيادا ئادالەت ۋە ئاسايىشلىق ئورنىتىش ئۈچۈن ئاللا تائاللا تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن مەھدىيدۇرلا!» دەپ ماختاپ كۆككە ئۇچۇرۇشقانىدى. شۇڭا، سۇلتانىمىڭ «خاقانىي ئەزەم» دېگەن ئاتاق نامىغا يەنە «مەھدىي» دېگەن سۈپەت نامىمۇ قوشۇلۇپ، خۇتبىلەردە: «خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان مەھدىي» دەپ زىكرى قىلىنىدىغان بولدى.

بۇ ئايىغى ئۇزۇلمەس ماختاشلار ھەقىقەتەن ئۇنى ھودۇقتۇرۇپ قويۇۋاتقانىدى. سۇلتان مۇھەممەت خان ماڭسا بەزىدە پۇتى يەرگە تەگمەيۋاتقاندەك، ئاجايىپ بىر ئىلاھىي كۈچ ئۇنى ئاسمانغا ئۇچۇرۇپ چىقىۋاتقاندەك تۇيۇلاتتى. ئەلھال، مۇشۇنداق بىر پەيتتە نەمەنگان تەرەپتىن ئۇنىڭ نامىغا كەلگەن بىر مەكتۇپتا، ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ بالاگەردان نەقشىبەندى پىرى

① مىلادى 1593 - يىلى ئۆزبېك خانى ئابدۇللاخان مۇلكىي قەشقەرىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ قانتىق مەغلۇپ بولغانىدى. بۇ ۋەقە يۇز بەرگەن يىلى يىلان يىلى بولغانلىقتىن، تارىختا «يىلان يىلىدىكى غەلىبە» دەپ ئاتالغان.

② سۇلتان مۇھەممەت خان ھىجرىيە 1000 - يىلى تەختتە ئولتۇرغانىدى.

خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ ئۇنى مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى بارلىق مۈرىت - مۇرشىدلارغا «خەلىپە تۇل خەلىپە» قىلىپ تەينىلەنگەنلىكى تىلغا ئېلىنغاندىن ۋە خوجا ئىسھاقنىڭ يەتتە ياشلىق ئوغلى شادى خوجا مۇلكىي قەشقەرىنىگە ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىكىلەرگە پىرئەزەملىكىگە تەينىلەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەنىدى.

نەمەنگاندىن ئەۋەتىلگەن مەكتۇپنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي، سۇلتان مۇھەممەت خان ئۆزبېكنىڭ ئاقسارايدىكى شاھىنشىنىدە ئوردا كېڭىشى چاقىردى.

كېڭەشتە ئۇ ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆزىگە بېرىلگەن خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسىنى قوبۇل قىلىش - قىلماسلىق مەسىلىسى بىلەن ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ ھازىرقى پىر ئەزەمى، يەتتە ياشلىق شادى خوجىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىش - چىقماسلىق مەسىلىسىنى مەۋكەبنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى. ئۇنىڭ بۇ تەكلىپى كۇتمىگەن يەردىن ناھايىتى زور ۋە كەسكىن تالاش - تارتىشقا سەۋەبچى بولدى.

— ئى ھەزرىتى خاقانىي ئەزەم مەھدىي جانابىي ئالىيلىرى، ئۆمۇرلىرى خىزىرنىڭكىدەك ئۇزۇن بولغاي! — دەپ ئۇنى قۇتلۇقلىدى سەدىرلەر سۇدۇرى① خوجا لەتىپ، — مۇبارەك بولغاي، سىلىگە تۇمەنمىك ھەسسىنات - قۇتلۇقلار بولغاي! خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسى كۆرگەنلا پادىشاھ - سۇلتانغا نىسىپ بولىدىغان بەخت - تەلەي ئەمەس. شۇڭا، سۇلتانىمىزنىڭ شادى خوجىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىشى ئىنتايىن ھەقلىقتۇر!

— ھەيھات، ھەيھات! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇلمىدى

① سەدىرلەر سۇدۇرى — پادىشاھنىڭ دىنىي ئىشلارغا مەسئۇل ۋەزىرى.

ئەمرۇل ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس بېشىنى چايقاپ تۇرۇپ، — ئىسھاقبېچىلەر خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خانغا خالىغىنىچە مەرتىۋە بېرەلەيدىغان قانچىلىك ئادەملەر ئىدى؟ ئۇلار يۇرت ـ ماكانىنىڭ تايىنى يوق، دەستەكسىز بىر تېجىمەللەرغۇ، تۇرلۇك بولمىغۇر ئىشلىرى تۇپەيلىدىن مەرھۇم سۇلتان ئابدۇكەرىم خان تەرىپىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان قوغلاندىلارغۇ؟ بۇزرۇكۋار بوۋام مىرزا مۇھەممەت بارلاس: «تەرىقەتنى بېشىغا چىقىرىۋالغان سەلتەنەت ئۆمرى كوتا سەلتەنەتتۇر!» دېگەنىدى. تەرىقەتنى ھېچقانداق باھانە ـ سەۋەب بىلەن ئىسلام شەرىئىتى ئورنىغا دەسسىتىشكە ھەرگىز بولماس!

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ شەيخۇلئىسلام قازى رىزا بىلەن يەكەنىڭ باش قازىسى زىياۋىدىن دىۋانىلەرگە قاراپ قويدى ـ دە، ئاندىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— شەرىئەتنىڭ ئالىي سەركارى شەيخۇلئىسلام جانابلىرىمۇ سەلتەنەت تەرىپىدىن تەيىنلەنگەندۇر. مۆمىن پۇقرالار شەيخۇلئىسلامنى شەرىئەتنىڭ ۋەكىلى دەپ تونۇيدۇ. باش قازىمۇ شەرىئەت بويىچە ئۆز ئالدىغا ھاكىم ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، ئۇلار تەرىقەتچىلەردىن تۇپتىن پەرقلىنىدۇ. دەھرىي ھاكىمىيەت بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان تەرىقەت پۇقرالار ئۈچۈن ئېغىر يۈك بولۇپ قالىدۇ. ھەزرىتىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە تەرىقەت ئىستىبداتىنىڭ يۈكى قوشۇلسا، پۇقرانىڭ قەددى پۈكۈلۈپ، يىلىكى ئۇزۇلۇپ كەتمەسمۇ؟ سەلتەنىتىمىزنىڭ تۈۋرۈكى بولغان پۇقرانىڭ قەددى پۈكۈلسە، سەئىدىيە سەلتەنىتى ئامانلىق تاپۇرمۇ؟ نىھايەت، سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى ئۆلتۈرگەنلەر دەل ھازىر خاقانىي ئەزەمگە خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىشنى ۋەدە قىلىۋاتقان ئاشۇ ناكەس تەرىقەتچىلەر ئەمەسمۇ؟ شۇڭا سۇلتان مۇھەممەت خان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ ئىستىقبالىغا بېرىشى مۇۋاپىق ئەمەس.

— ئى جانابىي ئەمرۇل ئۇمەرا، بۇ گېپىڭىز ئورۇنلۇق ئەمەستۇر، — دېدى سەدىرلەر سۇدۇرى خوجا لەتىپ ئېتىراز بىلدۇرۇپ، — شەك - شۇبھىسىزكى، ئۇلۇغ تەرىقەت يولىدا توغرا ئىش قىلغان، ئۇلۇغ تەرىقەتنى ھىمايە قىلغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان پادىشاھلار ئەلۋەتتە خۇدانىڭ ھىمايىسىدە بولىدۇ. دەرۋەقە، سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننى شېھىد قىلغان خانشەھىدخان دېگەن سىگال دەرۋىش ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ سوپى ۋەكىلى ئىدى. ئۇ سۇلتان ئابدۇكەرىم خاننىڭ ھاياتلىق شېخىنى كېسىپ ياماناتلىق قىلدى. ياماناتلىق قۇترغان ئېتىتۇر. مەلۇمكى، ئىت قۇترسا ئىگىسىنى چىشلەيدۇ. نېمايەت، ياماناتلىقمۇ ئاخىر بىر كۈن ئۆزىنىڭ بېشىنى يەيدۇ! شۇڭا خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللا نەقشىبەندى پىرىمىز ئۇنى ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ قاتاردىن مەڭگۈ قوغلاپ چىقاردى! ئۇنداق قۇترغان ئېتىلارنى ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىكىلەر بىلەن بولۇپمۇ خوجا ئەزىزى ئىسھاق ۋەلىيۇللا بالاگەردان نەقشىبەندى پىرىمىز بىلەن بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ! يىلان يىلدىكى غەلىبىدە ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ توھپىسى ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى سەۋەنلىكلىرىنى بېسىپ چۈشتى! ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ جان پىدالىق كۆرسەتكىنى ئارقىسىدا ئۆزىبىكلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. ھەزرىتى خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان مەھدىي جانابىي ئالىيلىرى ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىكىلەرنى ئەپۇ قىلىۋېدى، تەكرىتائالانىڭ دەرگاھىدا تېخىمۇ كۆپ ساۋابقا ئىگە بولدى. شۇڭا دانىشمەنلەر: «گوناھ قانچىكى چوڭ بولسا، ئۇنىڭ باراۋىرىدە ئەپۇنىڭ ساۋابى ھەم شۇنچە ئارتۇقراقتۇر!» دېگەن. . .

ئەمرۇل ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس ئۇنىڭ سۆزىنىڭ تۇگىشىنى كۈتمەستىنلا:

— يىلان يىلدىكى غەلىبە — خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دانالىقى ۋە جاۋانمەرت

جەڭچى ـ باھادىرلىرىمىزنىڭ ئۆز ۋەتىنىنىڭ قانلار كېچىپ قوغدىغانلىقىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن! — دەپ قايناپ سۆزلەپ كەتتى.

— شۇنداق، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى يەنە ئۇزۇپ تاشلىدى سەدىرلەر سۈدۈرى خوجا لەتىپ، — سىز دېگەن ئاشۇ جاۋانمەرت جەڭچىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىسھاقىيە مۇرتلىرىغۇ؟

— بۇنىڭغا كۆز يۇمايمەن، ئى جانابىي ۋەزىر ئەزەم، — دېدى ئەمرۇل ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاسمۇ بوش كەلمەستىن، — بىراق بۇ غەلىبە خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ نىيىتىنىڭ دۇرۇسلىقىدىن قولغا كەلتۈرۈلگەن تۇرسا، ئۇنى قانداقمۇ تەرىقەتچىلەرنىڭ بەركاتىدىن بولغان دېيىش مۇمكىن؟ پادىشاھلارنىڭ دۇرۇس نىيىتى بولسا، شۇ ۋاقىتتا، يەنى مەملىكەتنىڭ دۈشمەنلىرىنى ۋە تەجاۋۈزچىلارنى يوقىتىۋاتقان چاغدا قالتىس ۋە ماقۇل كۆرۈنىدۇ. پادىشاھ تەۋەككۇل بىلەن ھىممەت ئايىغىنى ئەزىمەت ئۈزەڭگىسىگە قويسا، ئەلۋەتتە غەلىبە نۇسرىتىنىڭ لەشكىرى قوش ئات بىلەن ئىستىقبالىغا كەلگۈسىدۇر!

بۇ چاغدا، سۇلتان مۇھەممەت خان مىرزاشاھقا قارىدى ۋە:

— جانابىي ۋەزىر ئەزەم، سىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىڭىزنىڭ قانداق ئىكەنلىكىنى بىلمەكچىمىز. قېنى سىزگە مەرھەممەت! — دېۋىدى، ئوردىدىكى كاتىباشلارنىڭ كاتتىۋېشى، دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مىرزا شاھ دەرھال ئورنىدىن تۇردى ـ دە، سۇلتانغا ئېگىلىپ تەزىم بەجا كەلتۈردى. ئاندىن ئالدىرىماي سۆزلەشكە باشلىدى:

— خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان ھەزرىتى مەھدىي جانابىي ئالىيلىرىنىڭ يۇقىرىقى تۇرلۇك ئۇلۇش سۆپەتلىرى

بولغاندىن باشقا، بىزگە يەنە ئۇنىڭ تەۋاز ۇئە رەقىبىئۇللاھلىق سۇپىتىمۇ ئايانداۇر! ھەدىستە: «كىمكى خۇدا رىزاسى ئۈچۈن ئۆزىنى تۆۋەن تۇتسا، خۇدايىتائاللا ئۇنىڭ دەرىجىسىنى ئۇستۇن قىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ ھەقتە سامانىيلار سۇلالىسىدىن② قالغان بىر ھېكايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ:

نەزەر ئىبنى ئەھمەت سامانى③ پادىشاھ بولغان زامانىدا، ئوغلىغا مۇنداق دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەن: «قولۇمغا كەلتۈرگەن مەملىكىتىم مەندە تۇرسۇن دېسەڭ، تىلابە ۋە تەدبىر شۇكى، خەزىنىگە ئىشەنچ قىلما، چۈنكى مال ـ دۇنيا زاۋالغا يەتكۈسىدۇر؛ لەشكەرلەرگە ئىشەنمە، چۈنكى ئۇلار خىزمىتىگە باقىي تۇرالماس؛ مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقىغا مەغرۇر بولمىغىن، چۈنكى ئاخىر ۋەيران بولىدۇ؛ كەرەم ـ مەردلىك قىلماقتا مەشغۇل بولغىن. تەۋازۇ ـ كەمتەرلىك كۆڭۈللەر قۇشىنى ئوۋلاشتىكى ئىككى دامدۇر. ھەر كىم شۇ ئىككى دامنىڭ بىرىگە ئېلىنسا، بوشىنىشقا ئىلاجى بولمايدۇ.»

دېمەك، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۆزىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىدىن كېچىپ، باشقا كىشىنى ئەزىزلىگەن ۋە مۆھتەرەم بىلگەن كىشىنىڭ زاتى قەدىرلىك ۋە مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ. ھەرزىتى خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان مەھدىي جانابىي ئالىيلىرى دەل مۇشۇ خىلدىكى ئۇلۇغلار قاتارىغا مەنسۇپتۇر. تەرىقەت پىشۋالىرىغا تەۋازۇلۇق قىلغان ھەر قانداق پادىشاھ ـ سۇلتاننىڭ بۇ دۇنيادا ۋە ئاخىرەتتە دۆلەت بىلىكى قۇۋۋەتلىك، شەۋكەت تۇغى يۇقىرى بولۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «ئىلاھا، دەرۋىشلەرنى ئارقىسىدىن يەتتە قەدەم يەرگىچە ئۇزىتىپ بارغان كىشىنى ئىككى ئالەملىك ئەزىز قىلغايسەن، ئۇنىڭ

① بۇيۇك كەمتەرلىك دەرىجىسى.

② ③ سامانىيلار سۇلالىسى مىلادى 874 ـ يىلى نەزەر ئىبنى ئەھمەت سامانىي تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇرۇلغان سۇلالە. نەزەر ئىبنى ئەھمەت مىلادى 874 ـ يىلىدىن 892 ـ يىلىغىچە سامانىيلار تەختىدە ئولتۇرغان.

نەسلىدىن يەتتە كىشىنى پادىشاھ قىلغايسەن، ئۇلار ئۇچۇن يەتتە دوزاخنى ھارام قىلغايسەن!» دېگەنىكەن. ھەزرىتى ھەقسۇبانھانە ۋەتائالانىڭ دەرگاھىدا پادىشاھلارنىڭ دەرۋىشلەرنىي زىيارەت قىلمىقى ئىبادەتتۇر. دەرۋىشلەرنىڭ پادىشاھلار قېشىغا بېرىشى گۇناھى مەئىسىيەتتۇر. شۇنىڭ ئۇچۇن، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان جانابى ئالىيلىرىنىڭ شادى خوجا ئەزىزلەرنى قارشى ئېلىش ئۇچۇن قوش گۇمبەزگە ئىستىقبال قىلىپ چىقىشى تامامەن پادىشاھلىق ئۇدۇمغا مۇۋاپىقتۇر. ياخشى دەرۋىشلەرگە تەۋازۇ قىلماقنىڭ خاسىيىتى بىشىاردۇر.

مەۋكەبتىكىلەرنىڭ كاتتىۋىشى پولغان ۋەزىر ئەزەم مىرزا شاھىنىڭ ئۆزىنىڭ كۆز - قارىشىنى قوللىغانلىقىنى كۆرۈپ، سەبىرلەر سۇدۇرى خوجا لەتىپ تېخمۇ دادىللاشتى:

— مەنمۇ سۇلتان مۇھەممەت خان جانابى ئالىيلىرىنىڭ شادى خوجىنىڭ ئالدىغا ئىستىقبالغا چىقىشنى قوللايمەن، — دېدى ئۇ، — نىھايەت، ئىسھاق خوجا تەرىقەت ئەھلى ئېتىراپ قىلغان بالا گەردان نەقشىبەندى پىرىمىز ئىكەن، ئۇ ھالدا، سۇلتانىمىزنىڭ ئىسھاقىيە تەرىقىتى مەرھەمەت قىلغان خەلىپەتۇل خەلىپىنىڭ مەرتىۋىسىنى مەقبۇل كۆرمىكى تېخمۇ مۇۋاپىقتۇر. خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسىدە بولسا ئۇ ھالدا، ئىسھاقىيە تەرىقىتىدە بەندىچىلىك قىلىدىغانلارغا ئۆز پەرمانىنى تېخمۇ ياخشى جارى قىلدۇرالايدۇ ۋە خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسى بىلەن ھەم دەھرىي ھاكىمىيەتنى، ھەم روھانىي ھاكىمىيەتنى بىر ئۆزنىڭ قولىغا تەنھا مەركەزلەشتۇرەلەيدۇ!

— جانابى سەدرىلەر سۇدۇرى، بۇ گېپىڭىز نادۇرۇستۇر! — دېدى ئەمرۇل ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس، — تەرىقەتچىلەر پەقەت خانىقادىلا تەرىقەتچىي ھېسابلىنىدۇ! خانىقانىڭ سىرتىدا بولسا ئۇلار سەئىدىيە

مەملىكىتىنىڭ پۇقرالىرىدۇر. تەرىقەتنىي سەلتەنەت بىلەن ئوخشاش ئۇرۇنغا قويۇش نەتىجىسىدە ئەركانى دۆلەتكە خارابىلىق ۋە قۇسۇر يېتىدۇ. تەرىقەتنى شەرىئەت بىلەن باراۋەر ئۇرۇنغا قويۇش نەتىجىسىدە، پۇقرالار ئوچۇن يەنە تەرىقەت ئىستىبدادلىقىنىڭ يوكىنى كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلىش — زالىمنى پۇقراغا سەركەردە قىلغان بىلەن، بۆرىنى چوپان قىلغان بىلەن باراۋەردۇر!

ئەمرۇل — ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاسنىڭ بۇ سۆزىدىن چوچۇشقان مەۋكەب شاھىنشىنىدە چوقان كۆتۈرۈشتى:

— ئاكلىدىلامۇ ئى پۇشتىپاناھ، مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاسنىڭ سۆزى ئىسيانىدىن دېرەك بېرىدۇ! ئۇنىڭ تەكلىپىنى ھەرگىز قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ! بولمىسا، مەملىكەتتىكى ئىسھاقىيلىچىلەر غۇۋغا كۆتۈرۈشۈپ، جانابىي ئالىيلىرىنى دەھرىيلىكتە ئەيىپلىشىدۇ! ئىسھاقىيە تەرىقىتىنى سەئىدىيە سەلتەنەتى ئوچۇن بالا گەردانىدۇر!!

بۇ چاغدا ئەمرۇل ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس سۇلتاندىن ئىجازەت سورىدى. سۇلتان مۇھەممەت خان بەشتىنى لىكشتىپ ئۇنىڭ سۆزلىشىگە رۇخسەت قىلدى.

— ئى خاقانىي ئەزەم، — دېدى مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تۇرۇپ، — ئىزگە ھەقىقىي بالاگەردان بولغۇچىلار ھەرگىزمۇ ئاشۇ جاھالەت پىرلىرى بولغان ئەھلى تەرىقەتچىلەر ئەمەس، بەلكى سەئىدىيە سەلتەنەتىنى ئۆز يەلكىسى بىلەن كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاشۇ مېھنەتكەش سەئىدىيە خەلقىدۇر! پەقەت خەلق، خەلقلا بىزگە ھەقىقىي ۋە سادىق بالاگەردان بولغۇسى!

بۇ چاغدا شاھىنشىنىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن پۇچاقلىنىدىن ئەمرۇل — ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاسنىڭ نامىغا قارىتىپ ئېتىلىۋاتقان تەنە — مالامەت سۆزلىرى ئاكلىنىشقا

باشلىدى:

— مۇرتەد، ئىمانسىز، دەھرىي! . . .

بۇ چاغدا سۇلتان مۇھەممەت خان قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ژارقىرىشۋاتقان رەئىيىگە تىنچلىنىش ئىشارىتىنى قىلدى. بايانىن قوماچتەك پاراقلاپ كەتكەن شاھنىشىن ئەمدى يېڭىنە چوشسە ئاڭلانغۇدەك تىتماسلىق ئىچىگە چۆمدى.

سۇلتان مۇھەممەت خان ئاستا ئەمما ئىدىنتلىق سۆزلەشكە باشلىدى.

— ئەگەر بىراۋ ھاجەت تىلەپ كەلسە، ئىلاجىنىڭ بارىچە ئۇنى ھاجەتتىن چىقارماق لازىمدۇر. شۇڭا، ھەدىستە: «كىمكى باشقىلارغا ياردەم بېرىدىكەن، ھەقسۇبھانەۋەتائالا ئۇكىشىگىمۇ ياردەم بېرىدۇ. ھەر كىشى ھەقتائاللانىڭ نېمەتلىرىدىن قانچىلىك نېسىۋىگە ئېرىشكەن بولسا، ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ موھتاجلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلماق، ئاجىزلارنىڭ ھوقۇقىنى ئادا قىلىشىغا ياردەم بەرمەك ۋاجىپتۇر» دېيىلگەن. ئەزىزلەر بىزگە مېھماندۇر، ھەر كىمنىڭ قۇدرىتى ـ ھوقۇقى قانچىلىك يۇقىرى بولىدىكەن، شۇنىڭ باراۋىرىدە موھتاجلارنىڭ ھاجەت ـ تىلاۋەتلىرىنى راۋا قىلماقنى دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ سائادىتى دەپ بىلىش كېرەك. چۈنكى، بىر دەرۋىشنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلماق — پۈتكۈل ئادەمزات ۋە پەرىلەرنىڭ ئىبادىتى بىلەن باراۋەردۇر.

بۇ چاغدا، مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس:

— ئى ھەزرىتى پۇشتىپاناھ، — دەپ سۇلتاننىڭ سۆزىنى بىمەھەل ئۈزۈپ تاشلىدى، — مېھماننى چىللاپ كەلمەك ئاسان بولغىنى بىلەن كەتكۈزۈۋەتمەك بەسىي قىيىندۇر! ئىنسان بەخت — سائادەتنى باشقىلاردىن ئىزدەپ ئاۋارە بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى، ئۇلارنى ھېچكىم تەييارلاپ بېرەلمەيدۇ. مۇھەببەت بىلەن شەپقەتمۇ، پاراغەت بىلەن بەختمۇ پەقەت ئۆز

قەلبىنىڭ ئىشتىراكىدا، ئۆز پەزىلىتى، مېھنەتلىرى ئاساسىدىلا بارلىققا كېلىدۇ! شۇڭا، نېمە ئۈچۈن ئۆزىمىزنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا باشقىلارنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى كۆزلىگەندەكمىز؟!

ـ ئىخلاسى سۇس مۇغۇل، ئېمانسىز مۇرتەد! ـ دەپ سەدىرلەر سۇدۇرى ئۇنى تىللىدى چىشىنى غۇچۇرلىتىپ.

راست ئېيتىسىز جانابىي سەدىرلەر سۇدۇرى، ـ دېدى مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاسمۇ بوش كەلمەستىن، ـ بىراق ئېمان ـ ئىخلاس پەقەت دىلىدا بولغاندىلا، ئاندىن ئىنسان ئۆز ئەتراپىنى گۈل ـ چېچەككە پۈركىنەلەيدۇ! شۇڭا، ئىنسانغا باشقىلارنى ئەمەس بەلكى ئۆز دىلىنى ئۆزىگە سەجدىگاھ قىلىشى كېرەك!

سۇلتان مۇھەممەت خان ئۇلارنىڭ بەس ـ مۇنازىرە، تىل جېڭىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇراتتى. ئۇ بۇنىڭدىن ئوتتۇز يىل ئىلگىرىكى ياشلىق ۋە تەجرىبىسىزلىكىدىن ئوڭايلا ئوتتۇرىغا سەكرەپ چۈشىدىغان تەنتەك شاھزادە ئەمەس ـ تە.

ـ ئى زاتى شەرىفلەر، ـ دېدى ئۇ شاھىنشىن ئۇستىدىن تۇرۇپ، ـ ئەسلى قائىدە شۇكى، ئىلاج بولسىلا، ئۆزىنگە دۈشمەن پەيدا قىلماسلىق، مېھمان بولۇپ كەلگەن دوستلارغا خارلىقنى راۋا كۆرمەسلىك لازىم. مۇبادا، ئۇ دۈشمەن بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا دىلىناۋازلىق ۋە مەرھەمەتسازلىق قىلماقلىق لازىم. ئۇ بەلكىم بۇنىڭ بىلەن دوست بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. دوستنى ئىززەت ۋە مەرھەمەت بىلەن ئۇلۇغلاش لازىم، دوستلۇقى مەھكەم بولسۇن. دوستلارنىڭ ئىتتىپاقى پۈتۈن نۇسرەت سەۋەبىدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن بۇزرۇكلارنى ئۆزىگە سىرداش تۇتماق لازىمدۇر. ھەر كىم شەرىئەتنىڭ تاشقىرى ئىش قىلغان بولسا، ئۇنىڭغا شەرىئەت ھۆكۈمى بىلەن ئەدەب بەرمەك ـ پادىشاھلار ۋە ھاكىملارنىڭ مەرتىۋىسىدۇر. ئەگەر ئەدەب

بەزمەك، مەنئىي قىلماق قولىدىن كەلمىسە، تىل بىلەن ئەسىھەت قىلماق كېرەك. بۇ — ئەللامەلەر، ئەقۋادارلار مەرتىۋىسىدۇر. تىل بىلەنمۇ ئەسىھەت قىلالماي، قورسىقىدىلا غۇم ساقلاپ يۈرمەك — ئىمانسىز دەرۋىشلەر مەرتىۋىسىدۇر. شۇڭا، قەدىمكىلەرنىڭ جەۋرىدىن ئولۇمنى پارتخور ئەمەلدارلارغا، رەشىك — ھەسەتنى مۇللا — ئىشانلارغا، پىتنە — كىبىرنى سودىگەر — زەردارلارغا، ھىيلە — مىكىرنى تەننار جۇۋانلارغا تەقلىد قىلىشى بىكار ئەمەس.

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا كېچىشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ئېلان قىلدى.

بىراق، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ دەھرىي سەلتەنەت، شەرىئەت ۋە روھانىي تەرىقەت گۈللىرىدىن ھەسەل ھەرىسىدەك گۈلدىن گۈلگە قونۇپ ئالماقچى بولغان لەززەتلىرى ئۇزاققا بارماي زەھەر — زوقۇمغا ئايلىنىپ، يۇرىنىدىن بۇلاق بولۇپ تېمىشقا باشلىدى.

* * *

تاغ تەرەپتىن بىر لاچىن پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇپ كەلدى. ئۇ يەلكىسى توق قىزغۇچ، قۇرسىقى ۋە بوينى ئاق، يىلان يەيدىغان تاغ لاچلىق ئىدى. لاچىن سېرىق رەڭلىك ئالقىنىدا بىر قارايىلاننى دۈمبىسىدىن چاڭگاللاپ كۆتۈرۈۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۆمۈر تىرناقلىرى ھېلىقى يىلاننىڭ سوغۇق بەدىنىگە چوڭقۇر پېتىپ كەتكەنىدى. بۇ بىلەكتەك تومۇلۇقتا، ئىككى گەز ئۇزۇنلۇقتا، تولۇق يېتىلگەن ۋە راسا كۈچەك تولغان زەھەرلىك ئاق يەر يىلىنى ئىدى. ئۇ غەزەپلەنگەنلىكتىن ھەدەپ ئۆزىنى ئىككى ياققا تاشلاپ يۇلقۇناتتى. بىراق، لاچىن تېز ئۇچقانلىقتىن، يىلان ھالسىزلىنىپ بېشىنى كۆتۈرەلمەيۋاتاتتى.

ئاخىر قاتتىق ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالمىغان بۇ يىلان قىلدەك تولغىنىپ يۇرۇپ، لاچىننىڭ بوينىغا چىرمىشىپ يۆگىلىۋىلىشقا مۇۋەپپەق بولدى. يىلان ئوتلۇق قارا تىلىنى چىقىرىپ ۋىشىلدىغىنىچە ئۆزىنى تۆمۈر تۇمشۇقى بىلەن چوقۇپ، تىتماقچى بولۇۋاتقان لاچىننا نەشتەر ئۇرماقچى بولۇپ ھەدەپ ئېتىلاتتى - يۇ، بېشىنى دەرھال تارتىۋالاتتى. بىر چاغدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان لاچىن يىلاننىڭ جىمىپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى چوقۇماقچى بولۇپ تۇمشۇقىنى سوزۇشىغا، يىلاننىڭ ياپىلاق ئۇچبۇرجەك ئاغزىدىن قاپقارا ئىستەك بىر قارا چاقماق ئېتىلىپ چىقتى. ئۇ ھەرگىز ئالدىنى ئېلىپ بولغىلى بولمايدىغان دەھشەتلىك ۋە زەھەرلىك چاقماق ئىدى. ئۇ ئېتىلىپ چىققىنىچە لاچىننىڭ تۆمۈر تۇمشۇقى ئوستىدىكى كۆزنىگە «تارس» قىلىپ تېگىپ كەتتى! قارا يىلان تاغ لاچىننىڭ كۆز چەشمىسىنى ئۆزىنىڭ بارلىق زەھىرى بىلەن لىق تولدۇرۇپ قويدى.

بۇ تۇيۇقسىز زەربىدىن گاڭگىراپ قالغان تاغ لاچىنى ئاسماندا بىر دەقىقە قېتىپ تۇرۇپ قالدى. ئۇ جانسىز قاناتلىرىنى كەرگەن ھالدا خۇددى توزۇپ كەتكەن توخۇ پەيلىرىدەك ھاۋادا بىر - ئىككى دەقىقە لەيلەپ يۈردى، ئاندىن يەرگە قاراپ بىراقلا موللاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى! لاچىن يەرگە چۈشكەندىن كېيىن پاخپايغان قاناتلىرىنى بىر ئىككى قېتىم ئارانلا قىمىرلاتتى - دە، يەر ئۈستىدە ئەبەدىي يېتىپ قالدى. ھېلىقى يارىلانغان قارا يىلان ھەرتەرەپكە تولغىنىپ، ئاخىر ئۆلۈك يانقان تاغ لاچىننىڭ جانسىز چاڭگىلىدىن ئۆزىنى قوتۇلدۇرۇپ چىقتى - دە، دۈشمىنىنىڭ سوۋۇپ قالغان جەسىتىنى تاشلاپ، زىندىلەنگەن تېنىنى ئاران سۆرەپ چاتقاللىقىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن يوقالدى.

* * *

قىزىق كۆز ئىسسىقىدا ئەسىرلەردىن بۇيان قاغجىراپ ياتقان ھىممىتىنىڭ سېپى پالقۇنجاپ كۆيمەكتە ئىدى. چەپقۇل تەرەپتە ئۇستى - بېشى ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان ئېگىز قاراڭغۇلۇق تاغلىرى[1] يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئوڭ قول تەرەپتە كۆك ئاسمان كۆز يەتكۈسىز قۇم بارخانلىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. ئەگەر چەپقۇل تەرەپتىكى ئېگىز قاراڭغۇلۇق تاغلىرى ۋە ئوڭقول تەرەپتىكى قۇم بارخانلىرى بولمىسا، بىر تۇپمۇ گىيا ئۇنمىگەن ھىممىتىنىڭ سېيىنىڭ قەيەرگىچە سوزۇلۇپ باردىغانلىقىنى پەرەز قىلىپ بولغىلى بولمايتتى.

قاراڭغۇلۇق تاغلىرى تەرەپتىن ئېقىپ چىقىپ، ھىممىتىنىڭ سېيىنغا كەلگەندە بىر - بىرى بىلەن قوشۇلىدىغان كىچىك ئېقىنلاردىن ھاسىل بولغان توپىلىق ئېقىنى قاقاس ساينى قاپ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتۈپ، يىراقتىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كۆزدىن غايىب بولاتتى. غىلاڭ تاشلىق ساي تۈگەپ سېغىز توپىلىق يارداڭلىق باشلانغان دۆڭلۇكتىنىڭ بىر چېتىدە ئالدى توپىلىق ئېقىنىغا قارىتىلىپ سېلىنغان ئېككى گۈمبەز چوقچىيىپ تۇراتتى. بۇغرا قۇمى يولى دەپ ئاتالغان قەدىمكى يەكەن - قەشقەر يولى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئاشۇ ئېككى گۈمبەزنىڭ نامى بىلەن قوش گۈمبەز دەپ ئاتىلىدىغان كونا مازارنىڭ يېنىدىن ئەگىپ ئۆتەتتى. ھەر يىلىدا بىر نۆۋەت بولىدىغان نوروز ئايىمىدە پورت - يورتتىن كىشىلەر نوروز ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن بۇ يەرگە توپلىناتتى. باشقا چاغلاردا بولسا كەچ

---

① قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ قەدىمكى نامىلىرىدىن بىرى. - ئا. ھ.

قېلىپ قونالغۇ قىلىش ئۈچۈن بۇ يەرگە چۈشكەن بىر - ئىككى يولۇچىدىن باشقا ئادەم يوق دېيەرلىك ئىدى.

بىراق، يېقىنقى ئۈچ - تۆت كۈندىن بېرى چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىدەك مىسكىن تۇرىدىغان بۇ قوش گۈمبەز باشقىچىلا ئاۋاتلىشىپ كەتكەنىدى. توپلىق ئېقىنىنى بويلاپ قاتار - قاتار تېكىلگەن رەڭگا - رەڭ خىمە - چېدىرلار، ئاق ئۆيلەر بۇ قاقاس چۆللۈكنى كۆركەم شەھەر ھالىتىگە كەلتۈرگەنىدى. خىمە - چېدىرلار بىلەن ئاق ئۆيلەر ئارىسىدا رەستە - بازارلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ بازارلاردا خۇددى دارۇلسەلتەنەت يەكەن شەھىرىدىكىدەكتلا كىيىم - كېچەك، مال - چارۋىلار، چەرەندە - پەرەندە، گۆش - ياغ، توخۇ - تۇخۇم، ئۇن - گۈرۈچ، سۈيۇق - قويۇق مايلار، ئوت - بوغۇز، نان - توقاچ، ئوتۇن - كۆمۈر ۋە ھەر خىل كۆكتات، مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز، يەل - يېمىش، ھالۋا - قەندالات، ھەر خىل مەجۇن - بەك، كۆكنار - نېشە، مۇرابا - شەربەت قاتارلىق شەھەر - بازارلاردا تېپىلىدىغان ۋە تېپىلمايدىغان نەرسىلەر سېتىلاتتى. ئاش قىلىدىغان بۇرچىغانلار ئىككى قاتاردىن بولۇپ، ئاشپەز - تەبباخلار نەچچە يەردە كاتتا قازان ئاستۇرۇپ گۈرۈچ ئاش ۋە سۈيۇق ئاش پىشۇرۇپ ساتاتتى. تانۇاي - سامسىپەزلەر كۆچمە تونۇر - ئۇچاقلىرىدا سامبۇسا، سامسا، گۆش گىردە، پەرمۇدە، شىرنمان نان ۋە كاكچا نانلارنى يېقىپ پىشۇرۇپ تەۋەك - تەۋەكلەردە تىزىپ دۆۋىلىۋەتكەنىدى.

سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ ئوردۇگاھى قوش گۈمبەزنىڭ يېنىغا تىكىلگەنىدى.

ھىجرىيە 1005 - يىلى ماھىي سەپەرنىڭ ئۈچىنچى كۈنى[1] جۈمە ئىدى. ئۆز مەرتىۋىسى ۋە روتبىسى بويىچە مۇراسىم

---

① مىلادى 1596 - يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى.

كىيىملىرنىڭ كىيىشىپ كاتتا ياسىنىشقان ئەمرۇل - ئۇمەرا، بەگۇ - بىگات، ئەكابىر - ئەشرەبلەر سۇلتان مۇھەممەت خانىڭ پەرمانى بويىچە ئوردۇگاھ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا يىغىلىشتى.

ئوردۇگاھنىڭ ئالدىدىن تاكى نەمەنگانلىق مېھمانلار ئاتتىن چۈشىدىغان يەرگىچىلىك يەتمىش قەدەم ئارىلىققا قىزىل كىگىز دىن پايانداز سېلىنغانىدى. بۇ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ چەت دۆلەت مېھمانلىرىنى كۈتۈۋالغاندا كۆرسىتىدىغان ئەڭ ئالىي ھۆرمەت ئۆلچىمى ئىدى. سۇلتان مۇھەممەت خانىڭ پەرمانى بويىچە بۈگۈن شادى خوجا باشچىلىقىدىكى نەمەنگانلىق مېھمانلار مۇ مۇشۇ دەرىجىدىن مۇشەررەپ بولماقچى ئىدى.

قوش گۈمبەزنىڭ بىر چېتىدە ئۆسكەن بىر توپ ئېگىز قېرى تۇت دەرىخىنىڭ ئۈستىدە قاراۋۇللۇققا چىقىرىلغان بىر نەۋكەر: «كەلدى، ئۇلار يېتىپ كەلدى!» دەپ ۋارقىرىدى، ئىشكئاغا مىرزا ئابدۇللا دەرھال ئوردا ئوركېستىرىگە قول ئىشارىتى قىلدى. ئوركېستىر ھەيۋەتلىك «سەرباز چە» كۈيىنى ئورۇنلاشقا كىرىشتى. شوخ پەدىگە چېلىنىۋاتقان «سەرباز چە» موزىكىنىڭ ساداسى ئىچىدە ھىمىتىنىڭ سېپى لەرزىگە كېلىپ، پاختەك - قۇمرى قۇشلىرى ئورۇكۇشۇپ ھاۋاغا ئۇرلەشتى. خوشاۋاز سۇيىتورغايلار ئۆزلىرىنىڭ ناله - پىغانلىرى بىلەن ئەمدىلا كۆرۈشكەن ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىدىكى پىغانلىرىنى قاينىتاقاندەك سايراشتى.

بۇ چاغدا يىراقتىن ئاتلىق ۋە پىيادە كېلىۋاتقان ئوچ - توت كىشىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. شاھانە سايىۋەن ئاستىغا قۇرۇلغان تەخت كۇرسىدا ئولتۇرغان سۇلتان مۇھەممەت خان ئۇلارنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇردى. مىرزا ئابدۇللا ئىشكئاغا مەۋكەبكە قول ئىشارىتى قىلىۋىدى، ئۇلار دەرھال سۇلتاننىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۇزۇن ئىككى سەپ ھاسىل قىلدى.

ھېلىقى ئوچ - توت كىشى ئوردۇگاھنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا

يېتىپ كەلدى. سۇلتان مۇھەممەت خان ئۇلارغا سىنچىلاپ قاراپ كۆردىكى، ئاتىنىڭ ئۈستىدە مەللەچەكمەن تون كىيگەن، بېشىغا ئورۇۋالغان كىچىك سەللىسى بىر تەرەپكە قىڭغىيىپ قالغان، قوڭالتاق كەش كىيگەن پۇتىنى ئاتنىڭ ئارغامچا ئۈزەڭگىسىگە قويۇپ چىڭ تىرىۋالغان، يادا ئۆگۈ يۈرىنى سەپكۈن باسقان، ئۇرۇق، ئاۋاق بىر ئۆسمۇر ئولتۇراتتى. ئۇ كۆپ بولغاندا، يەتتە - سەككىز ياشلارغا كىرگەن بولۇپ، قول باغلاپ تۇرۇشقان بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ يېتىرقىغاندەك قىلىپ ئارقىسىغا داجيىتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئاتنى يېتىلەپ كېلىۋاتقان ئاتمىش ياشلاردىكى بىر مويسىپت ئاتىنىڭ چۈلۈۋرىنى بوينىغا سېلىۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن پىيادە كەلگەن ئۈچ كىشىمۇ دەرۋىشچە كىيىنگەن بولۇپ، بويۇنلىرىغا قەلەندەرلەرنىڭ كاشكۈلىنى ئېسىۋالغانىدى.

ئۇلار ئوردىنگاھ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، ھېلىقى مويسىپت ئادەم ئاتنى توختاتتى - دە، قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ «ياخشى تۇرۇڭلارمۇ ئى ئەزىزانە يارىنلىر ئەھلى!» دەپ جامائەتكە سالام قىلدى ۋە ئاتنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغان ھېلىقى ئۆسمۈرگە: «كەلدۇق، ئى مەخدۇمزادە شادى خوجام. مانا ئەمدى يېتىپ كەلدۇق. سىز ئۇزاقتىن بېرى كېلىشنى زارىقىپ ئارزۇ قىلغان ئانا دىيارىڭىزغا يېتىپ كەلدۇق! — دېدى كۆلۈپ تۇرۇپ.

سۇلتان مۇھەممەت خان ھېلىقى مويسىپتنىڭ سۆزلىرىدىن ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان بۇ ئۆسمۈرنىڭ ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ ھازىرقى ئىمامى ھەزرىتى خوجا يەھيا خوجام پادىشاھ قەدىدىسە سىرەھۇ - ھىدايەتكە ھادى، قەدىدىسە خوجا شادى ئىكەنلىكىنى بىلدى ۋە ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك بىر ئەلنىڭ تەخت ساھىبى ئىكەنلىكىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى - دە، شادى خوجىنىڭ ئارغامچا ئۈزەڭگىسىگە يۈز -

كۆزىنى شۇرتۇپ، ھېلىقى مويسىپىتنىڭ قولىدىن ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى ئېلىپ، بەزىدە چۈلۈۋرتى بوينىغا سېلىپ، ئۇدۇل قىزىل پايانداز ئۈستىگە يېتىلەپ كەلدى. بۇ تەسىرلىنىڭ مەنزىرىنى كۆرۈپ ھاياجانلانغان خالايىق گۈرۈلدىشىپ كېتىشتى. ئۇلار ئوردۇغاھنىڭ دەرۋازىسىغا ئالدىغا كەلگەندە تۆت ئەمرۈل ـ ئۇمىدا تۆت تەرەپتىن يۇگۈرۈشۈپ كېلىپ ئۆسمۈر شادى خوجىنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن كۆتۈرۈپ قىزىل پايانداز ئۈستىگە چۈشۈردى ۋە قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ تۇرغۇزدى.

ـــ خۇش كېلىپتىلا مۇ ئى ھىدايەتكە ھادى، قەددىسەھۇ خوجا شادى! ـــ دەپ مۇبارەكبادلىق قىلدى سۇلتان مۇھەممەت خان، ـ ھەدىسى شېرىپتە: «كىمكى بىر زاھىدنى قۇچاقلاپ، بوينىغا قول سېلىپ كۆزۈشسە، مىڭ پەيغەمبەرنى قۇچاقلاپ كۆزۈشكەندەك بولىدۇ!» دېگەن پەيغەمبەرنىڭ بۇ سۆزى بويىچە ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆزۈشۈشكە ئىجازەت بولۇرمىكىن؟

ئەگەر خۇداۋەندە ئالەمىيان ئۆز بەندىلىرىنىڭ يۈزىگە دۆلەت ئىشىكلىرىنى ئاچمىقنى ئىرادەت ۋە تەقدىر قىلسا، ھەر خىل باھانە ۋە سەۋەبلەر بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت بېغىشلايدىكەن. گەرچە خوجا ئىسھاقنىڭ ئوغلى شادى خوجا تېخى ئۆسمۈر نارەسىدە بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قىسمەت پېشانىسى بۇ تەقدىرسۇبھانەگە مۇڭاپىق چۈشكەنىدى.

شادى خوجا سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ سۆزلىرىدىنى چۈشەنمىگەندەك قىلىپ يېنىدىكى ھېلىقى مويسىپىتكە قارىدى. مويسىپىت ئۇنىڭغا: «ماقۇل دېگىن!» دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. ئۇ قوناق شېخىدەك ئىنچىكە قوللىرىنى سۇلتان مۇھەممەت خانغا سۇندى. سۇلتان ئۆسمۈرنىڭ قوللىرىنى كۆزلىرىگە سۈرتۈپ بەندىچىلىكنى ئادا قىلغاندىن كېيىن قوللىرىدىن تۇتۇپ يېتىلىگەن پېتى ئۇنى ۋە ھېلىقى مويسىپىت

باشلىق يەنە باشقا نەمەنگانلىق مېھمانلارنى ئوردۇغاھنىڭ ئىچىگە باشلاپ ماڭدى. بۇ چاغدا ئوردا ناغرىچىلىرى قوللىرىدىكى كۈموش چوكىلىرى بىلەن ئالتۇن ناغرىلارنى شادىيانە كەلتۈرۈپ ئورۇپ، پۈتۈن قوش گۈمبەزنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى. ناغرىغا تەڭكەش قىلىنىپ چېلىنىۋاتقان سۇنايلار بەجايىكى دۆلەت تويىدىن دېرەك بېرىۋاتقاندەك قىلىپ، توختىماستىن زارلايتتى. سۇلتان مۇھەممەت خانىڭ قوش گۈمبەزدىكى ئوردىگاھى ئون سەككىز تۈۋرۈكلۈك خىمە - چېدىرىدىن ياسالغان يوغان بىر ئۆي ئىدى. سۇلتان شادى خوجىنى قولىدىن تۇتقىنىچە تۇردىكى شاھ سۇپىغا يېتىلەپ كەلدى - دە، ئۇنى ئۆز يېنىغا ئولتۇرغۇزغاندىن كېيىن باشقىلارنى جايى راھەت كۆرسەتتى. مېھمانلار بىلەن دۆلەت ئەركانلىرى ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن سۇلتاننىڭ باكاۋۇللىرى پەتنۇس - پەتنۇسلاردا، لىگەن - لىگەنلەردە قەن - ناۋات، پىستە - بادام، مۇنىر - قەندالات، ئالما - ئانار، قوغۇن - تاۋۇز ۋە ھەر خىل مېۋە - چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىپ داستىخان سالدى. ئارقىدىن ھايال بولماي بىر داشقازان قويۇقئاشنى قازىنى بىلەن كۆتۈرۈپ كېلىپ، شادى خوجامىلارنىڭ ئالدىدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى.

— ئەزىزلەرنىڭ كۆڭلىگە خورسەنلىك يەتكۈزۈش، — دېدى سۇلتان مۇھەممەت خان كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، — ناھايىتى ئۇلۇغ ئىشتۇر. ھېكايە قىلىنىشچە، ئىسكەندەر زۇلقەر نەيىن بىر كۈنى ئەتتىگەندىن كەچكىچە ھۆكۈمەت ئىشىنى ئىشلەپ ئولتۇرغان بولسىمۇ ئەمما شۇ بىر كۈن ئىچىدە ھېچكىم ئۇنىڭغا ئەھۋال ئېيتىپ ياكى ھاجەت تىلەپ كەلمەپتۇ. كەچ بولۇپ، ئىشتىن يانغاندا، پادىشاھ ئۆزىنىڭ ئەئيانلىرىغا:

— مەن بۇ بىر كۈننى ئۆمۈر كۆرگەن ھېسابلىمايمەن، —

دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان بىرەيلەن ئاربىغا سۆز قىستۇرۇپ دەپتۇكى:

— ئەي پۇشتىپاناھ، بۇگۈن ئۆزىڭىزنىڭ تەن سالامەتلىكىڭىز ياخشى، بىر كۈنلۈك ئۆمرىڭىز مەنىلىك سۆھبەتلەر بىلەن ئۆتتى. دۆلەت ئەربابلىرى مەقسىتىڭىزگە مۇۋاپىق ئىش كۈتۈۋاتىدۇ. دۆلەت تىنچ، لەشكەرلىرى سىپاھلار مۇكەممەل، خەزىنىلەر بايلىق بىلەن تولغان. شۇنداق تۇرۇقلۇق، مۇشۇ بىر كۈننى ئۆمۈر كۆرمىگەن ھېسابىدا كۆرسىڭىز بۇ كۈننى نېمە دېيىش كېرەك؟

— ئەگەر پادىشاھتىن ئاجىزلارغا راھەت يەتمىسە، ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتى رۇۋا بولمىسا، ئۇنى قانداقمۇ پادىشاھلارچە ئۆمۈر كۆردى دېگىلى بولسۇن؟ — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئۇنىڭغا. — پادىشاھنىڭ لەززىتى ئوچ ئىش بىلەن ھاسىل بولىدۇ. بىرىنچى، دۈشمەنلەرنى يېڭىپ مەغلۇپ قىلىش بىلەن؛ ئىككىنچى دوست ـ يارەنلەرنىڭ كۆڭلىنى خۇشال، مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىش بىلەن؛ ئۈچىنچىسى، ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىنى رۇۋا قىلىپ، ئازاد قىلىش بىلەن پادىشاھنىڭ كۈنى مەنىلىك ئۆتىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلارنىڭ پادىشاھ ئۈچۈن ئانچە لەززىتى يوق.

— ئىنشائاللا، — دېدى شادى خوجا، — بىز ئەزىزلەرمۇ خاقانىي ئەزەم، مەھدى ئاخىرقى زامانىنىڭ تەرىپ ـ تۆسپىنى ئاڭلاپ، ئاستانىسىنى ماكان تۇتايلى، دەپ بۇ تەرەپلەرگە كەپتۇق. ھە بۇ... بۇ...

شادى خوجا ھېلىقى مويسىپىت ئادەمنىڭ يولدا ئۇچرىتكەنلىرىنى بىر ـ بىرلەپ يادلىۋالغان بولسىمۇ، بۇنداق چوڭ سورۇننى كۆرۈپ باقمىغانلىقتىن تەمتىرەپ قېلىپ، نېمە دەيدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالدى. ئاخىر ئۇ ھېلىقى مويسىپىت ئادەمگە قارىدى ۋە:

— قالغان سۆزلەرنى ئەتكەم نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپە

ئەلەيھىزرەھىمەدىن ئاڭلىغايسىزلەر! — دەپ سۆزىنىڭ ئاران تۇگەتتى.

ئۇشتۇر خەلىپە دېيىلگەن ھېلىقى مويسېپىت ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ، سۇلتان مۇھەممەت خانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئالدىرىماي سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئەگەر خۇداۋەندەكەرنىم تەرىقەت پاناھ ئەنبىيا مۇرسەللەرگە، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئۇلۇغ ئەۋلىيالارغا، رەھىمدىللىك ۋە قۇدرەتلىك ماشايىخلارغا ھەم ئاللانىڭ رازىلىقىغا ئېرىشكەن ئالىي دەرىجىلىك پادىشاھلارغا شانۇ ـ شەۋكەت ئاتا قىلىشنى ئىرادەت ۋە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۆزىنىڭ ھېكمىتى ئارقىلىق ئۇلارنى ئالدى بىلەن ئېغىر ھىجران ۋە خارۇ ـ ئەلەمگە مۇپتىلا قىلىپ، جاھانىنىڭ ئىسىق ـ سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، مېھنەت ۋە مۇشەققەتلىرىنىڭ قايغۇسىنى تېتىتىدۇ ـ ئاھۇ ـ نادامەت توزان ـ تۇپراقلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، پۇشايمان ئوتى بىلەن پىشۇرۇپ، خار ۋە بىئېتىبار كوچىلاردىن ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ دەرىجە ئىززەت ۋە ھۆرمەت ئەۋجىگە قەدەممۇ قەدەم ئېلىپ چىقىدۇ. بەزىلىرىنى ئۆزىگە ھەقىقىي يېقىن دەرىجىگە كۆتۈرۈپ ئۆزىنىڭ مەھبۇبى ۋە قوبۇل تۇتقان بەندىسى قىلىدۇ. بەزىلىرىنى بولسا تەخت ـ سەلتەنەتكە ئولتۇرغۇزۇپ، قەدىر ـ مەنزىلىنى پەلەك دەرىجىسىدىنمۇ يۇقىرى ئۆرلىتىپ ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىنى كەڭ يايدۇرۇپ، ھەقىقىي پادىشاھلىق دەرىجىسىنى ۋە دۆلىتىنى ئېلىتىپات قىلىپ. دۆلەت ئاپىتى شۇلىسىنىڭ ئارغامچىسى بىلەن زۇلۇم قۇدۇقىغا چۆككەن زۇلۇمكەش ئاجىزلارنى تارتىپ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت سايىسى بىلەن پەۋرىش قىلىدۇ. دېمەك، مەملىكەت بولسا ئادالەتلىك بىلەن ئاۋات ۋە زۇلۇم بىلەن خاراب ـ ۋەيران بولىدۇ.

— ئىنشائاللا، — دېدى سۇلتان مۇھەممەت خان ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ مەسىئىل ـ مەرۇپلىرىنى ئاڭلاپ، — تەكرىتائاللانىڭ

ئىنايىتى بىلەن بۇل تەخت ـ سەلتەنەت بىزگە مەنسۇپ بوپتۇ. شۇنداق، بۇ دۇنيا بىر ئېكىنزاردۇر. ھەر كىم بۇ ئالەمدە تېرىغانىنى ئۇ ئالەمدە ئورۇپ، ئوزۇقلىنىدۇ. ھەر بىر كىشىگە بۇ دۇنيادا قىلغان ياخشى ئىشلىرى ئاخىرەت دەسمايىسى بولىدۇ. بىراق، پادىشاھلارنىڭ ئاخىرەت دەسمايىسى بولسا ئادالەت بىلەن يۇرت سوراش، تەرىقەت پاناھ بولۇپ، پۇقرالارنىڭ بايلىقى، يۇرتنى ئاۋاتلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. تەكرىدىن ئۇمىدىم شۇكى، ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ قوللۇقىنى بەجا كەلتۇرۇپ، تەرىقەت ئېھسانلىرىدىن بەھرىمەن ئەزىزلەر ئۇزاق يول يۈرۈپ ھاردۇق يەتتى. شۇڭا بۇگۈن ئارام ئېلىشسا، ئەتە دارۇلسەلتەنەت يەكەن تامان يۈرۈپ كەتكەن بولساق. . .

— ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، — دېدى ئۇشتۇر خەلىپىمۇ دەرھال قوللۇق بىلدۈرۈپ، — خاقانى ئەزەم، ھەزرىتى مەھدىي زامانىنىڭ ئەمرى ۋاجىپ، پادىشاھنىڭ خاھىشى بىزنىڭ رايىمىزدۇر! . . .

ئەتىسى، «ھەزرىتى مۇھەممەت خان بۇ ئەزىزلەرنى ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن قارا قوم يېزىسىغا ئېلىپ كەلدى. ئاندىن كېيىن ھەزرىتى مۇھەممەت خان ئاتتىن چۈشۈپ، ھەزرىتى ئەزىزلەرنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى بوينىغا سېلىپ، ئوزدىغا ئېلىپ كىرىپ، ئۇچ كۈن مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، كاتتا زىياپەت بەردى. ئۇ ھەزرىتى ئەزىزلەر ئۈچۈن خاس بىر ئورۇننى جابدۇغانىدى. ھەزرىتى ئەزىزلەر شۇ جايغا چۈشتى.»①

① شاھ مەھمۇد جوراس: «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» («سۇئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار») قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 9 ـ بەت.

* * *

خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپىنى يەكەن خانلىق جامەسىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان جۇمە نامىزىغا ئىماملىق قىلىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ «خەلقىي ئالەم ئالدىدا سەلتەنەت بىلەن تەرىقەتنىڭ بىر دەكلىكسىز نامايان قىلايلى!» دەپ مەكتۇپ يازدى. بىراق، ئۇشتۇر خەلىپە: «مىجەزىم يوق تۇرىدۇ» دەپ جۇمە نامىزىغا كەلمەي قويدى. ۋا ھالەنكى، شۇ كۈنلا ئايغاقچىلاردىن ئۇنىڭ ئاغرىپ قالمىغانلىقىنى، بەلكى شادى خوجىنى ئېلىپ، قارا ھەجاج خانىقاسىدا ئىسھاقىيە مۇرتلىرى بىلەن كېچىچە تۇنەك قىلىپ، جەھر سوقۇپ تەلقىن سۆزلەپ چىققانلىقىنى ئاڭلىدى.

شادى خوجا يەكەن دىيارىغا كەلگەندىن بۇيان، ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ يارىدىمى بىلەن ئىسھاقىيە مۇرتلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىشقا مۇۋەپپەق بولدى. دار ۋلسەلتەنەت يەكەندىكى ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسھاقىيچىلەر ئىدى، شۇڭا پايتەختىنىڭ سىياسىي مۇھىتىمۇ قويۇق ئىسھاقىيە تۇسىنى ئېلىشقا باشلىدى. ئۇشتۇر خەلىپە سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ خۇددى شۇ ئۇسۇل بىلەن تارقاق ھالەتتىكى ئىسھاقىيچىلەرنى باشقىلاتتىن شادى خوجا بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، مەملىكەتتە دەھرىي ھاكىمىيەت بىلەن ئۇرەڭگە سوقۇشتۇرالايدىغان بىردىنبىر روھانىي ھاكىمىيەت مەركىزىنى قۇرۇپ چىقىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولۇاتاتتى.

— ھەزرىتىم، مەن بىر گەپ ئاڭلىدىم، — دېدى شەيخۇلئىسلام قازى رىزا سۇلتان مۇھەممەت خانىنى مېھراب يېنىدا توختىتىۋېلىپ، — ئىلاھە، راست بولمىسۇن؟

— نېمە گەپ، تەقسىر؟

— جۇمە نامىزىغا بۇنىڭدىن كېيىن نايىپ ئىشان ئۇشتۇر خەلىپە ئىمامىلىق قىلماقچىمىش، راستمۇ؟

— تەقسىر، ئىسھاقىيە مۇرتلىرى بىلەن بىر شەھەردە ياشاۋاتقانىكەنمىز، نېمە ئۈچۈن ئۇ جۇمە نامىزىغا ئىمامىلىق قىلسا بولمايدىكەن؟ نىھايەت، ئۇ تېخى ئىسھاقىيىچىلەرگە نايىپ ئىشانغۇ؟

— چۈنكى، ئەگەر يۇگۇن بۇ ئەشەددى تەرىقەتچى سىز بىلەن بىزگە ئىمامىلىق قىلىپ ئۆگىنىپ قالسا، ئەتە ئۇ ھەزرىتىم سىزنىڭ باشقۇرۇشىڭىزدىكى دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشى كويىدا بولماسمۇ؟

— ئەمما، ئۇ تەرىقەتچى ـ دە، ئۇنىڭ دەھرىي سەلتەنەت بىلەن كارى نېمە؟

— ھەيھات، ھەيھات! بۇنداق دېيىش ئاقىلانىلىك ئەمەستۇر ھەزرىتى خاقانىي ئەزەم! — دېدى شەيخۇلئىسلام قازى رىزا جانابلىرى ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، — ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ يۇرۇش ـ تۇرۇشىدىكى نۇرغۇن شۇبھىلىك ئالامەتلەر ئىسلام شەرىئىتىگە مۇخالىپ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سىزنىڭ دەھرىي سەلتەنەتىڭىزگىمۇ تەھدىت بولماقتا!

— مەسىلەن، تەقسىر تەھدىت دەپ نېمىنى كۆزدە تۇتۇۋاتىسىز؟

— نايىپ ئىشان ئۇشتۇر خەلىپە قارا ھەججاج جانىقاسىدا ئىسھاقىيەچىلەرگە تەبلىغ قىلغاندا نېمە دەپتۇ دېمەمسىز؟

— خوش؟

— ئۇشتۇر خەلىپە دەپتۇكى: «پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەسەب ۋە نەسەب ۋەكىلى بولغان سەئادەت نىشان ھەزرەتى نادىرنىز زەمان ھىدايەت يولىغا ھادى ھەزرەتى خوجا شادى قەددىسە سىرەھۇ بىلەن خوجا ئىسھاق ئەزىزلەرگە بەيئەت قىلمىغان ھەر قانداق كىشى مۇرتەد — دەۋزىخىيدۇر! ھىدايەت يولىغا ھادى ھەزرەتى

خوجا شادی مۇسۇلمان ئۇممەتلەرنى جەنىتەت بىلەن دوزاخقا ئايرىغۇچى قۇتبىل ئەقتابدۇر. ئۇ ئاللانىڭ ئۆزى ۋە جامالىنى بەكامالدۇر! ئۇ — قىيامەت - قىيامەت كۈنى بەندىلەرنى سوئال - سوراق قىلغۇچىدۇر! ھەر قانداق بىر مۇسۇلمان جەنىتەكە ئېرىشىش ئۈچۈن پىرىمىز خوجا شادى قەددىسە سىرەھۇغا قول بېرىشى شەرتتۇر! ئاللاتائالا پايتەخت موغۇلستان يارىكىندىگە ھەزرىتى شادى خوجام پادىشاھنىڭ ئۆز سەجادىلىرىدە ئولتۇرغۇرۇپ، روجۇئى ئەيلىدىلەر. شۇنىڭدىن سۆكرە، ھەزرىتى شادى خوجام ئەزىزى نەچەندە ۋەقىت غەپلەتتە قالغان گۇمراھلارنى ھىدايەتكە ئۇندەپ ئېرىشاددا ئولتۇرغۇزۇر، نەچچە - نەچچىلىگەن كىشىلەرنى بەكامىل ۋە مۇكەممەل قىلۇر! . . . »①

— خۇش، شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى، ئۇنداق دېگەن بولسا نېمە بۇيتۇ؟ — دەپ سورىدى. ئۇنىڭدىن تەئەججۇبلەنگەن سۇلتان:

— بۇ ھەزرىتى خاقانىي ئەزەمنىڭ سەلتەنەتىنى ئۇچۇن قىلىنغان ئۇچۇقتىن - ئۇچۇق ئىغۋاگەرچىلىك ئەمەسمۇ؟

سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ قوشۇمىلىرى تۇرۇلۇپ، يۇزى بىلىنەر - بىلىنمەس تاتاردى:

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرى، سىز زادى نېمە دېمەكچى؟

سۇلتان ئابدۇكەرىم خان ئىسھاق خوجىنى مەملىكەتتىن چىقىپ كېتىشكە پەرمان چۇشۇرگەندەك، بىزنىمۇ شادى خوجا بىلەن نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلپىنى مەملىكەتتىن ھەيدەش توغرىسىدا پەرمان چۇشۇر، دېمەكچىمۇ؟

— ھەزرىتى پۇشتىپاناھ، گېپىم سىزگە مالال كەلگەن

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن جەڭگىرخان يازغان «تەرىيەتنامە» (قولىيازما) غا مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن، بۇ كىتاب قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988 - يىل 9 — ئايدا نەشر قىلىنغان.

بولسا ئەپۇ قىلغايسىز. مەن پەقەت ھەزرىتىمىنىڭ ئىسھاقبېچىلەرنىڭ نالايىق ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدىن ئاگاھلاندۇرۇپ قويدۇم، خالاس!

شۇنداق قىلىپ، سۇلتان مۇھەممەت خان بىلەن شەيخۇلئىسلام قازى رىزا ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت ماۋۇ شۇنداق كۆڭۈلسىزلىك ئىچىدە ئاياغلاشتى.

ئەسلىدە سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ سەئىدىيە مەملىكىتىدە تەخت ساھىبى بولۇشىمۇ ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى بىر زور غەلىبىسى ھېسابلىنىتتى. يىلان يىلىغا قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئۆزبېكلەر مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ مەملىكەتتىكى سىياسىي ئورنى ناھايىتى تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئۇلار سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ قوللىشى ۋە سۈيۈقىدا قىلىپ تۇرۇشى ئارقىسىدا، باشقا مەزھەپتىكى تەرىقەتچىلەرگە زەربە بېرىپ، ئۇلارنى ئارقىمۇ ئارقا بىر ـ بىرلەپ تارمار كەلتۈردى. ئاندىن ئۇلارنى دارۇلسەلتەنەت يەكەن ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردىن ئارقىمۇ ئارقا سىقىپ چىقاردى. سۇلتان ئابدۇكەرىم خانىنىڭ ئىشەنچلىك ۋەزىرى خوجا ئەبەيدۇللا سۇلتان قازاغا ئۇچراشتىن ئۇچ ـ ئاي ئىلگىرى ۋاپات بولۇپ كەتكەنىدى. شادى خوجا يەكەنگە كەلگەندە، سابىق ۋەزىرنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى ئوردىدىكى ئىسھاقىيە مۇرتلىرى تەرىپىدىن سۇلتانغا چېقىشتۇرۇلغان لىقتىن، خوتەنگە پالىنىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۆيـ ئىمارەتلىرى شادى خوجا بىلەن نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپىگە بۇيرۇپ بېرىلدى.

ئۇشتۇر خەلىپە يەكەن دىيارىدا شادى خوجىنىڭ ئەتكەسى ۋە نايىب ئىشان دېگەن نام بىلەن تەرغىبات يۇرگۈزۈپ، كۆڭۈلمىدە مۇرت توپلاشقا كىرىشتى. ئۇ دائىم ئاتقا مىنىۋېلىپ،

ئۇزۇن سوتسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، بىر توپ ئەسەبىي سوپىي، سىگال دۇۋانە، خاس مۇرتلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يۈرىدىغان مۇرتلىرىنىڭ سانى بەزىدە تۆت - بەش مىڭغا يېتەتتى. ئۇ قولىدىكى سوتسى بىلەن ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە كىرمەكنىلەرنى پات - پات ئەدەپلەپ تۇراتتى.

سۇلتان مۇھەممەت خان ئۆزبېك خانى ئابدۇللا خان بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئىسھاقىيچىلەرنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ غايەت زور ئىكەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەچكە، ئىسھاقىيچىلەرنىڭ سەئىدىيە مەملىكىتىدە ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدىغان بىر سىياسىي مەزھەپ — گۇرۇھقا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى بارغانسېرى ھېس قىلماقتا ئىدى. شۇڭا، ئۇ شادى خوجىغا پەيزىلئابات بىلەن ساۋقاش دېگەن ئىككى كەنتنى مەخسۇس ئېكىپ يەيدىغان سويۇرغال قىلىپ بەرگەنىدى. كېيىنكى چاغلاردا بولسا ھەتتا دۆلەتكە قاشتېشىدىن كىرىدىغان كىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا بېرىۋەتكەنىدى. نىھايەت ئادەم كۆچى بىلەن ماددىي كۆچنى ئاساس، سەئىدىيە تەخت ساھىبى سۇلتان مۇھەممەت خانىنى ئارقا تېرەك قىلغان ئىسھاقىيە مەزھىپى ناھايىتى تېزلا مەملىكەت بويىچە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى ۋە باشقا مەزھەپتىكىلەر مۇتلەق قارشىلىشالمايدىغان ئورۇنغا ئۆتتى. سۇلتان مۇھەممەت خان ئىسھاقىيچىلەرنىڭ چېكىدىن ئاشقان بەزى ئىش - ھەرىكەتلىرىگە چەك قويۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ ئەمما خىش قېلىپىدىن كۆچكەن، ئىش كېچىككەنىدى!

* * *

سۇلتان مۇھەممەت خان نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ ئۆز خاپىگاھىدا يالغۇز قوبۇل قىلدى.

ھەزرىتىم، — دېدى سۇلتان گەپنى ئەگىتمەي ئۇدۇللا

ئېيتتۇەردى، — مەن جەمئىيەتتىكى سۇنئىيلىك ۋە تەرتىپسىزلىكلەردىن بىزار بولماقتىمەن! شۇڭا، سەلتەنەت ئىشلىرىنى تەبىئىي بىر ئاساس ئۈستىگە قۇرۇشنى ئويلاۋاتىمەن. مەسىلەن، قۇياش ھەر كۈنى شەرىقتىن كۆتۈرۈلۈپ، غەربكە پاتىدۇ. تۆت پەسىل ئون ئىككى ئاي، يىگىرمە تۆت مەۋسۇم، كېچە بىلەن كۈندۈز ئېنىق تەرتىپ بويىچە كېلىدۇ. بۇ يەردە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدىغان بىر تۈرلۈك تەبىئىي ئۇيغۇنلۇق، تۈرغۇنلۇق، تەرتىپ ۋە مۇۋازىنەت بارلىقىنى كۆرمەكتىمەن. نىھايەت، تەبىئەتتە ئەنە شۇنداق ئىكەن، نېمە ئۈچۈن جەمئىيەتتە ئەنە شۇنداق بولسا بولمايدىكەن؟ نېمە ئۈچۈن تەبىئەتتىكى ئاشۇ ئۇيغۇنلۇق، تۈرغۇنلۇق، تەرتىپ ۋە مۇۋازىنەتنى جەمئىيىتىمىزگە تەدبىق قىلمايمىز؟

— ئى ھەزرەتى مەھدىي خاقانىي ئەزەم، بىلەمسىز؟ — دېدى نايىب ئىشان ئۈشتۇر خەلىپە، — ئۇلۇغلارنىڭ ئېيتىشچە، مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن: «ئاللاھ ئالەمنى يارىتىشتىن ئىلگىرى نەدە ئىدى؟» دەپ سورالغاندا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «ئەمادا» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن. ئۇ بۇ سوئالغا «ئەمادا» دەپ جاۋاب بېرىش ئارقىلىق ھەقتائاللانى ئۆزىدىن بۆلەك ھېچكىم كۆرەلمەيدىغانلىقىغا بىشارەت بەرگەن. بۇ يەردىكى «ئەما» — باتىنى كۆزگە تەمسىل قىلىنغاندۇر. زاھىرى ئالەمدە، يەنى سىز دېگەن ئاشۇ ئۇيغۇنلۇق، تۈرغۇنلۇق، تەرتىپلىك ۋە مۇۋازىنەتلىك تەبىئەت باتىنى ئالەمنىڭ ئالامەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇڭا، تەرىقەت پېشۋالىرى ئالەمنى تەجەللىياتنى «ئالەمى جەبە رۇت» (ئۇلۇغلۇق ئالىمى)، «ئالەمى مەلەكۇت» (پەرىشتە ـ مالائىكىلەر ئالىمى) ۋە «ئالەمى مۇلۇك» (ماددىي ئالەم) دەپ ئۈچ روتبىگە بۆلگەن. ئۇلۇغلار يەنە: «ئالەمى جەبە رۇت ئالەمى مۇلۇك بىلەن ئالەمى مەلەكۇتنىڭ مەنبەسى، باتىنى ئالەم بىلەن زاھىرى ئالەمدىكى

بارلىق ئىش - ھەربىرىگە پەقەت ئالەمنى جەبەر ۇتقا باغلىق بۇلغان بولسىمۇ، ئالەمنى مۇلۇك ئالەمنى مەلەكۇتكە گۇۋاھلىق بېرىدۇ. ئالەمنى مەلەكۇت ئالەمنى جەبەر ۇتنى دەللىلەيدۇ» دەپ تەلىم بەرگەن. غايىبۇل غايىپ، ھەقىقەتۇل ھەقايىق ھەزرىتى نادىر زەمان، ھىدايەت يولىغا ھادى، ھەزرەتلى خوجا شادى دەل ئالەم جەبەر ۇتنى ئىسپاتلايدىغان قۇتبىل ئەقتاب سەججاد نىشانىدۇر. پەقەت ئىسھاقنىيە تەرىقىتىلا ئاشۇ ئالەمنى مۇلۇكتىكى تەبىئىي ئۇيغۇنلۇق، تۇرغۇنلۇق، تەرتىپ ۋە مۇۋازىنەتنى بەرپا قىلالايدىغان ئالەمنى مەلەكۇتتۇر!

سۇلتان مۇھەممەت خان نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ سەئىدىيە سىلسىلىسىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەندى: «قىزىق، شادى خوجىنىڭ نېمىشقا كەم، — دەپ ئويلىدى ئۆز ئىچىدە، — ئىختىيارىدىكى ۋەخپە - سۇيۇرغالىدىن بايلىق خۇددى دەريادەك ئېقىپ كىرىپ تۇرىدۇ. يۇزلىگەن خاس مۇرىت ۋە خىزمەتكارلار ئاغزىدىن چىققانىنى ئورۇنلايدۇ. بۇ يەتمەمدۇ؟ قارىغاندا، ئۇ خوراسان شاھى ھۈسەيىن بايقارا غا ئۆز سۆزىنى ئۆتكۈزىدىغان خوجا ئەھرارنى دوراپ ئىسى كەلگەن بولسا كېرەك!»

— ئىز بۇيۇك مەقسەتلەر يولىدا مەزھەپ - گۇرۇھ ئايرىماسلىقىمىز كېرەك، — دېدى سۇلتان مۇھەممەت خان قىلچىمۇ چاندۇرماستىن، — چۈنكى، باشقا مەزھەپتىكىلەرمۇ ئوخشاشلا سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ پۇقرالىرىدىندۇر. بىز ھەممىمىز مۇشۇ ئانا زېمىندا تۇغۇلۇپ ئۆستۇق، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ قەبرە - تۇپراقلىرىمۇ ھەم مۇشۇ زېمىندا! پۇتۇن ئادەم ئۆز مەزھىپىدىن باشقا مەسچىت - خانىقالارغا يارىمىسا، نە ئىمام - ئاخۇنلارنى، باشقا مەزھەپتىكى ئىشان - سوپىلارنى كۆزىگە ئىلمىسا، ئۇ چاغدا دەرۋىش - شايىللارغا

خەير - ئېھسانىڭ كىم بېرىدۇ؟ ئىشانلارنىڭ مەئىشەت - روزىگارى قانداق ئۆتىدۇ؟ ئىززەت - ئابرۇيى نەدە قالىدۇ؟ مۇنداق كېتىۋەرسە، ئەل - يۇرت پادىشاھىمۇ ئىتائەت قىلمايدۇ! دەھرىي ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرغۇچى دىنىي ئەقىدىلەرمۇ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ قويىدۇ!..

سۇلتان مۇھەممەت خان سۆزلەۋېتىپ بىر ئاز ئىككىلىنىپ قالدى. يۈرىكى ئۇنىڭغا: «ئېھتىيات قىل، سىنالمىغان ئادەمگە سىر ئېيتما!» دەپ ئاگاھلاندۇرۇۋاتقاندى. چۈنكى، ئالدىدىكى يۇ ئادەم ئادەتتىكى تەرىقەتچى خەلىپە مەسئۇلى ئەمەس ئىدى. ئۇ نەچچە يىلنىڭ ئالدىدىكى ئادەتتىكى بىر خەلىپە مەسئۇلىۋقىدىن ھازىرقى ئەھلى ئىسھاقىيىچىلەر مۇتلەق بويسۇنىدىغان، ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ قۇتبىل ئەقتابى، يەتتە ياشلىق شادى خوجىنىڭ نامىدىن ھوقۇق يۈرگۈزۈۋاتقان نايىب ئىشانلىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بىر ئادەم ئىدى!

— ئەمما ھاكىمىيەت باشقۇرۇش، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى سۇلتان مۇھەممەت خان، — خەتەرلىك سەل، دەھشەتلىك كەلكۈن ئېچىدە ئۆزۈشتىنمۇ ئېغىر ئىشتۇر. لېكىن، بۇنىڭغىمۇ كۆنۈپ قالغىلى بولىدۇ. ئەلھال، مېنى تۇگمەن تېشىدەك ئېزىۋاتقىنى پۈتۈنسۈرۈك ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلاۋاتقان مەزھەپ تەپرىقاتچىلىقىدۇر! ئەينى يىللاردا، بۇخارا خانى ئابدۇللا خان ھەزرىتى ئەزىزلەرنى ماۋۇرا - ئۇننەھىردىن ھەيدەپ چىقارغاندا، بىزنىڭ مۇشۇ ئېلىمىز سىزلەرگە ئۆز قوينىدىن ئىسسىق ماكان، ۋە ئىسسىق نان بېرىپ، پاناھ بولغانىدى. ھالا بۇگۈن ئەجەبا مۇشۇ زېمىن سىغدۇرغان باشقا مەزھەپتىكىلەرنى ئىسھاقىيىچىلەر سىغدۇرمىسا - ھە؟!

— مەخدۇمزادە شادى خوجا زادى قانداق قىلسا مۇشكۈلدە كىكىز ئاسانلىشار، ھەزرىتى خاقانىي ئەزەم؟ — دەپ سورىدى سۇلتاندىن ئۇشتۇر خەلىپە كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئەمدى ئاشۇ تۇگىمەس - پۇتمەس سۇلۇك نىزالىرغا چەك قويۇلۇشى لازىم. سەئىدىيە مەملىكىتى گۈش بولسا، بىز ھەممىمىز ئۇنىڭدىن ئۈسۈپ چىققان تىرناقمىز. نىھايەت، تىرناقنى گۈشتىن ئاجرىتىش مۇمكىنمۇ؟

ئۇشتۇر خەلىپە سۇلتان مۇھەممەت خاننى ئۆز چىنىكىدىن چىقمايدىغان قىلىش ئۈچۈن ئاخىرقى چارىسىنى ئىشلىتىشنى قارار قىلدى.

نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپە بىلەن زامانلاردا سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ كەيپ - ساپاغا بېرىلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئاقسۇدا نايىب بولۇپ تۇرغان چاغلىرىدا، بەزىدە ھەپتىلەپ خىزمەتنى تاشلاپ قويۇپ بەزمە — مەشرەپ ئۆتكۈزگەنلىكىنى، موغۇلىستان خانى شاھ خانىنىڭ قىزىنى «ئۇۋلايمەن» دەپ كۆچاغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئاخىر ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئۇشتۇر خەلىپە ئۇنىڭ ئىشانىيە (ئىشقىيە) مەزھىپىدىكىلەرگە كەڭ قوللۇق قىلىۋاتقانلىقىغا نارازى ئىدى. بىراق، ئىسھاقىيە مەزھىپى بىر دىنبىر تەرىقەت بولۇپ شەكىللىنىۋاتقان سەئىدىيە مەملىكىتىدە مۇبادا، سۇلتان مۇھەممەت خان ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەر بىلەن دۈشمەنلىشىپ قالسا، تۆت ئەتراپتىن ئوت كېتىپ، شۇ ئوت ئىچىدە كۆيۈپ كۈل بولۇپ كېتىشنى سۇلتاننىڭ ئۆزىمۇ ياخشى بىلمىدۇ. مۇبادا، سۇلتاننىڭ ئەتراپىدىكى ئىشانىيە تەرەپدارلىرى يوقۇتۇلسا، ئۇ ھالدا، ئىسھاقىيە مەزھىپى بارا - بارا سەئىدىيە مەملىكىتىدە مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتىدۇ - دە، سۇلتانمۇ، ئىسھاقىيە مەۋكەبمۇ ئىسھاقىيە، پۇقرائى - پەقىرلەرمۇ ئىسھاقىيە بولغان شەرەپلىك ۋەزىيەت ئاخىر شەكىللىنىدۇ! ئۇ سۇلتان ئەتراپىدىكى ئىشانىيە تەرەپدارلىرى دېگەندە، ئەمرۇل - ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس، شەيخۇلئىسلام قازى رىزا جانابلىرى قاتارلىق

كىشىلەرنىڭ كۆزىدە تۇتاتتى.

— ھەزرىتى خاقانىي ئەزەم، — دېدى نايىپ ئىشان ئۇشتۇر خەلىپە، — مەخدۇمزادىلەر بىلەن خوجىزادىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت ھەقلەقەتەن ئېغىردۇر. بۇنىڭغا بىز ھەرگىز كۆز يۇمايمىز. يىراق، ئىسھاقىيە تەرەپتىنبىرى سەلتەنەتنىڭ ئۆز يەلكىسىدە كۆتۈرۈپ تۇرغان قۇدرەتلىك مەنسۇي تۇغرۇلۇك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالماڭ. شۇڭا، بۇ ئەلدە ئىسھاقىيىدىن باشقا مەزھەپلەرگە قەتئىي ئورۇن - مەرتىۋە، ھوقۇق - ئىمتىياز بېرىلمىگەندىلا مەزھەپلەر ئاداۋىتى ئاندىن ئارام تاپىدۇ! بۇ مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىسھاقىيە دەل سىزنىڭ سەلتەنەتىڭىز تايانسا بولىدىغان ئاشۇ تەبىئىي ئاساستۇر. بىز بۇ نۇقتىنى ئاللىقاچان تونۇپ يەتكەنمىز. شۇڭا، سىزگە ئىسھاقىيە تەرەپتىنبىرى ئالىي مەرتىگە مەيدانىنبىرى ئات چاپتۇرغۇچىسى بولغان خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسىنى بەردۇق!

— ئىنشائاللا، ھەزرىتى نايىب ئىشان، — دېدى سۇلتان مۇھەممەت خان مەمنۇن بولغىنىدىن، — ئات ئۈستىدە كۆپ نەرسە ئېنىقراق كۆرۈنىدۇ. سىز كۆزگۈ[1] بولۇپ، ماڭا ھەقىقەتنى كۆرسىتىپ بەردىڭىز. تەشەننا سىزگە، ئالىي تەشەننا!

«ھەر كاللىدا ھەر خىيال» دېگەندەك، خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىش ۋە بۇ مەرتىۋىنى قوبۇل قىلىش ئىلىشتا، ئۇشتۇر خەلىپىتىنكەمۇ، سۇلتان مۇھەممەد خانىنكەمۇ ئۆزلىرىگە چۈشلۈق ئويلىغانلىرى بار ئىدى. سەئىدىيە سەلتەنىتىنىڭ تەخت ساھىبلىرى ئىچىدە يومشاقباشراق بېرەرىنى «خەلىپەتۇل خەلىپە» لىك ئاتاق نامىنى بېرىش ئارقىلىق، ئۆز چىنىكىدىن چىقمايدىغان قورچاققا ئايلاندۇرۇۋېلىش، ئاخىردا سەئىدىيە سەلتەنىتىنى ئىسھاقىيە سەلتەنىتىگە ئايلاندۇرۇۋېلىش

① كۆزگۈ - ئەينەك.

خوجا ئىسھاق بىلەن ئۇشتۇر خەلىپىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى شېرىن ئارزۇلىرى ئىدى.

سۇلتان مۇھەممەت خان ئىسھاقىيە تەرىقەتىنىڭ «خەلىپەتۇل خەلىپە» لىك مەرتىۋىسىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن «خاقانىي ئەزەم» لىك ئورنى بىلەن دەھرىي سەلتەنەتنى، «مەھدىي ئاخىرقى زامان» نامى بىلەن شەرىئەتنى، «خەلىپەتۇل خەلىپە» لىك مەرتىۋىسى بىلەن تەرىقەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ، دەھرىي سەلتەنەت، شەرىئەت ۋە تەرىقەت ئوتتۇرىسىدىكى نىزالارنى تۈگىتىپ، سەئىدىيە دۆلىتىنىڭ ئىلگىرىكى قۇدرىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۆزىنىڭ توپ مەقسىتى قىلماقچى ئىدى. بىراق، خۇددى تەبىئەت دۇنياسىدىكى توختىتىۋالغىلى بولمايدىغان ئېچكى چىرىش تاغ باغرىدىكى قۇرام تاشلارنى ئاستا ـ ئاستا پارچىلاپ غولىتىپ چۈشىدىغىنىغا ئوخشاش بۇنىڭدىن سەكسەن يىل ئىلگىرى، سۇلتان سەئىدخان بەرپا قىلغان بۇ قۇدرەتلىك ئۇيغۇر دۆلىتىمۇ مۇشۇنداق تۈرلۈك ئېچكى نىزالار تۈپەيلىدىن ئۆز ئىچىدىن چىرىپ يىمىرىلىشكە باشلىغانىدى.

بىراق، بۇنداق ئېچكى چىرىش ئۆز تەسىرىنى تولۇق كۆرسەتمىگىچە، ئىسھاق خوجا بىلەن ئۇشتۇر خەلىپە ئوچۇن داۋاملىق كۈچ توپلاشقا ۋە سەۋر ـ تاقەت بىلەن قولايلىق پۇرسەت يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. ئەلۋال، بۇنداق پۇرسەت بولسا پەيدىنپەي ھازىرلىنىۋاتقانىدى. شۇڭا، نايىب ئىشان ھېچبىر ئىككىلەنمەستىنلا ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ ئۇلۇغ نىشانى، ئالىي مەرتىۋىسى بولغان خەلىپەتۇل خەلىپىلىك مەرتىۋىسىنى سۇلتان مۇھەممەت خانغا ئۆتۈنۈپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ شەرەپ بىلەن ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە خەلىپەتۇل خەلىپە بولغانلىقى يۇزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان كاتتا مۇراسىم ئەتە جۇمە كۈنى

خانلىق جامەسىنده ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ قارار قىلىندى.

* * *

ھىجرىيە 1007 - يىلى (توڭگۈز يىلى) ماھىي رەجەبنىڭ بەرىنچى كۈنى[1]، سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ خەلىپەتۇل خەلىپىلىكىگە ئېرىشاددا ئۇلتۇرۇش مۇراسىمى يەكەن خانلىق جامەسىدە داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. بۇگۈن كۈنگە جۇمە ئىدى. جۇمە نامىزى ئۆتەپ بولۇنغاندىن كېيىن ئىسھاقىيە تەرىقىتىنىڭ نايىب ئىشانى ئۇشتۇر خەلىپە ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىكىلەرگە سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ شەرەپ بىلەن ئىسھاقىيە تەرىقىتىگە خەلىپەتۇل خەلىپە بولغانلىقىنى جاكارلىدى. شادى خوجا سۇلتان مۇھەممەت خانغا خەلىپەتۇل خەلىپىلىك ئېرىشادنامىسىنى ئۆز قولى بىلەن تاپشۇرۇپ بەردى.

جۇمە نامىزىغا يىغىلغان ئون مىڭ نامازخان ئالدىدا سۇلتان مۇھەممەت خان: «مەنكى سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ ساھىبى سەلتەنىتى سۇلتان مۇھەممەت ئىبنى ئابدۇرەشىدخان سۇلتانلىق بۇرچۇمنى ئادا قىلىش بىلەن بىللە، ئىسھاقىيە تەرىقىتىدىكى ئۇممەتلىرىمنىڭ باشپاناھى بولۇشقا ھەرۋاقىت تەييار دۇر - مەن! . . . » دەپ تەنتەنىلىك قەسەم بەردى. ئاندىن ئۇشتۇر خەلىپە ئۇزۇن سوزۇپ قىرائەت قىلغاندىن كېيىن سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ نامىنى خۇتبىگە قوشۇپ ئوقۇشقا باشلىندى: «ئىننەھۇسەئىدەنتىيل رەشىدەنتىيل كامىلەنتىيل رازىيەيىن ۋە ئىننەھۇسەئىدئىبنى ئابدۇرەشىدىل شاھى ئەزەم ئىبنى مۇھەممەت خەلىپەتۇل خەلىپە خاقانى ئەزەم مەھدىي ئاخىرقى زەمان! ئى جاھالەتلەرنى راۋا قىلغۇچى ھەممە مۇھتاج ئاللا، ھېچقانداق

[1] مىلادى 1599 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى.

نەرسە ساڭا سىر ۋە مەخپىي ئەمەس؛ ئى دۇئالارنى ئىجابەت قىلغۇچى ئاللا، بەندىلىرىڭنىڭ ھەر قانداق دۇئا - تىلاۋەتلىرىنى ئىجابەت قىلغايسەن، رەھمەتلىرىڭنىڭ ئىشىكىنى كەڭ ئېچىپ قويغايسەن! . . . كۇللى ئىسھاقىيە ئىخۋەتۇن! قۇتبىل ئەقتاب، مۇرشىد ئەۋلىيا ۋەلئىستىھقاق يەنى ھەزرىتى خوجا ئىسھاق ۋەلى (تەڭرى ئۇنىڭ باتىنىنى پاك قىلغاي) ۋە ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت يەھيا خوجام پادىشاھ قەددىسەللاھۇ سىرەھۇ ئەزىزلەر، نەچەندە ۋەقىت غەپلەتتە قالغان گۇمراھلارنى ھىدايەتكە ئۇندەپ، ئىرشاددا ئولتۇرغۇزدىلەر، نەچچە كىشىلەرنى كامىل ۋە مۇكەممەل قىلدىلەر. مۇلكىي قەشقەريە خەلقى ھەم ئۇلۇغ - ئۇششاق ھەممىلىرى بۇلارغا ۋاستە ئىرادەت قىلىپ مۇرىت بولدىلەر. مۇرەببىمىز خۇدا روسۇل، ئاندىن پىرىمىز شادى خوجا ۋە خاقانى ئەزەم خەلىپەتۇل خەلىپەدۇر! . . . ئامىن!»

نايىب ئىشان ئۇشتۇر خەلىپە خۇتبىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن شادى خوجىنى قولىدىن يېتىلەپ سۇلتان مۇھەممەت خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇ ئىككىسىنىڭ قولىنى جۇپلەپ بىر قىلىپ، ئۇستىدىن قىيىقچە ياغلىق بىلەن ياپتى. بۇ چاغدا تۆت ئىسھاقىيىچى بۇرادەر - قېرىنداش كېلىپ ئۇ ئىككىسىنىڭ بېشىنى تۇتۇپ تۇردى.

— ئى ئەزىزان خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان ھەزرەتلىرى! — دېدى ئۇشتۇر خەلىپە، — مۇبارەك بولسۇن سىزگە، ھەسسىنات ئى خەلىپەتۇل خەلىپە، ھۆرمەت ئەيلەكىم، خەلىپەتۇل خەلىپىلىك ھۆرمىتىگە مەڭگۇ نائىل بولغايسىز. پەرمانىمنى ۋاجىپ دەپ بىلىڭلار دەيدىغان بولسىڭىز، مۇرىت - مۇرشىدلىرىڭىزنى ئۆزىڭىزگە دوست - قېرىنداش دەپ بىلگەيسىز، تەرىقەت مەنپەئەتىنى ھەممىدىن ئۇستۇن، ھەممىدىن ئەلا بىلگەيسىز. رەقىبلەرگە ھەزرىتى ئەلى ئەسەدۇللاھنىڭ شەمىردەك شەمشەر بولغايسىز. ئەلنى، تەرىقەتنى ئارىلاردەك

ئەقىل بىلەن باشقۇرغايسىز. شۇلارنىڭ كامالىغا يەتكەيسىز!

ئۇشتۇر خەلىپە خاس سوپلىرىنىڭ قولىدىن بىر تال كەڭ، ئۇزۇن كەمەرنى ئالدى ـ دە، سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ بىلىنى چىڭ سىقىپ باغلىدى ۋە:

ـ ئى خاقانىي ئەزەم، خەلىپەتۇل خەلىپە، بۇگۈندىن ئېتىبارەن ھىدايەت يولىغا كىرىدىڭىز، بۇ پۈتكۈل ئىسھاقىيە ئەھلىگە خەلىپەتۇل خەلىپە بولدىڭىز! — دەپ ئېلان قىلدى ئۇشتۇر خەلىپە. — ئىلاھا مۇرادىڭىزغا يەتكەيسىز، شەرىپكە يار، ئىسھاقىيەگە مەدەتكار بولغايسىز!

بۇگۈنكى بۇ داغدۇغلىق مۇراسىمغا ئەمرۇل ـ ئۇمەرا مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس ۋە شەيخۇلئىسلام قازى رىزا جانابلىرىمۇ قاتناشقانىدى، ئۇلار كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ كۆلكىلىك ئىشلارغا تۇرۇپ كۆلگىسى كېلەتتى، تۇرۇپ ئاچچىقى كېلەتتى.

— جانابىي شەيخۇلئىسلام، كۆردىلىرمۇ، خوجام دەپ ھۇجرىمىزدىن، تۆرەم دەپ تۆردىن ئايرىلىپ قالىدىغان بولدۇق، — دەپ پىچىرلىدى مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس شەيخۇلئىسلامغا، — ئەمدى سۇلتانغا كونا كېيىم ياراشمايدۇ! شۇڭا، خۇراپاتلىق قاينىغان بۇ ئىلدىن ئاستا باش ئېلىپ كەتكىنىمىز تۈزۈكتەك قىلىدۇ!

شەيخۇلئىسلام قازى رىزا جانابلىرىمۇ شۇنداق ھېسسىياتتا ئىدى. شۇڭا ئۇ ھېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

«— يەكەن ھۆكۈمىتى ئىچىدە، — دېگەندى شاھ مەھمۇت جوراس بۇ ئىش ئۈستىدە توختىلىپ، — مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس بىلەن مىرزا شاھ ئوتتۇرىسىدا چىقىشالماسلىق يۈز بەردى؛ كاتتىباشلار مىرزا شاھنى ھىمايە قىلدى. مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس مۇھەممەت خانىنى شۇنداق قىستىكى، يا بولمىسا،

كاتتىباشلارنىڭ كاتتىسى يەنى ئەڭ چوڭ باشلىقىنى ھىمايە قىلىپ، يەكەن ھۆكۈمىتىنى بېرىش، ياكى كابۇل تەرەپكە كېتىشكە روخسەت بېرىشتىن ئىبارەت ئىككى ئىشنىڭ بىرىنى تاللاشقا مەجبۇر قىلدى.

مۇھەممەت خان بىچارە بولۇپ، مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاسقا روخسەت قىلدى. مىرزا شېرىپ ھەسەن بارلاس ئۆزبېكنىڭ ئەڭ يېقىنلىرى بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئېلىپ، سەلىم شاھنىڭ قېشىغا باردى. پادىشاھ ئۇنىڭغا غەزنى دېگەن ناھىيىنىڭ پادىشاھلىقىنى بەردى. ئۇ شۇ يەردە ئافغان كاپىرلىرىنىڭ قولىدا شاھادەت شەربىتىنى ئىچتى. . .»①

شۇنداق قىلىپ، سۇلتان مۇھەممەت خان سەئىدىيە ئويغۇر مەملىكىتى بويىچە ئىسھاقىيە تەرىقىتىنى قوبۇل قىلغان تۇنجى دەھرىي پادىشاھ بولۇپ قالدى. . .

نەزمە

ئەلەملەر قولىدىن ئازادلار — بىزلەر،
غەم - ئەرقەمىز، دائىم شادلار - بىزلەر.
ھۇشيارلىق نېمە، رەڭگى ۋەيران بىلمەيمىز،
يارکۆزدەك مەستانە زاتلار - بىزلەر!

— پۇرياۋەلى

① شاھ مەھمۇد جوراس: «تارىخىي رەشىدى زەيلى» («سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار») قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 9 - ئاي نەشرى، 60-61 - بەتلەر.

خاتىمە

سۇ بېشىدىكى خانىقا

«خوجام دەپ ھوجرىدىن، تۆرەم دەپ تۆردىن
ئايرىلدۇق.»

— ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادى 1622 ـ يىلى (ئىت يىلى) تومۇز پەسلى.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئۆزبېكنىڭ تۆت خاس سوپىسىنى ئەگەشتۇرۇپ، بۇنىڭدىن بىر يېرىم يىل ئىلگىرى مۇلكىي تۈركىستانىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى قەشقەردىن قېچىپ چىققاندىن بۇيان، شەرققە قاراپ ماڭغان سودىگەرلەر چوڭ كارۋىنىغا قوشۇلۇۋالدى. ئۇلار ئاقسۇ ھودۇتلۇقىنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن كۆچا، چالىش، تۈرپان قاتارلىق ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا بىر يىلدىن ئارتۇقراق قاقتىپ يۈرۈشتى. ئاندىن تېخى يېقىنقى زامانىدىلا ئىسلاملىشىشقا باشلىغان قۇمۇل دىيارىغا بېرىشنى كۆڭلى خالاپ تۇرپاندىن يەنە قۇمۇلغا قاراپ يولغا چىقتى.

بۇ يىلقى روزا ياز چىللىسىگە توغرا كەلگەن قاتتىق تومۇز

كۈنلىرىدە سەپەر قىلغان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانلار تاڭ سەھەردىكى زۇھۇرلۇقتىن تاكى قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىن بولىدىغان ئىپتارغىچە ناشتا قىلماي ئاچ قورساق يول يۈرگەنلىكتىن پاتلا ماغدۇرىدىن كېتىشتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاپتاپتا كۆيۈپ قاريداپ كەتكەن غىلاڭ تاشلىق سايدا ئۈسسۈزلىق ئازابى ئۇلارنى ئاچلىق ئازابىدىنمۇ بەكرەك قىينىماقتا ئىدى. بىراق، خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئىسھاقىيىچى جاللاتلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغاندا تارتىدىغان چەكسىز قىيىن - قىستاق ئازابىنى ئويلىغىنىدا، يولدىكى ئاچلىق ۋە چاڭقاشتىن بولىدىغان ئازاب - ئۇقۇبەتلەرنىڭ ھېچقانچىلىك ئەھمىيىتى يوقتەك تۇيۇلاتتى.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئۆزىنىڭ يېرتىق، سەپەرلەردە يېقىلغان گۈلخانلارنىڭ ئۇچقۇنلىرىدا نۇرغۇن يەرلىرى كۆيۈپ تۆشۈك بولۇپ قالغان سەقەرلات تونىنىڭ بىر پېشىنى ئۇچىسىغا ئارتقىنىچە ئېشەكلىك كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ قارا ئېشىكىنىڭ شوخ تۇياقلىرى ئاستىدا ئاپپاق تاشلىق سايى يولى شاراقلايتتى. ۋە پۈرقىراپ چاڭ كۆتۈرۈلەتتى. ئۈستىدىكى كۆپكۆك ئاسماندا قۇياش چاقنايتتى. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان كۆزىنى قىسماي تۇرۇپمۇ ئۇنىڭغا قارىيالايتتى. كارۋان تۆگىلىرىنىڭ ۋە ئاتلارنىڭ قۇم بېسىپ كەتكەن سۆڭەكلىرى ئاقىرىپ تۇرغان گىياسىز دەشت - چۆللۈكلەر، كۆرۈمسىز تاغلار ۋە شالاڭ مايىسلىق ياياقلار ئۇلارنىڭ كەينىدە قېلىپ بارغانسېرى ئۇزاقلىشاتتى.

* * *

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ قولاق تۈۋىدە مەرھۇم ئاتىسى - ئاقشەھەر ئىشانىيە مەزھىپىنىڭ ئىشانىكالانى

مۇھەممەتئىمىن خوجىنىڭ ھەلقۇم تىغ قىلىنىش ئالدىدا ئېيتقان سۆزلىرى ھېلىغچە جاراڭلاپ كەتمەيتتى.

ئۇ يىگىرمە ياشقا كىرگەن يىلى ئاتىسى خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالانىڭ يەكەندە تاغىسى خوجا ئىسھاق تەرىپىدىن ھەلقۇم تىغ قىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئانىسى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بەرگەندى. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ھەر قېتىم ئاتىسىنىڭ: «ئوغلۇم مۇھەممەت يۈسۈپ خوجا مېنىڭ ھەر بىر تېمىم قېنىمنىڭ قىساسى ئۈچۈن مۇناپىق ئىسھاقنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مىڭ تېمىم قېنىنى ئالغاي! ئەگەر مېنىڭ قان قىساسىمنى ئالمايدىغان بولسا، قىيام - قىيامەت كۈنى مېنىڭ تۆمۈر تىرنىقىم ئوغلۇم مۇھەممەت يۈسۈپنىڭ ياقىسىدا بولغاي!...» دېگەن قانلىق ۋەسىيىتىنى ئەسلىگىنىدە، ئاشۇ خۇنرىز خوجا ئىسھاقنى ۋە ئۇنىڭ جەددى - جەمەت، ئۇرۇق - پۇشتىنىڭ ھەممىسىنى تىرىك تۇرغۇزۇپ سويۇپ تاشلىسىمۇ، گەدىنىدىكى ئاتا خۇن قەرزى تېخى تولۇق ئادا بولمايدىغاندەك ھېس قىلاتتى.

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان مەككە مۇكەررەمگە ھەج پەرھىزنى ئادا قىلغىلى كەلگەن قەشقەرلىك ھاجىلار بىلەن بىللە قەشقەرگە كەلگەنىدى. خوجا ئىسھاق ۋە ئۇنىڭ ھامىيىسى، «خاقانىي ئەزەم» دەپ ئاتالغان سەئىدىيە تەخت ساھىبى سۇلتان مۇھەممەت خانلار بۇ مەزگىللەردە ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىشكەنىدى①. ئۇ بىر مەزگىل ئاتۇشتىكى ھەزرىتى سۇلتان مازىرىدا رەئىس شەيخ② بولۇپ، ئىستىقامەت قىلىپ تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا سەئىدىيە مەملىكىتىدە مەرھۇم سۇلتان مۇھەممەت خانىنىڭ چوڭ ئوغلى قەشقەر نايىبى سۇلتان شۇجائۇددىن ئەھمەت خان تېخى ئەمدىلەتىن تەخت ساھىبى

① ئىسھاق خوجا مىلادى 1589 - يىلى پەرغانىدىكى سەمەر قەندتە ئۆلۈپ كەتتى.
② رەئىس شەيخ — باشقۇرغۇچى شەيخ.

بولغان. مەملىكەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى قاتتىق داۋالغۇپ، بىر ئىزىدا توختىمايۋاتقاندى.

ئەسلىدە، ھىجرىيە 1018 - يىلى، يەنى مىلادى 1610 - يىلى، خاقانىي ئەزەم سۇلتان مۇھەممەت خان يەكەندە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سەئىدىيە ئوردىسىدىكى شاھزادە — ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدا كىم سەئىدىيە تەخت ساھىبى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا قاتتىق تالاش - تارتىش يۈز بەردى. موغۇللارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە مەرھۇم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ 12 - ئوغلى، تۇرپان نايىبى ئابدۇرەھىم سۇلتان بىلەن مەرھۇم سۇلتان ئابدۇكەرىم خانلىڭ چوڭ ئوغلى خوتەن نايىبى شاھ ھەيدەر مۇھەممەت سۇلتانلار ياشتا چوڭ، مەرتىۋىدە ئوستۇن بولغاچقا، ئاۋۋال تەختتە ئولتۇرۇشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. بىراق، قەشقەر ئىسھاقىيە مەزھىپىنىڭ ئىمامكالانى خوجا شادى ئىشان، پىشقەدەم ۋەزىر خوجا لەتىپ، قوشبېگى مىرزا غىياس، ئىشكىئاغا مىرزا ئابدۇللا قاتارلىقلار ھەممىسى قەشقەر نايىبى شۇجائۇددىن ئەھمەت سۇلتاننىڭ تەخت ساھىبى بولۇشىنى قوللىدى.

چوڭ روھانىيلار بىلەن ھوقۇقلۇق ۋەزىر - ۋۇزۇرالار، ئەمرۇل - ئۇمەرالارنىڭ قوللىشى ۋە ھىمايە قىلىشى بىلەن سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولغان سۇلتان ئەھمەت خان مەملىكەتنىڭ داۋالغۇپ بىر ئىزىدا توختىمايى كېلىۋاتقان سىياسىي ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكى چوڭ روھانىيلار بىلەن ھوقۇقدار ئەمىرلەرنىڭ ئەسلىدىكى تۇرلۇك ئىمتىياز ۋە مەنپەئەلىرىگە داۋاملىق كاپالەتلىك قىلىشقا ۋەدە بېرىپلا قالماي بەلكى ئۇلارنىڭ ھوقۇقىنى داۋاملىق ئۆستۇرۇشكىمۇ ۋەدە بەردى. ئۇ مەملىكەتكە خان بولغاندىن كېيىن مەرھۇم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ ئوغۇللىرى بولغان تاغىلىرىنى بىر - بىرلەپ تۈتۈپ ئۆلتۈردى ياكى چەت ئەللەرگە

سۇرگۇن قىلىپ يوقاتتى. نەتىجىدە سەئىدىيە خان جەمەتىنىڭ تەسىر كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاپ، ئەكسىچە، ھوقۇقدار ئەمىرلەرنىڭ تەسىر كۈچى نىسپىي ھالدا كۈچىيىپ كەتتى. بۇنداق ۋەزىيەت ئەمدىلەتىن تەختكە چىققان سۇلتان ئەھمەت خان ئۈچۈن تولىمۇ پايدىسىز ئىدى، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئۇ بىر قاتار جىددىي تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق ھوقۇق - مەرتىۋىسى بىر قەدەر تۆۋەن ئەمما سەلتەنەتكە سادىق ياشلار ئارىسىدىن بىر تۈركۈم ئادەملەرنى ئادىللىق بىلەن ئۆستۇرۇپ ياكى يۇقىرى مەنسەپكە قويۇپ، سەئىدىيە ئوردىسىنى چاڭگىللىغا كىرگۈزۈۋىلىپ، ئۆزىنى قورچاقلاپ ئايلاندۇرۇۋىلىشقا ئۇرۇنغان سابىق ھوقۇقدار ئەمىر كىبىر مىرزا شاھ جەمەتىنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازىنى ئاجىزلاشتۇردى.

سۇلتان ئەھمەت خاننىڭ بۇ بىر قاتار تەدبىرلىرى مىرزا شاھ جەمەتىدىكىلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئۇلار ئوردىغا قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈش ئۈچۈن مەخپىي ھالدا چېرىك توپلاشقا جىددىي كىرىشتى. بۇ سەئىدىيە مەملىكىتىدە ئەتىۋارلىنىۋاتقان ئىسھاقىيىلەرنىڭ قاتتىق تەقىپى ۋە زۇلۇمى ئاستىدا ياشاۋاتقان ئىشانىيىلەر ئۈچۈن ئىبىتقاندا تېپىلغۇسىز ئىنتايىن ياخشى پۇرسەتتىن ئىدى. شۇڭا، ئۇلار مىرزا شاھنىڭ ئوغۇللىرى ئىشكىئاغا ئوبۇل مەئانى بىلەن سېرىققول ھاكىمى مۇھەممەت قاسىم ئاكا - ئۈكىلارنىڭ خۇسۇسىي چېرىكلىكىگە ئۆزلىرىنى بەس - بەستە تىزىملىتىشتى. مىرزا شاھ جەمەتىدىكىلەر ناھايىتى تېزلا ئىشانىيە مەزھىپىدىكى سوپىلاردىن ئۇچ مىڭ كىشىلىك ئاسىي قوشۇن تەشكىللىدى.

بۇ چاغدا، پايتەخت يەكەندە: «مىرزا شاھ جەمەتىدىكى ئوبۇل مەئانى ئىشكىئاغا بىلەن سېرىققول ھاكىمى مۇھەممەت قاسىملار ئىسيان كۆتۈرگىدەك» دېگەن مىش - مىش پاراڭلار كەڭ تارقىلىپ يۈرەتتى. يەكەن ھاكىمى ئەلى ئەسقەر شاھ بۇ

ئىشنى سۇلتان ئەھمەت خانغا مەلۇم قىلغاندا، خان بۇنىڭغا قەتئىي ئىشەنمىدى:

— بىز شاھ ئەبۇل مەئانى بىلەن مۇھەممەت قاسىملارنى بېقىپ چوڭ قىلدۇق، — دېدى سۇلتان ئەھمەت خان مىنبىقىدا كۆلۈپ قويۇپ، — ئۇلار بىزنىڭ تۇز ھەققىمىزنى ئاقلىماستىن يەنە تېخى ئىسيان كۆتۈرەمدىكەن؟ مۇبادا، ئۇلار تۇتۇرلۇق قىلىپ، بىزگە سۇيىقەست قىلىشقا ئۇرۇنسا، ئۇستىمىزدە ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغۇچى قادىر ئاللا بار!

سۇلتان ئەھمەت خان ئادەتتە قۇش چىگىرىدىن قىلىنغان كاۋاپقا بەك ئامراق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئازراقلا بوش ۋاقىت تاپسىلا، چوقۇم ئۇلۇغ ئېقىن بويىدىكى ئاسمىنى كەڭ مەكىت ـ دولان سەھرالىرىغا بېرىۋېلىپ، كەڭ ـ كۇشادە ئوۋ ـ ئوۋلاش، شىكار قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. بىر كۈنى، سۇلتان ئەھمەت خان ئوۋ ئوۋلاپ باراچوق جاڭگىلىغا بېرىپ قالدى ۋە شۇ يەردىكى شاھنەزەر مىراپ دېگەن بىر مېھماندوست ئادەمنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. بۇ قېتىم ـ قېرى ئەمدىلەتتىن باشلانغان كۈنلەرنىڭ بىرى ئىدى.

شۇ كۈنى ئاخشىمى سۇلتان ئەھمەت خان مەۋكەبتىكى خوجا مۇزەپپەر، خوجا ئۇۋەيس، خۇدابەردى باخشى، خوجا شاھرۇھ قاتارلىق ئەڭ يېقىن ئەئىيانلىرى بىلەن شاھنەزەر مىراپنىڭ سارايى ئۆيىدە قونۇپ قېلىشتى. خوجا لەتىپ، مىرزا مەلىك قاسىم، مىرزا لەتىپ جوراس قاتارلىق قالغان ئەكابىر ئەشرەبلەر بولسا دالان ئۆيىگە ئورۇنلاشتى. يېرىم كېچە بولغاندا، ئازغۇن شاھ ئەبۇل مەئانى، قارايۇز شاھ مۇھەممەت قاسىم قاتارلىقلار ئىككى يۈزدەك قوراللىق ئاتلىق توپلاڭچىنى باشلاپ كېلىپ، سۇلتانلار چۇشكۇن قىلغان شاھنەزەر مىراپنىڭ ئۆيىنى قورشىۋالدى. ۋە دالان ئۆيىدە يېتىشقان كاتتىباشلارنى شىددەت

بىلەن ئوققا تۇتۇشتى. بۇ چاغدا سارايدا ئۇخلاۋاتقان سۇلتان ئەھمەت خان دەرھال ئادەملىرى بىلەن ئوقتىن پاناھلىنىش ئۈچۈن مۇزخانىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىشتى. شۇ ئەسنادا، سۇلتاننىڭ يېقىنلىرىدىن خوجا مۇزەپپەر قاتارلىق بىر قانچە كىشىگە ئوق تېگىپ زەخمىلەندى. سۇلتان شۇجائۇددىن ئەھمەت خان بۇنداق بولۇۋېرسە، قاراڭغۇدا تېخىمۇ كۆپ ئادەمنىڭ بىكاردىن بىكارغا ئۆلۈپ كېتىشىغانلىقىغا كۆزى يەتتى - دە، ئېتراپتىكىلەرگە: «ئۆي قاراڭغۇ، بۇ ھارامتاماقلار ئالدىغا كىم ئوچرىسا، شۇنى ئۆلتۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ قەستى مەندە! شېھىتلىق مەرتىۋىسى ھەر مىڭ ئادەمنىڭ ئىچىدە ئاران بىر ئادەمگە نېسىپ بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، نېمە ئۈچۈن ئۆزۈمنى دەپ سىلەرنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگۈدەكمەن؟!» دېدى - دە:

— بولدى، ئوق ئاتماڭلار! سىلەرنىڭ مەخسىتىڭلار خاندا، — دەپ ئونلۇق ۋارقىرىدى ئۇ، — مانا مەن شۇجائۇددىن ئەھمەت خان بولۇرمەن، مەخسىتىڭلاغا يېتىۋېلىڭلار!

سۇلتان شۇ جائۇددىن ئەھمەت خان مۇزخانا ئىچىدىن قول كۆتۈرۈپ مېڭىپ چىقتى. بۇ چاغدا توپىلاڭچى شاھ ئەبۇل مەئانى ئىتتىنىڭ كېلىپ خانىنىڭ بېشىنى قۇچاقلاپ كۆرۈشكەن بولۇپ تۇردى. نەرىمان ئىسىملىك يەنە بىر ئىشقىبىچى سىگال سوپى يۈگۈرۈپ كېلىپ، خانىنىڭ ئارقىسىدىن غولىغا پىچاق ئۇردى. يۈسۈپ بەكاۋۇل دېگەن يەنە بىر سىگال ئىشقىبىچى سوپى يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە يۈرىكىگە ئۇرۇلغان زەھەرلىك خەنجەرنىڭ ئازابىغا چىدىماي ئىچىنىشلىق ۋارقىراۋاتقان سۇلتان شۇجا ئۇددىن ئەھمەت خانىنىڭ ھەلقۇمىغا بىرلا پىچاق سۇرۇپ، خانىنىڭ ئىشىنى تاماملىدى...

بۇ قاتىل ئالچاقلار سۇلتان ئەھمەت خانىنى قانغا پاتۇرۇشقانىدىن كېيىن باشقىلارغا تەگمەستىن، يەكەنگە قايتىپ كېلىشتى. سۇلتان شۇجائۇددىن ئەھمەت خان قانغا چىلانغان پېتى

يەردە يېتىپ قالدى. تارىخچىلار بۇ قانلىق ۋەقە يۈز بەرگەن ئاشۇ مەشئۇم كېچىنى «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ مىڭ يىگىرمە يەتتىنچى يىلى ئەرافاتنىڭ ئوچىنچى كۈنى جۈمە كېچىسى[1]» دەپ تارىخقا پۈتۈپ قويۇشتى[2]. ...

سۇلتان ئەھمەت خان بارچۇقتا توپلاڭچىلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن سەئىدىيە ئۇيغۇر مەملىكىتىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە قاتتىق داۋالغۇش يۈز بەردى. توپلاڭچى ئەبۇل مەئانى بىلەن مۇھەممەت قاسىملار مەرھۇم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ يونۇس سۇلتان دېگەن ئوغلىدىن بولغان نەۋرىسى قۇرەيش سۇلتاننى دەرھال سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى دەپ ئېلان قىلىشتى ۋە قۇرەيش سۇلتان تامىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان مەملىكەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىشقا ئۇرۇندى. ئەمما، شادى خوجا باشچىلىقىدىكى ئىسھاقىنىچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئاران قولغا كەلتۈرگەن ھوقۇق ـ مەنپەئەتلىرىنى مۇشۇنداق تېزلا قولىدىن بېرىپ قويۇشقا ھەرگىز تەن بەرمەيتتى. شۇڭا ئۇلار بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوللىمىدى. بەلكى، قەشقەر ھاكىمى مۇھەممەت يۈسۈپ بايرىن ۋە يېڭىسار ھاكىمى مىرزا ھاجى بارلاس قاتارلىقلار بىلەن بىللە سۇلتان ئەھمەت خاننىڭ ئون تۆت ياشلىق ئوغلى، قەشقەر نايىبى ئابدۇلەتىپ سۇلتاننى ھىمايە قىلىپ، ئۇنى سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ قانۇنلۇق تەخت ساھىبى دەپ ئېلان قىلىشتى ھەمدە سۇلتان ئابدۇلەتىپ خاننىڭ نامىدىن مەملىكەتكە پەرمان جاكارلاپ، قۇرەيش سۇلتاننى قانۇنسىز دەپ

---

① مىلادى 1618 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شاھ مەھمۇت چوراس يازغان: «تارىخىي رەشىدى. زەيلى» (« سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخغا دائىر ماتېرىياللار ») دېگەن كىتابقا ۋە مۇللا مىرسالىھ قەشقەرى يازغان «قەشقەر تارىخى» (« چىڭگىزنامە ») دېگەن كىتابقا قارالسۇن. بۇ كىتابلار قەشقەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تەرىپىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1988ـ يىلى ۋە 1985 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

ئىلان قىلدى. ۋە توپىلاڭچى ئەبۇ مەئانى بىلەن مۇھەممەت قاسىملارنى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقاردى. ئارقىدىنلا ھەر قايسى ئۆلكىلەردىكى سەئىدىيە ناينبلىرىنى لەشكەر باشلاپ كېلىپ، توپىلاڭچىلارنىڭ ئۇۋىسى بولغان يەكەنگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا چاقىرىق قىلدى. قۇرەيىش سۇلتان بىلەن ئوبۇل مەئانى ۋە مۇھەممەت قاسىملارنىڭ ئىشانىيە سوپىلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان ئۈچ مىڭ كىشىلىك توپىلاڭچى قوشۇنى بىلەن سۇلتان ئابدۇلەتىپ خان باشچىلىقىدىكى سەئىدىيە قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا يەكەن شەھىرى ئەتراپىدىكى ئودانلىقتا قاتتىق ئۇرۇش پارتلىدى. ئەمما، توپىلاڭچى قوشۇن مۇنتىزىم تەربىيە كۆرگەن سەئىدىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىر پەشۋاسىغىمۇ يارىماستىن خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇلغان چاشقانلاردەك پىتىراپ قېچىپ كېتىشتى. توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىبىشى ئوبۇل مەئانى بىلەن مۇھەممەت قاسىملار ئەسىرگە ئېلىندى. شۇنداق قىلىپ سەئىدىيە مەملىكىتىنىڭ تەختى قۇرەيىش سۇلتانغا ئاران توققۇز كۈنلا نىسىپ بولدى. توپىلاڭ تېزلا باستۇرۇلدى.

سۇلتان ئابدۇلەتىپ خان قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە قالغان سەئىدىيە مەملىكىتىنى تېزلا ئوڭشىۋالغاندىن كېيىن خوجا شادى ئىشانىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى قوللىغان ئىشانىيە مەزھىپىدىكىلەردىن قاتتىق ئۆچ ئېلىشقا كىرىشتى. نۇرغۇن يىگۇناھ ئىشانىيە مۇرىتلىرى دارغا ئېسىلدى. مەملىكەتنى قانلىق تېررورلۇق قاپلاپ كەتتى. خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان مەزھەپ تېررورلۇقى قاپلىغان بۇ مۇدھىش زېمىندىن قېچىپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. ۋەبۇ مەملىكەتنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى مەزھەپ نىزاھلىرى تېخى ئېغىر بولمىغان چالىش، تۇرپان ۋە قۇمۇل دىيارلىرىغا پاناھلىق ئىزدەپ كەتتى.

هۆرمەتلىك كىتابخان، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئىشانىيە مەزھىپىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد پىرى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاننىڭ قەشقەردىن قېچىپ چىقىشىنىڭ ئالدى - كەينىدە يۈز بەرگەن بىر قاتار زور ۋەقەلەر توغرىسىدا شۇنچىلىك مەلۇمات بەرسەك كۆپايە قىلۇر. ئەمدى باشتىكى سۆزنىمىزگە كېلەيلۇق.

* * *

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان سەرگەردانلىق ئىچىدە سەرسان بولۇپ يۈرگەن ئاشۇ ئېغىر كۈنلەردە ئاتىسى خوجا مۇھەممەت ئىشانكالانىڭ قان قىساسىنى ئېلىشنى بىر كۈنمۇ ئۇنتۇپ قالغىنى يوق. ئۇ سەپەرۋەتسىدە كېتىۋېتىپمۇ «ئەگەر خۇداۋەندەكەرىم تەرىقەتپاناھ ئەنبىيا — مۇرسەللەرگە، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئۇلۇغ ئەۋلىيالارغا، رەھمىدىللىك ۋە قۇدرەتلىك ماشايىخلارغا شانۇ - شەۋكەت ئاتا قىلىشنى ئىرادەت ۋە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۆزىنىڭ تۈرلۈك غايىپ ھېكمەتلىرى ئارقىلىق ئۇلارنى ئالدى بىلەن ئېغىر ھىجران ۋە خارۇ - ئەلەمگە مۇپتىلا قىلىدۇ. جاھاننىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، تۈرلۈك مېھنەت ۋە مۇشەققەتلىرىنىڭ قايغۇسىنى ئۇلارغا تېتىدۇ. ئاھۇ - نادامەت توزاق - تۈپراقلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، پۇشايمان ئوتى بىلەن پىشۇرۇپ، خارۋە ئېتىبار كوچىلىرىدىن ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن ئۇلارنى دەرىجىمۇ - دەرىجە ئىززەت ۋە ھۆرمەت ئەۋجىگە قەدەممۇ - قەدەم ئېلىپ چىقىدۇ. مۇبادا، مەن ئاللاتائالانىڭ بۇ تۈرلۈك غايىپ ھېكمەتلىرىنىڭ ئاچقۇچى - تاتلىق تەمىنى تېتىمىسام، قانداقمۇ ئىشىقىيە تەرىقىتىنى جاھانغا كەڭ قانات يايدۇرالايمەن؟ قانداقمۇ ئاشۇ بىچارە ئۇيغۇر خەلقىنى لەنىتى ئىسھاقىيىچىلەرنىڭ زۇلمەتلىك تەقىبى ۋە زالالەتلىك سېھىر - بەنتلىرى ئارىسىدىن قوتۇلدۇرۇپ

چىقالايمەن؟ شۇڭا، بۇ ئېغىر ئازاپ - ئوقۇبەتلەرگە سەۋر - تاقەت قىلىشىم كېرەك. ئارقامغا چېكىنسەم، پەدەرىم ئىشانكالان مۇھممەتئىمىن خوجىنىڭ قان قىساسىنى، ۋاپاسىز ئۇنتىغان بولۇرمەن. ئىككىلا ئالەمدە قارا يۈز، تۆزكور بولىمەن!» دېگەنلەرنى دەمۇ - دەم ئويلاپ تۇراتتى. شۇڭا، قانداقلا بولسۇن، ئىسلام دىنى تېخى ئەمدىلەتىن ئۇمۇملاشقان قۇمۇل دىيارىدىكى سادىدا ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا نىجاتلىق ئىزدەپ تېپىش ئىرادە كەمىرىنى باشقىلاتىن چىكىتتى.

ئۇ شۇ ئىرادە بىلەن خاس سوپىلىرىنى باشلاپ، شەھەرمۇ - شەھەر، مەھەللە - كەنت، سەھرا - قىشلاقلارنى ئارىلاپ كېزىپ چىقتى. ياتىدىغان جايى بولمىسا، ئەسكى ئۆي، كونا مازارلار، قەدىمكى قەۋرىستانلىقلاردا يېتىپ تۇنىدى، قورسىقى ئاچقاندا تىلەمچىلىك قىلدى. ئۇلار كەزمىگەن دەشت - چۆل، ئاشمىغان تاغ - داۋان قالمىدى، چاچلىرى ئۆسۈپ يەلكىسىگە، ساقاللىرى ئوسۇپ مەيدىسىگە كەلدى. ئۇچىسىدىكى دەرۋىشلىك كۆلاھ - جەندىلىرى تىتىلىپ، ئېت - يانلىرى ئېچىلىپ قېلىشتى. . .

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانلار قۇمۇل دىيارىغا يېقىنلاشقانسېرى، بۇ دىيارنى ئىسھاقىيە مەزھىپى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مۇلكىي قەشقەرىيىگە قارىغاندا تېخىمۇ بەختسىزرەك ھالدا كۆرۈشتى. ۋەھشى جۇڭغار باسمىچىلىرى قۇمۇل دىيارىنى چېكىگە يەتكۈزۈپ خانۇ - ۋەيران قىلىپ تاشلاشقا ئۇلگۈرگەنىدى! ئۇلار يوللاردىكى بۇزۇپ تاشلانغان كۆۋرۈكلەرنى، ھوسۇلسىز ئارپا ۋە بۇغدايلىقلارنى قىنى تىنىپ كەتكەن قۇرۇق ئېرىقلارنى كۆرۈشتى. ئېتىزلىقلار ئاق تاشلىنىپ قالغاچقا ياۋايىلىشىپ، شۇۋاق ۋە ئاق تىكەنلەر بېسىپ كەتكەنىدى! باغلار ئۇسۇزلۇقتىن قۇرۇپ كېتىشكەنىدى. دېھقانلارنىڭ ئېنىمۇ، مېلىمۇ يوق ئىدى.

دۇانە - سايىللار توپ - توپ بولۇشۇپ، يول بويلىرىدا ئولتۇرۇشۇپ، خۇددى ئۆزلىرىگە ئوخشاش جاھانكەزدى دەرۋىش، بىچارە دۇانىلەردىن سەدىقە تىلىشەتتى.

ئۇلار قۇمۇل دىيارىغا كىرىش ئېغىزىدىكى توغۇچى دېگەن يەرگە ئاز قالغاندا يولدىن ئېزىپ چەت چېكى كۆرۈنمەس بىر جەزىرە قۇملۇققا كىرىپ قالدى. ئۇلار قۇملۇقتا بىر كۈن ماڭدى، ئىككى كۈنمۇ ماڭدى. بىراق، قۇملۇقنىڭ چېكى كۆرۈنمەيتتى. چاناشلىرىدىكى سۇ ئاخىر تۈگىدى. ئوچىنچى كۈنى، چاڭقاپ، ئۇلارنىڭ ئاغزىدا نەم دىدارى قالمىدى. كالپۇك - تىللىرى قۇرۇپ، بىر - بىرىگە بېپىشماس دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. ئۇلار ئاچلىقتىن ھالسىزلىنىپ ماڭغۇدەك مادارىمۇ قالمىدى. ئاخىر بولالماي يېقىلىپ قېلىشتى. تىرەجەپ ئۆملەپ بېقىشتى. بۇ چاغدا ئېغىر كۈنگە قالغان خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ مەنزىلگە يېتىپ بېرىشقا كۆزى يەتمىدى. ھەتتا ھاياتىدىنمۇ ئۈمىدىنى ئۈزدى. ئۇ نەمەنگاندا قالغان ئائىلىسىدىكى تەييار راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇشنى تاشلاپ، ئاتىسىنىڭ قان قىساسىنى ئالىمەن دەپ، ئەل - يۇرتىدىن يۈز ئۆرگەنلىكىگە قاتتىق ئېچىندى، پۇشايمان قىلدى: «يۇرتۇمدا ئىشان بولماي، ئاددىي مۇرىت بولۇپ ئۆتسەممۇ، بېشىمغا ئېغىر كۈن چۈشكەندە، ياخشىلىق قىلىدىغان خىش - ئەقرەبارلار چىقاتتى. ئۆلۈپ قالسام، يۇيۇپ كېپەنلەپ ئۇزىتاتتى. مانا ئەمدىچۇ، بۇ جەزىرە - قۇملۇقتا راستىنلا ئېزىسىز ئۆچىدىغان بولدۇم. كۆزۈمنى قاغا - قۇزغۇنلار چوقۇپ، ئۆلۈكۈمنى چىلبۆرىلەر يەيدىغان بولدى!» دەپ ھەسرەت - نادامەت چەكتى. بۇ ۋاقىت چىقتى چۈش بولغان مەزگىل بولۇپ، ئاسمان چوغ، يەر قوغ بولغاندەك تومۇز ئىسسىقىنىڭ قىيامىغا چىققان ۋاقتى ئىدى. بۇنداق پىت - پىت زەھەردەك ئاپتاپلىق ئىسسىقتا، ئادەم تۇرماق

بىچاره ئېشەكلەرمۇ ئاخىر چىدىيالماستىن ئۆزىنى يەرگە تاشلىشىپ يېقىلىشقا باشلىدى. . .

بۇ چاغدا جەزىرە ـ قۇملۇقنىڭ بىر چېتىدە بىر توپ ئاتلىقلار يارلانغان بىر يىلپىزنى قوغلاپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار يېراق ئوپۇققا يېقىن بىر جايدا قاغا ـ قۇزغۇن، سار ـ تازقاراغا ئوخشاش تاپ يەيدىغان قاناتلىقلارنىڭ بىر نۇقتىنى ئەگىپ يۈرۈشكىنىنى كۆرۈپ قېلىشتى. شۇئان ئاتلىقلار يۈرىكى بىرەر شۇملۇقنى سەزگەندەك بولۇشۇپ، يارىدار يىلپىزنى تاشلاپ قويۇشۇپ، ھېلىقى تەرەپكە ئات سېلىپ يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار خېلى مېڭىپ بىر قۇم بارخانىدىن ئۆتۈپلا ۋەھشىيەتنى كۆرۈپ قېتىپ تۇرۇشۇپ قېلىشتى. قاغا ـ قۇزغۇن، سار ـ تازقارالار توپ ئادەمنىڭ جەسىتىنى چوقۇپ، تېتىلاپ، كۆزلىرىنى ئويۇپ يەپ، ئەت ـ گۆشلىرىنى غاجاپ تۇگىتىپ، قىپقىزىل سۆڭەك قىلىپ قويۇشقانىدى. بۇ قىپقىزىل ئادەم سۆڭەكلىرىنىڭ سەل نېرىسىدا يەنە تېخى قۇرۇپ ئۈلگۈرەلمىگەن بەش ئېشەكنىڭ يوغان سۆڭەكلىرى تۇراتتى. يىرتقۇچ قاناتلىقلار بىر توپ ئادەمنى كۆرۈپ ئۇركۈپ نېرى ئۇچۇپ كېتىشتى. ھېلىقى ئادەملەر ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ھېلىقى تۆت ئادەم جەسىتىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— كەيگەن كىيىملىرىدىن قارىغاندا، مۇسۇلمانەك قىلىدۇ، — دېدى ئاتلىق ئۇۋچىلارىدىن بىرى، — بېشىغا كىيگەن كۆلاھىدىن قارىغاندا، يېراق يەردىن كەلگەن دەرۋىشلەرگە ئوخشايدۇ. بىچارىلەر جەزىرە قۇملۇقتا ئېزىپ كىرىپ قېلىپ، يېنىپ چىقىپ كېتەلمەپتۇ ـ دە، ئاخىر ئاچ قېلىپ ۋە چاڭقاپ ئۆلگەندىن كېيىن قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بوپتۇ.

ئۇۋچىلار ئۆلگۈچىلەرنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىگە جەزىم

قىلىشقاندىن كېيىن جەسەتلەرنى يىرتىق جەندىلىرى بىلەن كېپەنلەپ نامىزىنى چۇشۇرۇپ شۇ يەرنىڭ ئۆزىگىلا دەپنە قىلىشماقچى بولدى ۋە ھېلىقى جەسەتلەرنى كىيىملىرىدىن تۇتۇپ تارتتى. بۇ چاغدا، ھېلىقى تۆت جەسەتنىڭ ئاستىدىن يەنە بىر جەسەتنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇنى يىرتقۇچ قاناتلىقلار تېخى چوقۇپ - تىتمىلاشقا ئۇلگۈرەلمىگەنىدى. ھېلىقى جەسەت بىردىنلا خۇددى جان كىرىپ قالغاندەك مىدىرلاپ قويدى.

— ماۋۇ ئادەمنىڭ تېخى جېنى بارەكەن قېلامدۇ نېمە؟ — دېدى جەسەتنىڭ مىدىرلىغانلىقىنى كۆرۈپ قالغان بىرى.

— دەرھال ئاغزىغا سۇ تېمىتىڭلار. ئەمما، جىق تېمىتىۋەتمەڭلار! — دېدى ئاتلىق ئۇۋچىلارنىڭ ئارىسىدىكى مويسىپىتراق بىرى. ئۇنىڭ بىر قولى بىلىكىدىن خۇددى چېپىپ تاشلانغاندەك يوق ئىدى. — بولمىسا، تېقىلىپ قېلىپ راستىنلا ئۆلۈپ قالىدۇ!

ئاغزىغا تېمىتىلغان نېجاتلىق سۇيىنىڭ تامچىلىرى ئاخىر ھېلىقى جەسەتنى ئۆلۈم گىردابىدىن تىرىكلىك بېغىغا قايتۇرۇپ ئېلىپ كەلدى. بىر كەملەردە ئۇ كۆزىنى ئاستا ئېچىپ، بېشىدا ئۇنىڭغا قارىشىپ تۇرۇشقان بۇ ئادەملەرنى كۆردى ۋە:

— ئى ئىنسانلار، نېمە قىسمەت بۇ؟ — دېدى ئۇ نىمجان ئاۋازدا، — مەن ھازىر نەدە، قېنى مېنىڭ ھەمراھلىرىم؟

— ئى مۇسۇلمان، سىز ئۆزىڭىزنىڭ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىڭىزنىڭ قۇچىقىدا تۇرۇپسىز، — دېدى ئۇۋچىلاردىن بىرى ئۇنىڭ بېشىنى ئاستا يۆلەپ تۇرۇپ. — ھەرنە بولسىمۇ گورىنىڭ ئاغزىدىن قايتىپ كەلدىڭىز! ئالدىرىماڭ، مۇنۇ سۇدىن ئاز - ئاز ئىچىپ بېرىڭ، چاك - چاك بولغان چاكىقاقلىقىڭىز بېسىلسۇن، ماغدۇرىڭىزغا كېلىڭ - دە، ئاندىن بىزلەر ھەمراھلىرىڭىزنىڭ قىسمىتىنى سۆزلەپ بېرۈرمىز...

نجاتلىق سۆيىنى ئاز - ئازدىن ئىچىپ ۋە ئېۋتىلگەن ئاننى يەپ ماغدۇرىغا كېلىشكە باشلىغان بۇ نىمجان ئادەم كەچقۇرۇن بولغاندا بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئورنىدا ئولتۇرالايدىغان بولدى ۋە ئۆزىنى ئۆلۈم گىردابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بۇ ئادەملەرگە مەمنۇنلۇق، تەشەككۈرلۈق نەزىرى بىلەن قاراپ قويدى.

— ئى مۇسۇلمان، سىز ئەمدى بىزگە جاۋاب بېرىڭچۇ؟ — دېدى ھېلىقى مويسىپىت ئوۋچى، — سىزلەر كىم بولىسىزلەر، نەدىن كەلدىڭىزلەر ھەم بۇ قۇملۇققا قانداق كىرىپ قالدىڭىزلەر؟

— بىز خۇدايى رىزقىمىزنى ئىزدەپ يىراقتىكى قەشقەردىن چىققان ئەھلى تەرىقەتچىلەرمىز، — دېدى ھېلىقى نىمجان ئادەم زەئىپ ئاۋازدا، — بىز جەمئىي بەش ئادەم ئىدۇق. «قۇمۇل دىيارىدا مۇھەممەت شاھ غازىبەگ دېگەن بىر باھادىر ئىسلام قېلىچىنى كۆپپارلار باشىغە بىئىبا ۋە بىدەرىغ چاپىپ، قۇمۇل ھۇدۇتلۇقىدا ئىسلامغا يارى مەدەتكار، تەرىقەتكە ھامىي غەمگۇزار بولۇپتۇ. ھەقىقىي ئىسلام پادىشاھلىق دەرىجىسىنى ۋە دۆلىتىنى تەسەررۇپ ئەيلەپ، ئىسلام ئاپتىپى شولىسىنىڭ ئارغامچىسى بىلەن كۆپپارلارنىڭ زۇلۇم قودۇقىغا چۆككەن زۇلۇمكەش ئاجىزلارنى تارتىپ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت سايىسى بىلەن پەرۋىش قىلىپتۇ» دەپ ئاڭلاپ، ئىسلام ئاپتىپى چاقنىغان بۇ ئەزىز دىيارغا پاناھلىق ئىزدەپ كېلىپتۇق، ۋاداەرىغ، بۇ تەتۇر پەلەك قىسمىتىنىڭ بىزلەرنى جەزىرە قۇملۇققا ئەپكېلىپ، ئۆلۈم گىردابىغا تاشلىشىنى بىلمەپتۇق.

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا، قوينىدىن بىر ئېرشاتنامىنى ئېلىپ بۇ مويسىپىتقا سۇندى. مويسىپىت ئوۋچى ئېرشاتنامىنى ئېچىپ كۆز يۈگۈرتۈپ كۆردىكى: «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم، سىنەئى خەزىنىلەرنى ئىمان ۋە ئىسلام زىياسى بىرلە مۇھەللا ۋە مۇزەييەن ۋە ئۆلىما ۋە فوزەللا تائىفلىرىگە دەرەجات ئەيلىيە ۋە مۇقامەت سىنەئەئا ئەيلەپ سائىر ۋىناسىدىن بەلكى جەمئىي

مەخلۇقاتتىن تەرجىھ ۋە مۇمتاز ئەيلىدى. «ۋە قالەللەزىنە ئۇتۇلمە»،[1] دەرەجات كەرىمكى ئارلىقى ھەقسۇناس ۋە كاشىفى ئەسرارىي قىياسلارنى ئەزىمۇ شىشەئىن ۋە رەئسئول قەدىر ئەيلەپ مەقام ئەلادا جاي بېرىپ «ۋەلەقەد كەررەمنابەنى ئادەمە»[2] مەنسۇر نامەسنى باشلاردا تاج ئىززەت قىلدى... قەسەمكى، ئۇشبۇ ئىرشاتنامىنى ئېلىپ يۇرگۇچى قۇتبىل ئەقتابى نەقشىبەندىيە مۇرشىدئۇلئەۋلىيا خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشانى بىننىسى ئىشانكالان مۇھەممەتئىمىن خوجا بىننى مەخدۇم ئەزەم قەددىسە سىرەھۇ ئەزىزدۇر...»

ئىرشاتنامىنى كۆرۈپ بولۇپ ھېلىقى مويىسپىت كىشى پۈشايمان ئىلكىندە ئىزتىراپ بولۇپ پۇچۇلاندى.

— مەرھابا، ئى قۇتبىل ئەقتابى مۇرشىدىل ئەۋلىيائى خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئەزەم! بىز بىلمەپتۇق، سىز ئۇلۇغلارنىڭ مۇبارەك قەدەم تاۋۇشلىرىگىزلاردىن بالدۇرراق خەۋەر تاپقان بولساق، سىز ھەرگىزمۇ بۇ دىشۋارچىلىققا مۇپتىلا بولماس ئەردىڭىز!

— ئى ھۆرمەتلىك مۇسۇلمان، — دەپ سورىدى خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئۇنىڭدىن، بۇ چاغدا ئۇ خېلىلا ماغدۇرىغا كېلىپ قالغانىدى، — ئۆزىڭىز كىمدۇر سىز؟

بۇ چاغدا ھېلىقى ئوۋچىلاردىن بىرى:

— بۇ زات خۇددى سىز بايانتىن ئېيتقان ھېلىقى ئىسلام باھادىرى، قۇمۇل دىيارىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ باشپاناھى سەييىد مۇھەممەت غازى تارخانبەگ ھەزرەتلىرى بولۇر! — دەپ جاۋاب بەردى.

— ئى ئىسلام باھادىرى، سىز راستىنلا ئىسلام شىكارلىرىدا

---

① «ئىلمى بار، ئىمانى ئادەملەر ئېيتى»، قۇرئان كەرىم، سۈرە رۇم، 56 - ئايەت.
② «شەك - شۇبھىسىزكى، بىز ئادەم بالىلىرىنى ھۆرمەتلىك قىلدۇق.» قۇرئان كەرىم، سۈرە، بەنى ئىسرائىل (ئىسرا)، 70 - ئايەت.

كۇپپار غەنىيمەتلىرىنى ئۇۋلىغۇچىلىرى ئەسەدۇللاھ ئەلى شاھمەردان سەييىد مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ بولسىكىز — ھە؟!
خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان دەرھال ئۇنىڭ پۇتىنى قۇچاقلاپ سۆيدى:
— ئالدىكىزدا ئۇلۇغلۇق قىلىشقا ھەددىمۇ مېنىڭ، ئى بەخت - تەلىيى ئۇستۇن پادىشاھى ئەزەم. مەن پەرغانىدىن كېلىپتۇرمەن، سەييىد ئەۋلادلىرىدىندۇرمەن. بۇ ئالەمنى كېزىپ نۇرغۇنلىغان پادىشاھلارنى كۆرگەندۇرمەن. بىراق، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن سىزدەك ساخاۋەتلىك مۇسۇلمانپەرۋەر پادىشاھنى ئاز ئۇچراتتىم. ئى مۇرۋۋەتلىك پادىشاھى ئالەم، بىر ئىشنى بىلىشىمگە ئىجازەت بېرۋرسىزمۇ؟
— ئىجازەت، ئى ھەزرىتى ئەزىز، مەرھەمەت قىلىپ سورىغايسىز!
— بۇ قەيەر، مېنىڭ يەنە تۆت مۇرشىدىم بار ئىدى. نېمە بولدى، ئۇلار ھېچ كۆرۈنمەيدى؟
— بۇ يەرنى تۇغۇچى دەپ ئاتايدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ، — سىز ھەزرىتى ئۇلۇغنىڭ تۆت مۇرشىدى پىداكارلىق كۆرسىتىپ قاناتلىق يىرتقۇچلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ھىمايە قىلىش ئۈچۈن سىزنى تېنى بىلەن يوشۇرۇپ قالغانىكەن. نەتىجىدە، سىز نىجاتلىققا ئېرىشتۇرسىز لېكىن ئۇلارغا قازايى قەدىر يېتىپ، جان تەسلىمدۇق قىپتۇ. بىز ئۇلارنى كېپەنلەپ يەرلىكىدە قويۇۋەتتۇق.
ئۇ سۆزلەۋېتىپ، يېنىدىكى ھەمراھلىرىغا قاراپ قويدى — دە:
— ئىقلىمدا ئۆز خوجىسىنى دەپ مۇنداق جانپىدالىق كۆرسەتكەن جاۋانمەرتلەر كۆپ ئۇچرىمايدۇ! — دېدى ۋە، — قاسىم قورمال، سىز بۇ تۆت شېھىد دەپنە قىلىنغان يەرنى ئاسانلاپ ئېھاتە قىلغايسىز!

— باش ئوستىنگە، پەرمانىڭىزنى بەجا كەلتۈرگەيمىز!
دەپ قوللۇق بىلدۈردى قاسىم قۇرمال دەپ ئاتالغان بىرەيلەن.
قۇمۇل ھۆكۈمدارى مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ كۈنگە قاراپ قويدى، ئاندىن:
— ئى ھەزرىتى سەييىد خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان خوجام، كەچ كىرىۋاتىدۇ. بىزلەر شەھەرگە قايتساق قانداق؟ سىز ھەزرىتى ئۇلۇغ خوجامنىڭ تەن ـ سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن قالغان ئىشلار ئۈستىدە سۆزلىشەيلۇق، — دېدى ـ دە، ئادەملىرىگە بۇيرۇپ دەرھال بىر شىرغا تەييارلاتقۇزدى ۋە خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنى شىرغىغا يانتۇزۇپ قۇمۇل تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

* * *

مۇلكىي تۈركىستانىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىكى ئۇلۇغ چىن تېمىغا[1] يېقىن بىر چېتىدە قامۇل شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمكى بىر ئۇيغۇر شەھىرى بار ئىدى. بۇ شەھەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولغاچقا، يانباغىرلاردا تاغدىكى قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىپ سىڭىشىدىن ھاسىل بولغان نۇرغۇن چەشمە ـ بۇلاقلار بار ئىدى. بۇ بۇلاقلاردىن ۋىلىقلاپ كۆلگىنىچە ئېقىپ چىقىدىغان سان ـ ساناقسىز تارامىلاردىن ھاسىل بولغان نەچچە ئېرىق سۇ شەھەرنى قىشمۇ ـ ياز سۇغىرىپ، كۆكەرتىپ تۇراتتى. شۇ ئېرىقلاردىن بىرىنىڭ بويىغا سۇ بېشى[2] دەپ ئاتىلىدىغان بىر كۆجۇم مەھەللە جايلاشقانىدى. بۇ مەھەللىدىكى ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى

① ئۇلۇغ چىن تېمى — مەملىكىتىمىز سەددىچىن سېپىلىنىڭ تارىختىكى نامى.
② سۇ بېشى — جاي ئىسمى. ئۇرنى ھازىرقى قۇمۇل شەھىرىدىكى خەلق باغچىسىنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسى بىلەن شەرقىي شىنجاڭ مىللىي سودا سارىيىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ.

قەشقەرلىك ئۇيغۇرلار بولغانلىقتىنمۇ ئەيتاۋۇر، بۇ مەھەللىنىڭ نامى يەنە قەشقەر مەھەللىسى دەپمۇ ئاتىلاتتى. مەھەللىنىڭ كۇنچىقىش تەرىپىگە جايلاشقان قەدىمكى كۆل بويىدا ئېگىز بىر خانىقا قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ خانىقا قۇمۇل دىيارى ئىسلاملىشىشقا باشلىغان ئاشۇ پىللاردا قۇرۇلغان دەسلەپكى ئىسلام ئىمارىتى بولغاچقا، سۇ بېشى مەھەللىسىدىكىلەر بۇ ھەيۋەتلىك خانىقا بىلەن ئۆزلىرىنى پۇتۇن قۇمۇل دىيارىدا پەخىرلىك ھېس قىلىشاتتى. بۇ خانىقامۇ مەھەللىنىڭ نامى بىلەن سۇ بېشى خانىقاسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ خانىقادا ئىشقىيە سۇلۇكىدىكى مىر سەئىد جىلىل قەشقەرى دەپ ئاتىلىدىغان قەشقەرلىك بىر ئۆلىما مۇرەتتىب ئىمام① ئىدى. سۇ بېشى مەھەللىسىدىكى مۆمىن بەندىلەر ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىپ ئەگىشىپ، خۇددى تۇپتۇر يولدا ھېچقانداق كاتاكۇغا ئۇچرىمايلى، چايقالماي سىلىق كېلىۋاتقان ھارۋىدەك غەم ـ ئەندىشە، ۋەسۋەسىلەردىن خالىي ياشاپ كەلمەكتە ئىدى. يىللار خۇددى ئاپپاق قار بىلەن قاپلانغان تەڭرى تاغلىرى ئۈستىدىكى يېنىك بۇلۇتلاردەك كەينى ـ كەينىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانىدى. مەھەللىدە ۋاراڭ ـ چۇرۇقلۇق تويلار بولاتتى. يىغا ـ زارلىق ئۆلۈملەر ئۇزىتىلاتتى؛ «ئىكە» لەپ يىغلاپ تۇغۇلدىغان بالىلار ئەش ئانا② تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىناتتى. ئاپپاق ساقال قېرىلار زاراتكاھلىقتا ئۇزىتىلاتتى. بامدات نامىزىدىن كېيىن خانىقىدىكى ھۆرمەتلىك ئورۇنلىرىدىن ئايرىلىپ كۆل بويىدىكى سالقىن سايىلىك بۆگلۈكلەرگە كۆچۈپ، ساقلىنىڭ قاچان ئاقارغىنىنى سەزمىگەن مويسىپىت قېرىلار پىيالىلىرىدىكى قېنىق دەملەنگەن چايلىرىنى ئىچكەچ دەقىيانۇسنىڭ ۋاقتىدىكى كونا پاراڭلارغا چۈشۈپ كېتىشەتتى. سۇ بېشى مەھەللىسىدىكىلەر ئۇزاقتىن بېرى

① مۇرەتتىب ئىمام — چوڭ نامىزدا خۇتبە ئوقۇيدىغان ئىمام.
② ئەش ئانا — تۇغۇت ئاسىسى.

مۇشۇنداق بىر خىل خاتىرجەم ھايات كەچۈرۈپ كېلىۋاتقانىدى. يىگىرمە يىللىق ئالدىنقى ۋەھشى جۇڭغار باسمىچىلىرى سالغان قاباھەتلىك زۇلۇم ـ ستەملەرنىڭ خىرە سايىسى ئەمدى بۇ كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن بارا ـ بارا ئۆچمەكتە ئىدى. ئۇلار ئۇلۇغلارنىڭ: «يازنى كۆز، يورۇق كۈندۈزنى قارا ئۇغۇ كېچە، راھەتنە ياشاۋاتقانلارنى بەختسىزلىك كۈتىدۇ!» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنىمۇ ئاللىقاچان ئۇنتۇپ كېتىشكەنىدى.

قۇمۇل دىيارىنىڭ ئەمىر ئىسلامى مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگنىڭ پەرمانى بويىچە خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان مۇشۇ سۇ بېشى خانىقاسىغا يېكىدىن ئىمام بولۇپ تەينىلەنىدى. سۇ بېشى مەھەللىسىدىكىلەر بۇ ئىشنى بىر غەلىتىلىك دەپ ھېس قىلىشقان بولسىمۇ ئەمما ئەمىر ئىسلامنىڭ پەرمانى بولغانلىقتىن ئۇنىڭغا ھېچكىم ياق دېيەلمىدى.

* * *

دېگەندەك، خانىقا ئەھلى يېڭى ئىمام خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانغا ھەدىسلا ئىلتىپات قىلىپ كەتمىدى. ھەتتا بەزى سورۇنلاردا ئۇ گەپ ـ سۆز، پىكىر بايان قىلىش پۇرستىگىمۇ ئىگە بولالماي، پەگادا ئولتۇرۇپ قالىدىغان ۋاقىتلىرى كۆپ بولاتتى. بۇ ئۇنىڭغا تولىمۇ ھار كەلگەن بولسىمۇ ئەمما ئىرادە سەئىد جىلىل قەشقەرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بۇ ئىشنى ئېغىر ئېلىپ كەتمەي، پۇرسەت كۈتۈپ ئولتۇردى.

بىر كۈنى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ سۇ بېشى خانىقاسىدا جۈمە نامىزىغا ئىماملىق قىلدى. بۇ جۈمە نامىزىغا ئەمىر ئىسلام مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگمۇ قاتناشقانىدى. ئىككى رەكئەت

جۇمە نامىزى ھەممە ۋاجىبلىرى بىلەن ئوقۇلۇپ بولۇنغاندىن كېيىن مۇرەتتىب ئىمام مىرسەييىد جېلىل قەشقەرى خۇتبە ئوقۇش ئۈچۈن مۇنبەرگە چىقتى.

— ئى مۇسۇلمانلار، ھەممىگە قادىر تەڭرىتائالا ئادەم جىنسىنى نۇتۇق جەۋھىرىدىن ئىبارەت ئىنئام بىلەن ھەممىدىن ئۈستۈن قىلغان، — دېدى ئۇ خۇتبە ئوقۇۋېتىپ، — ۋە شۇ نىشانە بىلەن باشقا مەخلۇقاتتىن ئىمتىيازلىق قىلغان! ئاللا تائاللا ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ سەھنىسىنى ئەقىل گۈلشىنى بىلەن بېزەپ، ئۇ يەردە بەرىكەت شامىلى ئارقىلىق ئىلىم ۋە ئىدراك چىمەنىنى ئېچىلدۇردى. ئىككى جاھاننىڭ تايانچى ـ مەۋجۇدات سەركىسى، ھەممە ئالەمنىڭ سەرۋەرى، گۇناھكارلىقنىڭ دەشت ـ باياۋانلىرىدا ئېزىپ سۇغا تەشنا بولۇپ يۇرگەن بىزكىم گۇمراھلارغا يول كۆرسەتكۈچى قۇتبىل ئەقتاب مۇرشىدۇلئەۋلىـ يائى ئەزەم خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان ئۇمىدسىزلىك خىلۋەتگاھىنىڭ قاراڭغۇلۇقىنى يورۇتقۇچى شەپقەت چىرىغىدۇر؛ جاھالەت تېغىدىن زەخمىلەنگۈچىلەرنىڭ مەلھەم دورىسى، گۇمراھلىق مەملىكىتىدە باشپاناھسىز ۋە غەمناك بولغانلارنىڭ دوستى ۋە ھەمراھىدۇر؛ ئۇممەتلەرنىڭ ئۆلۈك تېنىگە جان كىرگۈزگۈچى ۋە ئۇلار ئارىسىدىكى زەئىپ ـ مىسكىنلەرنىڭ مېھرىبانىدۇر!

مىرسەييىد جېلىل قەشقەرىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى تازا ماقۇل كۆرمىگەن ئەنسارى مۇپتى دېگەن كىشى: «ھەيھات، بولدى قىلىڭ، بەس! سىزنىڭ بۇ تەرىپاتلىرىڭىز پەيغەمبەر ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ ئۇلۇغ سۈپەتلىرىدىندۇر! بۇ سۈپەتلەر بىلەن قانداقمۇ ئاددىي بىر بەندىنى تەرىپلەش مۇمكىن بولۇر؟» دەپ خۇتبىنى بۆلۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن باياتىن خۇتبىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇرۇشقان نامازخانلار ئوتتۇرىسىدا بەس ـ مۇنازىرە يۈز بەردى. مۇنازىرە شۇنداق ئەۋجىگە چىقتىكى، ئۇلار ھېلى

يۇتتىلىرىغا، تۇۋرۇكلەرگە مۇشتلىسا، ھېلى باشلىرىدىكى سەللە ـ داستارلىرىنى چۇۋۇشۇپ يەرگە ئېتىشاتتى، ۋارقىرىشاتتى.

بىر كەملەردە يېڭى ئىمام خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان قولىنى ئاستا كۆتۈرۈپ، مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگدىن سۆزلەشكە ئىجازەت سورىدى. ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن:

— ئى ئەھلى قۇمۇللۇق مۇسۇلمانلار! — دېدى ئۇ، — مەن نەمەنگانلىق بولۇرمەن. نام ـ شەرىفىم خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ھاجى ىننى مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالاندۇرمەن. ئاتا ـ بوۋامدىن تارتىپ تەرىقەتچى بولۇپ، نام ـ ئاتاقتا ھەددى ـ ھېسابسىز مەرتىۋە ـ دەرىجىلەرگە ئىگە بولغاندۇرمەن! ئالتە قېتىم مەككە مۇكەررەمە، مەدىنە مۇنەۋۋەر سەپىرىنى تۇگىتىپ، ئۇلۇغ ئۆينى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر بولغاندۇرمەن! بۇزرۇكۋار پەدەرىم خوجا مۇھەممەتئىمىن ئىشانكالان شۇنداق بىر پىر ئەردىكى، ئۇممەتلەرنى گۇللەندۇرگۈچى، دۇشمەنلەرنى كۆيدۇرگۈچى، كارامىتى كۆپ، زالالىتى ئاز بىر ئەۋلىيائى ئەزەم ئەردى. سىزلەر مېنى ئىمام بولۇپ راھەت كۆرۈر، شادىمان بولۇر دەمسىلەر؟ ياق، خۇدايىتائالا ئۆزى بىر دانادۇركى، ھەر بىر مەخلۇقنى يارىتىپتۇ. ھەر قايسىسى بىردىن غەمگە مۇپتىلا بولۇپتۇ. نېمە ئۈچۈنكى، ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك تەن جەسەتلىرىنى ئاپىرىدە قىلىدىغان تۇپراقتا بىر كەم قىرىق كۈن غەم يامغۇرى ياغدۇردى، بىر كۈن شادلىق يامغۇرى ياغدۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن تەرىقەتچىنىڭ غېمى كۆپ، شادلىقى ئازدۇر! — دېدى.

خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشانىنىڭ سۆزلىرىدىن قىلچە ئەيىب ـ نۇقسان تاپالمىغان خانىقا ئەھلى ئۇنىڭ يەنە نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ جىم ئولتۇرۇشتى.

ئۇ ئەھلى جامائەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان ئەمىر ئىسلام

مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگكە قاراپ قويغاندىن كېيىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— ئاي ئەتراپىدا يۇلتۇز گۈزەل كۆرۈنىدۇ. قاراڭغۇ تۇندە ئايىنىڭ نۇرى بولمىسىمۇ يۇلتۇزنىڭ يورۇقلۇقى يول كۆرسەتكۈچى بولغاندەك، جاھالەت ئىچىدە قالغان گۇمراھلار ئۈچۈن ھەزرىتى سەييىدىل مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ ئەنە شۇ ئاي ئەتراپىدىكى يۇلتۇزدۇر. ئۇ ئەزىمەت كىشىۋرىنىڭ ھۆكۈمرانى، ئۇلۇغلۇق ئىقلىمىنىڭ ئەمىنۇ ئامانى، ئۆزىنىڭ ئادالەت نۇرى زىيالىرى ئارقىلىق ستەمكار مۇستەبىدلەر كۆڭلىدىن زۇلۇم بىخلىرىنى ۋە ئەلەم غۇبارىنى كۆتۈرگۈچىدۇر. ساخاۋەت بۇلۇتلىرى ئارقىلىق مادارسىزلانغانلار روزىگارىنىڭ مەشئەت چۆللىرىگە يېشىللىق ۋە شادلىق يامغۇرىنى تۆككۈچىدۇر، تەربىيەت ئەھلىگە مەدەت بەرگۈچىدۇر؛ دانىشمەن، پازىل ۋە پېشۋالار سۆھبىتىگە مايىل بولغۇچىدۇر؛ ئىسلام ئەھلىنىڭ باشپاناھىدۇر، تەكرىئائالا ئۇنىڭ ھاكىمىيەت سايىسىنى بىز چېچىلاڭغۇ، بىقۇۋۇل، مىسكىن تەربىيەت ئەھلىگە ئەبەدىي قىلسۇن! ئۇنىڭ خىش ـ ئەقىرەبالىرىنى تۇرلۇك بالايىئاپەتلەردىن ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن!

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان پاساھەت ۋە بالاغەت بىلەن ئىشانىيە تەربىيىتىدىن نۇرغۇن ئىلمۇ ـ ھېكمەتلەرنى بايان قىلىپ زادىلا توختىمىدى. ئۇنىڭ شۇنچە چوڭقۇر ۋە كەڭ ئىلمىدىن پۈتكۈل ئەھلى جامائەت ھەيرانۇ ـ ھەس قىلىشقاندى. شۇڭا، بىر ـ بىرىگە: «يىراقتىكىسى دامۇللا، يېقىندىكىسى بارمۇللا!» دېگەن گەپ خاتا ئەمەسكەن جۇمۇ! دۇنياداغ ئىلمىي ـ ھېكمەتكە بۇنداق تولغان ئادەملەرمۇ بولىدىكەن» دېيىشىپ، ھەيران بولۇشتى.

— ئى ئەھلى مۇستەبىدلەر، — دەپ سۆزلىدى مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ ئورنىدا تۇرۇپ، — ھەزرىتى خوجا مۇھەممەت

يۇسۇپ ئىشان جانابلىرى نەمەنگاندىن كەلگەن ئىشقىيە تەرىقىتىنىڭ قۇتبىل ئەقتابى مۇرشىدۇلئەۋلىيائى ئەزەمدۇر. قۇرئاندا: «ۋەقەلەد كەرەمنابەنى ئادەمە» يەنى «شەك - شۇبھىسىزكى، بىز ئادەم بالىلىرىنى ھۆرمەتلىك قىلدۇق» دېگەن ئايەتنىڭ نازىل بولۇشىمۇ مۇشۇنداق تەرىقەتپاناھ ئەنبىيا - مۇرسەللەر، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئۇلۇغ ئەۋلىيالار، زەھمەتلىك ۋە قۇدرەتلىك ماشايىخلارنىڭ سەۋەبىدىندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلۇغلارنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتكەنلەر قۇرۇق تۆھمەتكە قالۇر. سىلەر خوجا مۇھەممەت يۇسۇپ ئىشان جانابلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئاياڭلار. ئۇ سىلەرنى رەنجەتسە رەنجىتسۇنكى، سىلەر ھەرگىز ئۇنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتكۈچى بولماڭلار. خوجاڭلارغا ياخشىلىق قىلساڭلار، مەھشەر كۈنى سىلەرمۇ خۇدايىتائاللادىن ياخشىلىق كۆرۈرسىلەر، زىيان يەتكۈزسەڭلار، سىلەرمۇ زىيان كۆرۈرسىلەر. ئۇلۇغلار ئالدىدا سۆزمەنلىك قىلماڭلار. مۇبادا، بىھۇدە سۆزلەپ قالساڭلار، ئابرۇيىڭلارنى چۈشۈرۈۋالسىلەر، ناشايان ئىشلارنى كۆرگەندە كۆرمەسكە سېلىڭلار، ناشايان گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلىماندا، ئاڭلىماس بولۇۋېلىڭلار. پانىي ئالەمدە نام - ئابرۇي، مەرتىۋە - ئاتاق قوغلاشماڭلار، ئۇ ئالەمدە مەرتىۋىلىك ئاتاقلىق بولۇرسىلەر. بۇ دۇنيادا مەئىشەت، دۇنيا قوغلاشماڭلار، ئۇ دۇنيادا ھۆر - غىلمانلار ئارىسىدا مەڭگۈ ياشاپ بەختىنىڭ لەززىتىنى سۈرگەيسىلەر. ئۆتنە دۇنياغا كۆڭۈل بەرمەڭلار، ئاخىرەتلىكنىڭلارنى تاپالمايسىلەر. ئۆزۈڭلەرنى چوڭ تۇتماڭلار، ئاخىرەتتە ئۇلۇغ بولغايسىلەر. دۇنيادا زاھىدلارنىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتماڭلار، ئاخىرەتتە خۇشال بولغايسىلەر: ئىرادەت قىلغانكەنسىلەر، ئاخىرىغچە ئىرادەت قىلغايسىلەر. پىرنىڭ ئەمرى قىلىپتىن ئىتتىكتۇر. كۆڭلۇڭلەرنى ھەرگىز پىرنىڭ ئەمرىدىن باشقا ئىشلارغا بەرمىگەيسىزلەر. دۇنيا كارى

توغەيدىغان ئىش ئەمەس. بۇ پانىي دۇنيادا پىرىنسىپ ئەمرىدىن باشقا ئىشلار دا بىرنى تاپسا يەنە بىرى يوق بولۇر. بۇ خۇددى «ئىشەك تاپسا، پالاڭ يوق، پالاڭ تاپسا ئىشەك يوق» بولغىنىدەك بىر ئىشتۇر!

ئەمىر ئىسلام مۇھەممەت شاھ غازى تارخان بەگ ساددا ئەمما ئىسلام شەرىئىتىگە سادىق بىر مۇسۇلمان ھۆكۈمدار ئىدى. ئۇ يۇقىرىقى سۆزلەرنى قىلىچ ۋاتقاندا، خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ قۇمۇل دىيارىدا نەقشىبەندىيە تەرىقىتىنىڭ جارى قىلدۇرۇش ئارقىلىق قۇمۇل دىيارىدا ئىسلامىيەتنىڭ شەرىئەت ئەھكاملىرىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنى كۆزدە تۇتقانىدى. بىراق، ئۇنىڭ بۇ ياخشى نىيىتى ئاخىر ئۆزىگە دۇقال بولۇپ پۈتتى. قولىنى چۈشەيدىغان ئاسارەتكە ئايلىنىپ قالدى!

شۇنداق قىلىپ، خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگنىڭ شاپائىتى ۋە مۇرىتى مەرسەييىد جىلال قەشقەرنىڭ پاناھلىق بېرىشى ئارقىسىدا ئاخىر سۇ بېشى خانىقاسىنىڭ جامائىتى ئارىسىدا پۈت تىرەپ قالالىدى. سۇ بېشى خانىقاسىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىراق - يېقىندا مەشھۇر بولۇپ، خەلقى ئالەمگە تونۇلۇشقا باشلىدى. كىشىلەر نە - نەدىن سۇ بېشى خانىقاسىغا خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ مەسائىل مەرۇپلىرىنى ئاڭلاشقا كېلىشىدىغان بولدى.

— تەرىقەت ئەھلى ئۆزىنىڭ ھەر بىر ئىشىدا پىرىغا ئىخلاس قىلىشى لازىم، — دەيتتى خوجا پىرىم. قۇمۇللۇقلار خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنى ھازىر شۇنداق دەپ ئاتىشىدىغان بولغانىدى، — تەرىقەت ئەھلىنىڭ نىيىتى - ئىقبالى دۇرۇس بولۇشى، ئۆز نەپسى ۋە غەرىزىنى ئارىغا قوشماسلىقى لازىم. چۈنكى، نەپسانىي غەرەز ھەققانىي تەرىقەتنى ۋەيران قىلىدۇ. تەرىقەت ئەھلىنىڭ ھەق ئىشتا نەپسىنىڭ خاھىشىنى ئارىغا

قوشقانلىقى پىرغا بولغان ئىخلاسىنىڭ سۇسلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. شۇڭا، غەرەزلىك ھالدا تەرىقەت يولغا ماڭغان مۇرتنى پەزىلەتسىز مۇرتتۇر. ئى ئەھلى مۇرتلار، بۇ ئۆتنە دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا مەغرۇر بولماڭلار، ئاخىر بېشىڭلارغا پالاكەت ئېلىپ كېلىدۇ. دۇنيا يىغمىغايسىزلەر، پايدىسىزدۇر. خۇدا يولىدا ئاتىغانلىرىڭلارنى دەرھال پىرىڭلارغا نەزىر - نىياز قىلىۋەتكەيسىزلەر، ساقلايمەن دېسىڭىزلەر دەرد - مۇھنەت كەلتۈرۈر. كۆڭلۈڭلەردە ئاتىغان ئىكەنسىزلەر، دەرھال نەزىر قىلىڭىزلار. بولمىسا، ئىللەت كەلتۈرۈر. قەرزدار ئادەملىرىڭىزلەرگە دۇرۇشتىلۇق قىلمىغايسىزلەر، ئۆزۈڭىزلەر قەرزدار بولۇپ قالىسىزلەر. پۇلۇڭلار بار كىشىنى يولدا تۇتمىغايسىزلەر، رەسۋا بولۇرسىزلەر. ئىشقىيە تەرىقىتىدىن باشقىسى ھەممىسى ناجىنس تەرىقەتتۇر. شۇڭا ئۇنىڭغا دوست بولمىغايسىزلەر، ئۇلاردىن سىزلەرگە زىيان يېتىدۇكى، ھەرگىز پايدا يەتمەس. ناجىنس تەرىقەت ئەھلىدىن مۇتلەق ۋاپا كۈتمەگەيسىزلەر، چۈنكى، يامانلار ئۆزىنى ياخشىلىيالماي تۇرۇپ، سىزلەرگە قانداق ياخشىلىق كەلتۈرسۇن؟ ئەگەر ۋاپا ئىزدىسىڭىزلەر، پىرىڭىزلاردىن ئىزدىڭىزلەر، نەزىر - نىياز بەرسىڭىزلەر پىرىڭىزلارغا بېرىڭىزلەر. چۈنكى بۇ دۇنيادا نەزىر - نىيازنى قانچىكى كۆپ بەرسىڭىزلەر ئۇ دۇنيادا پىرىڭىزلەردىن شۇنچىلىك ئىنئام ۋە ۋاپاغا ئېرىشۈرسىزلەر. بۇ دۇنيا ۋاپاسى يوق دۇنيا. ئەگەر ۋاپاسى بولغان بولسا، ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامغا، ھەزرىتى ھاۋا ئانىمىزغا ۋاپا قىلماسمىدى؟

— ئى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان، — دەپ تەنە قىلدى ئەنسارى مۇپتى، — قاچانغىچە تەرىقەتچىلىك كوچىسىدا يۈرۈپ، ئەزىز ئۆمرىڭىزنى موھتاجلىققا سەرپ قىلۇرسىز؟ ھەرىكەت - بەرىكەت دېمەكتۇر. دۇئانگىمۇ خۇدا ماڭغانلىقى ئۈچۈن رىزىق

ياراتقان! كاسىپلارنى خوداڭ دوستى دەيدۇ. كەسىپ رىزىقىڭ سەۋەبى ئەمەسمۇ؟

— مەن تەرىقەت پىشۋاسىدۇرمەن، — دېدى خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قىلچىمۇ ئويالماستىن، — ئەللامەدۇرمەن. شۇڭا، ئاللاتائالا قۇرئانى كەرىمدە: «قۇلھەل يەستەۋنلله زىننەيەئلۇ — مۇنەۋەللە زىننەلايەئلەمۇن»[1] دەپ بېشارەت بەرگەن. شۇڭا، دۇنيانى بىلەن كاسىپ قانداقمۇ بىرىدەك بىر ئۇلۇغ تەرىقەت پىشۋاسىغا تەڭ بولالىسۇن؟!

بىر ئېغىز سۆز بىلەن ئاغزى تۇتۇلغان ئەنسارى مۇپتى گەپ تاپالماي جىم ئولتۇرۇپ قالدى.

— ئى ھەزرىتى قۇتبىل ئەقتابى مۇرشىدۇلئەۋلىيائى ئەزەم خوجام، — دەم لوقما تاشلاپ قالدى مۇخلىسلار دىن بىرى بۇ چاغدا، — بىلمەدىمكى، خەيرى - ساخاۋەت بىلەن خەير - ئېھسانىنىڭ مەنىسى نېمىدۇر؟

ئۇنىڭ سورىغان سوئالىغا خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا:

— ساخاۋەت — باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزمەكتۇر؛ ئېھسان — ئاجىزلارغا ياخشىلىق قىلىش دېمەكتۇر. ساخاۋەت بېھىشنىڭ دەرىخى بولسا، ئېھسان ئۇنىڭ شېخىدۇر. ساخاۋەت ۋە ئېھسان بىلەن كۆتۈرگەن ياخشى نام - ئەمەل ئۇنىڭ چېچەكلىرىدۇر. ئاخىرەتتە تاپىدىغان ساۋابى ئۇنىڭ مېۋىسىدۇر! — دەپ جاۋاب بېرىۋېدى، ھېلىقى مۇخلىس قايىل بولۇپ ئورنىدا جىم بولۇپ ئولتۇردى.

بىراق، بەزىلەر يەنىلا قايىل بولمىغانمۇ - قانداق، خانىقانىڭ ئىچى تىنچمايۋاتاتتى. بۇ چاغدا خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان قولىنى كۆتۈرۈپ ئۇلارنى تىنچلىنىڭلار، دەپ ئىشارەت

① بۇ ئايەتنىڭ مەنىسى: «بىلگەنلەر بىلەن بىلمىگەنلەر قانداقتۇر تەڭ بولالايدۇ؟ دانا بىلەن نادان تەڭ بولالماس.»

قىلدى.

— ئۇلۇغلار ئېيتىپتۇلاركى، — دېدى ئۇ ئالدىرىماي مەسائىل ـ مەرۇپ قىلىپ تۇرۇپ، — بېخىللىق ھەممە ياخشى ھۇنەرلەرنى ياپىدىغان ئەيىبتۇر. ساخاۋەت ھەممە ئەينىلەرنى ياپىدىغان ياخشىنى ھۇنەردۇر. كىشىنى ھېرىسمەنلىك بويۇنتۇرۇقىدىن ئۆزىنى بوشاتمىسا، قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىشى كېرەك، شۇڭا، ئاللا تائالا: «ھەر كىشى دەرگاھىمغا بىر ياخشى ئىشنى كەلتۈرسە، شۇنىڭغا لايىق ئون ھەسسە ياخشىلىق بېرۈر مەن!» دېگەن. ئادەمزات ساخاۋەتنىڭ قۇلىدۇر. شۇڭا، بۇ دۇنيادا سائادەتمەن بولۇش ئۈچۈن خالايىقنىڭ كۆڭۈل قۇشىنى كېرەم دامى بىلەن ئوۋلاش لازىمدۇر. ھەر قانداق بىر مۇرىت مۇشۇ مەزمۇن بويىچە خوجىسىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلسا، تەرىقەتنىڭ سائادەت ئىشكىلىرى ئېچىلىپ، مۇرات ـ مەخسەتلىرى ھاسىل بولغۇسىدۇر. ھاتەم[1] ۋاپات بولغاندا، ئۇنىڭ قەبرىسى بىر چوڭقۇر يەردە بولۇپ قالدى. ھەر قېتىم يامغۇر ياغسا، سۇلار دەريا بولۇپ ئاقاتتى. ھاتەمنىڭ قەبرىسى ۋەيران بولغىلى تۇرىدى. ئوغلى كېلىپ، ئاتىسىنىڭ قەبرىسىنى باشقا جايغا يۆتكەپ قويماقچى بولوپ ئېچىۋىدى. كۆردىكى، باشقا ئەزاسى بۇزۇلۇپتۇ. پەقەت ئوڭ قولى ھېچ ئۆزگەرمەپتۇ. بالكى تىرىك ئادەمنىڭ قولىدەك تۇرۇپتۇ. خالايىقلار ھەيران قالدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر دانا كىشى بار ئىدى.

— بۇ ھەيران قالىدىغان ئىش ئەمەس، — دېدى ئۇ، — ھاتەم بۇتپەرەست ئىدى. بىراق، ئۇ ئوڭ قولى بىلەن بىسىيار ساخاۋەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، خۇدايىتائالانىڭ ئىنايىتى بىلەن قولى ساق قالغان. ئەگەر كىشى خەير ـ ئېھسان كۆرسەتسە، دوزاخ ئوتىدىن نېمىشقا ئەمىن بولمىغاي؟!

---

① قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن مەشھۇر ساخاۋەتچى مەرت ئادەم.

خۇداغا شۈكۈر، ئالەم ئەھلىنىڭ سۈلتانى، لۇتپۇ كەرىم بېغىنىڭ مېۋىلىك دەرىخى، سەلتەنەت ـ جاھاندارلىق ئاسمىنىنىڭ قۇياشى ۋە ئەزىمەتلەر بارگاھىنىڭ بەختىيار باھادىرى، زامانىمىزنىڭ جاھانىنى بېزىگۈچى داراسى①، شان ـ شەۋكەتتە ئىسكەندەر② سانى ئەمىر ئىسلام مۇھەممەت شاھ غازى تارخانبەگ جانابىي ئالىيلىرى ئەنە شۇنداق ساخاۋەتلىك سۈلتاندۇر!

ـ بەرھەق، بەرھەق ـ دېيىشتى خانىقا ئەھلى، ئۇلارنىڭ ئاۋازىدىن پۈتۈن ئىشىك ـ رۆجەكلەر دىرىلدىشىپ كېتىشتى.

بەلكىم، بۇ سادا، ئاقكۆڭۈل قۇمۇللۇقلارنىڭ سەھەردە تۇرۇپ قىلىشقان دۇئا ـ تىلاۋەتلىرى ئۈل قۇدرەتلىك ۋە ھىممەتلىك ئاللانىڭ مۇبارەك دەرگاھىدا مەقبۇل بولغانمۇ قانداق، «كىمنى خالىسام ئەزىز قىلىمەن ۋە كىمنى خالىسام خار قىلىمەن» دېگەن سۆيىتىنى ئاشكارا كۆرسەتتى. بولمىسا، بۇ قۇمۇل دىيارىدىكى ئەللىك بەگلىك يۇرت ـ ئايماقلار خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشاندەك نام ـ نىشانسىز تېجىمەل ئاققۇن تەرىپىدىن بۇنداق تېز تەرىقىتى بېشىتىلا قىلىنماس ئىدى. بۇ نېل رەڭ تەتۇر چۆرگىلەيدىغان پەلەك چاقى ئۆزىنىڭ نەيرەڭۋازلىق ئويۇنلىرىنى ئوينىتىپ، ئاخىر خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشانىنىڭ ئىشانىيە تەرىقىتىنى قۇمۇل دىيارىدا ھەممىدىن ئۈستۈن ۋە يۇقىرى قىلدى. ئەي، ئەقىل ئىگىلىرى شۇنى بىلىڭلارکى، بۇ ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ـ ساۋاق، ئىبرەت ئېلىش كېرەك. بولمىسا، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇ يولدا مېڭىشقا مەجبۇر بولىسىلەر!

خوجا مۇھەممەت يۈسۈپ ئىشان خانىقادا مەسائىل مەرۇپ تىڭشايدىغان مۇخلىسلارنى ئۆزىگە تېخىمۇ جەلپ قىلىش ئۈچۈن،

① ②قەدىمكى ئىران پادىشاھلىرى.

ئەمىر - مەرۇپلىرىنى مەخسۇتلىك ھالدا بىر مەسىلە قىلىپ سۆزلەشكە باشلىدى.

— مۇرىتلار ئۆز خوجىسىغا بەيئەت كەلتۈرگەندە، — دېدى ئۇ سۆزلەۋېتىپ، — مۇنداق ئالتە جەھەتتىكى مەجبۇرىيەتنى تەركىسىز، تولۇق ۋە ئۇزۇل كېسىل ئورۇنداش لازىم!

— قۇتىبل ئەقتاب ھەزرىتى خوجام، — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن مىرسەييىد جىبلىل قەشقەرى، — ئۇل قايسى ئالتە مەجبۇرىيەتتۇر؟

— بۇ ئالتە مەجبۇرىيەت شۇكى، — دەپ جاۋاب بەردى خوجا مۇھەممەت شېرىپ ئىشان ئالدىرىماي سۆزلەپ، — بىرىنچىدىن، مۇرىتلار يارلىق ئىنسانچىلىقتا قۇتىبل ئەقتاب مۇرشىدىلئەۋلىيا بولغان ئۆز خوجىسىنى قەلب قىلىش شەرت. چۈنكى، خوجىسى رازى بولغاندىلا ئاندىن خۇدا رازى بولۇر؛ ئىككىنچىدىن، مۇرىتلار قۇتىبل ئەقتاب مۇرشىدىلئەۋلىيا بولغان خوجىسى باشلىغان ئىشقىيە سۇلۇكىگە مەڭگۇ سادىق بولۇش، خوجىسىنىڭ ئەمىر - مەرۇپلىرىنى، بۇيرۇق - تەلەپلىرىنى شەرتسىز ئورۇنلىماق، خوجىسىدىن ھېچنېمىسىنى ئايىماسلىق ۋە يوشۇرماسلىق لازىم؛ ئۈچىنچىدىن، خوجىسى باشلىغان ھەر قانداق غازاتتىن قەتئىي يانماسلىق، قورال - ياراق، يېگىنش ۋاستىلىرىنى پىششىق مەشىق قىلىش ۋە ئۇنى ئۆگىنىۋېلىش لازىم؛ تۆتىنچىدىن، بىدئەت، ئازغۇنلارنى مەنپۇي جەھەتتىن ئەدەبلەش، جىمسانىي جەھەتتىن يوقىتىش ئۈچۈن پۈتۈن قۇمۇل دىيارىدىكى ئەھلى مۇسۇلمانلارنى تەخىرسىز ھالدا ئىشقىيە ھىدايىتى بويىچە مۇسۇلمانچىلىق قىلىشقا يېتەكلەش لازىم؛ بەشىنچىدىن، جەدىد، غاپىل، مۇرتەد، سەراسەر ۋە پاسىق بولۇشقا يۈزلەنگەن نامۇسۇلمان بەندە، يۇرت - ئايماق، تۇرلۇك ماددىي - مەنىۋى ئىش - ھەرىكەت ۋە ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەر قانداقىنى خۇدا يولىدا پاك زېھىندىن يوق قىلىپ، دىنى ئىسلام

ۋە ئىشانىيە ھىدايىتىنىڭ ساپلىقىنى، ئىشقىيە تەرىقىتىنىڭ پاك-راۋانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈش لازىم؛ ئالتىنچىدىن، ئىشانىيە تەرىقىتىنى جانلاندۇرىدىغان ھەر خىل خاسىيەتلىك تەدبىر-كارامەتلەرنى ئىجاد قىلىش، تۆھپە قىلىش، ئەھيا قىلىش ۋە يولغا قويۇش لازىم. . .

«ئەخلاقۇل — مۇھسىنىن» دېگەن كىتابتا مۇنداق بىر ھېكايەت بايان قىلىنغان. پېقىر مۇئەللىپ بۇ يەردە ئۇنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇ كىتابىنى ئاخىرلاشتۇرماقچى بولدى.

«. . . مەملىكەت ئادالەتسىز بەرپا بولمايدۇ، ئادالەت ئادىل سىياسەتسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. پادىشاھ ئادالەت بىلەن سىياسەتتىن بىخەۋەر بولسا، پات پۇرسەتتە مەملىكەتكە پەرىشانلىق يېتىدۇ ۋە سەلتەنەتنىڭ ئاساسىغا نۇقسان يەتسە، شەرىئەت قائىدىسى بۇزۇلسا، ھېچبىر ھەق ئۆز مەركىزىدە قارار تاپالمايدۇ. سىياسەت بولمىسا، شەرىئەت ئىشلىرى ھاسىل بولمايدۇ. شۇڭا پادىشاھلارنىڭ سىياسىتىنى شەرىئەتكە راۋاج بەرگۈچىدۇر. شەرىئەت ئەھكاملىرى مەملىكەتكە قۇۋۋەت يەتكۈزگۈچىدۇر. شۇڭا، ھەدىستە: «ئەگەر پادىشاھ بولمىسا، ئادەملەر بىر-بىرىنى زالالەتكە باشلاپ نابۇت قىلىشىدۇ، دېيىلگەن. . .»

«خۇسرەۋ پەرۋىز ۋەزىرىدىن سورىدى:

— ئادەمزاتنىڭ قايسى تايىپىسى سىياسەتكە لايىق؟

— ۋەزىرى ئېيتتىكى:

— ئادەملەر بەش تايىپىگە تەئەللۇقتۇر. بىرىنچىسى، ئۇلاردىن ئۆزگە ۋە خالايىققا ياخشىلىق يېتىدۇ. ھەرگىز يامانلىق يەتمەس. ئۇنداقلارنى تەربىيەت بىلەن قۇۋۋەتلەندۈرۈش كېرەك. ئىككىنچىسى، ئۇلاردىن يامانلىق سادىر بولمايدۇ، لېكىن

ياخشىلىقلىرى ئۆزىگىلا يېتىدۇ، كىشىلەرگە يەتمەيدۇ. ئۇلارنى ئەزىز تۇتماق لازىم؛ ئۇچىنچى تايىپە ئوتتۇرىدىكىلەردۇر. ئۇلار ئۆزىگىمۇ، ئۆزگىمۇ ياخشىلىق قىلالمايدۇ، يامانلىق ھەم قولىدىن كەلمەيدۇ. ئۇلارنى ئۆز ھالىغا قويماق لازىم؛ تۆتىنچى تايىپىدىكىلەر ياخشىلىق ھەم يەتكۈزىدۇ، يامانلىق ھەم قىلىدۇ، نەسىھەت بىلەن ئۇلارنىڭ يامانلىقىنى تەرك قىلدۇرماق لازىم؛ بەشىنچى تايىپىدىكىلەر يامانلىقتىن ئۆزگە ھېچنەرسە زاھىر قىلماس. سىياسەت ئاۋۋال نەسىھەت بىلەن؛ ئىككىنچى ھەيۋەت بىلەن؛ ئۈچىنچى، ئەدەب بىلەن؛ تۆتىنچى بەندىكە سالماق بىلەن بولۇشى كېرەك. ئاخىردا ئىمكانىيەت بولمىغاندا ئۆلتۈرمەك كېرەك! . . . . »

نەزمە

تۇن-ئىككى قاتخوتۇن‌نەتۇغار ئىكىن؟
زامانە ھۆكمىدىن نە ياغار ئىكىن؟
ئۆمۈر ئەۋلىدە نەكەلدى، كۆردۈك،
كۆرمىز ئاخىر، نە بولۇر ئىكىن؟

— پۇرياۋەلى

مىلادى 1999 - يىل 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چۈقۇ.
مىلادى 2000 - يىل 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۈرۈمچى.

图书在版编目(CIP)数据

麦赫杜姆·阿扎姆及其后裔:维吾尔文/阿布都魏力·艾力著.—乌鲁木齐:新疆人民出版社.2000.6
ISBN 7—228—05826—7

Ⅰ.麦… Ⅱ.阿… Ⅲ.长篇小说—中国—当代 —维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.1247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第62658号

麦赫杜姆·阿扎姆及其后裔(1,2)

(长篇小说)

阿布都魏力·艾力 著

*

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码 830001)
新疆新华书店发行 乌鲁木齐市第十四中学印刷厂印刷
850×1168 毫米 32开本 23.375印张
2000年6月第1版 2000年 6月第1次 印刷
印数:1——5000

ISBN7—228—05826—7/I·2124 (民文)定价:28.80元(全两册)